

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 328, 336, 343, 364, 384, 405,

427 and 433.

(BHÁMATI)

A GLOSS ON ŚANKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY

ON THE BRAHMA SÚTRAS,

BY VÁCHASPATI MISRA.

EDITED BY (PANDIT BÁLA SÁSTRI,)

LATE PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

BENARES:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHHANNULAL,

1880.

भामती।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या।

निखिलतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता।

एशियाटिक्सोसाइटीनामकसभासभादकमहाशयानामनुमया

रानडोणाख्येन पण्डितबालशास्त्रिणा संस्कृता।

वाराणसीक्षेचे

बनारसप्रिंटिङ्गप्रेसनामकयन्त्रालये छनूलालेन मुद्रिता।

संवत्सरे १९३६ सूट शके १०००.

SL 70.02674

॥ भामती ॥

शङ्करज्ञानहृतभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवते
 विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
 यतस्माभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
 नमामस्तुहृद्गापरिमितसुखज्ञानमस्तुतम् ॥ १ ॥
 निश्चसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
 स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्रसं महाप्रलयः ॥ २ ॥
 षडभिरङ्गे(१)रुपेताय विविधैरव्ययै(२)रपि ।
 श्राश्वताय नमस्कुर्मा वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
 मार्तण्डतिलकस्यामिमहागणपतीन् वयम् ।
 विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः (३) ॥ ४ ॥
 ब्रह्महृतकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
 ज्ञानशक्तयवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
 नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् ।

(१) “सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिः विभोविधिज्ञानः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य” । इति पुराणम् ॥

(२) “ज्ञानं विरागतैर्थ्य तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्वष्टवमात्मसंबोधो शाधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि निर्यं तिश्रिति शङ्करे” । इति वायुपराणम् ॥

(३) “आदित्यस्य सदा पूजां तिळकस्वामिनस्तथा । महागणपतेशैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात्” । इति स्मृतिः ॥

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणोतं विभज्यते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोस्मदादीनाम् ।

रथोदकमिव गङ्गाप्रवाह्यपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावन्प्रतिपित्सागोचरो, यथा समनस्केद्विषयसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः करट-दन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मोति व्यापकविश्वद्वोपलब्धिः । तथाहि, “ब्रह्मतत्त्वाद्ब्रह्मशब्दात्मैव ब्रह्मोति गीयते”, स चायमाकीटप-तङ्गेभ्य चाच च देवपिर्भ्यः प्राणभून्मात्रस्येदंकारास्यदेभ्यो देहे-न्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्ताप-रोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्यदं, नहि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे इहं वा नाहं वेति, न च विपर्यस्यति नाहमेवेति । न चाचं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्याद-र्शनात् देहालम्बनो इयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे हि यो इहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तनुभवा-मीति प्रतिसंधानं नभवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोर-स्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगम्भ्यो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्मा-द्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः स्वत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहं-कारास्यदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्याय तदुचितान् भोगान् भुज्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेष्वहमास्यदमबाध्यमानं शरीराङ्ग्रन्थं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेष्पि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहं-कारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रिय-भेदेष्पि यो इहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीयहमालम्बनस्य प्रत्य-

भिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनस्तेष्व
 करणयोरहमितिकर्त्तप्रतिभासप्रख्यानालम्बनत्वायोगः । कृशो-
 हमन्धोहमित्यादयश्च प्रथोगा असत्यप्यभेदे कथं चिन्मच्चाः
 क्रोशन्तोत्यादिवदैपचारिका इति युक्तंमुत्पद्यामः ॥ तस्मादि-
 दंक्षारास्यदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटत-
 राहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् ।
 अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं
 विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथा-
 त्म्यज्ञानेन निर्वर्तन्योः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्य-
 ज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्म-
 याथात्म्याननुभवो, नन्द्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञान-
 मस्ति । न चाहमिति सर्वजनोनस्फुटतराननुभवसमर्थित आत्मा
 देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्वयितु-
 मनुभवविरोधात् । न न्द्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीश्वते ।
 तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद् इति युक्तमुत्प-
 द्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति । युभदस्मत्प्रत्ययगोचर-
 योरिति । अत्र च युश्मदस्मदित्यादिमित्याभवितुं युक्तमित्यन्तः
 शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धा-
 च्छङ्कायां यद्यपेति पठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति
 वक्तव्ये युश्मद्व्याप्त्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यंकारप्र-
 तियोगी लंकारो नैवमिदंकार, एते वयमिमे वयमास्महृति
 बङ्गलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्खभाव आत्मा विषयी, जडस्व-
 भावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसि-
 न्वन्ति अवबृन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् ।
 परस्यारांनध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये हृष्टान्तस्तुमःप्रकाशवदिति ।

नहि जातु कश्चित्समदाचरदृक्तिनी (१) प्रकाशतमसो परस्परा-
त्मतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्तावि-
ति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वं, तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानु-
पपत्ताविति । स्यादेतत् । मा भूद्वर्मिणोः 'परस्परभावस्तद्वर्मणां
तु जाग्रचैतन्यनिवलानिवलादीनामितरेतराध्यासो भविष्य-
ति । इश्यते हि धर्मिणोर्विवेकयहेषि तद्वर्मणामध्यासो,
यथा कुसुमाङ्गेदेन गृह्णमाणेषि स्फटिकमणावनिखच्छतया ज-
पाकुसुमप्रतिबिम्बोऽग्निएष्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम इ-
त्यत उक्तम् । तद्वर्मणामपीति । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्मणां
भावो विनिमयस्त्यानुपपत्तिः । अथमभिसंधिः । रूपबद्धि द्रव्य-
मनिखच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्णमाणस्यापि
क्षयां गृह्णीयात्, चिदात्मा लवृषो विषयो न विषयच्छायामुक्ता-
द्यितुमर्हति । यथाऽऽः । “शब्दगन्धरसानां च कीदृशो प्र-
तिबिम्बता” इति । तदिच्च पारिशेषाद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्म-
संभेदेनैव तद्वर्मणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवि-
तव्यं, तौ चेद्वर्मणावत्यन्विवेकेन गृह्णमाणावसंभिन्नौ, असं-
भिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरपेतत्वात्,
तदिदमुक्तं सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः ।
मिथ्याशब्दोऽपन्हववचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदायच्चे-
ष व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहात्मि भेदयहः सभेदाय हं निवर्तयं सद्वगाप्तम-
ध्यासमपि निवर्तयतोति । मिथ्येनि भवितुं युक्तं यद्यपि तथापोति
योजना । इदमचाकूतम् । भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्म-
तत्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाच्च । समस्तोपाध्यनवच्छिन्ना-
नन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमहितीयमात्मतत्वं श्रुति-

(१) समुदाचरन्त्यौ, भेदेन भासमाने, वृनी, वर्तने, गयोस्ते तथा ॥

स्मृतीतिहासपुराणेषु गोयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शापसंचारैः
क्रियासमभिहारेणेद्वगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्त श-
क्याणि शक्तेणायुपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासे ह्य भूयस्त्वम-
र्थस्य भवति, यथाहो दर्शनोयाहो दर्शनोयेति न न्यूनत्वं प्रागे-
वोपचरितत्वमिति । अहमनुभवतु प्रादेशिकमनेकविधशोकदु-
खादिप्रपञ्चोपसुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं
वा इनुपस्थितः (१) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादान्नायस्यैव
तदपेक्ष्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेय-
तया निरस्तस्मस्तदीषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभा-
वस्य स्वकार्यं प्रभितावनपेक्षत्वात् । प्रभितावनपेक्षत्वेष्ट्यत्तौ प्रत्य-
क्षापेक्षत्वात्तदिरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेत्त्र । उ-
त्त्यादकाप्रतिद्वन्द्वत्वात् । नक्षागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रच-
क्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्व-
कम् । न च तत्स्योत्पादकम् । अतात्त्वकप्रमाणभावेभ्योपि
सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च वर्णे
हस्तदोर्धत्वादयो इन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्प्रतिपत्तिहे-
तवो, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदान् कुञ्जरं
वा तर्हं वा प्रतिपदामाना भवन्ति भान्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं
स्वार्थउपचरितार्थं युक्तम् । उत्तं ह्य “न विधौ परः शब्दार्थ”
इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजत-
ज्ञानस्य ज्यायसः इति ज्ञानेन कलीयमा बाधदर्शनात् । तद-
नपबाधने तदपबाधात्मनस्यात्यत्तरनुत्पत्तेः । दर्शितं च ता-
त्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्थं सूत्रं, “पै-
र्वापर्यं पूर्वद्वौर्बल्यं प्रकृतिवत्” (अ० ६ पा० ५) इति । तथा

(१) विपर्यासशून्यः ॥

“पूर्वात्परबलोयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणा
यत्र जन्म धियां भवे” दिति । अपि च ये उपर्युक्तकारात्पदमात्मा-
नमास्थिष्ठत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम् । अहमिहै-
वास्मि सदने जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन अह्वात् ।
उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनि-
र्भासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन
इति साप्रतं, न हि तदैवं भवत्यहमिति, गौणात्वे वा न जाना-
मीति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति
यत्र प्रयोक्तृप्रतिपञ्चोः संप्रतिपञ्चः स गौणः स च भेदप्रत्ययपु-
रःसरः । तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनो उग्निहोत्रशब्दः (अ०
१ पा० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपाथिनामयनगते
कर्मणि मासमग्निहोत्रं जहोतोत्यत्र साध्यसादश्येन गौणः (अ०
७ पा० ३) । माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिद्धात्मसंहशब्दः । न
त्वच्कारस्य मुख्योर्या निर्लुठिनगर्भतया (१) देहादिभ्यो भिन्नो
उनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनि-
रुद्धतया गौणेषि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति
वेदितव्यम् । तत्रापि स्त्रेहात्तिलभवाङ्गेदे सिद्धएव सार्षपादीना
तैलशब्दवाच्यताभिमानो न त्वर्ययोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यव-
सायः । तत्त्विद्वां गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन
व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निव-
र्तयतोति । न च बालस्थविरशरीरभेदेषि सो उहमित्येकस्यात्म-
नः प्रतिसंधानादेहादिभ्यो भेदेनास्त्वात्मानभव इति वाच्यम् ।
परोक्तकाणां खत्त्वियं कथा न लोकिकानाम् । परोक्तका अपि

(१) निष्कृत्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽसाधारणाकारो यस्य स तथा तस्य भा-
वस्तना तया ॥

हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमनिवर्त्ते । वक्ष्यत्यनन्तर-
मेव हि भगवान् भाष्यकारः । “पश्वादिभिश्चाविशेषादिति” ।
बाह्या अप्याङ्गः “शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रति-
पत्तार” इति । तत्पारिशेषाच्चिदात्मगोचरमहंकारमहमिह्वा-
स्मि सदनद्विति प्रयुज्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहव्यादात्मनः
प्रादेशिकत्वमभिमन्यते नभस इव घटमणिकमञ्जिकाद्यपाध्यव-
च्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादि-
वदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो
वा स्थादेहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणन्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति
च न स्यात् । देहपरिमाणन्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्र-
सङ्गः । किं चास्मिन् पक्षे ऽवयवसमुदायो वा चेतयेत्प्रत्येकं वा
ऽवयवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहुनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेक-
वाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुक्त्येत्, अ-
क्रियं वा प्रसन्न्येत् । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्णएकस्मिन्न-
वयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत् । न च बह-
नामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टे य एवावयवो विशीर्णस्तदा
तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेष्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं
तदवस्थमेव । तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञाना-
नाम् । एतेन स्थूलोऽहमन्धोहं गच्छामीत्यादयोपध्यासतया
व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूशाण्डीकृते भग-
वती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्दत्वमोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहम-
नुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेहुमहतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रु-
तिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वहप-
निमित्तफलैरुपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चान्यो-
न्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यान्मक्तामध्यस्याह-

भिदं शरारादीति । इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतिः । सोक-
व्यवहारो सोकाना व्यवहारः स चायमच्छिति व्यपदेशः । इ-
तिशब्दसूचितस्थ शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन
प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः । अन्योन्यधर्मास्थाध्यस्यान्यो-
न्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याधादीना-
त्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य तथा चैतन्यादी-
नात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य ममेदं जरामर-
णपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेश, इतिशब्दसूचितस्थ
तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्ता-
न्नीतः स समान इति समानकर्त्तव्यवेनाध्यस्य व्यवहार इत्युप-
पन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं दृश्यति,
मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्त्रिमि-
त्तस्तज्ज्ञावाभावानुविधानाद्यव्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेव-
मध्यासस्तखद्यं फलं च व्यवहारमुक्ता तस्य निमित्तमात्रः । इत-
रेतराविवेकेन । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मात्
भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आत्म । अत्यन्तविविज्ञयोर्धर्म-
धर्मिणोः परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्मिणां चासं-
कीर्णता विवेकः । स्यादेतत् । विविज्ञयोर्वस्तुस्तोर्भेदाग्रहेनिब-
न्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्लेरिव रजताङ्गेदाग्रहे रजत-
नादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमार्थसतश्चिदात्मना न भिन्नं
देहाद्यति वस्तुसत्तत्कृतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतस्थ तादा-
त्म्यविभ्रम इत्यत आत्म । सत्यानुते मिथुनीष्टात्य, विवेकाग्रहा-
दध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, उन्नतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते
द्वे धर्मिणो मिथुनीष्टात्य, युगलीष्टात्येत्यर्थः । न च संवृत्तिपरमा-
र्थस्तोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततज्ज्ञावार्थस्य च्चः प्रयोगः ।

एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपयोगादारोप्यस्य प्रतीतिरूप-
युज्यते न वल्लुसन्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्या
पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिवन्धनाच प्रतीतिरिति दुर्बारं
परस्पराश्रयत्वमित्यत आह । नैसर्गिक इति । स्वाभाविकोऽना-
दिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्या-
नादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धिन्द्रिय-
शरीरादेहत्तरोन्नतराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्विजाह्वरवन्न प-
रस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

स्यादेतत् । अद्वा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्र-
तीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्नासतो गगनक-
मलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेनोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि
चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदनिरितं सत्तासामान्यसमवायो-
र्धक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायास्वार्थक्रियाकारिता-
शश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पने इनवस्थापातात् प्र-
काशमानतैव सत्ता उभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमा-
नत्वान्नासन्तश्चिदात्मवद् असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं
सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदायहस्तद-
संभवे कुतोऽध्यास इत्थाश्रयवानाह । आह आक्षेपा कोयम-
ध्यासो नाम । क इत्थाक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्ष-
णमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्य-
यान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञान-
मित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि । पूर्वदृष्टस्या-
वभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य
मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टयहेनानृतमारोपणीयमुप-

स्वापयति, तस्य च इष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसन्तेति इष्टयच्छणं
 तथापि वर्तमानं इष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं, तत्र पू-
 र्वेदिष्टं सखूपेण सदप्यारोपणीयतया । निर्वाच्यमित्यनुतम् । आरो-
 पविषयं सत्यमाह । परत्रेति । परत्र शुक्लिकादौ परमार्थसति,
 तदनेन सत्यानुतमिथुनमुक्तम् । स्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास
 इत्यलक्षणमनिव्यापकत्वात् । अस्ति च्च स्वस्तिमत्यां गवि पूर्व-
 इष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाच्यामवभासः । अस्ति च पाटलिपु-
 त्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिकात्यामवभासः समीचीनः ।
 अवभासपदं च समीचीने ॥ पि प्रत्यये प्रसिद्धं यथा नीलस्याव-
 भासः पीतस्यावभास इत्यत आह । स्मृतिरूप इति । स्मृते
 रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असन्निच्छितविषयत्वं च स्मृ-
 तिरूपत्वं सन्निच्छितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति ना-
 निव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः स्वप्रज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवं-
 रूपत्वात्तत्रापि च्च सर्यमाणे पित्रादौ निहोपश्ववशादसन्निधा-
 नपरामर्शे तत्रत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्निच्छितदेशकालत्वस्य समा-
 रोपः । एवं पीतः शङ्खस्तितो गुड इत्यत्राप्तेनस्त्रियाणं योजनीयम् ।
 तथाच्च । बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्रदत्यवर्ति-
 नों पीततां पित्तरच्छितामनुभवन् शङ्खः च दोषाच्छादितशु-
 क्तिमानमनुभवन् पीततायाऽप्त्वा शङ्खानसंबन्धमननुभवन्नसंबन्धा-
 ग्न्यच्छणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं विलक्षणमित्यादौ
 पूर्वदृष्टं सामानाधिकरणं पीतत्वशङ्खात्वयोरारोयाह पीतः
 शङ्खः इति । एतेन तितो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं वि-
 ज्ञातपुरुषाभिमुखेवादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाकुरं तेजो लघ-
 मपि बलोयसा दीर्घेण तेजसा प्रतिस्फोतः प्रवर्जितं सुखसंयुक्तं
 मुखं ग्राहयदोषवशात्तदेशतामनभिमुखतां च मुखस्त्राच्छय-

स्पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शेदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्थारोप-
 यतो ते प्रतिबिम्बविभ्रमेषि लक्षितो भवति । एतेन द्विचन्द्रदि-
 ड्मोहालातचकगन्धवर्णनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासंभवं
 लक्षणं योजनोयम् । एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमानतामात्रं स-
 त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सङ्कावो भवेत् । न हि स-
 पादिभवेन रज्ज्वादयो वा खटिकादयो वा रक्तादिगुणयो-
 गिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्त-
 इर्माणो वा । तथा सति मस्तु मरीचिच्चयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्ग-
 तरङ्गभङ्गमालेयमध्यर्णमवतोर्णा मन्दाकिनोत्थभिसंधाय प्रवृत्तः
 स्थात् तोयमापोय पिपासामुपशमयेत् । तस्माद्कामेनापि आ-
 रोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमध्यपगमनोयम् । न च
 मरीचिरुपेण सलिलमवलुसत् स्वरुपेण तु परमार्थसदेव दे-
 हेन्द्रियादयस्तु स्वरुपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथ-
 मारोप्यत इति सांप्रतम् । यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं
 तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरुप-
 सत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति । यद्यच्येत नाभावो नाम
 भावादन्यः कर्त्रिच्छदस्ति अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः
 स्वरुपेण तु भावः । यथाङ्गः । भावान्तरमभावो हि कथा चित्तु
 व्यपेशयेति । ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभव-
 गोचरता, प्रपञ्चरथं पुनरस्यक्षासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य
 निस्तत्त्वस्य कुतोनुभवावधयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः । न
 च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेष्वपि ज्ञानमेव तत्त्वादृशं स्वप्र-
 त्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः । प्र-
 काशनं तस्मादसत्यकाशनशक्तिरवाविद्योति सांप्रतम् । यतो
 येयमसत्यकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यमस-

दिति चेत् । किमतत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं, न तावत्कार्यं,
 मसतस्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः । अन-
 वस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पु-
 नरेष सदसतोः संबन्धः । असदधीननिरूपणात्वं सतो ज्ञानस्या-
 सता संबन्ध इति चेत् । अहो बतायमनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी
 यस्यासत्यपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किं चित् ।
 असत आधारत्वायोगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति
 प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किं चिदिति चेत्, अ-
 हो बतास्यासत्प्रश्नापातो यद्यमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविना-
 भावनियतः प्रत्यय इति । तस्माद्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो
 नित्यत्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रूमः । नित्यत्वं
 चेज्ञानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरोचयोपि तोयात्मना सत-
 त्वा यदनुभवगोचराः स्युर्न सतत्वास्तदात्मनां मरोचीनाम-
 सत्त्वात् । द्विविधं च वर्हनां तत्वं सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं
 स्वतः परं तु परतः । यथाऽः । स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदस-
 दात्मके । वल्लुनि ज्ञायते किं चिद्रूपं कौशिच्चकदा च नेति ।
 तत्किं मरोचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्वगोचरः । तथा च
 समोचीन इति न भान्तो नापि बाधेत । अहा न बाधेत
 यदि मरोचीनतोयात्मतत्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात् । तो-
 -यात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कर्थं वा ऽवाध्यः । इन्त
 तोयाभावात्मनां मरोचीनां तोयभावात्मत्वं तावत्र सत् । तेषां
 तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मनानुपपत्तेः । नायसत् । वस्त्वन्त-
 रमेव च वस्त्वन्तरस्यासत्वमाख्ययते भावान्तरमभावोन्यो न
 कश्चिददनिरूपणादिति वदङ्गिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं त-
 द्वि मरोचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । पूर्वस्मिन् कल्पे

मरीचय इति प्रत्ययः स्थान् न तोयमिति । उत्तरस्मिंसु गङ्गाया
तोयमिति स्थान् पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्थान्
पुनरिहेति । न चेद्भूम्यन्तमसञ्चिरस्तसमूहप्रमलीकमेवा-
स्त्विति सांप्रतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्यक्षमधरता-
त् । तस्मान्न सत् । नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वा-
च्यमेवारोपणोयं मरीचिषु तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेणाध्यस्तं
तोयं परमार्थतोयमिव । अत एव पूर्वदृष्टिमिव । तन्त्वतस्तु न तोयं
न च पूर्वदृष्टं किं त्वन्तमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्र-
पञ्चोप्यनिर्वाच्यो ऽपूर्वोपि पूर्वमित्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र
चिदात्मन्यध्यस्यतइति उपपञ्चमध्यासलक्षणयोगादेहेन्द्रिया-
दिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतोति-
हासपुराणगोचरस्तमूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्व-
भावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽवाधितः स्वयंप्रकाशतैवा ऽस्य सज्जा सा
च स्वरूपमेव चिदात्मनो न तु तदनिरिक्तं सत्तासामान्यसमवा-
योर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदानतम् । स चायमेवंलक्षण-
कोध्यासोऽनिर्वचनोयः सर्वेषामेव संमतः परीक्षकाणां तद्देहे परं
विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनोयतां द्रढयितुमाह तं के चिदन्यत्राऽ-
न्यधर्माध्यास इति बद्धिति ॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य,
ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र वाच्मी । सौत्रान्तिकनये
तावहाद्यमस्ति वसुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादि-
नामपि यद्यपि न वाच्मीं वसुसत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपित-
मलीकं वाच्मीं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यद्याद्य-
मनुभवसिद्धं रूपं सत्ताद्यशमेवाभ्युपेतव्यमित्युक्तगोन्यथात्वं पुन-
रस्य वलवहाद्यधकप्रत्ययवशान्नेदं रजतमिति च वाधस्येदन्ता-
माचबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतरय धर्मिणो

वाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता वाधिते भवेताम्, तद्वर-
 मिदन्तैश्च स्य धर्मा वाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च र-
 जतं बहिर्बाधितमर्थादन्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठतइति ज्ञानाकार-
 स्य बहिरध्यासः स्थिति । के चितु ज्ञानाकारखण्डातावपरि-
 तुष्टन्तो वदन्ति । यत्र यदध्यासस्तद्विकाशच्छिवन्धनो भ्रम
 इति । अपरितोषकारणं चाङ्गः । विज्ञानाकारता रजतादेरनु-
 भवादा व्यवस्थायेतानुमानादा । तचानुमानमुपरिष्ठान्निराक-
 रिष्यते । अनुभवो उपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् वाधकप्रत्ययो
 वा । न तावद्वजतानुभवः । स हीदंकारासपदं रजतमावेदयति न
 त्वान्तर, महमिति हि तदा स्यात् प्रतिपक्षः प्रत्ययादव्यतिरे-
 कात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतया उध्यवस्थति । त-
 था च नाहंकारासपदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य वा-
 धकप्रत्ययप्रवेदनोयेति चेत्, इन्त वाधकप्रत्ययमालोचयत्वायु-
 धान् । किं पुरोवर्त्ति दद्यं रजताद्विचयत्याहो ज्ञानाकारता-
 मप्यस्य दर्शयति । तच ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं वाधकप्र-
 त्ययस्य ब्रुवाणः स्माच्चनोयप्रज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्त्तिं त्वप्रतिष्ठे-
 धादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न । असन्निधानाश्चनिषेधाद्
 असन्निद्वितो भवति प्रतिपक्षुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपक्षात्-
 त्पकं कुतस्यां, न चैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किं तु व-
 वेकाश्चप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्ति-
 कायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नच्च रजतनिर्भासस्य शुक्तिका-
 लम्बनं युक्तमनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्,
 अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् ।
 नापि कारणस्वेन, इत्रियादीनामपि कारणस्वात् । तथा च भास-
 मानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासतइति

कथमालम्बनं भासमानताभ्युपगमे वा कर्थं नानुभविरोधः ।
 अपि चेद्विद्यादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्ध-
 मिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः । दोषसच्चितानां तेषां मि-
 थ्याप्रत्यये इपि सामर्थ्यमिति चेत्, न । दोषाणां कार्योपजनन-
 सामर्थ्यविधानमात्रे इतुत्पात् । अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्
 वटाङ्गुरोन्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च खगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां
 सर्वचानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् ।
 तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवस्तुपे तत्रेदमि-
 ति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रगृहणं दोषवशात् तद्वत्तदुक्तित्वसामा-
 न्यविशेषस्थागृहात् तन्मात्रं च गृहोतं सदृशतया संस्कारोद्भो-
 धक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च गृहोतग्रृहणस्थभा-
 वापि दोषवशाङ्गृहीतत्त्वांशप्रमोषाद् ग्रृहणमात्रमविष्टते । त-
 था च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रगृहणस्य च मिथः स्वस्तु-
 पतो विषयतत्त्वं भेदागृहात् सन्निच्छितरजतगोचरज्ञानसारू-
 प्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्वरणगृहणे अभेदव्यवहारं च
 समानाधिकरण्यपदेशं च प्रवर्तयतः, क चित्पुनर्थृण्णएव मि-
 थो गृहोतभेदे, यथा पीतः शङ्खः इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्न-
 एनरप्तिमवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचरथेव सच्छस्य पीतत्वं गृह्ण-
 ापित्तं तु न गृह्णते, शङ्खोपि दोषवशात् शङ्खगुणरहितः स्वस्तु-
 मात्रेण गृह्णते । तदनयोर्गणगुणिनोरसंसर्गाग्रृहसारूप्यात्
 गीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषाभेदव्यवहारः समानाधिकर-
 ण्यपदेशस्य, भेदाग्रृप्रसञ्ज्ञिताभेदव्यवहारबाधनात् नेद-
 मिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमयुपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्रा-
 ग्नस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । त-
 ताद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपद्माः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्,

घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति । यस्मिन् प्रहृ-
 क्षिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्य-
 शास्त्रातिनिवन्धना, किं तु गृहीतस्य रजतादेस्तस्मरणस्य च
 गृहीततांश्चप्रमोषेण गृहीतमाचस्य य इदमिति पुरोवस्थिता-
 द्रव्यमात्रात्मज्ञानाच्च विवेकस्तद्यज्ञेणनिवन्धनो भ्रमः । भा-
 न्तत्वं च गृहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो र-
 जतादिव्यवद्वारस्येति । अन्ये त्वचाप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्या-
 सस्तस्यैव विपरोत्तर्धमत्वकल्पनामाचक्षते । अत्रेदमाकृतम् । अ-
 स्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये
 प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्येति सर्वजनीनम् । तदेतत्र
 तावद्यज्ञेणस्मरणयोस्तद्रोचरयोश्च मिथो भेदागृहमात्राङ्गवि-
 तुमहृति । गृहणनिवन्धनौ ह्य चेतनस्य व्यवद्वारव्यपदेशौ
 कथमगृहणमात्राङ्गवेताम् । ननूक्तं नागृहणमात्रात्मिं तु
 गृहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतस्यागृहीतभेदे स-
 मीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसाहस्रेन अभेदव्यवद्वारं सामा-
 नाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञा-
 नसाहृष्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवद्वारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं
 वा सज्जामाचेण गृह्यमाणे उपि समीचीनज्ञानसाहृष्यमनयो-
 रिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति गृहणमय वा त-
 योरेव स्वरूपतो विषयतस्य मिथो भेदागृह इति गृहणम् । तत्र
 न तावस्तमीचीनज्ञानसदृशो इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्वाद-
 व्यवद्वारप्रवर्तकम् । नह्य गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं
 गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदागृह इति तु ज्ञानं पराहृतं,
 नह्य भेदागृहे उनयोरिति भवति, अनयोरिति गृहे भेदागृह-
 णमिति च भवति । तस्मात्तामाचेण भेदागृहे उगृहीत एव

व्यवस्थारचेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपेत्पादक्रमेण
 व्यवस्थारचेतुराचो अनुत्पादितारोपेष्व स्तु इति । वर्यं तु पश्या-
 मः । चेतनव्यवस्थारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपप्लन्तेरारोपज्ञानोत्पाद-
 क्रमेणवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवस्थारो नाज्ञानपूर्वकः किं त्वं वि�-
 दितविवेकगच्छणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् । नहि रजतप्राति-
 पदिकार्थमाचल्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी
 खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारा-
 स्पदे प्रवर्तेत, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छस्यन्यत्करोतीति
 व्याहृतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रज-
 तार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथात्वेनागच्छणादिति ब्रूयात्वं च प्रति-
 वक्तव्योऽयं तथात्वेनागच्छणात्कस्माच्चोपेचेतेति । सोऽयमपादा-
 नोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारा-
 स्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदागच्छः
 समारोपेत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिच्छेतुः । तथाहि । भेदागच्छा-
 दिदंकारास्पदे रजतस्यं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारचेतु-
 भावमनुचिन्य तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय त-
 दर्थीं प्रवर्तते इत्यानुपूर्वं सिद्धम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदं-
 कारास्पदस्योपकारचेतुभावमनुमापयितुमर्हति । रजतत्वस्य
 चेतोरपश्चधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्खनुमापकं न त्वनेक-
 देशदर्शनम् । यथाऽः । ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । स-
 मारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तस्मिद्भेदेत्प्रिवादाध्यास्ति रज-
 तादिज्ञानं पुरोवर्तिवल्लविषयं रजताद्यर्थिनस्तु च नियमेन प्रवर्त-
 कत्वात् । यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ञानं तदिषयं,
 यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति ।
 यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवा-

न पृष्ठो व्याचष्टा, किं शुक्तिकालस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाचोस्मिद् द्रव्यमाचस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य। यदि शुक्तिकालस्यानालम्बनत्वम् अद्वा। उत्तरस्थानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः। तथाच्च। रजतमिदमित्यनुभवन्वनुभविता पुरोर्वर्ति वस्त्वञ्जुल्यादिना निर्दिशति। दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिकार्थप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्। यथा दावाग्रिदग्रधानां वेचबीजानां कदलोकाएङ्जनकत्वम् भस्मकदृष्टस्य चौदर्द्यस्य तेजसो बङ्गज्ञपचनमिति। प्रत्यक्षबाधापद्मतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो झटवद्वानुष्णान्वानुमानवत्। यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाशवास इति। तद्वोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्विरसमाभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेत्रं प्रतन्यते। दिल्माचं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गर्थोक्तम्। विस्तरसु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति तदिदमुक्तम्। “अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षतइति”। यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेवध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेविपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना। ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आच। “सर्वथापि तत्त्वस्थान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति”। अन्यस्थान्यधर्मकल्पना ऽनुतता, सा चानिर्वचनीयतेऽधर्मकल्पनादुपपादितम्। तेन सर्वेषामेव परोक्षकाणां मते ऽन्यस्थान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयता ऽवश्यंभाविनीत्यमिर्वचनीयता सर्वतत्त्वसिद्धान्त इत्यर्थः। अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्त्रेष्वादिदमभ्युपेयमिति भावः। न केवलमियमनुतता परीक्षकाणां सिद्धा ऽपि तु लै-

किकानामपीत्याच्च । “तथा च लोके इनुभवः । शुक्तिका हि रजतवद्वभासतइति” । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्थादेतत् । अन्यस्थान्यात्मताविभ्रमो लोकसङ्गः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न हृष्ट इति कुतश्चिदात्मनो इभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आच्च । “एकस्वन्द्रः सदितीयवदिति” ॥

पुनरपि चिदात्मन्यधासमाश्विपति । “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषये इध्यासो विषयतद्वर्मणाम्” । अथमर्थः । चिदात्मा प्रकाशते न वा । न चेन् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्वर्मणाम् । न खल्वपतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्वर्मणां वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा न तावद्यमात्मा जडो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव खं च परं च, विरोधात् । आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्थात्मनो इनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्यतस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्थादेतत् । आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोपि कर्तव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् । चैत्रवत् । यदा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात् । न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनो इपि, चैत्रसमवायाङ्गमनक्रियाया इति । तन्न । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मो’ ति । उपपद्यते च । तथाच्च । यो-यमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थस्य आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा । जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्यमशेषस्य जगतः । तथा

चाभाणकः । 'आन्वस्येवान्वलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' न च
 निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चकुरादिवदिति वा-
 च्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं अनितं च ज्ञानं जडं सञ्चोक्तदू-
 षणमनिवर्ततेति । एवमुक्तरोपराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनव-
 स्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि किमा-
 गातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यथायोः संविद-
 जडेति । तत्किं पुनः पण्डित इति पितापि पण्डितोत्तु । स्वभाव
 एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेद्, इन्त
 पुनरस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसंबन्धितेति समा-
 नम् । सच्चार्थात्मप्रकाशेन संविद्यकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं वि-
 नेति तस्याः स्वभाव इति चेत् नात्मकं संविदो भिन्नो संविदर्था-
 त्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संविज्ञ च संविदर्थात्मप्र-
 काश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्यते, संवि-
 देव तैः । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थो सचेति ता-
 वदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सचेति, तथा च न विक्षि-
 तार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदो उर्थसच-
 भावोपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसच्चभाव इति
 चेत् । अर्थसंविद इव ज्ञानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपत्तेः ।
 ज्ञानादिजननाद्वानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहाना-
 दिबुद्धिजननाचार्थसंविदसच्चद्विषयत्वमिति चेत् तत् किं देच्छय
 प्रयत्नवदात्मसंयोगो देच्छप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशो-
 ऽसु । जात्यादेच्छात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, न च यस्य स्वयंप्र-
 काशोपि स्वात्मन्येव खोयोत्पत्तप्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपा-
 दितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विक्षिप्तदीर्घ-
 दितम् । न च प्रकाशस्यायमानरो इत्यूलो इनपुरज्ञस्यो
 स्यूलतया इनुभयन्ते । प्रकाशस्यायमानरो इत्यूलो इनपुरज्ञस्यो

इदोर्ध्वेति प्रकाशते । तस्माद्ब्रह्मे इनुभूयमानद्वय द्वितीयसन्द्र-
मा: स्वप्रकाशादन्योऽर्थो । निर्वचनीय एवेति युक्तम् त्पश्यामः ।
न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणमेदो इनुभूयते । न चानि-
र्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेदुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न
चार्यानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्मतिमध्याते इत्यु-
परिष्ठादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव । स्वयंप्रकाश एकः
कूटस्यो नित्यो निरञ्जः प्रत्यगात्मा । शक्यनिर्वचनीयेभ्यो देवे-
द्वियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्र-
त्यञ्जः स चात्मेनि प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंश-
त्वाद्वचाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देवेद्वियादिध-
र्माणां, कथं, किमाशेषे । अयुक्तोयमध्यास स इत्याक्षेपः । कस्मा-
दयमयुक्त इत्यत आह ॥ “सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विष-
यान्तरमध्यस्यति” ॥ एतदुक्तं भवति । यत्पराधीनप्रकाशमंश-
वच्च तत्सामान्याशयह्वे कारणदोषवशाच्च विशेषायह्वे इन्यथा
प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कार-
णान्यपेक्षते । येन तदाश्रयेदोषहृष्टयेत । न चांशवान्, येन क-
हिच्छदस्याश्यो गृह्णेत कहिच्छन्न गृह्णेत, नहि तदेव तदानीमेव
तेनैव गृह्णीतमगृह्णीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षे इध्यासः ।
सदातने इयप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्या-
सः । नहि प्रुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतोदं रजतमिति ।
तस्मादित्यत्त्वायह्वे इत्यत्त्वायह्वे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्यादे-
तत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चि-
दात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह ॥ “युक्त-
प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो इविषयत्वं ब्रवीषि” ॥ विषयत्वे हि
चिदात्मनो इन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो विषयो स एव चि-

दात्मा, विषयस्तु ततो ऽन्यो युक्तप्रत्ययगोचरो उभ्येषः । त-
स्मादनास्मत्प्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युक्तप्रत्ययपेत्व, मत
एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति । “उच्यते । न तावद्यमेकान्तेनाविषयः” । कुतः ।
“अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” । अथमर्थः । सत्यं प्रत्यगात्मा स्व-
यंप्रकाशत्वादविषयो ऽनंशस्त्र, तथायनिर्वचनीयानाद्यविद्याप-
रिकत्वितबुद्धिमनःखद्यस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छन्नो-
पि वस्तुतो ऽवच्छन्नइवाभिन्नोपि भिन्नइवाकर्तापि कर्तवाभो-
क्तापि भोक्तेवविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषयइव जीवभावमापन्नो
ऽवभासते । नभइव घटमणिकमस्त्रिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमि-
वानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरसस्थास्मनश्चिदंशे गृ-
ह्णीते ऽगृह्णीतं किं चिदस्ति । न खल्वानन्दनिष्ठत्वविभुवादयो
ऽस्य चिद्रपादस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्यज्ञे न गृह्णेन । गृह्णीता
एव तु कस्तितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृह्णीताइवाभान्ति ।
न चात्मनो बुद्धादिभ्यो भेदस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्ण-
माणे सोऽपि गृह्णीतो भवेत् । बुद्धादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्वेद-
स्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्छिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवा-
नवच्छन्नस्यावच्छन्नेभ्यो बुद्धादिभ्यो भेदाग्रह्णात् तदध्यासेन
जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनो ऽस्मत्प्रत्ययविषय-
त्वमुपपद्यते । तथाहि । कर्ता भेत्ता चिदात्मा ऽचंग्रन्थये प्र-
त्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भेगशक्तिर्वा सं-
भवति । यस्य च बुद्धादेः कार्यकरणसंघातस्य क्रियाभेगशक्ती
न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्छिदात्मैव कार्यकरणसंघातेन ग्रथि-
तो लग्नक्रियाभेगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्धादिविषयवि-

च्छुरणात्* कथं चिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारासपदं जीव
इति च जन्मुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिद-
दात्मनो भिद्यते। तथा च श्रुतिः “रनेन जीवेनात्मने” ति। तस्मा-
चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयं प्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन
कर्त्तभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियतद्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते।
न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रय-
मिति सांप्रतम्। बीजाङ्गुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वास-
नाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयन्वाविरोधादित्युक्तं ‘नै-
सर्गिकोऽयं लोकव्यद्वार’ इति भाष्ययन्थेन। तस्मात् चुष्टुक्तं
‘न तावद्यमेकान्तेनाविषय’ इति। जीवो हि चिदात्मतया
स्वयंप्रकाशतया ऽविषयोयौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः।
स्थादेतत्। न वयमपराधीनप्रकाशतया ऽविषयत्वेनाध्यासमपा-
कुर्मः, किं तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथतद्यविषय
इति ब्रूमः। तथा च सर्वथा ऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास
इत्यत आह। “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धे:”। प्रतीच
आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगा-
त्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चै-
तन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवश्यं चिदात्मा ऽपरोक्षोऽभ्य-
पेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तं, श्रु-
तिशाच्च भवति ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातो’ ति। तदेवं परमार्थपरिच्छारमुक्ता ऽभ्युपेत्यापि चिदा-
त्मनः परोक्षता ग्रैद्वधादितया परिच्छारान्तरमाह। “न चाय-
मस्ति नियमः पुरोक्षस्थित एव” अपरोक्ष एव “विषये विषया-
न्तरमध्यसिंतव्यम्” कस्माद्यं न नियम इत्यत आह। “अ-

*छुरणं, मिश्रणम्।

प्रस्थके १५ि द्वाकाशे बालास्तुमज्जिनताद्यधस्यन्ति । हिर्य-
स्मादर्थे । नभो इ द्वयं सद् रूपस्तर्शविरहान् बाह्येन्द्रियप्र-
त्यक्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसद्वायस्य बाह्ये १प्रवृत्तेः । त-
स्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितद-
र्शिनः कदा चित्पार्थिवच्छायां इशामतामारोप्य, कदा चित्तै-
असं इुक्तन्वमारोप्य नोलोन्पलपलाशश्याममिति वा राजहं-
समालाभवलमिति वा निर्वर्णयन्ति तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य
वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र नभसि स्तुतिरूपोऽवभास इति ।
एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनोलमणिम-
यमद्वाकटाह्वकस्यमित्यर्थः । उपसंचरति । “एवम्” उक्तेन प्र-
कारेण सर्वाङ्गेषपरिहारात् “अविरहः प्रत्यगात्मन्यनात्म-
नां” बुद्धादीनाम् “अध्यासः” । ननु सन्ति च सद्वस्त्रमध्यासा-
स्त्रात्मिकर्मयमेवाध्यास आङ्गेषसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-
ध्यासमाचमित्यत आह । “तमेत मेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता
अविद्येति मन्यन्ते” । अविद्या इ र्वान्नर्थबोजमिति श्रुतिस्तृ-
तीतिद्वासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेढान्तः प्रवृत्ता
इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थैतेतुर्न पुना
रजातादिविभ्रमा इति स एवाविद्या तत्स्वरूपं चाविद्यातं न श-
क्यमुच्चेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्य नाध्यासमाचम् । अथ च एवं-
लक्षणमित्येवंरूपतया १नर्थैतेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यश-
नायादिरक्षिते १शनायाद्युपेतान्तःकरणाद्युक्तिरैपेण प्रस्थ-
गात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थैतेतुः । न चैवं पृथ-
ग्नाना अपि मन्यन्ते १ध्यास, येन न व्युत्पाद्येतेत्युत उक्तं प-
ण्डिता मन्यन्ते । बन्धियमनादिरक्षितिनिरूढिनिविडासनानुवहा
१विद्या न शक्या निरोहु, मुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति

तन्निरोधोपायमाह । “तद्वेकेन च वसुस्वरूपावधारणं” निर्विचिकित्सं ज्ञानं “विद्यामाङ्गः” पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्खत्यन्तविविक्ते बुद्धादिभ्यो बुद्धादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्धाद्यात्मतद्वर्माभ्यासः । तच अवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते ऽध्यासापबाधात्मकं वसुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मस्तपं स्वरूपे व्यवतिष्ठतदत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिविडवासनानुविज्ञा ऽविद्या विद्यया ऽपबाधिता ऽपि स्ववासनावश्चात्पुनरुद्धर्विष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोच्चितमित्यत आह । “तत्रैवं सति” एवंभूतवसुतत्त्वावधारणे सति “यत्र यदध्यासस्तात्कृतेन होषेण गुणेन वा ऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते” ऽन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिना ऽन्तःकरणादि न संबध्यते । एतदुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य ह्य स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिविडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो ह्य स्वभावो धियाम् । यथा ऽऽङ्गर्बाद्या अपि । ‘निरूपद्वभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यद्वलवत्त्वे ऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत’ इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तरञ्जस्य कुतो ऽनिर्वाच्यया ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, ‘सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार’ इति, तच व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्त, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति । “तमेतमविद्याख्य” मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति । “कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । तत्त्वपरिच्छेदो ह्य प्रमा विद्या, तत्त्वाधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्याश्वत्तं प्रमाणान्याश्रय-

ग्निः तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृक्ष्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषचित्ता-
नुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितु-
मर्हन्तीत्याह । “शास्त्राणि चेति” ॥

समाधने । “उच्यते । देहेन्द्रियादिव्यहं ममाभिमानच्चीन-
स्य” तादात्म्यतद्वर्त्माध्यासच्चीनस्य “प्रमातृत्वानुपपत्तौ स-
त्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तौ” । अथर्वः । प्रमातृत्वं हि प्रमां
प्रति कर्त्तव्यं तत्त्वं स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरका-
रकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तुत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं
प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तु-
मर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्मा उपरिणामी स्वतो व्यापा-
रवान् । तस्माद्गापारवहुद्विदादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया
प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्युरुषविषयत्वमविद्याव-
त्यरुषाश्रयत्वं प्रमाणानाभिति । अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि
किं नश्छन्नभित्यत आह । “न चैन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादि-
व्यवहारः संभवति” । व्यवह्रियते इनेनेति व्यवहारः, फलं, प्रत्य-
क्षादोनां प्रमाणानां फलभित्यर्थः । इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गा-
दीनीति इष्टव्यं, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि प्रत्यक्षादी-
त्युपपद्यते । व्यवहारक्रिया च व्यवहार्यात्तेपात्समानकर्त्तव्य-
ता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किभिति पुनः
प्रमाणोपादने प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मात्प्रवर्तते इत्य-
त आह । “न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः” प्रमाणा-
ना व्यापारः “संभवति” । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्ता
स्वकार्ये व्याप्रियन्ते । मा भूत्कुविन्दरचित्तेभ्यो वेमादिष्यः पटोत्प-
त्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठाना कस्मात्प्रभवति, कृतमत्तात्मा-

धासेनेत्यत आह । “न चानधर्मस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्ग्रापि-
यते” । सुषुप्तेपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्थादेतत् । यथा
अनधर्मस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तवम-
नधर्मस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्र-
मातेत्यत आह । “न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्” इतरेतराध्यासे इत-
रेतरधर्माध्यासे चासति आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्व-
धर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि कुवि-
न्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति । अनधर्मस्तात्मभावस्य
तु देहादिव्यात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अत-
साध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह । “न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्र-
माणप्रवृत्तिरक्षित्वा” । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति ।
अन्नःकरणपरिणामभेदस्य प्रमेयप्रवणः कर्तवस्यस्त्वभावः प्रमा-
कयं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामशिद्ग्राहो भवेत् । यदि
चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत् ।
यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत् । तस्मादितरेतरा-
ध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्य प्रमाफलं सिध्यति । तस्मिहौ च प्रमातृत्वं,
तामेव च प्रमामुररीक्षात्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमो-
पलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथा च प्रमाण-
मप्रमाणं स्थादित्यर्थः । उपसंचरति । “तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव
प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । स्थादेतत् । भवतु पृथग्जनानामेवम् ।
आगमोपपत्तिप्रतिपक्षप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां
प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्तदृति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्र-
माणानीत्यत आह । “पश्चादिभिस्थाविशेषा”दिति । विद्गतु ना-
मागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारे तु प्राणभूमाचधर्मान्नातिवर्तन्ते । शास्त्रे हि प-

शुश्वरुक्तादीनामविप्रतिपदमुग्धभावानां व्यवहारस्ताहशो व्य-
त्पञ्चानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तस्मामान्यात्तेषामपि व्यवहार-
समये उविद्यावन्त्वमनुमेयम् । चशब्दः स मुच्ये । उक्तशङ्का-
निवर्तनसच्चितपूर्वोक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां
साधयतीर्थ्यः । एतदेव विभजते “यथा हि पश्चाद्य” इति ।
अत्र च “शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती” ति प्रत्यक्षं प्रमा-
णं दर्शितम् । “शब्दादिविज्ञान” इति तत्फलमुक्तम् । “प्रति-
कूल” इति चानुमानफलम् । तथाच्च । शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य
तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्यं तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य
प्रतिकूलतामनुमितीति । उदाहरति । “यथा दण्डेति” शे-
षमनिरोचितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्तादीन्यविद्याविष-
याणि । शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न दे-
शात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खख्वामुक्तिकफलोपभो-
गयोग्यो उधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्थं द्वचम् । शास्त्र-
फलं प्रयोक्तरि तस्माशणत्वात्तस्मात्स्वर्यं प्रयोगे स्यादिति । न च
देशादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पतइति देशाद्य-
निरितां कं चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तद्वगमस्य विद्येति
कथमविद्याविषयं शास्त्रमित्याशड्क्यात् । “शास्त्रोये त्वि” ति ।
तुशब्दः प्रत्यक्तादिव्यवहाराद्विज्ञनिं शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं
हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति ताव-
भाचमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारे उनुपयो-
गात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरो-
धात् । प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्य-
धिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता उप्रयोक्ता कथं वा ।
भोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी । तस्मादनाद्यविद्यालवधक-

द्वित्त्वभोक्तुत्वाद्वाण्वाद्यभिमानिनं नरमधिकात्य विधिनिषेध-
 शास्त्रं प्रवर्तने । एवं वेदान्ता अथविद्यावत्पुरुषविषया एव । न इच्छ
 ग्रमाचार्दिविभागादते तदर्थाधिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशास-
 नो निर्वृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येता-
 वानेषां विशेषः । तस्माद्विद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति
 सिद्धम् ॥ स्थादेतत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पु-
 रुषोऽधिकारे नामेव्यते, तथाप्युपनिषद्द्वारा उवगम्यमानः शक्तो-
 त्यधिकारं निरोहम् । तथा च परस्परापृष्ठतार्थत्वेन कृत्वा एव
 वेदः ग्रामाण्यमपज्ञादित्यत आच्छ । “ग्राक् च तथाभूतात्मे”-
 ति । सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात् पु-
 रस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वतयन्तो नानुपजातेन
 ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोहम् । न च परस्परापृष्ठतिः । विद्यावि-
 द्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थापयन्तोः । यथा न हिंस्यात् सर्वा भूता-
 नीति साध्यांशनिषेधे उपि यजेनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रव-
 र्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुद्धते, तत् कस्य चेतोः, पुरुषभे-
 दादिति । अवजितकोधारातय पुरुषा निषेधे ऽधिक्रियन्ते, क्रो-
 धारातिवशीकृतात्मु यजेनादिशास्त्रदृष्टिः । अविद्यावत्पुरुषवि-
 षयत्वं नानिवर्तनदृष्टिः यदुक्तं तदेव स्फोरयन्ति । “तथाही”ति ।
 वर्णाध्यासः, राजा राजस्त्वयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः, गृ-
 ष्ठस्यः सद्ग्रीं भार्यां विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः, कृष्णकेशोऽ-
 ग्नीनादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यासः, अप्रतिसमाधेयव्याधीनो
 जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदित्यश्चणं महापातकोपपा-
 तकसंकरीकरणापात्रीकरणमस्तिनोकरणाद्यध्यासोपसंघर्षार्थ-
 म् । तदेवमात्रानात्मनोः परस्पराध्यासमात्रेपस्माधानाभ्यामु-
 पपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च इद्विकात्य तस्मानर्थं इतु-

तामुदाइरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तस्यहपमुक्तं स्मारथनि । “अध्यासो नामातसिंसद्विहितिवोचाम्” । ‘स्मृतिहृषः परत्र पूर्वदृष्टवभास’ इत्यस्य संज्ञेपाभिधानमेतत् । तचाहमिति धर्मिनादात्म्याध्यासमाचं ममेत्यनुत्यादितधर्माध्यासं नानर्थेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षात्शेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह । “तद्यथा, पुन्नभार्यादिविष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुन्नकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति । खस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति । तथा खस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलो इसंपूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेत्ते देहधर्मेषु स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव कथा इनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिविष्वित्याशयवानाह । “तथा देहधर्मानि” ति । देशादेरप्यन्तर-ज्ञाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्माश्मूकत्वादेत्क्षतो इष्यन्तरज्ञस्यान्तःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसंकल्पादीन् आत्मत्वाध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यसमुक्ता तस्य मूलं धर्माध्यासमाह । “एवमहंप्रत्ययिनम्” अहंप्रत्ययो बुद्धिर्यस्तिज्जननःकरणादौ सोयमइप्रत्ययो तं, “स्वप्रचारसाक्षिणि” अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदस्तिज्जनताभ्यां, “प्रत्यगात्मन्यध्यस्य” तदनेन कर्त्तव्यभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति “तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण” अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्यविपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्यंभूतलक्षणे त्वनीया । “अन्तःकरणादिविष्वध्यस्यति” । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूप-

चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणविद्याद्याधारोऽहंकारास्पदं संसारे सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानसदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाहोजाङ्गुरवन्नेतरेतराश्यत्वमिलुक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृष्टिष्ठानमपि शिष्यच्छिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतया उध्यासं सुइठोकरोति । “एवमयमनादिरनन्तः” तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो “नैसर्गिक” इति । “मिथ्याप्रत्ययरूपो” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमर्जिवचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंचरति । “अस्यानर्थहेतोः प्रधाणाय” । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रह्लाणमित्यत उक्तम् । “आत्मैकम्बविद्याप्रतिपत्तये” । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै न तु जपमाचाय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगत्तिनिखिलप्रपञ्चस्यमानन्दरूपस्य सतसत्यतिपत्तिं निर्विचकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपज्ञान्ति । एतदुक्तं भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वाच्चिष्ठयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्थान् । तद्भावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पद्येरन् । अपि त्वदिवक्षितार्था जपमाचे उपयुज्येरन् । न च तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामनुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तुत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्जन्ति । आरोपितं च रूपं तत्त्वज्ञानेनापौद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । न च रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुद्युहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्तं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंखारस्तु-इठोऽपि तत्त्वज्ञानसंखारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यसञ्जनेति । स्थादेतन् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तोषु व-

ऊलमुपलभ्यन्ते तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपाद-
नमर्थं इत्यत आच् । “यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा
वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः” ॥ शरीरमेव
शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा तस्य त्वंपदाभि-
धेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता ॥

एतावानचार्यसंक्षेपः । यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वा-
ध्यायपदवाच्चस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता
कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां
फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि चाविशिष्टस्तु वाक्यार्थं
इति न्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि
च वेदान्तेभ्यस्तैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरज्जितो निष्प्रपञ्च
एकः प्रत्यगात्मा इवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोक-
मोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन सन्देहबाधविरचि-
णा विश्वद्वाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा ज-
पमाचोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारा-
त्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारबधव्या । न च सर्व-
जनोनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन
जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुक्तीतेनि पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य द्रष्टव्येन क्र-
मेण श्रुत्यादिबाधकन्वानुपपत्तेः । श्रुत्यादिभिस्तु समस्ततीर्थक-
रैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादधासत्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षि-
तार्था, नाप्युपचरितार्थाः, किं द्रष्टव्यलशणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां
मुख्यार्थाः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धस्वात्मप्रयोजनव-
त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याश्रयवान्सूचकारः तज्जिज्ञासाच्च-
त्र महत्रय ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने द्वचयति(१) । तत्र सा-
क्षादिक्षाव्याप्त्वाद् ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च क-
र्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किं चि-
दस्ति, येनैतद्वान्तरप्रयोजनं भवेत् । किं तु ब्रह्ममीमांसा-
ख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयेर्वेदान्तेराच्छित् निर्विचिकित्सं
ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुखोपश्चम(२)द्विप्रमानन्दैकरसं परमं प्र-
योजनम् । तर्मर्थमधिकात्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् ।
तत्त्वं प्राप्नमयनाद्यविद्यावशाद्प्राप्नमिवेति प्रेषितं भवति । य-
था स्वयीवागतमपि द्यैवेयकं कुतश्चिद्ब्रह्मान्नाश्वीति मन्त्रमानः
परेण प्रतिपादितमप्राप्नमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य
कार्यमिति स्वकारणं संशयं द्वचयति । संशयस्य मीमांसा-
रमां प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावन्तप्रवृत्तिः तु संशयप्र-
योजनद्वचनाद् युक्तमस्य द्वचस्य शास्त्रादित्वमित्याद् भग-
वान् भाष्यकारः । “वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासि-
तस्या”आभि“रिदमादिमं द्वचम्” । पूजितविचारवचनो मी-
मांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतद्वल्मतमार्थनिर्णयफलता
(३) विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा
द्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावन्प्रतिपाद्यतइति । द्वचं च
वक्ष्यद्वचनाद्ववति । यथाऽऽः ।

(१) द्वचयति॑ सूत्रम्—पा ० ३ ।

(२) शमन—पा ० २ । ३ ।

(३) फलता चास्य—पा ० ३ ।

‘लघूनि स्त्रियार्थानि सूखपात्ररपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि स्त्रीणाऽर्हमनोषिष्ठः’ ॥

इति । तदेवं स्त्रीत्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमयेति व्याख्ये । “तत्रायश्वद् आनन्तर्यार्थः परिगृह्णते” । तेषु स्त्रीपदेषु मध्ये योगमयश्वदः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्धिकारार्थायश्वदेषु दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्योति’रिति वेदे, यथा वा लोके ‘अथ शब्दानुशासनम्’ ‘अथ योगानुशासनम्’ इति, तत्किमत्राधिकारार्थां न गृह्णत्वयत आह । “नाधिकारार्थः” । कुतः । “ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्” । जिज्ञासा तावदिह स्त्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च(१) शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा दण्डो प्रैषानन्याइत्यन्नाप्रधानमपि दण्डश्वदर्थो (२) विवक्ष्यते, एवमित्यापि ब्रह्मोमांसाशास्त्रप्रवृत्त्युक्तसंशयप्रयोजनस्त्रीर्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां (३) तदस्त्रीर्थत्वेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेत् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तउक्षानं वा उभिरेयप्रयोजने भवितुमर्हतः । अनध्यदाहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवविधे उर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपो(४) पयोगिनां वा झुमित्वेवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाभ्ययनविधधीनश्वस्त्रस्य संभवात् । तस्मात्मन्देहप्रयोजनस्त्रीर्थत्वनी जि-

(१) तत्त्वानाच—पा ०२ । ३ ।

(२) दण्डः शब्दार्थो—पा ० ३ ।

(३) तदविवक्षाया तु—पा ० २ । ३ ।

(४) जपमात्रो—पा ०२ । ३ ।

ज्ञासा इह पदतो वाक्यतस्य प्रधानं विवक्षितव्या । न च स-
स्मा अधिकार्यत्वम्, अप्रसूयमानच्चात्, येन तत्समभिव्याह-
तो इथशब्दो उधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म
तज्ज्ञान(१)मधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबन्धमें,
प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा येन योगानु-
शासनवदधिक्रियेत । नान्तत्वं निपीत्य माङ् मानइत्यसादा
मान पूजायामित्यसादा धातोर्मानव्येत्यादिना उनिष्ठार्थे
सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् ।
ज्ञानेच्छावाचकत्वाच्चिज्ञासापदस्य प्रवर्तका हि मीमांसार्था
जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम् । एकत्वे त-
द्वावानुपपत्तेः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपर-
त्वकस्यना युक्ता, उत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्पृष्ठूक्तं जिज्ञासाया
अनधिकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गलार्थो इथशब्दः कस्मात्
भवति । तथा च मङ्गलउत्तुलात्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येनि
द्वार्थः संपद्यतइत्याच । “मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समव्य-
याभावात्” । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वयते, स च वा-
क्यो वा लक्ष्यो वा । न चेच मङ्गलमयशब्दस्य वाच्यं वा
लक्ष्यं वा, किं तु मृदङ्गशब्दध्वनिवदथशब्दश्चवणमात्रका-
र्यम् । न च कार्यज्ञात्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे
(२) इष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थो इथशब्दसेषु
(३) न प्रयोक्तव्यः । तथा च
‘चोकारस्यायशब्दस्य दावतो ब्रह्मणः पुरा ।

(१) तज्ज्ञान—पा ०२ । ३ ।

(२) शाब्देऽव्यवहारे—पा ०२ । ३ ।

(३) तेनुतेषु शास्त्रेषु—पा ०३ ।

करण्डं भित्वा विनियोगौ तस्मान्माङ्गलिकावुभैः ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह । “अर्थान्तरप्रयुक्त एव इथशब्दः श्रुत्वा मङ्गलप्रयोजनो भवति” । अर्थान्तरेषु आनन्दार्थादिषु प्रशुक्तो इथशब्दः श्रुत्वा अवणमाचेण वेणुवीणाधनिषद् मङ्गले कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानोयमानोदकुभदर्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्दार्थस्य सतो न अवणमाचेण मङ्गलार्थतेव्यर्थः । स्यादेतत् । पूर्वप्रकृतापेक्षो इथशब्दो भविष्यति विनैवानन्दार्थार्थस्य । तथयेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते, किमयमथशब्दानन्दार्थे इथाधिकारे इति । अत्र विमर्शवाक्ये इथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्दार्थमर्थः । पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्याख्यात् । न च प्रकृतानपेक्षा । न दनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमाजविषयतया विकल्पानुपपत्तौः । न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्दार्थं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इच्छायशब्दः कस्मात्त भवतीत्यत आह । “पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्दार्थाव्यतिरेकात्” । अस्यार्थः । न वयमा(१)नन्दार्थार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किं तु वृद्धजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थपेक्षत्वे इथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्दार्थत्वावधारणाध्वे इस्माकमिति । तदिदमक्तं फलत इति । परमार्थतसु करणान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह क्षणान्तरोपन्यास इति पारिग्रेष्यादानन्दार्थार्थ एवेति युक्तम् ॥ भवत्यानन्दार्थार्थः किमेवं सतीत्यत आह । “सति” चानन्द-

र्यार्थत्वं”इति । न तावद्यस्य कस्य चिदनन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं चिपुरुषः किं चिमृत्वा किं चित्करोति । न चानन्तर्यमाचस्य इषुमहात्मं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्याच्चत्याचानन्तर्यं वक्तव्यं यदिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्तो भवत्येव । तदिदमुक्तम् । “यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते”इति ॥ स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाश्चाइव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्साध्याया(?)नन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणो प्रायाम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य खेविषये विज्ञानाजननाद्, अप्यस्य च स्वाध्यायोऽप्येतत्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात् । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यशब्दवार्थ इत्यत आह । “स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः” । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा चायातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव गतमिति नेदं वृच्चमारवध्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः ॥ चोदयति । “नन्विच्च कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः” । अस्यार्थः । ‘विविदिषन्ति यज्ञेनेति द्वतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्राधानसंबन्धाचाप्रधानानां पदार्थान्तराणां, तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोपक्षावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोपमः । न च वाक्यं सङ्कारितया कर्माण्यपेक्षतेऽति युक्तम् । अहंतकर्मणाभपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतज्ञावन्या-

यत्त्वानां गुणप्रधानमृतपूर्वपरपदार्थकाङ्क्षासंनिधियोग्य-
 तानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोन्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा
 विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभाव-
 प्रसङ्गः । तद्वोधतसु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परम्पराश्रयः ।
 तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्वोध इति । न
 च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्य-
 न्तराणामिति साप्रतम् । विशेषचेतोरभावात् । तत्त्वमसीति-
 वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्त्त्वभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशु-
 द्धुद्वोदासीनस्यभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमश्वकं द्रागि-
 त्वेव प्रतिपत्तुम् आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिष्पत्यात् ।
 यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलासु विशुद्धसत्त्वाः अहधाना यो-
 ग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्कि-
 मिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो व-
 त्तुमध्यवसितोऽसि । प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमा-
 णम् । वेदान्ताविशुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे
 हातं कर्मभिः । तस्मात् तत्त्वमसीत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन
 जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्य-
 बस्याय तदुपासनाया भावनापराभिधानार्थां दीर्घकालानैर-
 न्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । य-
 थाङ्गः । 'स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्काराऽसेवितो इद-
 भ्यमिरिति । ब्रह्मचर्यतपःअहायज्ञादयस्य सत्कारः । अत एव
 श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वेति ब्राह्मण' इति ।
 विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वन्तिवर्यः ।
 अच च यज्ञादीना श्रेयःपरिपन्थिकसमवनिवर्षणादारेषोपयो-
 ग इति के चित् । पुरुषसंस्कारदारेषेवन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो

हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनाम-
नादविद्यावासना समूलकाशं ब्रह्मति । ततो इस्य प्रत्यगात्मा
सुप्रसन्नः केवलो विशद्विभवति । अत एव सृतिः ।

‘नशायज्ञैस्य यज्ञैस्य ब्राह्मीयं क्रियते तनुः’ ।

‘यस्यैते इष्टाचत्वारिंश्तसंख्यारा’ इति च ॥ अपरे तु च-
एत्यापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाङ्गः । अस्ति हि
सृतिः ।

‘कर्मणि त्रीण्यपाकात्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति ॥

अन्ये तु ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्यन्ति यज्ञे-
ने त्यादिश्रुतिभ्यसात्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोग-
पृथक्केन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्यर्थस्येव खा-
दिरत्यस्य वीर्यार्थताम् एकस्य द्वयभावार्थत्वे संयोगपृथक्कामि-
ति न्यायात । अत एव पारमर्थं खच्चम् । ‘सर्वापेक्षा च य-
ज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । यज्ञतपोदानादि सर्वे तदपेक्षा ब्रह्मभा-
वनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्थं
खच्च सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषण-
चयवत्यनाद्यविद्यातदासनासमुच्छेदकमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय
मोक्षापरनाम्ने कर्मतदिति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न
चैतानि इष्टाचृष्टसामवायिकारादुपकारादेतुभूतौपदेशिकानिदे-
शिकक्रमपर्यन्ताङ्गामसच्चितपरस्यरविभिन्नकर्मस्वरूपतदधि-
कारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममी-
मासापरिशीलनं विना सत्परिज्ञानम् । तस्माद्याखूतं ‘कर्मा-
वोधानन्तर्यं विशेष’ इति । कर्मावोधेन हि कर्मानुष्ठा-
नसच्चित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतच्चिराकरो-
ति । “न” कुतः, “कर्मावोधानप्रागार्थीतवेदान्तस्य ब्रह्म-

जिज्ञासोपपत्तेः । इदमचाकूनम् । ब्रह्मोपासनया भावना-
 पराभिधानया कर्माण्यपेच्छन्नान्नित्युक्तं तच्च ब्रूमः । क्व पुन-
 रस्याः कर्मपिज्ञा, किं कार्यं, यथा उपेयादीनां परमापूर्वं
 चिरभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेज्ञा, स्वरूपे वा,
 यथा तेषामेव द्विरक्तपूरोडाशादिद्व्याग्निदेवताद्यपेज्ञा । न
 तावत्कार्ये । तस्य विकल्पासहस्रात् । तथाहि । ब्रह्मोपास-
 नाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमध्युपेयः, स चोपाद्यो वा
 स्याद्, यथा संयन्त्रस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथा उव-
 धातस्य ब्रोहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूख्खला-
 दयः । प्राप्तो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः ।
 न खलु घटादिसाक्षात्काराद्व जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो
 भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति ।
 ब्रह्मणो उपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्खाभाव्येन
 नित्यतयौत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य
 साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवसंशयाकान्ततया प्रामाण्यायो-
 गात् । तद्विधरस्य तत्सामग्रीकस्यैव बड्डत्वं व्यभिचारोपल-
 द्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं विनिः भावयतः श्रीतातुरस्य
 शिशिरभरमन्धरतरकायकाएडस्य स्फुरउज्ज्वालाजटिलानल-
 साक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते । विसंवादस्य बड्ड-
 लमुपलभात्, तत्साप्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्यभावा-
 च्चोपासनाया उत्पाद्ये कर्मपिज्ञा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्व-
 व्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।
 स्यादेतत् । मा भद्रसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपा-
 सनायाः, संस्कार्यस्वर्निर्वचनीयानाद्यविद्याद्यपिधानापनयनेन
 भविष्यति, प्रतिसीरापिच्छिता नरकीव प्रतिसोरापनयदारा

रङ्गव्यापृतेन । तच्च च कर्मणामुपयोगः । एतावांसु विश्वे-
 षः । प्रतिसीराणन्ये पारिषदानां नर्तकोषिष्यसाक्षात्का-
 रो भवति । इह तु अविद्यापिधानापन्थमाचमेव, नापरमु-
 त्पाद्यमस्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेना-
 नुत्पाद्यत्वात् ॥ अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं
 शाब्दज्ञानमाचसंततिरात्रे निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिः ।
 यदि शाब्दज्ञानमाचसंततिः किमियमभ्यस्यमानायविद्या
 समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं वि-
 पर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः सामान्यमाचदर्शनाभ्या-
 सो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा उरोद्दर्शपरिणा-
 श्वद् द्रव्यमिति वा शतशो उपि ज्ञानमभ्यस्थमानं पुरुष ए-
 वेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात् । ननूर्त्तं श्रुतमयेन
 ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं शृण्वत्वा युक्तिमयेन च व्य-
 वस्थाप्तयतइति । तस्माच्चिर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपेणाप-
 ना कर्मसृष्टकारिण्यविद्याद्योच्चेदेतुः । न चासावनुपा-
 दितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपे हि
 विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु
 परोक्षावभासेन । दिष्टोऽहालातचकचलदृशमर्मरीचिसुखि-
 लादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगा-
 दितस्वप्रत्ययैर्निवृत्तिर्दर्शनात् । नो खस्त्राप्तवचनस्त्रियादिनि-
 सिदिगादितस्वानां दिष्टोऽहादयो निर्वतन्ते । तस्मात् त्वंप-
 दार्यस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार इष्टितव्यः । इतावता हि-
 त्वंपदार्यस्य दुखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । न
 चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य
 फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तप्तफलत्वनिष्ठमात् । अ-

नथा कुटजबेजादपि वटाङ्गुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्थापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्मेत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीन(१)प्रकाशना । नहि शाब्दज्ञानप्रकाशयं ब्रह्म स्यं प्रकाशं न भवति । सर्वाणांधिरच्छितं हि स्यं-ज्योतिरिति गीयते, न तृपच्छितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः । ‘नायमेकान्तेनाविषय’ इति । न चान्तःकरण-वृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वाणांधिविनिर्माकः । तस्यैव तदुपाधेविनश्यद्यदस्यस्य स्यपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यक्षायापत्तिं विना उक्तःकरणवृत्तेः स्यमचेतनायाः स्यप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवन्हिसाक्षात्कारवत्प्रतिभान्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वन्हिस्वक्षलणस्य परोक्षत्वात् । इत्थ तु ब्रह्मरूपस्योपाधिक-लुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि शुद्धब्रह्मत्वादयो ब्रह्मत्वतो उत्तिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरच्छितः शुद्ध-ब्रह्मदिस्वभवो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहो उपि ततो उत्तिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाद्वित्तसंस्कारसञ्चिकश्चेत्तदिद्युयेष षड्जादिस्वरयाममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानांभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्ये उक्ति तदुपासनायाः कर्मपित्तेति चेत् । न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सञ्चभावाभावेन तत्पदकारित्वानु-

पपत्ते । न खलु तत्त्वमसीत्यादेवक्षानिर्विचकिसं शुद्धवु-
द्धोदासीनसभावमकर्त्तव्याद्युपेतमपेतब्राह्मणान्वादिजानि देवात्-
यनिरक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबो-
द्धमर्हति । अनर्हस्त्र कथं कर्ता वा इधिकृतो वा । यद्युच्छेत्
निश्चिते इपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारो इन्वर्तमा-
नो दश्यते, यथा गुडस्य मार्घ्यविनिश्चयेषि पितृोपहतेन्द्रि-
याणां तिक्तावभासानुवृत्तिरास्वाद्य यूक्त्यत्य त्यागात् । न-
स्मादविद्यासंखारानुवृत्त्या कर्मानुष्टानं, ते न च विद्या स-
हकारिणा तत्त्वमुच्छेद उपपत्त्यते । न च कर्माविद्यात्मकं
कथमविद्यामुच्छिन्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुन उ-
च्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां ब-
ज्जलमुपलब्धेः । यथा पथः पयोन्तरं जरयति, स्वयं च जी-
र्यति । यथा विषं विषन्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति ।
यथा वा कतकरजो रजोन्तरादिले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्त-
राणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति ।
एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयन्त्वयम-
प्यपगच्छतीति ॥ अत्रीच्यते । सत्यं सदेव सोम्येदमित्युपक्र-
मान्तत्वमसीत्यन्तात् शब्दाद्^(१) ब्रह्ममीमांसेष्ठारणादसंक्षा-
दभ्यत्वाह् निर्विचिकित्से इनाद्यविद्योपादानदेवाद्यनिरक्तप्र-
द्युग्रात्मतत्त्वावेषेऽधे जातेषि अविद्यासंखारानुवृत्तावनुर्वतन्ते
सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्वावहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यद-
हारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्यान्न श्रद्धते पितृोपहते-
न्द्रियइव गुडं यूक्त्यत्य त्यजन्तपि तस्य तिक्ताताम् । तथा चायं
क्रियाकरणेतिकर्त्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् क-

थमधिक्तो नाम, विदुषो ज्ञाधिकारो इन्यथा पश्चुप्रदादी-
नामण्डिकारो दुर्वारः स्थान् । कियाकर्त्तादिस्वरूपविभागं
च विद्यस्थमान(१) इत्थ विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अत एव
भगवानविद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयावभूव भाष्यकारः । त-
स्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्त्तके राजस्थये न विप्रवैश्य-
जातीयाभिमानिनोरधिकारः । एवं द्विजातिकर्त्तवियाकरणा-
दिविभागाभिमानिकर्त्तके कर्मणि न तदभिमानिनो उधि-
कारः । न चानधिक्ततेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फ-
लाय कल्पते वैश्यस्तोमइत्थ ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन इ-
ट्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्ट्वात् ।
अद्यार्थेषु तु शाकैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न
युज्यतइत्ति नोपासनाकार्ये कर्मपेक्षा । स्यादेतत् । मनु-
षाभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानर-
हितस्थानधिकारः । एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इ-
ति तदभिमानरहितस्तोषपि नाधिक्रियेत पश्चादिवत् । तथा
चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेष्यात् तिर्यगादिविदिति भि-
माकर्मतापातः । मैवम् । न खख्ययं सर्वथा मनुष्याभिमान-
रहितः, किं त्वविद्यासंखारामवृत्त्या इत्य मात्रया तदभि-
मानो इनुर्वर्तते । अनुर्वर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न अ-
द्यत्तात्युक्तम् । किमतो यद्येवम् एतदतो भवति । विधिषु
आहो उधिकारो नाश्राद्यः । ततस्य मनुष्याद्यभिमानेन अह-
धानो न विधिशास्त्रेण(२)धिक्रियते । तथा च स्मुतिरश्रव-
या इतं दसमित्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते ।

(१) छोहितादिराजभ्यः क्यविति क्यवन्तस्य रूपमिति क्ष्यतसः ।

(२) विधिशास्त्रेष्व—पा० ३ ।

अपि तु निषेधमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिकदृव अहावगतब्रह्मातत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिज्ञकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । अत एव नोपासनो(१)त्पत्तावपि निर्विचिकित्सशास्त्रानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ।

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अनृतत्वमानम्’ ।

तत्किमिदानोमनुपयोग एव सर्वद्येष कर्मणाम् । तथा च ‘विविदिषन्ति यज्ञेनेत्याद्याः श्रुतयो विरुद्धोरन् । न । आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाचि । ‘तमेत्तमात्मानं वेदानुवचनेन’ नित्यस्वाध्यायेन ‘ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधानस्थापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् । प्रधानेन न च कार्यसंप्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युतो वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयते ऽपि तु पुरुष एव । शब्दतस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य कामानग्नमेव तपो, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथा इनश्चितो, मरणात् (२) । नापि चान्द्रायादितपश्चीलस्य । धातुवैषम्यप्पत्तेः । एतानि च नित्यान्युपास्तदुरितनिवर्द्धणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः ।

(१) नोपासनात्वरूपो—पा० ३ ।

(२) मरणापातात्—पा० १ ।

‘स इ वाच्चात्मयजो यो वेद इदं मे उनेनाङ्गं संस्कियत
इदं मे उनेनाङ्गमुपधीयते’ इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि
परामृशति । स्मृतिश्च ‘यस्यैते उष्ट्राचत्वारिंशत्संख्यारा’ इति ।
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्पस्य च विष्णुह्वसत्त्वस्यावि-
दुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणो श्रु-
तिः । ‘विष्णुह्वसत्त्वखतस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान’
इति । स्मृतिश्च

‘ज्ञानमृत्यद्यते पुंसा क्षयात्यापस्य कर्मणः’

इत्यादिका । क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्ये हि ते-
नोपात्तदुरितनिर्बहर्णेन पुरुषसंख्यारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभा-
वोपपत्तौ न संयोगपृथक्केन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्प-
नागौरवापत्ते । तथा हि । नित्यकर्मानुष्ठानाह्वर्त्मात्पादः,
ततः पापमा निवर्तते, स ह्यनित्यावृच्छिदुःखरूपे संसारे नित्य-
वृच्छिसुखख्यातिलक्षणेन विद्यर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति,
आतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपयन्तिद्वारापावरणे सति प्रत्य-
क्षोपयन्तिभ्यां संसारस्यानित्यावृच्छिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवशु-
ध्यते, ततोस्याभिन्नभिरतिसंबंधं वैराग्यमुपजायते, ततस्त-
ज्जिह्वासोपावर्तते, ततो इन्द्रेणायं पर्येषते, पर्येषमाणा-
सात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तच्चिज्ञासते, ततः श्र-
वणादिकमेण तज्जानातीत्याराहुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पत्तं
प्रति चित्तसत्त्ववृद्ध्या कर्मणां युक्तम् । इमं चार्यमनुवद-
ति भगवद्वितीया ।

‘आहूरुक्षीर्मुनेऽयां कर्म कारणमुच्यते ।

योगारुढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते’ ॥

एव चाननुष्ठितकर्माणि प्राभभवीयकर्मवशाद्यो विष्णुह्वसत्त्वः

संसारासारतादर्शनेन निष्पत्तिवैराग्यः (१) कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादेपयोगिना । प्रागभवीयकर्मानुष्ठानादेव तस्मिंश्च । इममेव च पुरुषधौरेरेयमेदमधिकात्य प्रवृत्तते श्रुतिः । ‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेदिति । तदिदमुक्तम् । “कर्मावबोधात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्ते” रिति । अत एव न ब्रह्मचारिण चरणानि सन्ति येन उद्पाकरणार्थं कर्मानुष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कर्त्तव्या जायते’ इति (२) गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा ‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवे’ ति श्रुतिर्विरुद्धेत । गृहस्थस्यापि च चरणापाकरणं सत्त्वशुद्धार्थमेव । जरामर्थवादो भस्मान्ततावादेन्द्रेष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्स्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यदिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्तो भवत्येव । न चेत्यं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्माच्च कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थः (३) इति सर्वमवदानम् ।

स्यादेतत् । मा खद्ग्रिहोत्यवागूपाकवदार्थः क्रमः, औतसु भविष्यति, ‘गृह्णो भूत्वा वनी भवेत्’ ‘वनी भूत्वा प्रब्रजेदिति जावालश्रुतिर्गीर्वस्यथन इ यज्ञाद्यनुष्ठानं खच्यति । स्मरन्ति च ।

‘अधीत्य विधिवदेदान् पुनर्ाश्वोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तिं यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्’ ॥
निन्दति च ।

(१) दर्शननिष्पत्तिवैराग्यः — पा ० ३ ।

(२) ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कर्त्तव्यान्’ इति — पा ० १ । ३ ।

(३) न चैवं कर्मावबोधः । तस्माच्च कर्मावबोधानन्तर्यमत्राधशब्दार्थ — पा ० २ । ३

अनधोत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः' ॥

इति । अत आच्च । “यथा च हृदयाद्यवदानानामान-
न्तर्यनियमः । कुतः” । ‘हृदयस्यादे ऽवद्यति अथ जिज्ञाया
अथ वक्षस’ इत्थायशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितस्यात् न
तथेच क्रमो(१) विवक्षितः । श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, ‘य-
दि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेऽन्नहादा वनादे’ति । एतावता
हि वैराग्यमुपलक्ष्यति । अत एव ‘यदहरेव विरजेऽन्नदह-
रेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविष्ठुहसत्त्वपुरुषा-
भिग्रायम् । अविष्ठुहसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदु-
पादे ऽप्रवर्तमानो गृह्ण्यधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्
प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्मा ऽधोगतिं गच्छती(२)त्यर्थः ।

स्थादेतत् । मा भृत्यौत आर्यो वा क्रमः, पाठस्यानमु-
ख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मात् भवनोत्यत आच्च । “शेषश्च-
षित्वे प्रमाणाभावात्” । शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चा-
द्येयादीनामेकफलवदुपकारोपनिवद्वानामेकफलावच्छन्नानामे-
कप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्त्तव्याणामेकपौर्णमा-
स्यमावस्थाकालसंवद्वानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्याक्रम-
प्राप्तो तद्विशेषपेक्षायां पाठाद्यरुद्ग्रहेनियमाय प्रभवन्ति, य-
त्र तु न शेषश्चषिभावो नाष्टेकाधिकारावस्त्रेहो यथा सौ-
र्यार्थमण्प्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावात् पाठादिः
क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्त्वागत-
त्वात् । न चेच धर्मव्रतजिज्ञासुयोः शेषश्चषिभावे श्रुत्या-

(१) क्रमनियमो—पा ० १ । ३ ।

(२) ऽधो गच्छती—पा १ । २० । ३ ।

दोनामन्यतमं प्रमाणमस्तुति ॥ ननु शेषेषिभावाभावेषि क्र-
मनियमो दृष्टे, यथा गोदोऽनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमा-
सिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ठा सोमेन य-
जेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषेषिणोरित्यत आह, “अ-
धिकाताधिकारे च प्रमाणाभावा” दिति योजना । स्वर्गकामस्य
च दर्शपौर्णमासाधिकातस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमा-
सकल्पर्थप्रणयनाश्रिते गोदोऽनेऽधिकारः । नो खलु गो-
दोऽनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशुन् भावयितुमर्हति । न-
च व्यापारान्नराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गकममतिपतेत् । अ-
प्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेन्द्रोदोऽनस्य त-
त्कमेण पुरुषार्थमपि गोदोऽनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुति-
निराकरणेनैवेष्टिसोमकमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः । शे-
षेषित्वाधिकाताधिकाराभावेषि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफ-
लावच्छेदो भवेत्, यथाग्रेयादीनां प्रणामेकस्वर्गफलावच्छिक्षा-
नां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणेणश्च धर्मः स्यात्, यथा च-
तुर्लक्षणीव्युत्पाद्य ब्रह्म वेन चिक्षेन चिदंशेनैकैकेन लक्षणेन
व्युत्पाद्यते तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्यभेदेन पररपर-
संबन्धे सति क्रमो विवक्षितस्यथेष्टाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मव-
लजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह ।
फलजिज्ञास्यभेदाच्च” । फलभेदं विभजते । “अभ्युदयफलं ध-
निज्ञानं मिति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रताऽज्ञानफलं
जिज्ञासाफलं मिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदु-
पादनप्रकारभेदादपि तद्देद इत्याह । “तज्ञानुष्ठानापेक्ष-

ब्रह्मज्ञानं च नानुष्टानान्तरापेशम् । शब्दज्ञानाभ्यासाज्ञानुष्टानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्टानसङ्ख्यावस्थापास्त्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह । “भव्यश्चधर्म” इति । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्रादिति ततः प्राग्ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्यर्थेभेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह । “चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च” । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य स्वरूपात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते । “या हि चोदना धर्मस्ये”ति । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं ‘तस्य ज्ञानमुपदेश’ इति । सा च साध्ये च(१) पुरुषव्यापारे भावनायां, सद्विषये च यागादौ, सुहि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । षिञ्च बन्धनद्वयस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायासहारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तच्चेच्छेपश्चारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव(२) यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । अस्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुनः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरक्षितस्य चोदनाजन्यत्वात् । नवात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपर्वदान्तैस्तदेकवाक्यतया उवबोधे प्रवर्तयद्विरेव पुरुषो असावबोधयति स्तुति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह । “न पुरुषो उवबोधे निरुञ्जयते” । अयमभिसन्धिः । न ता-

(१) सा च स्वसाध्ये—पा० १। ३।

(२) नियुञ्जानैव चोदना—पा० १।

वद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभावेन
नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रक-
र्षे हेतुभावस्याच्यव्यव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् ।
नापि शब्दबोधे,(१) तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदत-
दर्थस्य समधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यक्षमुत्पत्तेः । अत्रैव
इष्टान्तमात्रं । “यथाक्षार्थे”ति । दार्ढान्तिके योजयति ।
“तद्”दिति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्म-
तत्त्वविनिश्चयः शब्दः स्याद्, नहि तदात्मतत्त्वपराख्ये, किं
तु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्परात्म ते तत्वं तेषामर्थाः । न च
बोधस्य बोधनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोधतत्त्वविनि-
श्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदा-
न्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंचरति । “तस्मात्किमपि व-
क्तव्य”मिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु
भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदात्र । “उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेक-
इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः,
तद्विषयस्येद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञात-
त्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा
सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं
भावयेत्, अभावयन् कर्य ब्रह्मजिज्ञासाच्छेतुः, तस्मादेवं व्या-
ख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्त्मः, नि-
त्यानित्ययोर्धर्मिष्योक्त्वदर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवे-
कः । एतदुक्तं भवति । मा भृदिदं तद्वतं नित्यमिदं तदनु-
न्तमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानि-
त्ययोक्त्वदर्मयौश विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्य-

(१) शब्दे उवाचे,—पा० २ । ३ ।

स्थाति तज्जित्यं सत्यं तथा चाऽस्यागोचरः । अनित्यवमसत्य-
त्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनुतं, तथा चानास्यागोचरः । तदेते-
ष्वनुभूयमानेषु युष्मदसाप्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्यन्
नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्यागोचरो भविष्यति, यत्क्व-
नित्यमनुतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यच्यन्तइनि । सो-
यं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवोयादैच्छिकाद्वा कर्मणो वि-
शुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न
किं चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानुतस्यायनु-
पपत्तेः । शूद्रन्यवादिनामपि शूद्रन्यताया एव सत्यत्वात् । अथा-
स्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं(१) सुनिपुणं निरूपय-
त आ च सत्यलोकाद् आ चावीचेजायस्व मियस्वेति विपरि-
वर्तमानं क्षणमुच्चर्तयामाद्वारात्रार्थमासमासर्वयनवत्सरुगच-
तुर्यगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसाग-
रोर्मिभिरनिश्चमुच्छमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं
चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले इनित्याशुचिदुःखात्मकं प्र-
संख्यानमुपार्थते(२) ततोस्यैतादशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकल-
क्षणात् प्रसंख्यानाद् “इच्छामुत्रार्थभोगविरागो” भवति । अर्थयते
प्रार्थयतइत्यर्थः फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागो इनाभो-
गात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । “ततः शमदमादिसाधनसंपत्” । रागा-
दिक्षायमदिरामत्तं हि मनस्तेषुतेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रिया-
णि प्रवर्तयद्विविधात् प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरु-
षमनिधोरे विविधदुःखञ्चालाजटिले संसारज्ञतभुजि जु-
चेति । प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिक्षा-

(१) मेव—पा० १ । ३ ।

(२) दुःखात्मतया प्रसंख्यानमनुवर्तते—पा० ३ । ४ ।

ग्रमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते । सोय-
मस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः श्रम इति वशीकारसंच-
रिति चारण्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयो-
ग्यतां नोयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोयं वृष-
भयुवा, छलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आ-
दिग्द्वयेन च विषयतिनिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्णन्ते ।
अत एव श्रुतिः । ‘तस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्तिनिक्षुः
श्रद्धाचिन्तो भूत्वा इत्यमन्येवास्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्य-
ती’ति । तदेतस्य श्रमद्मादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः
श्रमद्मादिसाधनसंपत् । ततोस्य संसारबन्धनान्मुक्ता भव-
तीत्याह । “मुमुक्षुत्वं च” । तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्य-
खभावव्यवज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञा-
सा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवान-
न्नर्थं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह । “तेषु छी”ति । न के-
वलं जिज्ञासामाचरमपि तु ज्ञानमपोऽयाह । “ज्ञातुं च” ।
उपसंहरति । “तस्मा”दिति । क्रमप्राप्नमतःशब्दं व्याचष्टे ।
“अतः शब्दो हेत्वर्थः” । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह ।
“यस्मादेद एवे”ति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्यं यथोक्तसा-
धनसंपत्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपक्षा, इ-
च्चामुच फलोपभोगविरागस्थानुपपक्षः । अनुकूलवेदनीयं हि
फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागचेतावस्य वैरा-
ग्यं भवितुमर्हति(१) । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेषि वैराग्यमि-
ति चेत्, इन्त भोः दुखानुषङ्गाहुःखेयनुरागो न कस्ताङ्ग-
वति । तस्मान्तुखे उपादीयमाने दुःखपरिचारे प्रयतितव्य-

म्। अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा । मत्स्यार्थी सश्वल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथावा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानकूलवेदनीयमैष्मैकं वा ९९मुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिषुकाः सन्तीति स्थाल्यो(१) नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनविनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाग्रान्तवादनिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते च्च ‘अपाम सोमममृता अभूमेति । तथाचाक्षयं ह वै चातुर्मास्ययजिनः सुकृतं भवति’ । न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति । नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमवाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आहु भगवान् खचकारो “त”इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारो “यस्माद्देह एवे”-ति । अयमभिसंधिः । सत्यं मृगभिषुकादयः शक्याः परिहृतुं पाचकक्षेषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम् अन्ततः साधनपारतन्त्रक्षयितालक्षणयोदुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिस्तिपरेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्दलितं च ‘तद्यथेऽ कर्मचित्तद्वयादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकं मपाम सोमे त्यादिकं व-

(1) स्थाल्यो नोदनाय—पा० ३ ।

एन मुख्यासंभवे(१) जघन्यवृत्तिमापादयति । यथाऽः पौ-
राणिकाः

‘आभूतसंशब्दं स्थानममृतस्वं हि भाष्यते’ इति ।

अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च
योग्यत्वाच्चाद्यथेष्व कर्मचित् इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना प-
रामृश्य चेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा खर्गादेः
क्षतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोपीत्यत आ-
ह । “तथा ब्रह्मजिज्ञानादपि”ति । तेनायमर्थः । अतः खर्गा-
दीनां शयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थ-
नाप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासे-
ति(२) सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह । ब्रह्मण्”इ-
ति । षष्ठीसमाप्तप्रदर्शनेन प्राचा वृत्तिक्षता ब्रह्मणे जिज्ञासा
ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसिमासः परास्तो वेदितव्यः । तादर्थ्य-
समाप्ते प्रकृतिविकृतिप्रधाणं कर्तव्यमिति कान्त्यायनोयवचने-
न यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसिमासनियमात्,
अप्रकृतिविकारभूतइत्येवमादौ तज्जिषेधात् । अश्वघासादयः
षष्ठीसमाप्ते भविष्यन्तीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमाप्तप्रतिविधा-
नात् । षष्ठीसमाप्तेषि च ब्रह्मणे वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति ।
स्यादेतत् । ब्रह्मणे जिज्ञासेत्युत्ते तचानेकार्थत्वाद् ब्रह्मश-
ब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणे जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मश-
ब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्मच्छत्येति, अस्ति च वेद, यथा
ब्रह्मोजश्चमिति, अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेद ब्र-
ह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति । “ब्रह्म च वश्य-

(१) मणाम सोमेत्यादिवचनस्य मुस्यार्थसंभवे—पा० ३ । ४ ।

(२) ब्रह्मजिज्ञासेति—पा० २ । ३ । ४ ।

माणलशण”मिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रवजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीस्मासपरिग्रहे ७पि नेयं कर्मषष्ठो, किं तु श्रेष्ठलक्षणा, संबन्धमात्रं च श्रेष्ठ इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था(१) ब्रह्मजिज्ञासया उवद्भ्वा भवन्ति । साक्षात्यारम्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुद्धेरन, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याक्ष । “ब्रह्मण” इति । “कर्मणी”ति । अत्र हेतुमात्र । “जिज्ञास्योति” । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्(२) प्रथमं जिज्ञासा कर्मवापेषते, न तु संबन्धिमात्रम् । तदन्तरेणापि सति कर्मणि तज्ज्ञरूपणात् । नहि चक्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्धवेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति । तस्मात्प्रथमपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबन्धते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यन्तरं त्वस्या भवि-

(१) ‘ब्रह्मजिज्ञासार्थ’ इति १ । २ युस्तकयोर्नास्ति ।

(२) प्रतिपत्त्यनुबन्धयात्—पा० १ । प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्—पा० २ । प्रतिपत्त्यनुबन्धात्—पा० ३ । ४ ।

श्विति, ब्रह्मा तु शेषतया (१) संभन्नत्यते इत्थम आह । “जिग्नास्याक्तरे” ति । निगूढभिप्रायस्तोदयति । “ननु शेषषष्ठी-रिग्यहेषो” ति । सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविधातेन जिज्ञासानिदृपणेऽपपत्तेरित्यर्थः । निगूढभिप्राय एव दूषयति । “एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण्” इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेषितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेषितस्य संबन्धिमाचस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमस्य जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षा (२)भिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्युट्वास्युट्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुहूर्णत्यति । “न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषो” ति । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाना स्वाभिसंधिमुहूर्णत्यति । “न प्रधानपरिग्रहे” इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शकमतिरोचितार्थं श्रुत्यनुगमस्यानिरोचितः । तदेवमभिमतं समाप्तं व्यवस्थाय जिज्ञासापदार्थमाच । “आतु” मिति । स्यादेतत् । न ज्ञानमिक्षाविषयः । सुखदुःखावाप्निपरिज्ञारौ वा तदुपायौ वा तद्दारेणेक्षागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वा इन्द्रभूयते । नापि तयोरुपायः । तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्माच्च चकारवचनमाचादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह । “अवगतिपर्यन्त” मिति । न केवलं ज्ञानमिथ्यते किं त्वगतिं साक्षात्कारं कुर्वद्वगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म ।

(१) ब्रह्म तु संबन्धितया—पा० २ ।

(२) परोक्षत्वा—पा० १ । ३ । ४ ।

वास्त्रात् । खलविषयत्वादिक्षायाः तदुपायं फलपर्यन्तं गोच-
रमतीच्छेति शेषः । नमु भवत्वदग्निपर्यन्तं ज्ञानं किमे-
मावतायोष्ट भवति । नज्ञपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि
ज्ञानमिष्ठनइत्यत आह । “ज्ञानेन चि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं
ज्ञाना” । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, इवमपि कथमिष्टेत्यत
आह । “ब्रह्मावगतिर्च पुरुषार्थः” । किमभ्युदयः, न, किं
तु निःश्रेयसं विगतिनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मा-
वगतिर्ब्रह्मणः खभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति ।
स्थादेतत् । न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्ते
चि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्यभावभूताया उत्पत्तिविका-
रसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन तत्साभा-
वानुपर्याप्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्तता । तस्माच्च
ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह । “निःश्रेयसंसारबीजा-
विद्याद्यनर्थविवर्हणात्” । सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्यभावे नो-
त्यप्त्यादयः संभवन्ति । तथायनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्र-
ह्मस्यभावो ऽपराधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव
पराधीनप्रकाशइव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोप्यभिन्नइव भास-
त्तदति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् प्रागप्राप्तइव तस्मि-
न्वति प्राप्तइव भवतीति पुरुषेणार्थमानत्वात्पुरुषार्थ इति यु-
क्तम् । अविद्यादीत्यादिग्रहयेन तत्संस्कारो ऽवृहधने । अ-
विद्यादिनिवृत्तिरूपासनकार्यादलःकरणवृत्तिभेदात् साक्षा-
त्कारादिति ब्रह्मत्वम् । उपसंहरति । “तस्माहृष्टं जिज्ञा-
सित्वामुक्तसुखेन मुमुक्षा” । व खलु तज्ज्ञानं विवा-
सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न चं तदुच्छे-
दमन्तरेण विगतिनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मता-

साक्षात्कारविभावो जीवस्य । तस्मादानन्दधनव्रह्मात्मना-
 -(१)मिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो
 वेदान्तेभ्यो इपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छामिभेन
 ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्तते । न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां
 वा । तत्र फलवद्यर्थवेदधर्परता स्वाध्यायाध्ययनविधेः इ-
 त्वयता इथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वाद् धर्मयच-
 णस्य वेदार्थोपलङ्घण्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोप्युपलङ्घणात् । य-
 द्यपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया (२) ब्रह्ममीमा-
 सायाक्षेप्तुं शक्यते तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्वृत्पा-
 द्यते नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्म-
 मीमांसारच्चाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं
 द्वच्चमारम्भणीयमित्यपौनश्चत्यम् । स्यादेतत् । एतेन द्वच्चेषु
 ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यतइत्युक्तं तद-
 युक्तं विकल्पासञ्चत्वादिति चोदयनि । “तत्युनर्ब्रह्मे”ति । वेद-
 ान्तेभ्यो इपौरुषेयतया सतःसिद्धप्रामाणेभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं
 वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं वेदान्तशक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन
 विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम् । निष्पादितक्रिये क-
 र्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायानिपातात् ।
 अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्त्वच्च न तद्वेदान्ताः प्रतिपाद्यन्तीति
 सर्वथा इप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अमुभूते हि
 प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथा इननुभूतपूर्वे । न चेष्टमा-
 णमपि शक्यं ज्ञातुं प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्र-
 माणं वक्तव्यम् । यथा वच्छन्ति ‘शास्त्रयेनित्वा’दिति । स

(१) ब्रदाता—पा० १ । ३ । ४ ।

(२) ‘वेदार्थमीमांसया’—इति ३ । ४ । पुस्तकयोर्मालिति ।

चेन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमा-
णान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्य-
स्याप्यजिज्ञासनाद् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् अ-
शक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिच्छरति ।
“उच्यते । अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यम्भुद्भुक्तस्वभावम्” । अ-
यमर्थः । प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनि-
रुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य सदेव
सोम्येदमग्नचासीदित्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यन्तात् संदर्भान्वि-
त्यत्वाद्यपेत्प्रब्रह्मखण्डपावगमस्तावदापाततो विचारादिना ५-
प्यक्षि । अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं ल-
क्षयति । तदक्षित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् ।
नित्येति शयितालक्षणं दुःखमपक्षिपति । भुद्वेति देहा-
द्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्वेत्यपराधीनप्रकाशमा-
नन्दत्मानं (१) दर्शयति । आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्या-
देतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते भुद्वल्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग्
देहाद्यभेदैन तद्वर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं
“मुक्ते”ति । सदेव मुक्तः सदेव केवलो ५नाद्यविद्यावशान्तु
भान्त्या तथा उभासतद्वर्यः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं
दर्शयित्वा ५विद्योपाधिकं रूपमात् “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वि-
तम्” । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभा-
वाभावानुविधानात् कारणत्वभावभावयोः । कुतः पुनरेवभू-
तम्भ्रह्मखण्डपावगतिरित्यत आह । “ब्रह्मशब्दस्य द्वी”ति । न
केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्यालोचनया (२)

(१) प्रकाशमानानन्दत्मता—पा० १ । ३ । ४ ।

(२) वाक्यानां पौर्णपर्यालोचनया—पा० २ । ३ । ४ ।

इत्यंभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वद्वस्तयति । निर्वचनमाह । “कृचतेर्हातोर्थानुगमात्” । बृहिकर्मा च बृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं निवश्युद्भुद्वत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह । “सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मालित्वप्रसिद्धिः” । सर्वस्य पातुलपादकस्य चालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः । आत्मत्वात् । एतदेव शुट्यति । “सर्वो ही”ति । प्रतीनिमेवाप्नतीतिनिराकरणेन द्रढयति । “न ने”ति । न न प्रत्येक्षमस्मीति, किं तु प्रत्येक्येवति योजना । नन्वद्वमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह । “यदो”ति । “आद्वमस्मीति न प्रतीयात्” । अद्वकाराण्डदं च जीवात्मानं चेच्च प्रतीयाद्वद्यमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येनु सर्वो जन आत्मानमद्वकाराण्डदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह । “आत्मा च ब्रह्म” । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मान्तर्दार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकस्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्माभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यतद्विभावः । आशेषा प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह । “यदि तर्हि लोक” इति । अध्यापकाध्येत्परम्परालोकः, तत्र तत्त्वमसीतिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरतिं । “न,” कुतः, “तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः” । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकवाधकप्रमाणाभावे स्ति संशयवी-

जमुक्तं, ततस्य संश्वाज्जिज्ञासोपयतद्दृति भावः । विवादा-
धिकरणं धर्मो सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धो (१) उभ्युपेयः । अ-
न्यथा इनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः ।
विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः
प्रतिपत्तयो (२) भवन्ति, अनालम्बनस्त्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया
विरुद्धाः । नद्यनित्या बुद्धिनित्यं आत्मेति प्रतिपत्तिवि-
प्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेवदान्तेभ्यः प्रति-
तिस्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वत-
न्त्रसिद्धान्तः । तदाभासस्त्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र
विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो
विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र स्वंपदार्थे तावद्वि-
प्रतिपत्तीर्दर्शयन्ति । “देहमात्र”मित्यादिना, “भोक्तैव केवलं
न कर्ते”त्थन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैत-
न्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यस्त्वादथस्त्वंपदार्थेन रुबन्धन्ते ।
योग्यताविरचात् । शून्यपक्षेषि सर्वोपाख्यारहितमप-
दार्थः कथं तत्त्वमोर्गाचरः । कर्त्तभोक्तृस्त्वभावस्यापि परि-
णामितया तत्पदार्थनित्यस्त्वाद्यसङ्क्षिप्तिरेव । अकर्त्तव्येषि भो-
क्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यस्त्वाद्यसङ्क्षिप्तिः । अभोक्तृत्वेषि
नानात्मेनावस्थित्वाद् अनित्यस्त्वादिप्रसक्तावदैत्यनाच्च
तत्पदार्थासङ्क्षिप्तिस्तदवस्थेत्र । वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च त-
त्पदार्थेषि विप्रतिपत्तिदर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि
स्त्रैकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते । वेदप्रा-
माण्यवादिनोयौपचारिकं तत्पदार्थमविवरितं वा मन्यन-

(१) सर्वतन्त्रांसद्वान्तो—पा० २ ।

(२) विप्रतिपत्तयो—पा० ३ । परन्त्वसमठजसः ।

इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्यदार्थे विप्रति-
पत्तिं खृचयित्वा साशान्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह । “आस्ति
तद्वतिरक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति के चित्” ।
तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शशीरादिभ्यो
जीवात्मभ्योपि व्यतिरक्तः । स च सर्वस्यैव जगत् ईन्द्रे ।
ऐश्वर्यसिद्धायैं स्वाभाविकमस्य इष्टदयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वश-
क्तिरिति । तस्यापि जीवात्मभ्योपि व्यतिरेकाङ्गं त्वंपदार्थेन
सामानाधिकरण्यमिति खमतमाह । “आत्मा स भोक्तुरित्य-
परे” । भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरतत्पदा-
र्थं आत्मा तत् ईश्वरादभिज्ञो जीवात्मा परमाकाशादिव
घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिप-
त्तिवीजमाह । “एवं बहव” इति । “युक्तियुक्त्याभासवाक्यवा-
क्याभाससमाश्रयाः सन्त्” इति योजना । ननु सन्तु विप्र-
तिपत्तयस्तन्निमित्तस्य संशयस्तथापि किमर्ये ब्रह्ममीमांसार-
भ्यतइत्यत आच्च । “तत्राविचार्ये” ति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रे-
यसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाङ्गवितुमर्हति । अपि च अतत्त्व-
ज्ञानानास्तिक्ये सन्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । खृततात्पर्यमुपसंह-
रति । “तत्त्वा” दिति । वेदान्तमीमांसा तावत्कर्ता एव, तद-
विरोधिनश्च येव्येषि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वे-
दप्रत्यक्षादिप्राभाण्यपरिशेषाधनादिष्ठूक्तात्पर्यकरणं यस्याः सा
तयोक्ता । तत्त्वात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्र-
ह्ममीमांसा ऽरवधव्येति सिद्धम् (१) ॥

तदेवं प्रथमेन सूचेण मीमांसारमुपपाद्य ब्रह्ममीमा-
सामारभते ॥

(१) सिद्धमिति १ । ३ । ४ नास्ति ।

जन्माद्यस्य यतः॥२॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः । “ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनर्ज्ञात्रह्म” । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया (१) तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते । तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिभितम् अविशुद्धमनुद्धृतं विधर्वसि न तेनोपलब्धेन तद्विशुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्यभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित् कृतकर्त्तवेन नित्यं लक्षयति । न च तद्वर्णेण नित्यत्वादिना तज्जन्मते । तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं च न इष्वायत्र क्रमते । अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्थावाक्यार्थत्वात् । तस्यालक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति । “जन्माद्यस्य यत” इति । मा भूदनुभूयमानं जगन्तर्हमतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्वृज्यत्या इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभजते । “जन्मोत्पत्तिरादिरस्ये”ति । लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाच्चारमाह । जन्मस्थितिभङ्गमिति । “जन्मनस्ये”त्वादिः “कारणनिर्देश” इत्यतः संदर्भौ निगदव्याख्यातः । स्थादेतत् । प्रधानकालग्रहस्तोकपालक्रियायद्वच्छास्यभावाभावेषूपस्थवमानेषु सत्तु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्यभावं ब्रह्म ज-

(१) प्रतिज्ञाया—पा० १ । ३ । ४ ।

गच्छन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह । “अस्य जगत्” इति । अत्र “नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये” ति चेतन-भावकर्तृकल्पसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृवावं निरूपय-कर्तृकर्त्वं च व्यासेधति । यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्या-क्रियते तस्येतनकर्तृकां दृष्टं, यथा घटादि, विवादाद्यास्ति च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकां संभाव्यते । चे-तनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुशीवादिना वाह्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्वर्त्तस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारक-भावो घटं करोतीति । यथाङ्गः । ‘बुद्धिसिद्धं तु न तदस्य’-दिति । तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न श-कं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना यज्ञा लो-कपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगच्छनयिष्यन्ति, कृत-मुक्तस्यभावेन ब्रह्मणेत्यत आह । “अनेककर्तृभोक्तुसंयुक्तस्ये”-ति । के चित् कर्त्तारो भवन्ति, यथा द्वदत्तिर्गादयो, न भोक्तारः । के चित्तु भोक्तारो, यथा आद्वैश्वानरीये-ष्टादिषु पितापुत्रादयो, न कर्त्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । “देशकालनिमित्तक्रियाफलानी” तीतरेतरहन्तः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विद्यतः । तदाश्रये जगत् तस्य । के चित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा, यथा क्रृष्ण-स्वगादयः । के चित् प्रतिनियतकालोत्पादा, यथा कोकिला-रवादयः । के चित्प्रतिनियतनिमित्ता, यथा नवाम्बुद्ध्या-नाद(१)निमित्ता बलाकागर्भादयः । के चित्प्रतिनियतक्रि-

या,(१)यथा ब्राह्मणानां यजनादयो नेतरिषाम् । एवं प्रति-
नियतफला, यथा के चिन्तुखिनः के चिद् दुखिनः, एवं
यस्व दुखिनसत्त्वे कदाचिद्(२)दुखिनः । सर्वमेतदाक-
स्मिकापरनाम्नि यादच्छक्त्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वश-
क्तिकर्तृकत्वे च न घटते । परिमितज्ञानशक्तिभिर्गृह्णोक-
पालादिभिर्जातुं कर्तुं चाशक्त्यत्वात् । तदिदमुक्तं “मनसाप्य-
चिन्त्यरचनारूपस्ये”ति । एकस्या अपि हि शरोररचनाया-
रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदर्शित् प्रागेव जगद-
चनायाः किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः । द्वन्दवाक्यं पूरयति ।
“तद्वृह्णेति वाक्यशेषः” । स्यादेतत् । कस्यान् पुनर्जन्मस्थि-
तिभङ्गमात्रमिच्छादिग्रहणेन गृह्णते, न तु वृद्धिपरिणामा-
पश्या अपीत्यन आह । “अन्येषामपि भावविकाराणां वृ-
द्धादीनां चिष्वेवान्मर्भाव इति” । वृद्धिस्तावदवयवोपचयः ।
तेनाल्पावयवादवयविनो हितन्त्रकादेरन्य एव महान् पटो
आयतदृति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोपि त्रिविधो धर्मलक्ष-
णावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि इटकादेवर्मल-
क्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्त्रयोत्पत्तिः । एवं कटका-
देरपि प्रत्युत्पत्तिलादिलक्षणो लक्षणः परिणाम (३) उत्पत्तिः ।
एषमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । अपश्यस्त्वव-
यवद्वासो नाश एव । तस्माजन्मादिषु यथास्मन्तर्भावाद्
वृद्धादयः पृथग्रोक्ता इत्यर्थः । अर्थाते वृद्धादयो न जन्मा-
दिष्वन्मर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादानव्यम् । त-

(१) क्रियोत्पादा—पा० ३ । ४ ।

(२) ‘कदाचिद्’ इति १ । ३ । ४ नास्ति ।

(३) लक्षणपरिणाम—पा० २ । ३ । ४ ।

था सति चित्तप्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि'ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीर्णते (१) जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अब्यथा तु जायते उर्ति वर्धतइत्यादीनां यद्यप्ते तत्प्रतिपादकं नैरक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, मद्यसर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेषि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह । "यास्कपरिपठितानां त्वि"ति । नन्देवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तत्त्वान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यतइत्यम आह । "या उत्पत्तिर्ब्रह्माणः कारणा"दिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं "तत्रैवे"ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषज्ञानानां प्रयोजनमाह । "म यथोक्ते"ति । तद्देवेन प्रवन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नेत्रायिकाः ।

'संभावितः प्रतिज्ञायां पश्चः साधेन चेतुना ।

न तस्य चेतुभिज्ञाणमुम्पत्तञ्चेव यो इतः ॥

यथा च वन्ध्या जननीत्यादिरिति ।

इत्थं (२) नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकाद्य इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, संभावनाहेतुर्तां द्रष्टव्यतुमाह । "एतदेवे"ति । चोदयति । "नन्विज्ञापी"ति । एतावतैवाधिकरणार्थं समाप्ते वद्यमाणाधिकरणार्थं वदन् सुहङ्गावेन परिष्वरति । "ने"ति । वेदा-

(१) बुद्धिस्थीर्णते—पा० २।३।४।

(२) इत्थं च—पा० ३।४। परं तु कल्पतरुधृतशब्दरहित एव पाठः ।

त्वाक्यकुसुमग्रथनार्थमाभेव दर्शयति । “वेदान्ते”ति । विचारस्थाध्वसानं स्वासनाविद्यादयोच्छेदः । संसा-हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः । तन्त्रिं ब्रह्मणि शब्दादते न मानान्तरमनुसरणोयम् । तथा च कुलो मननं, कुलस्तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह । “सन्सु तु वेदान्तवाक्येष्वि”-ति । अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि इष्टव्यम् । शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिसार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत् । यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाक्षात्यम्, एवं ब्रह्मपत्तिपि कसाम्ब भवतीत्यत आच । “न धर्मजिज्ञासायामिवे”ति । “श्रुत्यादत्य” इति । श्रुतीतिज्ञासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अनुभवोन्मःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्थाविद्यानिवृत्तिदारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्थापि साक्षात्कास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवो ऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह । “अनुभवावसानत्वात्” । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थो निर्वृष्टिनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्थी जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्तो, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह । “भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य” । व्यनिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्पहृष्णो (१) विषयविषयिभावः । नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, (२) तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य,

(१) विकल्पो—पा० १ । ४ ।

(२) धर्मज्ञानमात्रादेव सिद्धमनुभवावसानम्—पा० ४ ।

अनुष्ठानस्य च विनाश्यनुभवं आब्द्धानमात्रादेव सिद्धेरित्याह । “कर्तव्ये दीत्यादिमा” । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योपर्वतमानल्लात् अवर्तमानसानवस्थितत्वादित्याह । “पुरुषाधीने”ति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्यामाह । “कर्तुमकर्तु”मिति । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति । “यथा इच्छेने”ति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति । “तथा इतिराच”इति । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्येदाहरणमाह । “उदित”इति । स्यादेतत् । पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्षम् अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह । “विधिप्रतिषेधासाकार्यवन्तः स्युः” । गृहातीति विधिः । न गृहातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितचोमयोर्बिधी । एवं नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मप्रस्तुत्यारणविधिरित्येवजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुम इत्यत आह । “विकल्पोन्सर्गापवादात्य” । चो हेतौ । यस्माद्गृहणाश्चयोरुदितानुदितेऽमयोस्त्रियोरिधात्समुच्चयासंभवे तुल्यवलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्वारणयोस्त्रि विकल्पोरतुल्यवलतया न विकल्पः । किं तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयो उन्नागतोत्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरर्पि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वसुनि तु नेयमक्षिं विधेत्याह । “न तु वस्त्वेवं नैव”मिति । मद्भेदेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति । “अस्मि नास्मी”ति । स्यादेतत् । भूमेष्य

वस्तुनि विकल्पो द्वृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, त-
स्कर्यं न वस्तु विकल्पतद्वयत आह । “विकल्पनास्त्रिव”ति ।
“पुरुषबुद्धि”रक्ताकरणं तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्या-
साः, स्वासनमनोमाचयोनयो वा, यथा खप्ते, स्वासनेन्द्रि-
यमनोयोनयो वा, यथा (१) स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्था-
णौ संशयः, पुरुष इवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः
स्थाणेऽरन्यस्य पुरुषस्थाभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्था-
णुतत्त्वं वापेक्षते । समानधर्मधर्मि(२)माचारीनजन्मत्वात् ।
तस्माद्यथावस्तुवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वा
उन्नयन्ति वेत्यर्थः (३) । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धिमत्तं, किं तु
वस्तुतत्त्वमतस्तो वस्तुविनिश्चयो युक्तो, न तु विकल्पनाभ्य
इत्याह । “न वस्तुयाथात्म्ये”ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भू-
तवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतत्त्वानां प्रसाध्य
महाज्ञानस्य वस्तुतत्त्वतामाह । “तच्चैव सती”ति । अच
चोदयति । “ननु भूते”ति । यत् किल भूतार्थं वाक्यं त-
त्त्वमाणान्तरगोचरार्थतया उनुवादकं दृष्टम् । यथा नद्यास्तीरे
फलानि स्तनोति । तथा च वेदान्ताः । तस्माद्गूतार्थतया
प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगञ्ज-
न्मादिद्वेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव
परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानोति कथं
वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिचरति । “ने-

(१) यथा जागरे—पा० ३ । ४ ।

(२) धर्मदर्शन—पा० १ । ३ । ४ ।

(३) तस्माद्यथावस्तुत्वा विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति नान्यथयन्ति चेत्य-
र्थः—पा० ३ । ४ ।

नियविषयत्वं”इति । कसान्त्पुनर्नेत्रियविषयत्वं प्रतीच्च इत्यत्तम् आह । “खभावत्” इति । अत एव श्रुतिः ।

‘पराच्च खानि व्यत्पणत् स्वयंभू—

स्तसान्तपराङ् पश्यति नान्नरात्मचिति ।

“सति हीन्द्रिये”ति (१) । प्रत्यगात्मनस्त्वविषवत्तमुपपादितम् । यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तते तथोपरिष्ठान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यामः । तसान्त्सर्वमवदातम् । श्रुतिः यतो वे ति जन्म दर्शयति, येन जातानि जीवन्तीति जीवनं स्थितिं, यत्त्रयन्तीति तत्रैव लयम् । “तस्य च निर्णयवाक्यम्” (२) । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यमानन्दाश्वेति । एतदुक्तं भवति । यथा रज्ज्वलानसहितरज्जूपादाना धारा (३) रज्ज्वां सम्यामस्ति रज्ज्वामेव च लोयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मस्थेवास्ति तत्रैव च लोयतइति सिद्धम् ॥

द्वचान्तरमवतारयितुं पूर्वसूचसंगतिमाह । “जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने”ति ।

(१) सति हीन्द्रियेति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।

(२) तस्य च निर्णयवाक्यमिति प्रतीकं १ । २ नास्ति ।

(३) रज्जूपादाना सर्पधारा—पा० १ । रज्जूपादाना हि सर्पधारा—पा० ३ । ४ ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयो-
नित्वादपि बोह्व्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं स-
मर्थयते । “महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य” ति । चातुर्वर्षस्य चा-
तुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिशशानान्तात् आत्मामु-
च्छूर्णेऽपकमप्रदोषपरिसमापनीयात् नित्यनैमित्तिककाम्यकर्म-
पद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृडवेदा-
दि, अत एव महाविषयत्वाद् महत् । न केवलं महावि-
षयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपि न्वनेकाङ्गेपाङ्गेऽपकरणतयाणि-
त्याह । “अनेकविद्यास्थानोपबूँहितस्य” । पुराणन्यायमीमां-
सादयो दश विद्यास्थानानि तैत्यतातया द्वारोपकृतस्य ।
तदनेन समस्तशिष्टजनपरियहेणाप्रामाण्यशङ्का उपपाद्यता ।
पुराणादिप्रष्ठेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तयातया द्वारा
वेदान् (१) व्याचक्षणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठङ्गिः परिगृही-
तो वेद इति । न चायमनवोधको नायस्पष्टवोधको ये-
नाप्रमाणं (२) स्थादित्याह । “प्रदीपवत् सर्वोर्धावद्योतिनः” ।
सर्वमर्थजातं सर्वथा उवोधयन् नानवोधको नायस्पष्टवो-
धक इत्यर्थः । अत एव “सर्वज्ञकर्णस्य” सर्वज्ञसद्ग्रस्य ।
सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याख्यभिधानं सर्ववि-
षयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्ता व्यतिरेकमाह । “न-
दीदृशस्ये” ति । सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शा-
स्त्रम् । अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति ।

(१) वेदार्थ—पा० ३ ।

(२) येन न प्रमाणं—पा० ३ ।

“यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् संभवति” “स पुरुषविशेषस्ततोपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान” इति योजना । अद्यत्वे उपसदादिभिर्न्यन्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तुणां वाक्याज्ञानमधिकविषयम् । नहि तेते उपाधारणाधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विवशुक्षीरगुडादोनां मधुररसभेदाः शक्याः सरखत्याप्याख्यातम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तुज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरव्यवहणम् । सोपनर्यं निगमनमाच । “किमु वक्तव्य”मिति । वेदस्य यस्माद् महतो भूताद्योनेः संभवः तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । “अनेकशाखे”ति (१) । अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम् । “अप्रयत्नैनैवे”ति । ईषत्प्रयत्नेन, यथा उल्लेण यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लोलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्त्तव्ये श्रुतिरुक्ता ‘अस्य महतो भूतस्ये’ति । येषि तावद् वर्णानां नित्यन्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादोनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्वानुपूर्वो न वर्णधर्मः । वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वार्थयोगात् । व्यक्तिश्वानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च वाक्यादोना-

(१) ‘अनेकशाखेति’ इति प्रतीकं १ । २ । ३ नास्ति ।

भ्रयनित्यता व्याख्याना । तस्मान्नन्यानुकरणवत् पदाद्यनु-
करणम् । यथा चि यादशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति
तादशमेव श्रिष्यमाणा उनुकरोति नर्तकी, न तु तदेव व्य-
नक्ति । एवं यादशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां क-
रोत्यधापयिता तादशीमेवानुकरोति माणवको, न तु ता-
मेवोच्चारयति । आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्य-
त्वान् । तस्मान्नन्यानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकप-
दवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वा-
तन्यास्वातन्ये विप्रतिपत्तिः । यथाऽः ।

‘यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्य-
स्मादशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्ना(१)मनादिमाचक्षते । वै-
मासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिचासादिसिद्धसृष्टि-
प्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलव्यसर्वशक्तिज्ञानस्यापि प-
रमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं,
द्वृप्रूर्वसर्गानुसारेण तादशतादशानुपूर्वीविरचनात् । यथा चि
यागादिब्रह्माच्छत्यादयो उर्थानर्थचेतेवो ब्रह्मविवर्ता अपि न
सर्गान्तरे विपरीयन्ते, नहि जातु क चित् सर्गे ब्रह्माच्छत्या
उर्थचेतुरनर्थचेतुशाश्वमेष्ठो भवति, अग्निर्वा लोदयति, आ-
पो वा दह्निति, तद्दत् । यथा उत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वे-
दाध्ययनमन्युदयनिःश्रेयसचेतुरन्यथा तदेव वाग्वच्चतया उन-
र्थचेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपोति, तदनुरोधात् सर्वज्ञोपि सर्व-
शक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयत् स्वतन्त्रः ।
पुरुषास्वातन्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अ-

(१) मकिच्छज्ञामिच्छन्तो वेद—पा० ३ ।

पि, तच्चासमाकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिभाने उनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूमामयज्ञानां विज्ञानां वा इश्यदेषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवत्तत्त्वापास्तसमस्तदेषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवषीर्णा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्द्वचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपद्मं ब्रह्मणः शास्योनित्वं शास्य स्य चापैरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते । “अथ वे”ति । पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्म-स्वरूपलक्षणासंभवाशङ्कां व्युदस्य लक्षणसंभव उक्तः । तस्यैवं तु लक्षणस्थानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रे प्रमाणमुक्तम् । अशरार्थस्त्वतिरोहितः ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन ख्यत्वेण प्रतिपादनीय(१)मित्युत्सूत्रं पूर्वपश्चामारचयति भाष्यकारः । “कथं पुन”रिति । किमाहेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेषणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थीपदेशिमामप्रयोजनस्त्रापत्तौ, भूतार्थस्वेन च प्रत्यादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम् एवं वेदान्ता अपीत्यनपेषत्वस्तुत्येण प्रामाण्यमेषां व्याहृन्थेत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् । न चाप्रयोजनैः । स्वाध्यायाध्ययनविधापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् । तस्मात्तद्विच्छिन्नकर्मापेषितकर्तव्यदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसं-

(१) सूत्रेणोपपादनीय—पा० १ । २ । ३ ।

निधानात्तपरत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादि-
क्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यशाद्यनधिगतगीचर-
त्वेनानपेशतया प्रामाण्यं च प्रयोजनत्वं च सिध्यतीति
तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपञ्चदाढ्याय । आ-
नर्थकं चाप्रयोजनत्वम् सापेशतया प्रमानत्पादकत्वं चा-
(१)नुवादकत्वादिति । “अत” इत्यादि “वा”इन्तं ग्रहण-
कवाक्यम् । अस्य विभागभावं “नहीं”त्या “द्युपपन्नावे”-
त्यन्तम् । स्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेषि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा
वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति
राह्मान्तवृत्तमनुग्रहीयते । न खल्पप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः ।
उत्पत्तिविधेज्ञानज्ञापनार्थत्वात् । वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म
ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह । “न च परिनिष्ठित”इ-
ति । अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वे विधिरुपे-
यो इधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविना-
भावात्, सिद्धे च तेषामसंभवात् । तद्वाक्यानां त्वैदम्य-
र्थं भिद्यते । यथा इग्निहोत्रं जुहुयात्खर्गकाम इत्यादिभ्यो
इधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलभादग्निहोत्रं जुहोतीत्यु-
त्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न स-
न्ति, सन्तोष्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः । तस्माद्
भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति । उपसं-
हरति । “तस्मा”दिति । अन्वारुचिकारणमुक्ता पशान्तरमु-
पसंक्वामति (२) । “अथे”ति । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि श-
ब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादशमस्य रूपं व्यवस्थाप्त-

(१) वा—पा० २ । ३ ।

(२) उपसंहरति—पा० १ । २ । ३ ।

ते न तच्छब्देन विरुद्धते तस्योपासनापरत्वात् समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंचरति । “तस्माच्च”ति । छत्रेण सिद्धान्तयति । “एवं प्राप्तुच्यते” ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेव व्याचष्टे । “तुशब्द” इति । तदित्युत्तरप्रश्नप्रतिज्ञां विभजते । “तद्वद्व्यो”ति । पूर्वपश्चवादी (१) कर्कशाश्यः पृच्छति । “कथम्” । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपश्च हेतुं प्रकारभेदमाह । “समन्वयात्” । सम्यग्न्ययः समन्वयस्मात् । एतदेव विभजते । “सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामात्यन्तिकों (२) ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति । “सदेवे”ति । यतो वा इमानि भूतानीति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह सारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंक्षिप्तते तदेव वाक्यार्थं इति शब्दाः । यथोपाईशुयाजवाक्ये ऽनुच्चोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसंकीर्तनपूर्वकोपाईशुयाजविधाने तत्प्रतिस्माधानोपसंचारे चापूर्वोपाईशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि सदेव सोम्येदमिति ब्रह्मोपक्रमात् तत्त्वमसीति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंचारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणमपि पौर्वोपर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगत्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवे ऽन्यपरता ऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम् । अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्त्तृपरता तेषामदृष्टा ऽनुपपन्ना

(१) पूर्वपक्षी—पा० २ ।

(२) ऐकान्तिकों—पा० १ । २ । ३ ।

चेष्ट्याह । “न च तेषा”मिति । सापेशत्वेनाप्रामाण्यं पूर्व-
पश्चबोजं द्रुषयति । “न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपस्वेषी”ति ।
अथमभिसञ्चिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन (१) इ भूतार्थतया वे-
दान्तानां सापेशत्वमाशङ्कयते, तच्चैव भवान् पृष्ठो व्याच-
ष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेशता भूतार्थत्वेनाह्वा पौरुषेयत्वेन ।
यदि भूतार्थत्वेन ततः ग्रत्यशादोनामपि परस्यरापेशत्वेनाप्रा-
माण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया
पुंवाक्यं सापेशम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भू-
तार्थानामपि नाप्रामाण्यं ग्रत्यशादोनामिव नियतेन्द्रियलि-
ङ्गादिजन्मनाम् । यद्युच्येत् सिद्धे किलपौरुषेयत्वे वेदान्ता-
नामनपेशतया प्रामाण्यं सिद्धेत् तदेव तु भूतार्थत्वेन न
सिद्धति, भूतार्थस्य शब्दानपेशेण पुरुषेण मानान्तरतः (२)
शब्दज्ञानत्वाहुद्भिर्पूर्वविरचनोपपत्तेः वाक्यत्वार्दिलिङ्गकस्य वे-
दपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रस्थूहमुत्पत्तेः । तस्मान्पौरुषेयत्वेन
सापेशत्वं दुर्बारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु का-
र्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतया इत्यन्तरनुभूतपूर्वस्य त-
त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वे-
दान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेशं ग्रमणत्वं
सिद्धतेनि प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे ॥
अत्र श्रूमः । किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं
पुरुषेण शान्तम् । अपूर्वमिति चेत्, इत्त कुतख्यमस्य
लिङ्गाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन संगतिसंबेदनविरक्षात् । लो-
कानुसारतः क्रियाया एव लौकिकमः कार्याया लिङ्गादे-

(१) पुंवाक्यनिर्दर्शनेन—पा० १ ।

(२) मानान्तरतो इपि—पा० २ ।

वगमात् । स्वर्गकामो यजेनेति साथ्यस्वर्गविशिष्टो नियो-
ज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छन्ति यत् स्वर्गानुकू-
लं, न च क्रिया शणमझुरा ५३मुचिकाय स्वर्गाय कर्त्तव्य-
इति पारिशेष्यादेहत एषापूर्वं कार्ये चिङादीनां संबन्धप्रह
दूति चेत्, इन्न चैत्यवन्दनादिवाक्षेष्वपि स्वर्गकामादिपद-
संबन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्थया च तेषामप्यशक्यरचनवेनापौ-
रुषेयत्वापातः । स्यष्टुष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्र-
तिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमि-
तमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्य वाक्यत्वादीनामनुमा-
नाभासन्वेषपादने छातमपूर्वार्थन्वेनात्र तदुपपादकेन । उ-
पादितं चापौरुषेयत्वमसाभिन्नायकणिकायाम्, इह तु
विस्तरभयान्वोक्ताम् । तेनापौरुषत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि
वेदान्तानां न सापेशतया प्रामाण्यविचारो, न चामधिगम-
गन्तव्या नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य बह्यताया
अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं, न च परिनिष्ठितवस्तु-
स्वरूपत्वेषीति । हितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दृष्यति ।
“यत् चेयोपादेयरचितत्वा”दिति । विधर्थावगमात् खलु
पारम्यर्थेण पुरुषार्थप्रतिलक्ष्य, इह तु तत्त्वमसीत्यवगतिपर्य-
न्कादाकार्यज्ञानाद् वाह्यानुष्ठानात्पेक्षा(१)साक्षादेव पुरु-
षार्थप्रतिलक्ष्यो नायं सर्वो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति ।
सेयमस्य विधर्थज्ञानात् प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति । हि-
विधं हीमितं पुरुषस्य, किं चिदप्नास्त्रं धामादि, किं चित्
पुनः प्राप्तमपि भगवग्नादप्राप्तमित्यवगतं, (२) यथा स्वधीवाच-

(१) वायानुष्ठानायासानपेक्षात्—पा० २ । ३ ।

(२) मिवावगतम्,—पा० २ ।

नहूं द्वैवेकम् । एवं जिह्वासितमपि द्विविधं, किं चिद-
चीनं जिह्वासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किं चित्युन-
चीनमेव जिह्वासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारो-
पितम् । तत्राग्राप्तप्राप्तौ (१) चात्यक्तत्वागे च बाह्योपाया-
नुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानपेक्षा ।
न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । न च सद्वस्त्रमपि र-
ज्ञुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीश्वते । समारोपिते
तु प्रेषितजिह्वासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठाना-
नपेक्षेण शक्यते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते
हि ते समारोपितं च (२) तत्त्वसाक्षात्कारः समूलधातमुप-
क्त्वति । तथेहाथ्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्माण्यानन्दे
वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनसंक्षावस्तत्त्व-
मसीतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते । तन्निवृत्तौ
प्राप्तमयानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शो-
कदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं “ब्रह्मात्माव-
गमादेव” जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स
हि क्लिङ्गानि जन्तूनातः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात् पुरु-
षार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्नित्वशणस्य सिद्धेरिति । यत्त्वात्मे-
त्वेवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवता-
दिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तदूषयति ।
“देवतादिप्रतिपादनस्य तु” आत्मेत्वेतावाक्यात्रस्य “खवाक्य-
गतोपासनार्थत्वेषि न कश्चिद्विरोधः” । यदि न विरोधः,
सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा

(१) एतेषु चाप्राप्तप्राप्तौ—पा० १ ।

(२) समारोपं च—पा० १।२।३।

एवेत्यत आह । “न तु तथा ब्रह्मण” इति । उपास्योपासको-
पासनादिभेदसिद्धाधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वे-
दान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतोति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदा-
न्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि विधिविरच्छे
इपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, इन्त तर्च सोरोदीदित्यादीनाम-
प्यस्तु खतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्, नहि इनो-
पादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्पत्त्वेन
प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं वर्त्तिषि रजतं न देयमित्या-
दिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह । “यद्यपी”ति । खा-
धायविधिधोनग्रच्छणतया हि सर्वे वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र
इत्यवगतं, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं
किं पुनरियता सोरोदीत्यादिना पदप्रवन्धेन । न च वेदा-
न्तेभ्यदूव तदर्थावगममात्रादेव कस्ति पुरुषार्थ उपत्त्वयते,
तेनैष पदसंदर्भः साकाङ्ग एवास्ते पुरुषार्थमुदीशमाणः ।
वर्त्तिषि रजतं न देयमित्ययमपि निषेधविधिः खनिषेध-
स्य निन्दामपेक्षते । नद्वान्यथा तत्सेतनः शक्यो निवर्तयि-
तुम् । तद्यदि दूरतोपि न निन्दामवास्यतो निषेधविधि-
रेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्व-
यमकल्पयिव्यत् । तदेवमुक्तप्रयोः सोरोदीदिति च वर्त्ति-
षि रजतं न देयमिति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारे-
ण नष्टाश्वददधरथवत् परस्यरं समन्वयः । न त्वेवं वेदा-
न्तेषु पुरुषार्थोपेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थ-
लाभादित्युक्तम् । ननु विधिसंख्यार्थिनो वेदस्यान्यस्य न प्रा-
माण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विधतीत्य-
त आह । “न चानुमानगम्य”मिति । अबाधितानधिग-

तासंदिग्धोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च खत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीढ़बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तदोधेपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्यराश्रयप्रसङ्गादिति खत इत्युक्तम् । ईढ़बोधजनकत्वं च कार्यद्वय विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति च-शुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंचरति । “त-आ”दिति ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति । “अनापरे प्रत्यवति-ष्टन्”इति । तथाहि । अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थव-स्थाय मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थहृष्टानिष्ठयः, न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंग-तित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन प्रयुज्यन्ते तत्र तेषां सं-गतिग्रहः । न चाचेयमनुपादेयं रूपमात्रं कस्त्रिदिवक्षति प्रेषा-वान् । तस्यावुभुत्सितत्वात् । अबुभुत्सितावबोधने च प्रेषा-वक्षाविधातात् । तस्मात् प्रतिपित्तिं प्रतिपिपादयिष्यन्तं लो-कः प्रवृत्तिनिवृत्तिर्हेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावग-तं तदेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवं च बृहद्व्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति, तत्र किं चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किं चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थ-परता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्य-गमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्द-स्य तदिष्यबोधकत्वं निष्ठेतव्यं, न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्य-ये परनरवर्तिनि किं चित्क्रिङ्गमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्त-

रवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो इत्येत्कात्तसंगतित्वात् अ-
स्त्राहूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदवान् शास्त्र-
त्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत-
म् । यथाऽहुः ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नियेन कृतकैन वा ।

पुंसां येनोपदिष्टेत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तत्त्वाच्छास्त्रत्वप्रसिद्धां व्याहृतमेषां स्वरूपपरत्वम् ।

अपि च न अस्त्राहूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः ।

न च रज्जुरियं न भुजङ्गं इति यथाकर्थं चिक्षणशणया वा-

क्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्यादिनिवृत्तिः एवं तत्त्वमसो-

तिवाक्यार्थावगमान्विवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् ।

श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि च बहि

श्रुतअस्त्राणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्तात्पुनः (१)

अवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते । तस्मान्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गा-

दपि न अस्त्राहूपपरा वेदान्ताः, किं त्वात्मप्रतिपत्तिविषय-

कार्यपरा । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं मियुज्ज्ञानं नि-

योग इति च मानान्तरापूर्वतया उपूर्वमिति चारण्यात्ते ।

न च विषयानुष्ठानं विना तस्मिद्दिरिति स्वसिद्धायै तदेव

कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाश्रिपति ।

यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण

निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्तिनि-

रूपणमिति तस्मिन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाश्रिपति तदेव

कार्यम् । यथाऽहुः । ‘यत् तत्सिद्धार्थमुपादीयते आश्रिष्यते

तदपि विधेयमिति तन्ते व्यवहार’ इति । विधेयता च

नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतया उनुष्ठेयता, तद्विषयस्य
त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरारोपिततद्वावस्य त्वन्यस्य
निरूपकल्पे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्ताद्गात्म-
प्रतिपन्निविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्ताद्गात्मविनिश्चयः । तदेत-
त्सर्वमात्रं । “यद्यपि”ति । विधिपरेभ्यो इपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय
इत्यत्र निर्दर्शनमुक्तं, “यथा यूपे”ति । यूपे पशुं बधातीति
बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालैकिकल्पात् कोसौ यूप इ-
त्यपेक्षिते खादिरो यूपो भवति यूपं तत्त्वाति यूपमष्टा-
खीकरोतीत्वादिभिर्वाक्यैस्ताशणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं
विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गच्छते । एवमात्रवनोयादयो-
प्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपर-
स्य, कार्येव संबन्धो न स्वरूपइति चेतुद्यं भाव्यवाक्येनो-
पपादितं “प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वा”दित्यादिना “तत्सामा-
न्यादेदान्तानामपि सत्यैवार्थवत्त्वं स्या”दित्यन्तेन । न च स्व-
तन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नि-
योज्यभेदमात्रं । “सति च विधिपरत्वं”इति । ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य
नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रि-
सत्त्वन्यायेन प्रतिलिप्तः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्ग-
कामस्य नियोज्यस्य कर्त्तव्यायामर्थवादस्यासमवेतार्थतया-
त्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावशान्वतत्वमिति “आ-
मृतत्वकामस्ये”त्युक्तम् । आमृतत्वं चामृतत्वादेव न कृत-
काम्बन शक्यमनित्यमनुभातुम् । आगमविरोधादिति भावः ।
उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैक्षणयेन विध्यविषयत्वं चोदयति ।
“नन्वि”ति । परिहरति । “नार्हत्येव”मिति । अत्र चात्म-

दर्शनं न विधेयम् । तद्वि हश्चपलविधिवचनत्वात् आवणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र आवणं न विधेयं, स्वाध्याय(१)विधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रवणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैश्यां विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वा-जिनवदनुनिष्ठादितत्वात् । तस्मादैपनिषदात्मोपासना उभतत्वकामं नियोजयं प्रति विधीयते । द्रष्टव्य इत्याद्यत्तु विधिसङ्घपा न विधय इति । तदिदमुक्तं “तदुपासनाच्च”ति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य श्वेषः प्रपञ्चो निगद्व्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमतं दूषयति । “अत्राभिधीयते” । “न,” एकदेशिमतम् कुतः, “कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वलक्षण्यात्” । पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः (२) । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात्, तच्च सर्वं कायं च विनाशि च । आत्मनिकं त्वश्चरीरत्वमननिश्चयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्वि फलमिव फलम् । अविद्यापनयमाचेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति । त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धवृहत्वादिरुपवस्थात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदात्मगम्या उस्थीयते । सा चौपासनाविषयस्य विधेन फलं,

(१) स्वाध्यायाध्ययन—पा० २ ।

(२) अधिकाधिकोत्कर्षः—पा० १। २। ३।

निस्यत्वादकार्यम्बात् । नाथविद्या(१)पिधानापनयः, तस्य स-
विरोधिविद्याद्यादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि
अवलम्बनपूर्वकोपासनाजनिनसंस्कारसचिवादेव चेतसो भा-
वात् । उपासनासंस्कारबदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहका-
रीति चेद्, हृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा
चिचाकारीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्ध-
वीशास्त्रोपासनावासनायाइवापूर्वानपेक्षायाः षड् । दिसाशाल्का-
रे वेदान्तार्थीपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाशाल्कारे इनपे-
ष्याया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादु-
पासनापूर्वस्य नाम्बृतस्वकामस्त्वकार्यमवबोहुमर्हति, अन्य-
दिक्षत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । न च तत्कामः
क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति साप्रत्यम्, तस्या
मानामरादेव तत्प्राधनस्वप्रतोतेर्विधेवैर्यर्थात् । न चावधा-
तादिविधित्वत्वात्, तचापि नियमापूर्वस्थान्यतोनवगतेः ।
न च ब्रह्मभूयादन्यदम्बृतस्वमार्यवादिकं किं चिदति, ये-
न तत्काम(२) उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिक्ष्यायेन तु
सर्गकर्त्तव्यात्मा तस्य सातिशयस्वं क्षयिष्यति चेति न निस्य-
फलस्यमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमा-
नेष्वाविर्भावाद्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थीविज्ञानादव-
गतिपर्यन्तादेव संभवाद्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य सं-
स्कारस्य च साशाल्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मा-
नान्तरसिद्धत्वाद्, आत्मेन्द्रेवोपासीतेति न विधिः, अपि
तु विधिसङ्घेयं, यथोपास्त्रुयज्ञवाक्ये विष्णुहृष्ण्डु यष्टव्य

(१) नाथनामविद्या—पा० १ । २ ।

(२) यत्काम—पा० २ । ३ ।

इत्यादयो विधिसूखपा न विधय इति तात्पर्यार्थः । शु-
तिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं तत्र श्रुतिं दर्शयति । “त-
था च श्रुतिं”रिति । न्यायमाह । “अत एवे”ति । यत्किल
स्वाभाविकं तच्चित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, त-
स्माच्चित्यम् । परे हि इयों नित्यतामात्रः । कूटस्थनित्यता
परिणामिनित्यता च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भृदस्य
परिणामिनित्यतेत्यत आह । “तत्र किं चिं”दिति । परि-
णामिनित्यता हि न पारमार्थिको । तथाहि । तत्परात्मना
वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणमे कर्त्यं न
तत्त्वव्याहृतिः, एकदेशपरिणमे वा स एकदेशतो भिन्नो
वा उभिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कर्त्यं तस्य परिणामः । नद्यन्य-
स्मिन्परिणममाने इन्यः परिणमते उतिप्रसङ्गात् । अभेदे
वा कर्त्यं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति
चेत्, तथाच्च तदेव कारणात्मना उभिन्नं भिन्नं च कार्या-
त्मना कटकादयद्वाभिन्ना चाटकात्मना भिन्नात् कटका-
द्यात्मना । न च भेदाभेदशोर्विरोधाभैकत्र समवाय इति
युक्तम् । विरुद्धमिति नः क संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेषां
र्तते । यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथा भाव एव ।
कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यतीतं भे-
दाभेदौ चकास्तः । तथाच्चात्यनिके उभेदेन्यतरस्य द्विर-
ग्नसप्रसङ्गः । भेदे चात्यनिके न सामानाधिकरण्यं गवा-
प्यवत् । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिक-
रण्यं, नहि भवति कुण्डं बहरमिति । नायेकासनस्थयोर्वैच-
नयोर्वैचो मैत्र इति । सो उयमवाधितो उर्सदिवधः सर्वजनी-
सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्य-

वस्त्रापयति । तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य
च सदृपस्य सर्वत्रानुगमात् सदृपेणाभेदः कार्यस्य जगतो
भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेनि । यथाङ्गः ।

कार्यरूपेण नानात्मभेदः कारणात्मना ।

ह्वमात्मना यथा उभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अत्रोच्यते । कः पुनरयं भेदो नामयः सहाभेदेनैकत्र भ-
वेत् । परस्यराभाव इति चेत् किमयं कार्यकारणयोः क-
टक्षाटकयोरस्ति न वा । न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः (१) ।
अस्ति चेष्टेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, स-
हावस्थानासंभवात् (२) । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि त-
त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य
ह्वाटकादभेदे यथा ह्वाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न
भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येत्, कटकस्य ह्वाट-
कादभेदात् । तथा च ह्वाटकमेव वस्तु सब्र कटकादयो
भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ ह्वाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन
तेन तु मेद एव कुण्डलादेः । यदि ह्वाटकादभिन्नः कट-
कः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत् क-
यं ह्वाटकादभिन्नः कटकः (३) । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने
व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा खत्रात् कुसुमभेदाः
(४) । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेपि ह्वाटकत्वे कुण्डलादयः,

(१) न चेदेकत्वमेव वास्तवं भवेत् भेदः—पा० १ । न चेदेकत्वमेवास्ति न भे-
दः—पा० २ । न चेदेकत्वमेव वास्तवं न भेदः—पा० ३ ।

(२) सहासंभवात्—पा० १ । २ । ३ ।

(३) ‘कटक’इति—१ । २ । नास्ति ।

(४) यो हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तते स ततो भिन्न एव, यथा सूत्रात्कुसुमभे-
दः—पा० ३ ।

तस्मात्तेपि द्वाटकाङ्गिना एवेति । सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्तु-
नुगमे इदमिति नेदमिदमस्मान्नेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं
नेदमिति विभागो न स्थात् । कस्य चित् क्व चित् क-
दा चित् कथं चिदिवेकाहेतोरभावात् । अपि च दूरात्क-
नकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येन्
कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोप्य-
स्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेयज्ञातास्ते ।
नन्वभेदोप्यस्तीति किं न ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां
युक्तं कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च का-
रणसत्त्या उपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके
ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि
चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्णमाणे यन्न गृह्णते
तत्ततो भिद्यते । यथा करभे गृह्णमाणे उगृह्णमाणे रास-
भः करभात् । गृह्णमाणे च दूरतो हेत्ति न गृह्णते त-
स्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेत्तो भिद्यते । कथं
तर्च हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद्, नह्या-
धाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् ।
अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेत्ति ज्ञाते कुण्डलादिजि-
ज्ञासा च कथम् । न खल्चभेदएकान्तिके उनैकान्तिके चै-
तदुभयमुपपद्यते यत इत्युक्तम् । तस्माङ्गेदभेदयोरन्यतरसि-
न्नवद्ये उभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादाना उभेद-
कल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाङ्गेदस्य भिद्यमानानां
च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्,
एकस्य च भेदानधीनत्वाद्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य
प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभेदोपा-

दानैवानिर्वचनोयभेदकस्यनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः । ‘मृत्तिकोत्थेव सत्यं’मिति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । “व्योमवदि”ति च दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्र च “कूटस्थनित्य”मिति निर्वत्यकर्मतामपाकरोति । “सर्वव्यापी”ति प्राप्यकर्मताम्, “सर्वविक्रियारहित”मिति विकार्यकर्मताम्, “निरवयव”मिति संस्कार्यकर्मताम् । ब्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्कारारख्योऽशो यथा जन्यते, नैव ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोस्यनवयवत्वात् । अनंशत्वाद्विद्यर्थः । पुरुषार्थतामाच्च । “नित्यत्रैष”मिति । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्ष्यति । अृद्(१)दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं त्रैषः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आच्च । “स्वयं ज्योति”रिति । तदेवं स्वमतेन मोक्षारखं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्ठाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्चयति । “तद्यदी”ति । न चागमबाधः, आगमस्थोक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याच्च । “अपि च ब्रह्म वेदे”ति । अविद्याद्ययप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्तोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाच्चरति । “त्वं हि नः पिते”ति । न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादये ऽपि त्वक्षपादाचार्यद्वचमपि न्यायमूलमस्तीत्याच्च । “तथा चाचार्यप्रणीत”-मिति । आचार्यस्वेक्तस्त्रणः पुराणे ।

‘आचिनेति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

(१) ‘क्षुत्’ इति २ नास्ति ।

खयमाचरते यसादाचार्यस्तेन सोच्यते' (१) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं द्वचं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुक्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति” । पाठापेश्या कारणमुक्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापायद्वय कफोङ्गवस्य च्चरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपञ्चनिति(२)क्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सच तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततो विद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो (३)मोक्षः । न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति द्वचार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण (४) द्वचोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ॥ स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपरूप । तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि संपाद्य मन आलग्बनविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवा-

(१) चोच्यते—पा० २ । ४ । संसूतः—पा० ३ ।

(२) जनन—पा० २ । ३ । ४ ।

(३) ब्रह्मात्मरूपाविर्भावो—पा० ३ । ४ ।

(४) इत्येतावन्मात्रे—पा० ३ । ४ ।

नामनुचितनं तेन चानन्तलोक(१)प्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्या-
जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमालम्बनमर्विद्यमानसमं क्षु-
त्वा प्राधान्येन (२) ब्रह्मानुचितनं तेन चास्ततत्वफलप्राप्तिः ।
अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्वावस्थानुचितनं,
यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश एवं जीवमब्र-
ह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा वायुर्वाव
संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः । वास्त्वा खलु वायुदेवता वन्द्वाह-
दीन् संवृक्षे । महाप्रलयसमये हि वायुवन्द्वाहोन् संवृज्य सं-
हन्त्यात्मनि स्थापयति । यथाच्च द्रविडाचार्यः ‘संहरणा-
द्वा संवरणाद्वा सात्मीभावादायुः (३) संवर्ग’ इति । अध्या-
त्मं च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि सं-
वृक्षे, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणोन्द्रियाणि संगृह्यो(४)-
ज्ञामतीति । सेयं संवर्गदृष्टिर्विद्यौ प्राणे च दशशागतं ज-
गदर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृहत्त्रिक्रियया ब्रह्मदृष्टि-
स्ततत्वाय फलाय कर्त्तव्यतइति । तदेतेषु चिक्षयिपि पक्षेष्वा-
त्मदर्शनोपासनाद्यः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात् स्तुतशब्द-
वत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण (५) इति । संस्कारो
वा इत्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे प-
न्धवेष्टितमाज्यं भवतीति समान्नातं प्रकरणिना च गृही-
तमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतया उवेषणं गुणकर्म वि-

(१) लोकजय—पा० १ । २ ।

(२) ‘प्राधान्येन’ इति २ । ३ । ४ नास्ति ।

(३) स्वात्मीभावाद्वा वायुः—पा० २ । ३ । ४ ।

(४) संवृज्यो—पा० २ । ३ । ४ ।

(५) गुणभूत—पा० २ ।

धीयते एवं कर्त्तव्येन क्रत्वज्ञभूते आत्मन्यात्मा वा अरे
द्वय इति दर्शनं गुणकर्म विधोयते । यैसु द्वयं चिकी-
र्यते गुणस्तच प्रतीयत् इति व्यायात् अत आह । “न
चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान”मिति । कुतः, “संपदादिष्टपे हि
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान”इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समान्ना-
नमाज्यावेशाणं तदज्ञभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न चा-
त्मा वा अरे द्वय इत्यादि कस्य चिन् प्रकरणे समान्नात-
म् । न चानारभ्याधीतमपि । यस्य पर्णमयो जुद्धर्भवतीत्यव्य-
भिचरितक्रतुसंबन्धजुद्धारेण जुद्धपदं क्रतुं सारयदाक्षेन
यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभि-
चरितक्रतुसंबन्धो येन तदर्थनं क्रतव्यं सदात्मानं क्रत्वर्थं
संस्कुर्यात् । तेन यद्यदं विधिस्तथापि सुवर्णं भार्यमितिवद्
विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मवापूर्वविषयत्वात् गुणकर्मेति स्थ-
वीयस्तथैतद्विषयमनभिधाय सर्वपश्चसाधारणं दूषणमुक्तम् ।
तदतिरोचितार्थतया न व्याख्यातम् । किं च ज्ञानक्रिया-
पिषयत्वविधानमस्य बज्ज्ञुतिविरुद्धमित्याह । “न च वि-
दिक्रिये”ति । शङ्खते । “अविषयत्व”इति । ततस्य शान्ति-
कर्मणि वेनालोदय इति भावः । निराकरोति “न” । कु-
तः । “अविद्याकस्थितभेदनिवृत्तिविषयत्वा”दिति । सर्वमेव
हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोध्यतुमईति, नहीक्षशीर-
गुडादीना मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्, एवमन्यत्रापि
सर्वत्र द्वयम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिकएवार्थे य-
दा गतिरीढशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यत्वै-
किके । अद्वूरविप्रकर्षेण तु कथं चित्प्रतिपादनमिहापि स-
मानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाणा प्रमाणाधीनया प्राप्तिया

प्रमेयं घटादि व्याप्तेनोन्यविद्याविलसितम् । तदस्या विषयीभूतोदासोनत्यदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरणेन प्रमातृत्वाभावात् तज्जिवृत्तौ प्रमाणादयस्तिष्ठो विधा निर्वर्तन्ते । नहि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि ।

विगतिपरागवृत्त्यर्थन्वं यदस्य तदस्या
त्वमिति हि पदेनैकार्थ्यवे त्वमित्यपि यत्पदम् ।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां
त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान् ॥
इत्यान्तरस्त्रोकः । अत्रैवार्थ्यं श्रुतीरुदाच्चरति । “तथा च
शास्त्रं, यस्या मत”मिति । प्रकृतमप्यसंचरति । “अतोऽवि-
कल्पते”ति । परपश्च मोशस्यानित्यतामापादयति । “यस्य
त्वि”ति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तदपेषते मोशः
खोत्यत्ताविति । “तयोः पश्यो”रिति । निर्वर्त्यविकार्ययोः ।
क्षणिकं ज्ञानमात्मेनि बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानो-
त्यादो मोश इति निर्वर्त्ये मोशः । अन्येषां तु संसाररू-
पावस्थामपद्धाय या कैवल्यावस्थावाप्निरात्मनः स मोश इ-
ति विकार्यो मोशः । यथा पयसः पूर्वावस्थापद्धानेनाव-
स्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पश्योरनित्यता
मोशस्य, कार्यत्वाद्, दधिघटादिवत् । अथ ‘यदतः परो दि-
यो ज्योतिर्दीप्त’इति श्रुतेर्बहुणो विज्ञानाविज्ञानदेशभेदा-
वगमादविज्ञानदेशभूम्प्राप्तिरूपासनादिविधिकार्या भविष्यति ।
तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह । “न चाप्यत्वेना-
पि”ति । अन्यदन्येन विज्ञानदेशपरिच्छाप्या उविक्षितदेशं प्रा-
प्यते । तद्यथोपबेदं जलधिरतिवच्छुचपलुकक्षोखमालापरस्प-

रास्तालनसमुक्तसत्केनपुञ्जस्तवकतया विक्रातोः मध्ये तु प्रश्ना-
न्तसकलक्षोलोपसर्गः स्थस्थः स्थिरतया । विक्रातस्तस्य म-
ध्यमविक्रतं पौत्रिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवसु ब्रह्मैवेति किं
केन प्राप्यतो भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्र-
ह्मणो भिन्नस्थापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभूत्वेन
नित्यप्राप्तत्वादित्याह । “स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेषी”ति । संस्का-
र्यकर्मतामपाकरोति । “नापि संस्कार्य” इति । इथी हि
संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा वीजपूरकुसुमस्य लाक्षा-
रसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संख्रतं लाक्षासवण्णं फलं
प्रस्तुते, दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्ट-
काचूर्णेनोङ्गासितभास्तरत्वं संख्रतं भवति । तत्र न ता-
वद् ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्व-
भावो वा भिन्नो वा । स्वभावस्ते कथमाधेयस्तस्य नित्य-
त्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न
च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो वि-
रोधात् । तदनेनाभिसंधिनोक्तम् “अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरू-
पत्वान्मोक्षस्य” । इतीयं पष्ठमपश्चिपति । “नापि दोषाप-
नयनेने”ति । अशुद्धिः सतो दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्म-
एयसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्काते । “स्वा-
त्मधर्म एवे”ति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षो । नाद्यविद्यामला-
वृतउपासनादिक्रियया ॥३८॥ नि संस्कृयमाणे । भिन्नत्वते,
न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति । नित्यशुद्धत्वमात्मनो । सि-
द्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निरा-
करोति । “न” । कुतः । “क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः” । ना-
विद्या ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्बचनीयेत्युक्तं, तेन

नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य स्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यम्, दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कृत्याद्, यथा वर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतत्त्वसमवेतो, इन्द्र्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया । तस्याः खाश्रयविकारहेतुव्वेन ब्रह्मणो नित्यव्याधातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निष्पृष्ठमाणे मणिर्विशुद्धो हृष्टः । “तज्जानिष्ट”-मिति । तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति । “ननु देहाश्रयये”ति । परिहरति । “न, देहसंहतस्ये”ति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो (१) जोव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचश्ते । स च सूलदत्तमशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्पंचात्मध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयो-भूतो इतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोपात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथा इङ्गरागधर्मः सुगम्भिता कामिनीनां व्यपदिष्यते । तेनाचापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाव्यएव क्वातव्याख्यानमिति नेत्र व्याख्यातम् । “तयोरन्यः पिप्पल”-मिति । अन्यो जीवात्मा, पिप्पलं कर्मफलम् । “अनन्ननन्य” इति । परमात्मा । संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः । “आत्मेन्द्रिये”ति । अनुपश्चितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति । “एको देव” इति । “शुक्रं” दीप्तिमत, “अग्रणं” दुःखरहितम्, “अज्ञाविरमः” अविगलितम्, अविनाशीति यावत् । उपसंहरति । “तस्मा”-

दिति । ननु मा भूर्जिर्वर्त्यादिकार्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु का
चिह्न विधा भविष्यति यथा मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत्तद्यत
आह । “अतोन्य”दिति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तर-
मन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदु-
क्तं भवति । चतुष्णां विधानां (१) मध्ये उन्यतमतया क्रि-
याफलत्वं व्याप्तं सा च मोक्षाद् व्यावर्तमाना व्यापकानु-
शब्द्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति । तत् किं मो-
क्षे क्रियैव नाहिति, तथा च तदर्थीनि ज्ञानाणि तदर्थीस्य
प्रवृत्तयो उन्यर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह । “तस्माज् ज्ञा-
नमेक”मिति । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कसाज्ज विधि-
गोचरः, कसाच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष
इति चोदयति । “ननु ज्ञान”मिति । परिष्वरति । “न,
वैलशस्यात्” (२) । अयमर्थः । सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, न
नियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशत-
या विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलशस्ये
स्थिते एव वैलशस्यान्तरमाच । “क्रिया च नाम से”ति ।
“यत्र” विषये “वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोदयते,” यथा देवता-
संप्रदानकर्त्तविर्गच्छे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यान-
क्रिया । यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षा उग्निबुद्धिर्या
सा क्रिया च नामेति योजना । नहि यस्यै देवतायै इवि-
र्गच्छेत्त ज्ञानां ध्यायेद्वषट्करिण्यजित्यस्माहिष्ठेः प्राग्देवता-

(१) चतुर्णां फलाना—पा० १ । २ । ३ ।

(२) “न”, कुतः । “वैलशस्यात्”—पा० १ । २ । ३ ।

धानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य (१) विदितपदतदर्थसं-
बन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य सदेव सौम्येदमित्यादेखत्त्व-
मसीत्यन्तात्पंदर्भाद्ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् ।
इच्छियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणितिमनसः स्फोतालोक-
मध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नक्षत्रौ स्वसामग्रीवललधजन्मा मनु-
जेर्वया इन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यो, देवताध्यानवद्, येना-
र्थवानन्त्र विधिः स्यात् । न चोपासना वा इनुभवपर्यन्ता वा
इस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वय(२)व्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः सा-
खात्कारे वा इनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन
पुरुषेच्छया इन्यथाकर्तुमकर्तुं वा इशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्म-
ज्ञानं मानसी क्रिया इपि न विधिगोचरः । पुरुषचित्त-
व्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्व चिद-
विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः । नक्षत्रं वस्तुस्वरू-
पेण कश्चिद्विरोधः । क्व चिदस्तुविरोधिनी, यथा योषि-
त्युरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निर्दर्शनमिथ्युनदयोप-
न्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्वन्वयमपाकरोति । न-
न्वात्मेन्येवापासीतेत्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगी-
ताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकां तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमि-
त्यत आच । “तद्विषया लिङ्गादय” इति । सत्यं श्रूयन्ते
लिङ्गादयो, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वे इप्रामाण्य-
प्रसङ्गात् । चेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय

(१) त्वधीतवेदस्य—पा० २ । ४ ।

(२) रप्यन्वय—पा० १ । २ । ४ ।

उपादेयो वा यं पुरुषः कार्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्तो-
ति । तत्रैव च समर्थः कर्ता ऽधिकातो नियोजयो भवति ।
न चैवभूतान्यात्मश्रवणमनोपासनदर्शनानीति विषयतद-
नुष्ठाचेतिविधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रयुक्ता
अपि लिङ्गादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपलङ्घव छुरतैच्छणं
एषमप्रमाणीभवन्तीति । “अनियोज्यविषयत्वा”दिति । स-
समर्थो हि कर्ता ऽधिकारी नियोजयः । असामर्थ्ये तु न क-
र्त्ता ततो नाधिकातो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेर-
भावात्र विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि वि-
धिक्षयानीति पृच्छति । “किमर्थानो”ति । न चानर्थका-
नि युक्तानि, स्वाध्यायविधिधीनयहणत्वानुपपत्तेरिति भावः ।
उत्तरम् । “स्वाभाविके”ति । अन्यतः प्राप्ता एव हि अवणा-
दयो विधिसङ्कर्षपैर्वक्यैरनूद्यन्ते । न चानुवादो ऽप्यप्रयो-
जनः । प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाच्च । तत्तदिष्टानिष्टवि-
षयेषाजिच्छासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्म-
नि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसङ्करैस्तु वचनैर्म-
नसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्भाव्यते इ-
ति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वा-
ध्यायविधिधीनयहणत्वमुपपद्यतइति । यच्च चोदितमात्म-
चानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति । तदयुक्तम् । खतो
अस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तङ्गूषणं न दूष-
णमित्याह । “यदपी”ति । “अनुसंज्वरेत्” शरोरं परि
तप्यमानमनुप्येत । सुगममन्यत् । प्रवृत्तमुपसंचरति । “त-

साक्ष प्रतिपक्षी”नि । प्रकृतसिद्धार्थमेकदेशिमतं दूषयितुम्-
नुभाषते । “यदपि के चिदाङ्ग”रिति । दूषयति । “तज्जे”नि ।
इदमनाकूलम् ।

कार्यवोधे यथा चेष्टा लिङ्गं वर्षाद्यस्तथा ।

सिद्धवोधे उर्ध्वसैवं शास्त्रवं हितश्चासनात् ॥

यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा
नियमेन बृहत्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेत्, अ-
हेयोपादेयभूत(१)ब्रह्मात्मापरत्वमुपनिषदाम् । तत्राविदि-
तसामर्थ्यत्वात्यदानां लोके तत्पूर्वकात्माञ्च वैदिकार्थप्रतीतेः ।
अथ तु भूते उपर्यो पदानां लोके शक्यः (२) संगतिग्रहस्तत
उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यलोचनया उवगम्यमानमप-
शुल्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतज्ञान्यश्रुतकर्त्त-
नप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्ये उर्थे न संगतिग्रहो, यदि
तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्न-
स्येन्नेतुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते
लोके । कुटृश्चभयादिनिवृत्यर्थानामकार्यपराणां पदसंद-
र्भाणां प्रयोगस्य लोके वज्रलमुपलब्धेः । तद्यथा ८५खण्ड-
स्थादिलोकपालचक्रवालादिवस्ति: सिद्धविद्याधरगन्धर्वाभ्युरः-
परिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपात्रैतकल-
षैतमयशिलात्मो नन्दनादिग्रमदवनविद्वारिमणिमयशकुन्त-
कुमवीयनिवद्मनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुज-

(१) भूतभूत—पा० २ ।

(२) अथ तु भूते उपर्यज्ञतो लोके शक्यः—पा० ४ ।

[भाषणी] [१०१] [आ.१ पा.१ च.४]

क्षेत्रे रज्जुरित्यादिः । वाचि भूतार्थवृद्धिर्वृत्यन्नपुरुषवर्तिनीं
न शक्या समुन्नेतुं इष्टादेवदत्तयस्तेऽनेः संभवात् । तथाऽच-
विदितार्थजनभाषार्थी इविदो नगरगमनोद्यतो राजमार्ग-
भ्यां देवदत्तमन्दिरमध्यस्तीनः प्रतिपञ्जनकानन्दनिवन्धन-
पुत्रजन्ममा वार्ताहारेषु सह नगरस्तदेवदत्ताभ्यासस्मागतः
पटवासोपायनार्पणपूरःस्तरं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रसे जाति इति वा-
त्ताचारव्याहारश्चवणसमनन्तरमुपजानरोमाच्छकुच्छकं विका-
सित(१)नयनोत्पलमनिस्मेरमुखमहोत्पलमवस्तोक्ष्य देवदत्त-
मुत्पञ्चग्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्वाहा-
रश्चवणसमनन्तरं भवतस्तदेतुनाम । न चायमप्रतिपादयन्
चर्षेतुमर्थं इष्टाय कल्पतइन्यनेन इष्टेतुरर्थं उक्तं इति
प्रतिपद्यते । चर्षेत्वन्तरस्य चाङ्गीतेः पुत्रजन्मनस्य तदेतो-
रवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधावीति निचिनोति । एवं भ-
यशोकादयेष्युदाहार्थाः । तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थ-
भिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मस्तद्वपञ्चा-
नस्य परमपुरुषार्थेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनि-
वृत्ती वेदस्तामानां पुरुषचित्तानुग्रासनाच्छाचत्वं सिंहं भव-
ति । तस्मद्देवताः, विवाहाभ्यासितानि वचनानि भूतार्थ-
विषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनार्था
तस्मदिष्यं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, त-
स्मात्तथेति । तस्मात्तद्वृत्तां “तन्नौपनिषदस्य पुरुषस्थानन्वग्रेत्-
त्वा”दिति । उपनिषद्वृत्तदेविंश्चरणार्थात्मिकायुपनिषत्यहं व्यु-

त्पादितमुपनीयाद्यं ब्रह्म सवासनामविद्या हिनस्तीति ब्रह्म-
विद्यामाच, तद्वेतुत्वादेदान्ता अप्युपनिषदः ततो विदित औ-
पनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते । “योसावुपनिषत्स्व”ति ।
अच्छंग्रत्यविषयाङ्गिनत्ति । “असंसारो”ति । अत एव क्रि-
यारच्छितत्त्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्यवि-
लक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं स-
दुत्पत्त्याद्याप्यं संभवति । यथा यूपं तक्षतीत्यादि । यत्पुन-
रनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरच्छितं, यथा सुवर्णं भार्यं, सत्तू-
न् जुह्वतीत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्या-
नन्यशेषतेत्यत आह । “यतः स्वप्रकरणस्थः” । उपनिषदा-
मनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपर-
स्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं न च जुङ्गादिवद-
व्यभिचरितकतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रक-
रणस्थः सोयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति
शब्दो वक्तुमित्यर्थः । स्थादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेना-
गृह्णीतसंगतितया उपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः क-
थमुपनिषदर्थतेत्यत आह । “स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मभ-
व्यात्” । यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति
तथापि प्रकाशात्मन एव सतसत्तदुपाधिपरिह्वाण्या शक्यं
वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, छाटकस्यैव कटकवुण्डलादिपरिह्वा-
ण्या । नचि प्रकाशः स्वसंवेदनो न भासते, नापि तदवच्छे-
दकः कार्यकारणसंघातः । तेन स एष नेति नेत्यात्मेति
तदवच्छेदपरिह्वाण्या वृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो

वाक्याद्वाह्नोति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अयोपाधि-
निरासवदुपच्छितमप्यात्मरूपं कस्मात्र निरस्यते इत्यत आ-
ह । “आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्” । प्रकाशो हि स-
र्वस्यात्मा तदधिष्ठानन्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठाना-
भावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्जभावे रज्जां
भुजङ्ग इति वा धारेति वा (१) विभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि
चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च शु-
तिः । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाती’ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा
युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगदेदान्तेभ्यः प्रमाणा-
न्तरागोचरसर्वोपाधिरच्छितब्रह्मखण्डपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उ-
पनिषत्खेवावगत इत्यवधारणममृष्यमाण आक्षिपति । “नन्वा-
त्मे”ति । सर्वजनीनाऽप्यप्रत्ययविषयो द्व्यात्मा कर्ता मोक्षा
च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षाकाणामात्मपदप्रयोगाद्य-
एव लौकिकाः शब्दाक्षणेव वैदिकाक्षणेव च तेषामर्था इ-
त्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति नार्थान्तरे त-
द्विपरीतद्वित्यर्थः । समाधते । “ना”ह्यप्रत्ययविषय औपनिषदः
पुरुषः । कुतः । “तत्साक्षित्वेना”ह्यप्रत्ययविषयो यः कर्ता का-
र्यकारणसंघातोपच्छितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन, परमात्मनो
इहप्रत्ययविषयत्वस्य “प्रत्युक्तात्वात्” । एतदुक्तं भवति । य-
द्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं
तथापि तस्योपच्छितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि

(१) ‘वा धारेति वा’ इति २ । ४ । नास्ति ।

तच्च मानान्तरामधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति । “नह्यारंप्रस्थविषय” इति । “विधिशेषत्वं वा नेतुं न शब्दः” । कुतः । “आत्मस्तादेव” । नह्यात्मा इन्द्यार्थी-न्यतु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनसु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । अपि चातः सर्वेषामात्मस्तादेव न देयो नाश्चुपादेयः । सर्वस्य च प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावे देयो, इश्वर्यहानस्तान् । न चोपादेय, उपास्त्वान् । तसादेयोपादेयविषयौ विधिनिषेद्धौ न तदिपरीतमात्मतत्त्वं विषयोक्तुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति । “सर्वं विनश्यदिकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति” । अयमर्थः । पुरुषो च श्रुतिसूत्री-तिह्यासपुराणतदविकृह्यन्यायव्यवस्थापित्त्वान् परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वनायविद्यापदर्जितो इपरमार्थसन् । यस्य परमार्थसन्नायै प्रह्लादी रज्जुतत्त्वमिति सर्वेवभग्नस्य विकारस्य । अत इवास्यानिर्वाच्यमेनाद्विभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ करणस्तदेषाप्यसन् शब्दः कर्तुम् । न च सहस्रमपि शिलिप्नो घटं पटयितुमीश्वतद्युक्तम् । तसादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतस्यान-इव रज्जनभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव च सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्याद्युक्ति किञ्चाद्यो यतो इन्नतो विनाशः स्यादित्वत आह । “पुरुषो विनाशेत्वभावादि”ति । न च कारणानि सहस्रमप्यन्वदन्यवितुमि-

शतइत्युक्तम् । अथ मा भृत्यस्वरूपेण पुरुषो] स्त्रेयः उपादेशे
वा, तदीयस्तु कश्चिद्गर्भो द्वास्यते कश्चिच्चोपादास्यतइत्यत
आह । “विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः” । त्रिविधोर्प
धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि
चात्मनः परमार्थसतो धर्मो ऽपि परमार्थसन्निति न तस्या-
त्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथा-
त्वादन्यो विकारः । तदिदमुक्तम् । विक्रियाहेत्वभावादिति ।
सुगममन्यत् । यत्युनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साशिष्ट्वेना-
नुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति । “यदपि शास्त्रतात्पर्यविदाम-
नुक्रमण”मिति । इष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधन-
मिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्वृमस्य च कर्मत्वात्
कर्मावबोधनमित्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्या-
पारं (१) वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गु-
णभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं
विधीयमानकर्मविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्म-
विषयमित्युभयमपि कर्मावबोधपरम् । अपि चास्त्रायस्य क्रि-
यार्थत्वादिति शास्त्रकृद्वचनं तत्रार्थगद्वाणं यद्यभिधेयवाचि त-
तो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणा (२) मानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रस-
ज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह । “अपि चास्त्राय-
स्ये”ति । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु

(१) वबोधनव्यांपारत्वं—पा० २ । ४ ।

(२) द्रव्यगुणकर्मशब्दाना—पा० २ । ४ । परं तु द्रव्यगुणकर्मणामित्येव कल्पत-
स्थृतः पाठः ।

क्रियाप्रयोजनस्वं द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थस्वेनैव भूतद्रव्यगुणमिधानं न स्वनिष्ठतया । यथाऽङ्गः शास्त्रविदः ‘चोदना हि भूतं भवन्ते मित्यादि । एतदुक्तं भवति । कार्यमर्थमंवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकसमर्थर्थं गमयती’ तत्राह । “प्रत्यक्षिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदि”ति । अथमभिसंधिः । न तावल्कार्यार्थेष्व स्वार्थे पदानां संगतियस्ते नान्यार्थदृत्युपपादितं भूतेर्थर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयन्ति । नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानां तथा सति न वाक्यार्थप्रस्थयः स्थान् । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता इष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैकवाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाऽङ्गः शास्त्रविदः ।

सांशाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन्मर्थवस्थन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृक्तौ नान्तरोयकम् ।

पाके ज्वालैव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्यान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रस्थयोपपन्नौ न कार्यसंसर्गपरतवनियमः पदानाम् । एवं च सति कूटस्वनियवस्थारूपपरत्वे उपदोष इति । “भव्यं” कार्यम् । ननु यज्ञव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्वृत्तं भव्यसंसर्गणा रूपेण तस्यापि भव्यव्यादित्यत आह । “नहि भूतमुपदिश्यमान”मिति । न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किं तु कार्येण सञ्च

प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः । तद्विषयेण तु भावार्थेन
भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षणा इति न मूतार्थानां क्रियार्थ-
न्वमित्यर्थः । शङ्खते । “अक्रियात्वे ऽपि”ति । एवं चाक्रि-
यार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिच-
रति । “नैष दोषः, क्रियार्थात्वे ऽपि”ति । नहि क्रियार्थं भू-
तमुपदिष्यमानमभूतं भवति । अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं
भूतमेव तत् । तथा च भूते ऽर्थे ऽवधृतशक्तयः शब्दाः क
चित्स्वनिष्ठभूतविषया हश्यमाना स्वत्वा शीर्वा वा न कर्त्य
चित् क्रियानिष्ठानां गमयितुमुचिताः । तद्युपचितं शतशो
दृष्टमप्यनुपचितं क चिदृष्टमद्वष्टं भवति । तथा च वर्तमा-
नापदेशा अस्तिक्रियोपचिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णक्राद-
यो लोके बड्डलमुपलभ्यन्ते, एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि संब-
न्धमात्रपर्यवसायिनो, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं
राज्ञ इति, तथा प्रतिपदिकार्थमात्रनिष्ठा, यथा कीदृशा-
खरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति, नहि पृच्छता पुरुष-
स्य वा तद्वर्णा वा ऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्तिते, किं तु पु-
रुषस्य स्वामिभेदस्तद्वर्णां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेशितं चा-
चक्षणः स्वामिभेदमेव च प्रकारभेदस्तुपमेव च प्रतिवक्ति, न
पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्तितत्वात् । उपपादिता च
भूते ऽप्यर्थे व्युपत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति ।
“यदि नामोपदिष्टं”भूतं“किं तवोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोज-
नं “स्यात्” । तस्माद् भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्र-
योजनम्, अप्रयोजनं च अहम् तस्योदासीनस्य सर्वक्रियार-

चित्तवेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति । “अनव-
गतात्मोपदेशस्य तथैव” प्रयोजनवानेव “भवितुमर्हति” । अ-
प्यर्थस्वकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि
तदिष्यं शाब्दशानमवगतिं पर्यन्तं विद्या खविरोधिनों सं-
सारमूल(१)मविद्यामुच्चिन्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः । अपि च ये
इपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि ब्राह्मणो न
इन्तव्यो न सुरा पातव्येत्यादीनां न कार्यपरता शक्या ५५-
स्थातुम् । कृत्युपच्छित्मर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ
निवर्तते शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रय-
त्नः, स च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्वास्य साध्यखभा-
वतया भावार्थं एव पूर्वापरीभूतोऽन्योत्यादानकूलो भवितुम-
र्हति, न इव्यग्णौ । साक्षात् कृतिव्याप्तो हि कृतेर्विषयो, न
च इव्यग्णयोः सिद्धियोरस्ति कृतिव्याप्तता । अत एव शास्त्र-
कृद्दचो ‘भावार्थः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेति । इव्य-
ग्णुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य खतो
इव्यग्णुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्शं इति भावार्थे-
भ्य एवापूर्वावगतिर्न इव्यग्णुणशब्देभ्य इति । न च ‘दध्ना
जुह्वेति’ ‘सन्ततमाघारयतीत्यादिषु इव्यादीनां कार्यविष-
यता । तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम् । न
चैतावता सोमेन यजेतेतिवद्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमा-
घारविधाना ‘दध्निहोत्रं जुह्वेति’ ‘आघारमभिघारयतीति त-
दनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम् । तथापि

भावार्थानुबन्धतया इव्यगुणाविषयावपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमान्तया उविश्टः कारकविश्टेण इव्यादिना विशेष्यतइति इव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयतइति इव्यगुणाविषयावपि तदनुबन्धतया विच्छिन्नै भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया इव्यादिसङ्कान्तो विधिर्गैरवाद् विभ्यत् खविषयस्य चान्यतः प्राप्तया तदनुवादेन तदनुबन्धोभूतइव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन यदाग्रेयो उष्टाकपालो भवतीत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः । सिद्धे भवितरि लभ्यरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, उसिद्धस्यानियोज्यत्वात् । गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाशिष्ठः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति । निर्विषयश्वासावश क्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्रेयशब्दोपस्थापितो इव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत् । नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साशान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरव्यत्यपि तु दण्डादि चक्षादिना व्यापारत्यति । तस्माद् घटार्थो कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यत, (१) न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्याम-

स्ति घटो न तु विषयतया । (१) विषयतया तु इस्तादि-
व्यापार एव । अत एवाग्रेय इत्यत्रापि इत्यदेवतासंबन्धाशि-
म्भो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति आग्रे-
यो भवतीति, आग्रेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य
एवं विद्वान् पौर्णमासों यजते' 'य एवं विद्वानमावासां य-
जते' इत्यनुवादो भवति यदाग्रेय इत्यादिविच्छिन्नस्य याग-
षट्कस्य । अत एव च विच्छिन्नानुदितस्य तस्यैव दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सर्गकामो यजेतेत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात् सर्वच-
क्षतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथा
च न इन्यान्न पिर्वेदित्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्त-
द्वापिका क्षतिरभ्युपेतव्या । तद्वापकस्य भावार्थो विषयः । एवं
च प्रजापतित्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्या । इननापासनसङ्कल्पल-
क्षणया तद्विषयो विधिः स्थान् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो
दहनजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न च सति संभवे लक्षणा न्या-
या । नेत्रेतोद्यन्तमित्यादै तु तस्य ब्रतमित्यधिकारात् प्र-
सज्यप्रतिषेधासंभवेन पर्युदासवृत्त्या । नीक्षणसङ्कल्पलक्षणा सु-
क्षात् । तस्माद् न इन्याद् न पिर्वेदित्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधे-
भ्यु भावार्थमावाद् तद्वाप्तायाः क्षुत्तेरभावस्तदभावे च त-
द्वाप्तस्य कार्यस्थाभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वच वा-
क्ये इत्याह । "ब्राह्मणो न इन्तव्य इत्येवमाद्ये"ति । ननु
कमाद् किञ्चित्तरेव कार्यं न भवति, तस्माधनं वेत्यत आ-
ह । "न च सा क्रिये"ति । क्रियाशब्दः कार्यवचनः । ए-

तदेव विभजते । “अक्रियार्थाना”मिति । स्थादेतत् । विधिविभक्तिअवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तज्ज म भावार्थमन्तरेण । न च रागतः प्रवृत्तस्य इननपानादावकसादैदासोन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रथमम् । तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवागदेहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किं चिदपीत्याह । “न च” “इनक्रियानिवृत्यादासोन्यव्यतिरेकेण” “नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थं व कर्त्तव्यितुम्” । वेज चेतुना न शक्यमित्यत आह । “स्वभावप्राप्तवृत्यर्थानुरागेण” नजः । अथर्वः । इननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानसे एव विधत्तइत्युत्सर्गः । नर्चैते शक्ये विधातुम् । रागतः प्राप्तत्वात् । न च नजः प्रसञ्जप्रतिषेधो विधेयः । तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः । तस्याश्रुतवेन सद्यमाणत्वात् । सति संभवे च लक्षणाया अन्यायत्वात् । विधिविभक्तेष्व रागतः प्राप्तप्रवृत्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद् यत् पिबेद् चन्यादेत्यनूद्य तस्मेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु न अर्थो विधीयते । अभावस्य स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावचार्यानुपानीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवद् भासत-इति साध्यविषयो नजर्थः साध्यवद् भासतइति नजर्थः कार्य इति अमस्तदिदमाह । “भजस्यैष स्वभाव” इति । जनु वोधयतु संबन्धिनो भावं नज् प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवागदेहानां कुनो इक्षान्निवृत्तिरित्यत आह । “अभाववुद्दिष्टौदासोन्य”-

पालनं “कारणम्” । अथमभिप्रायः । ज्वरितः पथ्यमग्नीयाद् न सर्पयाङ्गुलि दद्यादित्यादिवचनश्चवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृहस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोषखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पितुः प्रयोज्यवृहस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्र इच्छादेषावनुभिमीते । तथाच्चैच्छादेषहेतुके वृहस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, (१) मदीयस्तनन्वप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतैकार्थसमवेतेषानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चास्येच्छादेषै, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छादेषत्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छादेषवत् । न जातु मम शब्दतद्वापारपुरुषाश्चयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छादेषावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेष प्रत्यवभासेते । तसामुहस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छादेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेषानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्वा सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्रयोज्यवृहस्यप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्चवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्चवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु यजेतेत्यादिषु शब्देषु कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यतादुभयोः, अनन्यलभ्यस्यच शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यता उम्यत एव सभ्यते अथा न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु इननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलभात्तत्र तदनुवादेन नक्षमभिव्याहता लि-

उदिविभक्तिरन्यते । प्राप्नमनयोरनर्थहेतुभावमाचमवगमय-
ति । प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावो इवगम्यते । अन्य-
था रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्वागादिप्राप्नकर्तव्यतानुवा-
देनानर्थसाधनता प्रज्ञापनपरं न इन्यात्र पिबेदित्यादिवा-
क्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूकलमकार्यनिष्ठत्वं निषे-
धानाम् । निषेधानां चानर्थसाधनतावुद्दिरेव निषेधाभाव-
वुद्दिक्षया खल्यं चेतन आपाततो रमणीयता पश्यन्नया-
यतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते, औदासी-
न्यमात्मनो । प्रस्थापयतीति यावत् । स्यादेतत् । अभाववु-
द्दिक्षेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तते । न
चानुवर्तते । नद्युदासोनो । पि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तद-
भावबुद्दिमान् । न चावस्थापककारणमभावे कार्यावस्थानं ह-
ष्टम् । नहि स्तम्भावपाने (१) प्रासादोवतिष्ठते । त आह ।
“सा च दृधेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशान्थति” । तावदेव खल्यं
प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थ-
हेतुत्वाधिगमो । स्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुहृत्य दृधेन्धनाग्नि-
वत्स्वयमेवोपशान्थति । एतदुक्तं भवति । यथा प्रासादावस्थान-
कारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्दिः, अ-
पि त्वागन्तुकादिनाशहेतोवाणेनावस्थानकारणम् । यथा क-
मठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शब्दप्रस्तारवाणेन राजन्यजीवाव-
स्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शब्दपृष्ठरे
राजन्यजीवनाश इति । उपसंचरति । ‘तस्मात्प्रसक्तक्रिया-

(१) स्तम्भापाये ।

निवृत्योदासीन्यमेवे”ति । औदासीन्यमजानतोपस्थीति प्रस-
त्क्रियानिवृत्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्क्रियार्थत्वेना-
नर्थक्षयमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमच्छसमेवे-
त्युपसंहारव्याजेन परिवर्तति । “तस्मात्पुरुषार्थे”ति । पुरुषा-
र्थीनुपयोग्यपात्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च
पूर्वोत्तरपश्चौ न दृपनिषद्विषयौ । उपनिषदां स्वयंपुरुषा-
र्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादिवर्यः । यदप्तौपनिषदात्मज्ञान-
मपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति । अच
निगूढभिसंधिः पूर्वोक्तं परिच्छारं स्मारयति । “तत् परि-
वृत्त”मिति । अत्राक्षेप्ता स्वोक्तुमर्थं स्मारयति । “ननु श्रुत-
व्राण्णो ऽपो”ति । निगूढमभिसंधिं समाधानोद्घाटयति । “अ-
चोच्यते । भावगतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । सत्यं न ब्रह्मज्ञान-
मात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्त-
म् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः अवणमनमादिज-
नितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कारइव गा-
म्भवशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोग्यानिः । स च निखिलप्रप-
ञ्चमईद्रजात्साक्षात्कारं समूलमूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्च-
त्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माइच्छुस्वरूप-
काशमसुख्यतैवाचेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया
वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अचैव सुखदुःखाल्पादभेदेन
भिदर्शनदयमात्र । “न च धनिन्” इति । श्रुतिमचोदाच-
रति । “सदुक्त”मिति । चोदयति । “शरीरे पतित” इति ।
परिवर्तति । “न सश्रीरत्वस्ये”ति । यदि वास्तवं सद्ग-

रीरत्वं भवेत् जीवतस्तच्चिवर्तेत् । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् ।
 तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पु-
 नरश्चरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्व-
 भावज्ञानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्वा । ३ । “नित्यमश्चरीरत्वं”मि-
 ति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सश्चरीरत्वमपि तु
 धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण
 न निवर्तते । तच्चिवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽश्चरी-
 रत्वमिति शङ्कते । “तत्कृते”ति । तदित्यात्मानं परामृशति ।
 निराकरोति । ‘न, श्चरीरसंबन्धस्ये’ति । न तावदात्मा शा-
 क्षाहर्माधर्मैः कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिश्चरीरारम्भजनितौ चिंतौ
 नासति श्चरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु श्चरीरसंबन्धे दोष-
 यमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति । तदिदमाश्च ।
 “श्चरीरसंबन्धस्ये”ति । यद्युच्येत् सत्यमस्ति परस्पराश्रयो, न
 त्वेष दोषो, इनादित्वा द्वीजाङ्गुरवदित्यत आच्च । “अन्ध-
 परम्परैषा इनादित्वकल्पना” । ‘यस्तु मन्यते नेयमन्धपरम्प-
 रात्मुख्यानादिता, नच्च यतो धर्माधर्मभेदादात्मश्चरीरसंबन्ध-
 भेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किं त्वेष पूर्वसादात्मश्चरी-
 रसंबन्धात्मपूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मश्चरीरसंबन्धोऽ-
 स्माहर्माधर्मभेदादिति’ तं प्रत्याच्च । “क्रियासमवायाभावा-
 हि”ति । शङ्कते । “सञ्चिधानमाच्चेष्टे”ति । परिच्छरति ।
 “ने”ति । उपार्जनं, स्वीकरणम् । न त्वियं विधा इत्मनो-
 ल्याच्च । “न त्वात्मन्” इति । ये तु देहादावात्माभिमानो न
 मिथ्या, इपि तु गौणो माणवकादविव सिंहाभिमान इति

मन्दन्ते त्रिभासमुपन्यस्य दूषयति । “अचाङ्ग”रिति । प्रसि-
द्धो वसुभेदो यस्य पुरुषस्य संतथोऽक्षः । उपपादितं चैत-
दस्माभिर(१) रधासभाव्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्ध-
कारे स्थाणुरथमित्यग्न्हमाणविशेषे वसुनि पुरुषात्मांशयिकौ
पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि
समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य
विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहृतिरिति । “यथा वा शुक्तिकाया”मि-
ति । शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरस्त्वितस्य सति शुक्तिका-
रजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति नावत्कसा-
शुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा हेधा युक्तः,
समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातो विशे-
षदयस्मृतेऽच संस्कारोन्मेषहेतोः, सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभयत्व-
तुल्यमेतदिति । अत उक्तम् । “अकस्मा”दिति । अनेन
दृष्टस्य हेतोः समानत्वे उपदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्श-
नोन्मेयन्वेनासाधारणमिति भावः । “आत्मानात्मविवेकिना”-
मिति । श्रवणमननकुशलतामाचेण पण्डितानामनुत्पन्नत-
त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम् । पश्वादिभिर्ज्ञा-
विशेषादिति । श्रेष्ठमतिरोचितार्थम् । जीवतो विदुषो ऽ-
श्रीरत्ने च श्रुतिस्मृतो उदाहृतिरिति । “तथाचे”ति । सुवोधं
प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मान्बावगतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । ननूक्तं
यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः,
इन्त मननादिविभाननार्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदा-

न्ता इति, तदनु भाव्यं दूषयति । “यत्पुनरुक्तं अवणात्प-
राचीनयो”रिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्व-
यव्यतिरेकसिद्धसाशात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात् ।
तदिदमुक्तम् । “अवगत्यर्थत्वा”दिति । ब्रह्मसाशात्कारोव-
गतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्य-
र्थः । अथ कसान्मननादिविधिरेव न भवतोत्यत आह ।
“यदि छावगत”मिति । न तावमनननिदिध्यासने प्रधान-
कर्मणो अपूर्वविषये अमृततत्वफले इत्युक्तमधस्तात् । अतो
गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते । तदय-
युक्तम् । अन्यत्रोपयुक्तोपयोद्यमाणत्वाभावादात्मनः । विश्वे-
षतस्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रक्षतमुपसं-
हरति । “तस्मा”दिति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदां
ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्विज्ञविषयत्वेन शास्त्रभेदाद्
‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यतइत्याह ।
“एवं च सतो”ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शा-
स्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह । “प्रतिप-
त्तिविधिपरत्व”इति । न केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य
धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह । “त-
स्मादेवं ब्रह्मास्मीति” । इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति ।
विधयो हि धर्मे प्रमाणं ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यभेदाधि-
ष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च, तदधिष्ठाना न ब्रह्मान्मैक्ये सति प्र-
भवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्र-
स्मैयं गतिरपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह । “सर्वाणि चे-

तराणि प्रमाणानो”नि । कुतः, “नच्ची”नि । अहैते हि विषयविषयभावे नास्ति । न च कर्तृत्वं कार्यभावात् । न च करणत्वमत एव । तदिदमुक्तम् । “अप्रमाणकाणि चे”-नि चकारेण । अत्रैव ब्रह्माधिदां गाथामुदाहरति । “अपि चाङ्ग”रिति । पुच्छदारादिव्यात्माभिमानो गौणः । यथा स्फुदुःखेन दुःखी यथा स्फुदुखेन सुखो तथा पुत्रादिगतेनापोति सोऽयं गुणः । न त्वेकवाभिमानो भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माङ्गौर्वाच्चोक इतिवद्गौणो देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवात् गौण आत्माभिमानः किं तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयाचां वहति तदसत्त्वे तु न लोकयाचां नार्पि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवस्फुदुपायस्य अवणमननादेरभावात् । तदिदमाह । “पुच्छदेवादिवाधनात्” । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुच्छकलचादिवाधनं ममकाराभाव इति यात्रन् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिवाधनं अवणादिवाधनं च । तथा च न केवलं लोकयाचासमुच्छेदः सदृ ब्रह्माद्भित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमहैतसाशात्कार इति यावत् । नदपि “कथं भवेत्” । कुनस्फुदसंभव इत्यत आह ।

“अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्माक् प्रमाणत्वमात्मनः” ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि दृष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । एष च विभागोऽहैतसाशांत्कारकारणम् । तो नियमेन प्राग् भावात् । तेन तदभावे कार्यं नेत-

पपद्यते (१)इति । न च प्रमातुरात्मनो उच्छेष्टव्य आत्मा
उन्य इत्याह ।

“अच्छिष्ठः स्यात्मातैव पापादोषादिवर्जितः” ।

उत्तमं ग्रोवास्यग्रैवेयकनिर्दर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणा-
त्कथं पारमार्थिकाहैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह ।

“देहात्मप्रत्ययो यद्ग्रामणाणस्वेन कश्चितः” ।

लौकिकं तद्ददेवेदं प्रमाणं तु”

अस्यावधिमाह ।

“आत्मनिश्चयात्” ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पा-
रमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिव्यात्माभिमानो मिथ्येति
वक्तव्यं, प्रमाणबाधितव्यतः । तस्य च समख्यप्रमाणकारण-
त्वं भाविकलोक(२)याचावाचित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्याक-
मयद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । न चायमहैतसाक्षा-
त्कारोप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु सा-
क्षात्कारो भाविको, नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वरूपस्वात् । अ-
विद्या तु यद्यविद्यामुक्तिन्द्याज्जनयेदा, न तत्र का चिद-
नुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः ।

‘विद्या चाविद्या च यस्तदेहोभयं सह ।

अविद्यया स्तुत्यं तीर्त्वा विद्यया उम्भूतमश्रुते’ ॥ इति ।

(१) नोत्पयते—पा० २ । ४ ।

(२) कारणत्वं स्वाभाविकलोक—पा० १ । कारणत्वं भाविकं लोक—पा० २ ।
कारणत्वं च भाविकलोक—पा० ४ ।

तस्यात्मवर्मवदातम् ॥

एवम्

कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता ।

पुरुषार्थे खयं तावहेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्माद्यस्य यत इत्यादिना तस्मु
समन्वयादित्यन्तेन द्वचसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्ति-
स्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तज्ज
ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तज्ज
तद्वच संदिष्ट्यन्ते । तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुत्ताचेतन-
मिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनो विशेषानुपलब्धे
सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारण-
मनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद् इति सांख्याः । जीवाणुव्यति-
रक्तचेतनेऽवरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जग-
दुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिगच्छ-
णेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्या-
शक्तिमचेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां
च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बोजम् ।

तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावद्याप्तम् । तत्र

आनक्रियाशक्त्यभावाब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वद्विसंभवः ॥.

आनक्रियाशक्ती खलु आनक्रियाकार्यदर्शनोच्चेयसङ्गावे ।

न च आनक्रिये चिदात्मनि स्तः । तस्यापरिणामित्वादेक-

न्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरहृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्तिं च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वमकार्यत्वात्मस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिकमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । इष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविबृद्धार्थमचेतनं श्वीरं प्रवर्तते । ‘तदैश्वत बड्डस्यां प्रजायेत्तीत्याद्यास श्रुतयोऽचेतने ऽपि चेतनवदुपचारात्मकार्येन्मुखत्वमादर्थयन्ति । यथा कूलं पिपतिषतीति ।

यत्त्राये शूयते यच्च तत्त्वाद्वगवगम्यते ।

भास्त्रप्राये श्रुतमिदमतो भात्तं प्रतीयते ॥

अपि चाङ्गवृद्धाः । ‘यथा (१) यप्राये लिखितं इष्टा वदन्ति भवेदयमय्याइति, तथेदमपिता आप ऐश्वर्य ‘तत्त्वेज ऐक्षतेत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । तदैश्वतेत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणीति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाऽह । यथा चिभद्रसेनो राजार्थकारी राजा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते । एवं तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयो भास्त्राः संपर्चर्या-

(१) ‘यथा’ इति २ । ४ नास्ति । कल्पतरुष्टृतस्तु ‘यथाऽन्ये’त्येव पाठः ।

वा द्रष्टव्याः । स्वमपीतो भवतीति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीये इयं चुषुप्रावस्थायां ब्रूते । प्रधानांश्शतमःसमुद्रेष्वे हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाऽरभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिनिर्देति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्थ्य प्रत्ययकारणं (१) तमसादालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रसुत्य श्वेताश्वतरमन्ते इपि ‘सकारणं करणाधिपाधिप’ इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्माद्वेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पश्चः । एवं काणादादिमते इपि क्यं चिद्योजनीयाः श्रुतयः । अश्वरार्थस्तु “प्रधानपञ्चे इपो”ति “प्रधानस्यापो”ति, अपिकारावेवकारार्थाः । स्थादेतत् । सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञता इय तमसंपत्त्या इसर्वज्ञतैवास्य (२) कस्मान्न भवतीत्यत आह । ‘तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेने’ति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञतावीजम् । यथाऽज्ञः । ‘निरतिशयं सर्वज्ञतावीज’मिति । यत् खलु सातिशयं तत् क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । एवं ज्ञानमप्येकद्विभज्ञविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदिं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति । एत-

(१) मभावकारणं—पा० १।२।४।

(२) इतैवास्य—पा० १।२।

दुक्तं भवति । यद्यपि रजस्तमसी अपिस्तः तथापि पुरुषा-
र्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सा-
र्वइयं कार्यमुत्पद्यतइति । प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं वि-
वशित्वा उविवशित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत-
इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाच्च । “न केवलस्ये”-
ति । न किं चिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदा-
त्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पन्नु-
मर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रे-
णैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याच्च ।
“त्वया इपी”ति । न केवलस्याकार्यकारणस्येतत्सिंचावलोकि-
तेन प्रपञ्चयति । “प्रागुत्पत्ते”रिति । “अपि च प्रधानस्ये”ति ।
चस्त्वर्थः । एवं प्राप्तउच्यते ।

ईक्षतेनार्णशब्दम् ॥ ५ ॥

नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमाचवदिति सा-
मान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा
विशेषकल्पनायामरूपनमानमित्युपरिष्टात्रवेदयिष्यते । तसा-
मानरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमाणामान्नाय एव भगवानुपासनी-
यः । तदेवमान्नायैकसमधिगमनोये जगत्कारणे

पौर्वार्पणपरामर्शाद् यदान्नायो उच्चसा वदेत् ।

जगद्वौजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्चलिकः ॥

तेषुतेषु खल्वान्नायप्रदेशेषु तदैक्षतेत्येवंजातीयकौर्वाक्षैरी-
शितुः कारणाञ्जगञ्जन्माल्लायते इति । न च प्रधानप-

रमाणवादेरचेतनस्येक्षित्वमाञ्जसम् । सत्त्वाशेनेक्षित्वं प्रधानं
तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत् । न । तस्य जाह्नेन तत्त्वानु-
पपत्तेः । कल्पर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । खच्छता ।
खच्छं च तस्यम् । अखच्छे च रजस्तमसी । खच्छस्य च
चैतन्यबिम्बोद्भास्तया प्रकाशत्वव्यपदेशो नेतरश्येरखच्छतया
तद्यास्त्रिताभावात् । पार्थिवत्वे तु स्थूलव मणेर्बिम्बोद्भास्ता
न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षित्वमाञ्जसम् । तस्यान्नायतो
नित्यज्ञानखभावत्वविनिश्चयात् । नन्वत एवास्य नेक्षित्वं
नित्यस्य ज्ञानखभावभूतस्येषणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तप्तिनि
निमित्तभावाभावात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ
तद्वाप्तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्यं ब्रह्मखभावस्त्रै-
तन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोप-
धानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते ।
तथा चैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं क-
र्त्तव्यमुपपद्मम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदा-
सीन्यस्य वास्तवं तथायनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्या-
पारवत्त्वमवभासतइति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च चिच्छ-
त्तोः कूटस्थनित्याया वृत्तिः प्रति कर्तृत्वमीहशमेवाभ्युपेयम् ।
चैतन्यसामानाधिकरणेन ज्ञातत्वोपलब्धेः । नहि प्राधानि-
कान्यन्तर्बहिष्करणानि चयोदग्ध सत्यप्रधानान्यपि स्वयमे-
वाच्चेतनानि तदृत्तयस्य स्वं वा परं वां वेदितुमुत्सङ्गते ।
नो खल्वन्धाः सञ्चस्मपि पान्धाः पन्धानं विदग्नि । च-
क्षुमता चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी खत-

नवः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य
चिनिविभवसंकान्त्या चेदापम्बं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चिनिरेव
ज्ञानी स्वतन्त्रा, नाल्बर्द्धिकरणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वत-
न्त्राणि । न चास्याश्चिन्तेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापार-
योगः । न च तदयोगेष्यज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि जडाना-
मज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चिनि-
शक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य
ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेपि नेदं स्वाभाविकं क
चिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांख्यवज्ञारिकमेवेति परमार्थः ।
नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्व-
द्धिरपास्तम् । कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव
भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्ठादपाकरिष्यते । तस्माद-
सुनोऽनवच्छब्दचैतन्यं तत्त्वान्यन्वानिर्वचनोश्चाकृतव्या-
चिकीर्षितनामरूपविषयात्त्वच्छब्दं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य क-
र्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा
च श्रुतिः ।

‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्माणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चासृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ ॥ इति ।

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्वा-
चिकीर्षावह्नवति । यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बु-
द्धावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मैपजननेन

उपचित् उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्माद्व्याकृताद् व्याचिकीर्षिताद् अन्नात्माणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशत्त्वधिष्ठानं जगत् इत्तमा साधारणो जायते । यथा ऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटाद् अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद् मनाख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणात्मकाद् मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्यो ऽनुक्रमेण लोका (१) भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चास्त्रतं फलं सर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यस्त्रं यावद्वर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वचिद्विशेषतो यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम् । तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्थादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किं च नामरूपमन्नं च ग्रीष्मियवादि जायतइति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीशिद्वत्त्वात्, शेच्चानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गदौ विषयानीक्षणात्, मुख्यसंभवे चोपचारस्थान्याव्यवत्त्वात्, मुमुक्षोशायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्तेजःप्रभूतीनां च मुख्यासंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्त्वायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इच्च तु मुख्यस्यौत्पर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातश्चत्संकीर्ण-

देशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैषेषि-
चनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समा-
रिपितस्य रजतस्य, मरीचयश्च जलस्यैकश्चन्द्रमाश्च द्विती-
यस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाणवादि । अ-
शब्दं हि तत् । न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्त-
सर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतम्, तेषां भेदेन
कार्यत्वात् । कारणात्कार्याणां भेदाभावात् । कारणज्ञानेन
समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिर्दर्शनेनागमेन प्रसाधित-
त्वात् । भेदे च तदनुपत्तेः । साक्षात्कर्मवादितीयं, नेत्र
नानास्ति किं चन् 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्यादिभिर्बडभि-
र्वचेभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव
जगद् भुजङ्गश्चारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः । स-
दुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति
संशयं मीमांसेन । अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्य-
त आह । "तत्रेदंशब्दवाच्य"मित्यादि "दर्शयतो"त्यन्तेन ।
तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भवि-
ष्टित, यथाऽर्जुरएणगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवा-
दितीयमिति । वज्ज स्यामिति च चेतनं कारणमात्रन ए-
व वज्जभाव(१)माह । तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं का-
र्यमवगम्यते । यद्यप्याकाशाद्या भूतद्वष्टिस्तथापि तेजोब-
न्नानामेव चिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथ-
म्यात् तेजः प्रथममुक्तम् । एकमदितीयं जगदुपादानमित्यत्र

शुत्यन्तरमपि पठति । “तथान्यचे”नि । ब्रह्मा चतुष्पादद्वा-
श्फं षोडशकलम् । तदया, प्राची प्रतीची दक्षिणेदीचीति
चतुर्हः कला ब्रह्माणः । प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः ।
तदर्थं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराम-
तस्मः कला द्वितीयः पादेनन्तवाङ्माम । तथाग्निः द्वर्यशब्द-
भ्रमा विद्युदिति चतुर्हः कलाः, स ज्योतिष्माङ्माम द्वितीयः
पादः । प्राणशब्दज्ञुः श्रोत्रं वागिति चतुर्हः कलाः स चतुर्थ
आयतनवाङ्माम ब्रह्माणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशा-
वयवं ब्रह्मोपास्यमिति (१) । स्यादेतत् । ईशतेरिति ऋतपा-
धातुखृष्टमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्खण्डपस्य चेत-
नोपादानसाधनस्वसंभव इत्यत आह । “ईशते”रिति । धा-
त्वर्थनिर्देशोभिमतो, विषयिणा विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा चेत्य
लक्षणेत्याह । “यजतेरितिवदि”नि । “यः सर्वज्ञः” सामान्य-
तः, “सर्वविदि”नि विशेषतः (२) । सांख्यीयं स्वमतस्माधा-
नमुपन्यस्य दूषयति । “यनूक्तं सत्त्वधर्मेण”नि । पुनः सा-
ख्यमुपस्थापयति । “ननूक्तं”मिति । दूषयति । “तदपि”नि ।
समुदाचरद्वृत्तिं तावच्च भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन सा-
म्यानुपपत्तेः । न चाव्यत्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तम-
सोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि (३) रूपमेण रूपेण सङ्घावादित्यर्थः । अ-
पि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो ज्ञानानिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे

(१) मिति श्रुत्यन्तरे षोडशकलं ब्रह्म प्रसिद्धम्—पा० ३ ।

(२) यः सर्वज्ञ इत्यादि विशेषत इत्यन्तं ३ नास्ति ।

(३) बद्धत्वस्यापि—पा० २ । ३ ।

दृष्टचरप्रयोग इत्याच । “अपि च नासाशिके”ति । कथं
तर्हि योगिनां सत्त्वाशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आच ।
“योगिनां त्वि”ति । सत्त्वाशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यच-
कुशातामुपकरोति नाभस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु का-
पिलमतमपद्धाय हैरण्यगर्भमास्त्रीयेत तत्रायाच । “अथ
पुनः साशिनिमित्त”मिति । तेषामपि च्च प्रकृष्टसत्त्वोपादानं
पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं,
न तु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि चादैतश्रुतिभिरपास्तमिति
भावः । पूर्वपश्चबीजमनुभाषते । “यत्युनश्चतं ब्रह्मणोपो”ति ।
चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेयुपहितं सदनित्यं, कार्यमाका-
शमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंधाय परिचरति । “इदं ता-
वङ्गवानि”ति । “प्रतौष्ण्यप्रकाशे सवितरो”त्येतदपि विषया-
वच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिग्रायम् । वैषम्यं चेदयति ।
“ननु सवितु”रिति । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्य-
माच भवन् उन तदिवक्षाभावम् । तत्र यदि तदिवक्षा-
भावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशतद्यत्यनेन
त्वस्ति । नह्नात्र कर्म विवशितम् । अथ च प्रकाशस्यभावं
प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिचरति । “नासत्यपि क-
र्मणो”ति । असत्यपीत्यविवशितेषोत्यर्थः । अथ वास्तवं क-
र्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्यते, तत्र, असिद्धत्वात् कर्मा-
भावस्य, विवशितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिचरति । “क-
र्मणेषायां त्वि”ति । यासां सति कर्मणविवशिते श्रुतीनामु-
पपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवशिते सुतरामित्यर्थः । “य-

त्रसादा”दिति । यस्य भगवत् ईश्वरस्य प्रसादत्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाङ्गर्थागशाखकाराः । ‘ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो-प्यन्तरायाभावस्वेति । तद्वाष्टकाराश्च भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति । “सवित्प्रकाशव”-दिति । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणोक्ता व्यनिरेकमुखेनाप्याह । “आपि चाविद्यादिमत” इत्यादि । आदिगृहणेन कामकर्मादयः संगृह्णन्ते । “न ज्ञानप्रतिबन्ध-कारणरचितस्य”ति । संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेष्विद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, इनावृतत्वादिति भावः । अपार्णिष्ठहीता, इपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञानबलेन । क्रियाप्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योग्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमो, न त्वात्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटनइत्यत आह । “हश्यते चात्मन एव सत्” इति । “अभिनिवेशो” मिथ्याभिमानः । “मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेण”ति । अनेनानादिता दर्शिता । मात्रयहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनोयता निरस्ता । परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

तन्निष्टस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोजरन्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं
सूचनम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ।

स्वादेनत् । ब्रह्मैव ज्ञीस्मितं तत्त्वं न प्रथमं सूक्ष्मतया
शक्यं श्वेतकेतुं याह्यितुमिति तत्संबङ्गं प्रधानमेव स्थूलतया
ऽस्त्वेन याज्ञ्ञाते श्वेतकेतुरस्त्रिमिवातीव सूक्ष्मां दर्श-
यितुं तत्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावस्त्रिमिति ।
अस्यां शङ्कायामुत्तरम् ।

हेयत्वावचनात् ॥ ८ ॥

इति सूचनम् । चकारोनुक्तसमुच्चार्थः । तत्त्वानुक्तं भा-
ष्यउक्तम् ॥

अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्व-
ती अतिश्वेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्म-
वचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः ।
अथात्मीयवचनस्तथायचेतने (१) पुरुषार्थतया अस्त्रिमीयेषि
चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः । नहि मृदात्मा घट आत्मीयेषि
पाथसि प्रलोयते, अपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । न च रज-
तमनात्मभूते हस्तिनि प्रलोयते, किं त्वात्मभूतायां शुक्रावे-
वेत्याह ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

(१) प्यचेतने प्रधाने—पा० ३ ।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिरवगतिः । “तार्किकसमयद्वे”नि । यथा चित्तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराह्वार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराह्वतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्याभावतिः समानेति । “चक्षुरादीनामिव रूपादित्वा”नि । यथा चित्तेषां चक्षु रूपसेव याह्वति, न पुलम् रसादिकं कस्य चिह्नशयनि कस्य चिद्रूपम् । एवं रसनादित्वापि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

तदैश्चतेत्यत्र ईक्षणमाचं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धितया हु तदर्थात् सर्वविषयमवगतं श्वेताश्वतराणां त्रूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥

उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति । “जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्ये”नि । अहम् जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्माण्डेव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चाक्षिकिस्थिदेवान्तभागो (१) यस्तदिपरीतमपि बोधयेदिति । च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तत्किमपरमविश्वते यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भस्थावतारः स्थादिति । “किमुत्थानमिति” किमाक्षेपे । समाधत्ते । “उच्यते, द्विष्ठु ची”नि । यद्यपि त-

(१) ईतभागो—पा० ४ ।

त्वतो निरस्तसमखोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण
शक्यमुपदेष्टुमित्युपच्छितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क
चिदुपाधिर्विविष्टः । तदुपासनानि “कानि चिदभ्युदयार्था-
नि” मनोमात्रसाधनतयाच्च पठितानि, “कानि चित् क्रममु-
त्तर्यानि, कानि चित्कर्मसमृद्धार्थानि” । क चित्युनरुतोष्युपा-
धिरविविष्टौ, यथा इत्यैवाच्चमयाद्यः आनन्दमयान्तः पञ्च
कौशाः । तदेव कस्तिन्नुपाधिर्विविष्टः कस्तिन्नेनि नाद्यापि
विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि
साधितमिति । तदर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भारम् (१) इत्यर्थः । स्या-
देतत् । परस्यात्मनस्ततदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यमेदात् कथ-
मुपासनाभेदः कथं च फलभेद इत्यत आच्च । “एक एव
त्वि”ति । रूपाभेदेष्युपाधिभेदादुपच्छितभेदादुपासनाभेदस्तथा
च फलभेद इत्यर्थः । “क्रतुः” संकर्ष्यः । ननु यद्येक आत्मा
कूटस्थनित्यो निरतिश्चयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूता-
श्च तारतम्यश्रुतय इत्यत आच्च । “यद्यप्येक आत्मे”ति ।
यद्यपि निरतिश्चयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं ज्ञानं चानन्दस्य,
तथाप्यनाद्यविद्यात्मःसमावृतं तेषुतेषु प्राणभूज्ञेदेषु क चिद-
सदिव क चित्सदिव क चिदत्यन्तापक्षाद्यमिव क चित्स-
त् क चित्प्रकर्षवत् क चिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते, (२)
तत्कस्य हेतोरविद्यात्मसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । य-

(१) संदर्भ—पा० ४।

(२) क चिदत्यन्तापक्षाद्यमिव क चिदपक्षमिव क चित्प्रकर्षवदिव
क चिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते,—पा० २। ४।

[अ.१ पा.१ छ.१२] [१३४] [भास्तीः

थोक्तमप्रकाशः सविता दिक्षुण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूर्-
यन्नपि वर्षात् निकृष्टप्रकाशैव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाशैव
प्रथते तथेदमपीति । “अपेक्षितोपाधिसंबन्ध”“मुपास्यत्वेन”
“ज्ञिरस्तोपाधिसंबन्ध” ज्ञेयत्वेने”ति ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति । “तैत्ति-
रीयके इन्नमय”मिलादि ।

गौणप्रवाहपातेपि युज्यते मुख्यमोक्षणम् ।

मुख्यत्वे दृभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिविशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मु-
ख्यार्थमिति विकारार्थान्वयादिपदप्रायपाठादानन्दमयप-
दमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु वि-
कारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयिति युक्तम् । प्राणाद्यु-
पाध्यवच्छिन्नो ज्ञात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाश-
मिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकन्वमुच्चितम् ।

चतुष्कोशान्तरत्वे तु (१) न सर्वान्तरतोच्यते (२) ।

प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सा-
प्रतम् । नहोयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरता ब्रूते इपि
त्वज्ञमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न आ-
सादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम् ।

(१) न्तरत्वेन—पा० १। ४।

(२) तौचिता—पा० १।

यदपेशं यस्थामरत्वं श्रुतं तज्जादेवान्तरं भवति । न हि वेवदतो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीनपि प्रति उच्चान् प्रतीयते, इपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोप्यन्नमयादिभ्योन्तरो न तु सर्वस्मात् । न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शारोरत्वं युज्यतइति संसार्येवानन्दमयः । तस्मादुपच्छितमेवाचोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पञ्चः । अपि च यदि प्राचुर्यर्थीपि मयट्, तथापि संसार्येवानन्दमयो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तदिपरीतदुःखलवसंभवे भवति, न तु तदत्यन्नासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याच्च । “न च सशरीरस्य सत” इति । अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यर्थीपि मयह् नोपपदातदत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यमपित्व-क्षिण आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बृह्माधत्तइति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टेमाधिकारे वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्यदमिव ज्योतिष्टेमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्रामती’ति । पूर्वपश्चबीजमनुभाव्य दूषयति । “यत्तूक्तमन्नमयादी”ति । न हि मुख्यारूपतीदर्शनं तत्तदमुख्यारूपतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारूपतीदर्शनं भवति । तादर्थात्यूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं

न तु तद्विरोधितेनि चेत् । इषाणानन्दमयादान्तरस्यान्य-
स्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिस्वर्णान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यव-
सानात्मादस्यै तु स्थूलम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च नि-
गदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगाच्च (१)
दुःखलवयोगेऽपि परमात्मन चौपाधिक उपपादितः । तथा
इनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेनि ॥

अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्रतिपक्षेर्ब्रह्मै-
वानन्दमयपदार्थोऽपि, मन्त्रे हि पुनः पुनरन्योन्तर आत्मेनि पर-
ब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योन्तर आत्मा इनन्दमय
इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह द्व-
चकारः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणे इषानन्दमय इति
गीयतइति ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्वष्टुत्वश्रव-
णाहृ वज्ज स्यामिति च द्वज्यमानानां स्वष्टुरानन्दमयादभे-
दश्रवणादानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम् ।

नेतरो इनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ४७ ॥

रसः सारो ह्यमानन्दमव आत्मा इसं ह्येवायं लब्ध्या
इनन्दो भवतीति । सोयं जीवात्मनो लब्धुभाव आनन्द-
मयस्य च लभ्यता नाभेदउपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य
जीवात्मनो भेदे परब्रह्मात्मं सिद्धं भवति । चोदयति । “कथं
तर्हि”ति । यदि लभ्या न लभ्यव्यः, कथं तर्हि परमात्म-
नो वस्तो इभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यतात्यर्थः ।
परिहरति । “बाढं तथापी”ति । सत्यं परमार्थतो इभेदे-
ष्विद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलभ्यव्यभाव उपपद्यते ।
जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवा-
दपि । तथा चानन्दमयस्वेद् जीवो न जीवस्याविद्ययापि
स्वतो भेदो दर्शित इति न च लब्धुलभ्यव्यभाव इत्यर्थः ।
भेदाभेदै च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादे-
तत् । यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं
जीवात्मनोपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वा-
च्यन्वे परमेश्वरोप्यनिर्वाच्यः स्यात् तथा च न वस्तु सञ्चि-
त्यत आह । “परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिता”दिति । रजतं हि
समारोपितं न शुक्तिं भिद्यते । नहि तद्गेनाभेदेन वा
शक्यं निर्वक्तुं शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयानिर्वचनी-
याद्रजताद्विद्यतएव । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह । “यथा
मायाविन” इति । एतदपरितोषेणात्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह ।
“यथा वा घटाकाशा”दिति । शेषमनिरोचितार्थम् ॥

स्वमतपरिप्रहार्थमेकदेशिमनं दूषयति । “इदं त्विह वक्तव्य”मिति । एष तावदुत्सर्गो यद्

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्मतोयते ।

विद्धुहृष्टं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावय-
दपरत्वेन प्रयोगादिच्छाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समाना-
भिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्वागेन कथं चिदवयवपरं व्या-
ख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारदाच्चिप्रायपठितं
विकारवाचि वा कथं चित्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्माण्यप्रसिद्धं
काया चिद्भूम्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदभ्यासेन च
ज्ञेनित्यहेनव ज्येनिष्ठोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतान-
न्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मणयेव स्वार्थे । त्वा-
आनन्दपदभ्यासस्य स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखित-
मधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति हातबुद्धय एव विदा-
कुर्वन्तु । तत्र

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यचितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य वाधनम् ॥

पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवे-
ति मुख्यशब्दार्थलक्ष्यनम् अवयवपरतायामधिकरणपरताया-
च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखवाधस्य विकारप्रायलेखवाधेन
तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदस आनन्दपदमिति चितय-
लक्ष्यनं लघिकं, तस्मान्मुख्यचितयलक्ष्यादसाचीयान् पूर्वः
पक्षः । मुख्यचितयलक्ष्यादसाचीयेन द्रव्यर एव पक्षो युक्तः । अ-

पि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थते ब्रह्म पुच्छमिति न समस्त-
सम् । नहि तदेवावयव्यवयवस्थेति युक्तम् । आधारपरत्वे
च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेतेतद्युपपन्नतरं भवति । आनन्द-
मयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्वाक्षरं-
त्वमानन्दमयादर्थाङ्गमयतद्वितीये न श्रुत्योक्तम् । एवं चान्नम-
यादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाञ्छनसा-
गोचरे तु परब्रह्मपृथिव्यमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्रा-
चुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । तथा च मान्ववर्णिकस्य
ब्रह्मण एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधामात्
तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्थेति । सोकामयनेत्याद्या अपि
श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुग-
ममन्यत् ॥

“सूचाणि त्वेवं व्याख्येयानि” इति । वेदसंचयोर्विरोधे
गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूचाणखन्यथा नेतव्यानि । आनन्दम-
यशब्देन तद्वाक्यस्यब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेतेतद्वन्नं ब्रह्मपदमपलच्छ-
ते । एतदुक्तं भवति । आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तस्यप्रधानमेवेति । यस्तु ब्रह्मा-
धिकरणमिति वक्तव्ये ब्रह्म पुच्छमित्याह श्रुतिः, तत्कात्य से-
तोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधाना-
त्, तेनापि चाधिकरणस्त्रियोपपत्तेरिति ॥ ‘मान्ववर्णिकमेव
च गीयते’ ॥ यन्सत्यं ज्ञानमित्यादिमा मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं
तदेतदुपायमन्तेन ब्राह्मणेन स्वप्रधान्येन गीयते । ब्रह्मं पुच्छं
प्रतिष्ठेति । अवयववचनस्य त्वस्य मन्त्रे प्राप्तान्यं ब्राह्मणे

त्वप्रधान्यमिति । उपायोपेययोर्मन्त्रब्रह्मण्योर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ ‘नेतरो ऽनुपत्तेः’ ॥ अत्र इत्यानन्दमय इति भाष्यस्य स्थाने इत्य ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठितव्यम् ॥ ‘भेदव्यपदेशाच्च’ ॥ अत्रापीतस्थानन्दमय इत्यस्य चानन्दमयाधिकार इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च ब्रह्मपुच्छाधिकार इति च पठितव्यम् ॥ ‘कामाच्च नानुमानापेक्षा’ ॥ ‘अस्मिन्नस्य च तद्वोगं श्रास्ति’ ॥ इत्यनयोरपि छवयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पाठो (१) द्रष्टव्यः ॥ ‘तडेत्यव्यपदेशाच्च’ ॥ विकारस्थानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत् इदं सर्वमसृजत, यदिदं किं चेति श्रुत्या । नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मविकारः सन् सर्वस्य कारणमपपद्यते । तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तद्वयवयोग्यानन्दमयो विकार इत्वा नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किं तु स्वप्रधानमिति ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥

अन्तस्तद्वर्त्तमापदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे उपास्तस्मस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामाचेण पञ्च कोश्च उपाधयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयत्वेनोपशिष्यमिति निर्णीतम् । संप्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वे-

(१) ब्रह्मपुच्छपाठो—पा० १।२।३।

नोपश्चित्ते, न तु विद्याकर्मातिश्यलभ्योत्कर्षी जीवात्मा-
दिव्यपद्वेदनीय इति निर्णयते । तच्च

मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकातो रविः ॥

हिरण्यस्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणाद्, य एषोन्तरादित्ये य एषो
उन्नरक्षणोति चाधारभेदश्रवणाद् ये चामुकात्पराच्चो लो-
काखेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्यादाश्रुनेत्वं संसार्येव
कार्यकारणसंघातात्मको रूपादिसंपन्न इच्छापास्यो न तु
परमात्मा । ‘अशब्दमस्पर्शमित्यादिश्रुतिभिरपास्तसमस्तरू-
पश्च’ स्वे महिन्नोऽत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारस्य ‘एष सर्व-
श्वर’ इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्य-
त्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहशादित्यपुरुषे संभवति ।
शाश्वस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिका-
रात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपर्यन्त्या च कार्यकारणात्मके जी-
वे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावद्गाद्यात्मकतयास्य सर्वा-
त्मकत्वं अत्यन्ते तत्कल्यं चिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादि-
त्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्नम् । अनाधारत्वे
च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः । अनित्यं हि कार्यं का-
रणाधारमिति नानाधारम् । नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादध-
रभावेनावस्थितं तदेव तस्योन्नरस्याधार इति नानाधारं त-
स्मादुभयमुक्तम् । एवं प्राप्ने उभिधीयते ॥ ‘अन्तस्तद्वर्मोपदे-
श्वात्’ ॥

सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहशाभ्यामिच्छोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यो सर्वदेवत्विकारवत् ॥

नामनिरक्तेन हि सर्वपापापादानतयास्योदय उच्चते ।
न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेष्वि सर्वपापविरक्षः
प्राग्भवोयधर्माधर्मरूपपापमसंभवे सन्ति । न चैतेषां प्राग्भवी-
यो धर्म एवास्ति न पापेति सांप्रतम् । विद्याकर्मातिश-
यस्मुदाचारेष्वनादिभवयपरम्परोपार्जितानां पापनामपि प्र-
स्तप्तानां संभवात् । न च अतिग्रामाप्यादादित्यशरीराभि-
मानिनः सर्वपापविरक्ष इति युक्तम् । ब्रह्मविषयत्वेनाप्य-
स्याः प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनिगमनायां चेत्प्रभावः ।
तत्रतत्र (१) सर्वपापविरक्षस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव अवणात् ।
तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनादेतोर्बिद्यमानत्वा-
त् । अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते ।
कारणादभेदात्मार्यजातस्य, ब्रह्मणस्य जगत्कारणत्वात् । आ-
दित्यशरीराभिमानिनसु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न
च मुख्यार्थसंभवे प्राग्भस्त्यलक्षणया लुत्यर्थता युक्ता । रु-
पवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया
वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतो इन्य-
त्वात्मादशरूपमेदेनोपदिश्यते, यथा ‘सर्वगन्धः सर्वरस’ इति ।
न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदक्षात्ममशुद्धं भवति । अ-
पि तु तां कुर्वदिति नाशात्मत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरसात्म-
मस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपशिष्यते, तत्र शाश्वतशब्दमस्य-
र्थमरूपमव्ययमिति प्रवर्तते । तस्माद्बूपवत्त्वमपि परमात्मन्य-

(१) तत्रेत्यत्र वीप्ता ३ । ४ नास्ति ।

पपद्यते । एतनैव मर्यादाधारभेदोवपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोन्तर्यामो भेदेनोक्तः स एवान्नरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितु-
मर्हन्ति । “तस्मात्ते धनसनय” इति । धनवन्तो विभूतिमन्त
इति यावत् । कसात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरियहे घट-
तदृत्यत आह । “यद्यद्विभूतिमदि”ति । सर्वात्मकात्मेषि
विभूतिमन्त्वेव परमेश्वरसद्गपेष्विभूतिमन्त्वत्यर्थः । “लोककामेश्व-
रत्वमणी”ति । अतो (१) इत्यन्तपारार्थन्यायेन निरक्षुश्वमे-
श्वर्यमित्यर्थः ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणे इसाधारणधर्मदर्शनादिवशिनो-
पाधिनोस्यैवेपासना, न त्वादित्यश्वरोराभिमानिनो जीवात्म-
न इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदे-
वोऽग्नेये संपाद्योपास्यत्वेनोपदिष्यते, न भूताकाश इति नि-
रूप्यते । तच्चाकाश इति शेवाचेति विं मुख्याकाशपदानु-
रोधेनास्य लोकस्य का गतिरिति च ‘सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानी’ति च ‘ज्याया’निति च ‘परायणमिति च कथं चि-
ह्नाख्यायतामुतैत्तेऽनुरोधेनाकाशशब्दो भक्ष्या परात्मनि व्य-
ख्यायतामिति । तच्च

प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।

(१) ‘भत’ शत २ । ३ नास्ति ।

तदानुगुणेनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे ‘आकाश इति होवाचेत्याकाशस्य गतिवेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, ‘सर्वाणि च वेत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वाद्, गुणे त्वन्याय्यकर्त्तव्यनेति बहून्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । अपि च ‘आकाश इति होवाचेत्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुपजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेव वाक्यगतमुपनिषतिं तत्तदुपजातविरोधि तदानुगुणेनैव व्यवस्थातुमर्हति । न च कं चिदाकाशशब्दे भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्तं इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपत्त्या तीरपरमिति यादासि गङ्गायामित्यत्त्वायनेन तत्परेण भवितव्यम् । संभवश्चेभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्राकाशशब्दे मुख्यः । अनेकार्थत्वस्यान्यायत्वात् । भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः । लोके चास्य नभसि निरुद्धतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रती-त्वैर्वपरोत्यानुपपत्तेः । तदानुगुणेन च ‘सर्वाणि च वेत्यादीनि भाव्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्बूताकाशमेवाचेपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उभिधीयते । आकाशशब्देन ब्रह्मणो अव्यष्टं, कुनः, तस्मिन्नात् । तथाच्च ।

सामानाधिकरणेन प्रश्नतत्पतिवाक्ययोः ।

पौराणपर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेति गौणता ॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पुष्टं तदेव प्रति-

वक्त्रव्यं न खल्वनुभात् आम्बान् पृष्ठः कोविदारानाच्छे ।
 तदिच्चास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो इश्वरानो नाम-
 रूपप्रपञ्चमात्रविषय (१) इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोक-
 स्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्त्रव्यः । न च भूता-
 काशः सर्वस्य लोकस्य गतिः । तस्यापि लोकमध्यपातिलात्
 तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशशब्दणा-
 मूतांकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तम् । प्रश्नस्य प्रथमावग-
 तस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधि-
 नोत्तरेण संकोचानुपपत्तेः तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । न
 च प्रश्नेन पूर्वपश्चरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न श-
 क्यं नियन्तुमिति युक्तम् । तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविप-
 र्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात् । अन्यथो-
 त्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेवैयधिकरण्यापत्तेवा । अपि चोत्त-
 रेपि बद्धसमञ्जसम् । तथाचि । 'सर्वाणि च वा इमानि भू-
 तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते'इति सर्वशब्दः कथं चिद्विष-
 यो व्याख्येयः । एवमेवकारोप्यसमञ्जसः । न खल्वपामा-
 काश एव कारणम् (२)अपि तु तेजोपि । एवमन्तस्यापि ना-
 काशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकार-
 णविवशायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु
 भूताकाशे । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वे-
 भ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयत्वं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लो-

(१) मात्रगतिविषय—पा० २ । ४ ।

(२) नस्त्वयमाकाश एव पाथःकारणम्—पा० ३ । ४ ।

कागमिति प्रश्नेनोपक्रमाद्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुण-
परामर्शात्, पृष्ठायास्थ गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणो-
पसंचाराद्, भूयसोनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थं'
इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता च बड़
समञ्जसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किं तु
पृष्ठार्थवादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्ठत्वात्, परायणमि-
ति च तस्यैवोपसंचाराद्वैव प्रधानम् । तथा च तदर्थं
सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्वैव प्र-
धानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति
सिद्धम् । "अपि चा"स्यैवोपक्रमे ऽन्तवत्किल ते सामेत्य "नव-
त्वहेषेण शालावत्यस्ये" ति । न चाकाशशब्दे गौणेषिपि वि-
लम्बितप्रतिपक्षिः, तत्रतत्र ब्रह्माण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य
च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत् प्रतिपक्षे-
रविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं नि-
दर्शितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुणेनोक्तरं नी-
यते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम् । यत्र तु न शक्यं त-
चोक्तरानुगुणेनैव प्रथमं नियतइत्याच । "वाक्योपक्रमेषी" ति ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायते'त्युपक्रम्य श्रूयते । 'क-
तमा सा देवतेनि प्राण इति द्वोवाचोषस्ति(१)शाक्रायणः' ।
उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृ-

ता । प्रस्ताव इति साम्बो भक्तिविशेषस्तमन्वायप्ता अनुगता
प्राणे देवता । अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च
दर्शनात्मंश्यः । किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इ-
ति । तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोपि ब्रह्मैव न वायुविकार
इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकर-
णान्तरस्यारम्भार्थः । तत्रोच्यते ।

अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्वियामहे ।

मानान्तरावगम्ये तु तद्विश्वान्तद्विश्वितिः ॥

ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूत-
कारणत्वं प्रति नागमाद्वाने मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौ-
र्वार्थपर्यालोचनया यत्रार्थे समज्ज्ञस आगमः स एवार्थ-
स्तस्य गृह्णते, त्वय्यते चेतरः । इच्च तु संवेशनोङ्गमवे-
भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यते चाद्वा वायु-
विकारं प्रतीति विश्ये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि
वाग्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोङ्गम-
नप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोङ्गमनप्रतिपादिकाया माना-
न्तरानुशृलभ्यसामर्थ्याया बलात्मवेशनोङ्गमने वायुविकारस्यैव
प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चाचोङ्गीथप्रतिच्छारयोः साम-
भक्तयोर्ब्रह्मणोऽन्ये चादित्यस्थानं च देवते अभिच्छिते का-
र्यकरणसंधातरूपे, तत्साहचर्यात् प्राणोपि कार्यकरणसंधा-
तरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोप्ययमर्थं ईशत्पद-
धिकारणे पूर्वोक्तपर्वपश्चेत्पोहलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्मा-
दायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थं इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते

अभिव्ययते ।

पुंवाक्यस्य बलीयस्वं मानान्तरसमागमात् ।

अपैरुषेये वाक्ये तत्संगतिः (१) किं करिष्यति ॥

नो खलु खतःसिद्धप्रमाणभावमपैरुषेयं वचः खविषय-
ज्ञानोत्पादे वा तद्वावचारे वा मानान्तरमपेक्षते । तस्यापै-
रुषेयस्य निरखसमस्तदोषाशङ्कस्य खत एव निश्चायकत्वात् ।
निश्चयपूर्वकत्वाद्वावचारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनो वा चशुषइव
रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादार्थं वा दार्थं
वा, तेन खामिन्द्रियमाचसंवेशनोङ्गमने वायुविकारे प्राणे, स-
र्वभूतसंवेशनोङ्गमने तु न ततो वाक्यात्मतीयते । प्रतीतौ वा
तत्त्वापि प्राणो ब्रह्मैव भवेत्वा वायुविकारः । ‘यदा सुप्तः स्त-
प्तं न कं चन पश्यत्यथासिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यत्र वाक्ये
यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन् वायुविकारे स-
र्वेषां भूतानां संवेशनोङ्गमने मानान्तरेण इश्येते । न च
मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोङ्गमनवाक्यदार्थात् सर्वभूत-
संवेशनोङ्गमनवाक्यं कथं चिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्ह-
ति । खतःसिद्धप्रमाणभावस्य खभावदङ्गस्य मानान्तरानुप-
योगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता, एकवाक्यतायां च तदपि
ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोङ्गमनं त्वयुत्या-
नुवादेनापि घटिष्ठते । ‘एकं वृणीते हौ वृणोत’इतिवत् ।
न तु सर्वशब्दार्थः संकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तानभक्तिं प्राण-
शब्दाभिव्ययब्रह्मदृष्टेशापासीत, न वायुविकारहृष्ट्येति सिद्ध-

म् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति । “वाक्यशेषबलेने”नि । वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२४॥

इदमामनन्ति । ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्ते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुज्ञमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योति’रिति । यजज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्तते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असंकुचदृत्तिरथं विश्वशब्दोऽनवयवेन संसारमण्डलं ब्रूतइति दर्शयितुमात्र । ‘सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेषु’ । न चेदमुज्ञमात्रमपि तु सर्वोत्तममित्यात्र । ‘अनुज्ञमेषु’ । नास्त्येभ्योऽन्य उज्ञम इत्यर्थः । ‘इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेन्नजर्योतिस्त्वग्न्याद्येण शारीरेणोद्याणा श्रोत्रयाद्येण च पिहितकर्णेन पुंसा धीषेण लिङ्गेनानुभीयते’ । तत्र शारोरस्योद्याणस्त्वचा दर्शनं इष्टिर्वेषस्य च अवयं श्रुतिः, तयोस्व इष्टिश्रुती उयोतिष एव, तस्मिन्नेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः । किं ज्योतिः-शब्दं तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः । गौणमुख्यव्याप्तिशये मुख्यव्याप्तिशये

औत्तर्गिर्कत्वादाक्यस्थतेजो लिङ्गोपलभनात् ।

वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसंधितः ॥

बलवद्वाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दै मुख्यार्थत्वात् प्रथाव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ (१) । तदित्त ज्योतिष्यदस्य

(१) मुख्यार्थात् प्रथावितौ—पा० १।४।

मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावस्त्रवाक्यग्रंथे नास्ति । प्रत्युम
तेजोलिङ्गमेव दीप्ततदिति । कौशेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षु-
यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यस्यफलत्वं च स्ववाक्ये
श्रूयते । न जातु उवलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि
संभवति । न कौशेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्मेजसो ब्र-
ह्मण्यस्ति । न चौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यत्तेजसो-
न्यन ब्रह्मण्यपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीय-
से फलाय कल्पते । औदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज
उपासनमेतत्प्रकाशनुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एत
दुपोहलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम् ।
इह तन्निरासकारणभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशे-
र्वं संभवति, तस्य सौर्यादेः साक्यवत्वेन तदेकदंशमर्यादा-
संभवात् । तस्य चोपास्यत्वेन विधानात् । ब्रह्मणस्त्वन-
वयवस्थावयवोपासनानुपपत्तेः । अवयवकरूपनायाश्च सत्यं
गतावनवकरूपनात् । न च

‘पादोस्य सर्वा भूतानि चिपादस्यामृतं दिवि’

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योतिः-
रिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम् । अ-
हि संनिधानमाचाद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः
शक्या मुख्यार्थाच्चावयितुम् । न च वाक्यान्तरेधिकरण-
त्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञा-
तुम् । अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव
नाद्यापि सिध्यति तत्कायं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया यदतः

पर इनि वाक्यं शब्दम् । तस्मात्तेज एव उयोतिर्न अहो-
ति प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन
प्रतिपश्चान्तरे इदा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चकुर्वृत्तेन्द्रिरो-
धकमित्यर्थावरकन्वेन । आशेषा ५५ । “ननु कार्यस्या-
पि”ति । समाधातैकदेशी ब्रूते । “अस्तु तर्हि”ति । यस्ते-
जोवस्त्राभ्यामसंपृक्तं तदचिवृत्तकातमुच्यते । आशेषा दूषयति ।
“ने”ति । नच्च तत् क चिदप्युपयुज्यते सर्वाख्यक्रियात् चिवृ-
त्तकातस्यैवेषयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः ग्रहामात् । “इद-
मेव”ति । आक्षेषा निराकरोति “न, प्रयोजनान्तरे”ति ।
एकैका चिवृत्तचिवृतं करवाणीति तेजःप्रभृत्युपासनामात्र(१)-
विषया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि दू-
षिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते । “अस्तु तर्हि चिवृत्तका-
तमेवे”ति । “भागिनी” युक्ता । यद्यप्याधारबङ्गत्वश्रुतिर्भृत्ता-
एत्यापि कल्पितोपाधिनिवन्धना (२) कथं चिदुपद्यते । तथापि
यथा कार्ये ज्योतिष्ठतिश्येनोपपद्यते न तथा उचेत्यत उक्ताम्
“उपपद्यतेतरामि”ति । “प्राकृतं” प्रकृतेजातं, कार्यमिति या-
वत् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातकात् ।

प्रसिद्धेत्ति सत्पूर्ववाक्यस्थम्पकर्षति ॥

तद्वात्तेन नेयानि तेजोलङ्घन्यपि ध्रुवम् ।

ग्रहापद्येवं प्रधानं हि ब्रह्मचन्द्रो न तत्र तु ॥

(१) पास्यमात्र—पा० १ । ४ ।

(२) कल्पितोपाधिनि—पा० २ । ४ ।

चौन्सर्णिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकान्वं यद्दिग्बिम-
क्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्त्वभावात्प्रचावयनि । यथा यस्याहिता-
श्चरग्निर्गृहान्दहेत् यस्योभयं इविरातिमार्क्षेद् इति । यत्र
पुनस्त्वाप्रसिद्ध(१)मन्यतो न कथं चिदायते, तत्र वचनानि त्व-
पूर्वत्वादिनि सर्वनामः प्रसिद्धार्थान्वं बलादपनीयते । यथां य-
दाम्भेयोष्टाकपालो भवतीति । तदित्त यदतः परो दिवे ज्यो-
तिरिति यस्त्वसामर्थ्याद् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन
भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति । पू-
र्ववाक्ये च द्युसंबन्धि त्रिपाद्व्याप्रसिद्धमिति प्रसिद्धपेशार्था
तदेव संबध्यते । न च प्रधानस्य प्रानिपदिकार्थस्य तत्त्वेन
प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता यु-
क्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमज्ज्ञसानीति
ब्रह्माण्डेव गमयितव्यानि, गमितानि च भाव्यकृता । तत्र
ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते । अथ
वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्र-
ह्मणि मुख्य, इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम् । “प्रकृतशानाप्र-
कृतप्रक्रिये” इति । प्रसिद्धपेशार्था पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सं-
निहितमप्रसिद्धं तु कल्प्य न प्रकृतम् । आत एवोत्तं कल्प-
यतइति । संदंशन्यायमात्र । “न केवल”मिति । “परस्या-
पि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्वं”दिति । कौन्तेय हि ज्यो-
तिजीविभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो जीवाभावे
देहस्य शैत्यात् जीवतद्वैष्णवाऽज्ञायते । तस्मात्तत्त्वतीक-

स्थोपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥

छन्दोभिधानानेति चेन्न, तथा चेतो-

पैणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥२५॥

पूर्ववाक्यस्य चिं ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं न तु त-
ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं
यदिदं किं चेति गायत्रीं प्रकालेदं श्रूयते 'चिपादस्यामृतं
दिवी'नि । नन्वाकाशस्तस्तिङ्गादित्यनेतैव गतार्थमेतत् । त-
थाहि । तावानस्य महिमेत्यस्यामृतचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् ।
सैव च तदेतद्वचाभ्यनूक्तमित्यनेन संगमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् ।
एवं गायत्री वा इदं सर्वमित्यश्चरसंनिवेशमात्रस्य गायत्र्या
न सर्वत्वं(१)मुपपद्यते । न च भूतपृथिवीश्चरीरहृदयवाक्प्रा-
णात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति । न च ब्रह्म(२)पुरु-
षसंबन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्यायत्रीद्वारा ब्रह्मण ए-
वोपासना न गायत्र्या इति पूर्वजैव गतार्थत्वादनारमणो-
यमेतत् । न च पूर्वन्यायस्तारणे द्वचसंदर्भं एतावान् युक्तः ।
अत्रीच्यते । अस्त्वधिकाशङ्का । तथाहि । गायत्रीद्वारा ब्र-
ह्मोपासनेति कोर्यः । गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उ-
पासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्,
उपाधिरवच्छेदात् । नचि घटावच्छिन्नं नभोनवच्छिन्नं भव-
ति । तस्मादेस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं तदर्थं गायत्र्या

(१) सर्वात्मत्व—पा० १ । ४ ।

(२) न च पठ्वब्रह्म—पा० २ । ४ ।

एवास्तु स्तुतिः कथा चित्प्रणाल्या 'वाग्वै गायत्री वाग्वादः
सर्वं भूतं गायति च चायति चेत्यादि श्रुतिभ्यः । तथा च
'गायत्री वा इदं सर्वमित्युपक्रमे गायत्या एव इदयादिभि-
र्वाख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीत्यु-
पसंच्छारो गायत्रामेव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु स-
र्वमेतदसमञ्जसमिति यदैतद्रह्मेति च ब्रह्मशब्दश्चन्दोवि-
षय एव, यथैतां ब्रह्मोपनिषदमित्यत्र वेदोपनिषदुच्यते ।
तस्माज्ञायत्रीक्षन्दोभिधानात्र ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तेऽभिधीयते । "न," कुतः, "तथा चेतोर्पणनिगदाद्"
गायत्याख्यच्छन्दोदारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चे-
तोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्रह्मणवाक्येन निगद्यते । एत-
दुक्तं भवति । न गायत्री ब्रह्मणो ऽवच्छेदिका, उत्पत्तस्वे
नीलत्वं, येन तदवच्छिन्मन्यत्र न स्थादवच्छेदविरहात् । किं
तु यदेव तद्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्सरूपेणाशक्योपदे-
शमिति तदिकारगायत्रीदारेणोपलक्ष्यते । गायत्याः सर्व-
च्छन्दो व्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च हिजातिद्वितीयजन्म-
जननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः ।
न चाचो(१)पलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनो-
पलक्षितं कण्डलरूपं कुण्डलवियोगे ऽपि पश्चात्ततीयमानमप्र-
तीयमानं भवति । तद्रूपप्रत्यायनमाचोपयोगित्वादुपलक्षणाना-
मनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गाय-
त्या ब्रह्मोपलक्ष्यतद्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासा-

(१) न चान्यत्रो—पा० ४ ।

मान्याङ्गाण्था वृत्त्या ब्रह्मणेव वर्तनद्दिनि दर्शयति । “अपर आहे”नि । तथाच्चि, षडश्चरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्ग-मान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्म-नेति यावत्, त्रयः पादाः । अथवा दिव्याकाशे त्रयः पा-दाः । तथाच्चि श्रुतिः । ‘इदं वाव तद्योर्यं बहिर्द्वा पुरुषा-दाकाशस्तद्वि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत्खल्वयं बाह्यान् प-दार्थानि वेद तथा इयं वाव स योगमन्तःपुरुष आकाशः’ शरीरमध्याद्यर्थः, ‘तद्वि तस्य स्वप्रस्थानं तथा इयं वाव स यो-गमन्तर्हृदय आकाशः’ हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्वि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेत‘त्रिपादस्यामृतं दिवी’त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्वसामान्याङ्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यते इति । “अस्मि-नप्त्वे ब्रह्मैवाभिहित”मिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम् ।

“षड्बिधे”नि । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । “पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विव-क्तिनायां संभवति” । अस्यार्थः । हृदयस्याख्य खलु पञ्च सुषयः,(१) पञ्च विद्वाणि । तानि च देवैः प्राणादिभी(२) रक्ष्यमाणानि सर्वप्राप्तिदाराणीति देवसुषयः । तथाच्चि, हृदय-स्य यत्प्राञ्छुखं क्षिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि प्राय-

(१) पञ्चदेवसुषयः—पा० ३ । ४ ।

(२) प्राणादित्यादिभी—पा० २ । ४ ।

एकाले (३) संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्रः स एवादित्य इ-
त्यर्थः । ‘आदित्यो इ वै वाह्यः प्राण’ इति श्रुतेः । अथ यो
इस्य दक्षिणः सुषिखस्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्संबहूं
श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः । ‘श्रोत्रेण हृष्टा दिशश्चन्द्रमास्ति श्रुतेः ।
अथ यो इस्य प्रत्यक्ष्युखः सुषिखस्थो वायुविशेषो इपानस्स
च वाक् तत्संबन्धाद् वाक् चाग्निरिति । ‘वाग्वा अग्निरिति
श्रुतेः । अथ यो इस्योदक्ष्युखस्तुषिखस्थो वायुविशेषस्स स-
मानः, तत्संबहूं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ यो इस्योर्ध्व-
स्तुषिखस्थो वायुविशेषस्स उदानः । पादतलादारभ्योर्ध्वं
नयनात्स वायुस्तदाधारस्त्राकाशो देवता । ते वा एते पञ्च
तुषयः । तत्संबहूः पञ्च ह्रादस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गा-
यत्रागमशरसंनिवेशमात्रे संभवन्ति, किं तु ब्रह्मण्येवेति ॥

“यथा लोके” इति । यदाधारत्वं मुख्यं दिवसदा कथं
चिन्मर्यादा व्याख्येया । यो ह्य श्येनो वृक्षाये वस्तुतो इति स
च ततः परतोषस्त्येव । अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य
तस्यैव बृक्षात्परतो इवस्थानात् । एवं च वाह्यद्युभागाति-
रिक्तश्चतोरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो वाह्याद् द्युभागात् प-
रतो इवस्थानमुपपञ्चम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्रा-
धान्येन विवक्षिता तदा लक्षणया इधारत्वं व्याख्येयम् ।
यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम्
“अपर आहे”ति । अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥

(३) तत्स्थो वायुविशेषस्तेन हि प्राणः प्रायणकाढे—पा० १ । ३ । ४ ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥२८॥

अनेकलिङ्गसंदोहे बलवक्ष्य किं भवेत् ।

लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्थयते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि (१) ब्रह्मनि संश्ववन्ते, तत्कर्तमद्वलिङ्गं, लिङ्गाभासं च कर्तमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थी इत एव प्राण इत्यत्र विचारितः । स्थादेनत् । ह्यततमपुरुषार्थसिद्धश्च निखिलभूणहत्यादिपा-पापरामर्शश्च प्रज्ञातमत्वं चानन्दादिप्रच न मुख्ये प्राणे सं-भवन्ति । तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञातमत्वं कथं चिङ्गवेदितरेषां स्वसं-भवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारवक्त्वं (२) यद्यपि परमा-त्मनि स्वरूपेण न संभवति तथाप्यनन्यथासिद्धवज्जब्रह्मलि-ङ्गविरोधाज्जीवदारेण ब्रह्मण्येव कथं चिङ्गाख्येयम्, जीव-स्य ब्रह्मणो ऽभेदात् । तथा च श्रुतिः । ‘यद्वाचानभ्युदित्य येन वागभ्युदयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्वौ’ति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । श्रीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्यपरमात्मायत्तत्त्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाचि-इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच । मामेव विजानीच्छी-त्युपक्रम्य, प्राणोऽस्मि प्रज्ञातमेत्यात्मनि प्राणशब्दसुच्चार ।

(१) लिङ्गानीह—पा० ३ । ४ ।

(२) व्यापारकर्तृत्वं—पा० ३ । ४ ।

प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहृतज्ञानशक्तिलात् । सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थचेतुल्पमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेभृणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः । लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात् । आनन्दादिरूपत्वं च सर्गस्यैवानन्दत्वात् । ‘आभूतसंसर्वं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत’इति सृतेश्वामृतत्वमिन्द्रस्य । त्वाष्ट्रममृतमित्याद्या च विश्वहृत्वेन सुनिख्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतो इनवाप्तेः परमानन्दरूपस्य मुख्यस्थामृतत्वस्थाजरत्वस्य च ब्रह्मरूपार्थभिचारादध्यात्मसंबन्धभूमत्त्वं पराचीनदे इनुपपत्तेः इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्यैव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन शपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पतइति विश्वदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवाच प्राणशब्दं प्रतीयतइति पूर्वपश्चाभावाद्नारभ्यमेतदिति ॥ अत्रोच्यते । ‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सत्र ह्येतावस्थिन् शरीरे वसतः सहोक्त्रामत’ इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोक्त्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावे, न चोक्त्रमणम् । तस्मादायुरेव प्राणः । जीवस्य प्रज्ञात्मा सत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्षयैकत्वमनयोरुपचरितं यो वै प्राण इत्यादिना । आनन्दामराजरापहृतपापमत्वादयस्त्र ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं चय एवाचोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावहृति । वाक्यार्थ-

वगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् । पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासाचैविध्मिति पूर्वः पश्चः ॥ सिद्धान्तस्तु सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो न तु पदार्थावगमपरापयेव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्वाधकोपनिपातानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाऽङ्गः ।

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्य नेत्यते

इति । तेन यथोपांशुयाज्यवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंचारे चैकवाक्यत्वाय प्रजापतिरूपांशुयष्टव्य इत्यादयो न पृथग्विधयः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथेहापि मामेव विजानीच्छित्युपकर्म प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युक्ताऽन्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा ऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंचाराद्वायेकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राण-लिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं ‘सह ज्ञेता’विति तज्ज्ञानक्रियाभक्तिमेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् । अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणाभेदेनोपलक्षयति । “प्राण एव प्रज्ञात्मे”ति ।

तस्मादनन्यथासिद्धब्रुवत्यलिङ्गानुसारतः ।

एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति संग्रहः ॥

“न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतो”ति । नैष संदर्भे ब्रह्मवाक्य-
मेव भवितुमर्हतीति, किं तु यथायोगं किं चिद्वच जीववा-
क्यं, किं चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किं चिद्वाक्यमित्यर्थः । “प्र-
ज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वा”दिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि,
तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि, जीवमुख्यप्राणयोर-
न्यस्तर(१)इत्युपक्रममात्रम् । “उभा”विति । पूर्वपक्षतत्त्वम् ।
ब्रह्म तु ध्रुवम् । “न ब्रह्मो”ति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । “द-
ग्नानां भूतमात्राणा”मिति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्या-
दय इति दश भूत मात्राः । पञ्च ब्रह्मोन्द्रियाणि पञ्च बु-
द्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्तुमतेन व्याख्याय प्राची
वृत्तिक्षतां मतेन व्याचष्टे । “अथ वे”ति । पूर्वं प्राणस्यैक-
मुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनचैविधेन वाक्य-
भेदप्रसङ्गे दूषणमुक्तम्, इच्च तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयवि-
शिष्टस्य विधानात्र वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राची वृत्तिक्षताम् ।
तदेनदालोचनीयं, कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन
यजेतेवादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्ट-
स्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इच्च तु सि-
द्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् ।
भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमाद्, वाक्यान्तरेभ्यस्य ब्रह्मवग-
ने: प्राप्तत्वात् तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च
भेदादिध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽनिस्फुट इति भाष्यक्षता

[भास्ती]

[१९१]

[अ. १ पा. १ छ. २१]

नोहाटितः । सव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥
इति श्रीवाचस्पुत्रिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भास्तीं प्रथ-
मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—०००—

अथ द्वितीयं पादमारिष्युः पूर्वोक्तमर्थं सारयति वच्छ-
माणेऽपयोगितया । “प्रथमे पाद” इति । उत्तरत्र हि ब्रह्मा-
णो व्यापित्वनित्यलादयः सिद्धवहेतुतयोपदेश्यन्ते । न चैते
साश्रात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या(१) उपदेष्टु-
मिति । अत उक्तम् । “समस्तजगन्कारणस्ये” ति । यद्यप्येते
न पूर्वं कण्ठत उक्ताख्यायपि ब्रह्मणो जगञ्जन्मादिकारण-
त्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपशिष्टा इत्युपचक्षेषा-
मुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । “अर्थान्तरप्रसिद्धाना-
च” ति । यत्तर्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्र-
ह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारित्यिङ्ग्रश्वरणात् तत्र कौव क-
या मनोमयादोनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचर-
त्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपश्चाभिप्रायं त्वये दर्शयि-
ष्यामः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

“इदमास्तायते । सर्वं खस्त्वदं ब्रह्मा” । कुतः “तत्त्वानि” ति । यत्स्तास्ताद्विद्वाणो जायत इति तत्त्वम् । तस्मिंश्च
लीयत इति तत्त्वम् । तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति

(१) यति कथं हेतु भावेन शक्या—ग० १ । ३ ।

तदन् जगन्मसात्सर्वं खल्खिदं जगद्रह्ण। अतः कः कस्मि-
न् रज्यते कस्चि कं देष्टेति रागदेषरचितः शान्तः सञ्चुपा-
सीत। “अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिल्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वति मनोमयः
प्राणश्चरीर इत्यादि। तत्र संशयः। किमित्त मनोमयत्वादि-
भिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्थत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद्रह्णेति।
किं तावत्प्राप्तं शारीरो” जीव इति। कुनः। क्रतुमित्यादि-
वाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शमगु-
णे विधिः। तथा च सर्वं खल्खिदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथम-
पठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात्। एवं च
संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्थान्विषयोपेषाः स्व-
यमनिवृत्तो न विधन्तरेणोपजीवितुं शक्यो, उनुपपादकत्वात्।
तस्माच्चान्ततागुणविधानान्पूर्वमेव मनोमयः प्राणश्चरीर इत्या-
दिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते। मनोमयादि च कार्यकार-
णसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरुद्धमिति जीवात्मनोपा-
स्थेनोपरक्तोपासना न पश्चाद्रह्णणा संबन्धुमर्हति, उत्पत्तिशि-
ष्टगुणावरोधात्। न च सर्वं खल्खिदमिति वाक्यं ब्रह्मपर-
मपि तु शमचेतुवन्निगदार्थवादः शान्तताविधिपरः, पूर्णेण-
जुह्वेति तेन छान्नं क्रियतइतिवत्। न चान्यपरादपि ब्र-
ह्मापेशिततया स्त्रीक्रियतइति युक्तम्। मनोमयत्वादिभिर्धर्म-
र्मेजीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनापेशितत्वात्। सर्वक-
र्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति। एवं चाणीयस्व-
मप्युपन्नम्। परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनपपत्तिः। प्रथ-

मावगतेन चाणीयस्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् ।
व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमो-
प्रथमान्तरा चाभेदेपि जोवात्मनि कथं चिन्हेदेपचारेण राहोः
शिर इतिवद् इष्टव्या । एतद्व्याप्तेति च जोवविषयं जोवस्यापि
देवादिव्याप्तेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसंकल्पादयोऽपि
परमात्मवर्तिनो जीवे ऽपि संभवन्ति, तदव्यतिरेकात् । त-
साज्जीव एवोपास्यत्वेन विविषितो, न परमात्मेति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ।

समाप्तः सर्वनामार्थः संनिष्ठृतमपेक्षते ।

तद्वितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्ममन्यपरादपि ।

तथा च सत्यसंकल्पप्रभृतोनां यथार्थता ॥

भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षात्जीववाच-
कत्वं भवेत् । न लेतदस्ति । तथाच्च । प्राणः शरीरमस्येति
सर्वनामार्थो वज्ज्ञीहिः संनिष्ठितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य त-
दभिधानं पर्यवस्थेत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं
तदभिधानपर्यवसानायात्म, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्र-
चुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । तद्योनैष (१) शब्दः
समवेतार्थो भवति स समाप्तार्थः । न चैष जोवएव समवेतार्थो
न ब्रह्मणोति, तस्याप्राणो द्वामना इत्यादिभिस्तदिरहप्रति-
पादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणतया वि-
काराणां च स्वकारणादभेदात्मेषां च मनोमयतया ब्रह्मण-

सत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः ॥ स्थादेतत् । जीवस्य सा-
क्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणसु तद्वारा, तत्र प्रथमं इारस्य
बुद्धिस्थात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि
च जीवस्य ब्रह्मणे उभेदाच्चीवेष्युपपत्स्यन्ते । तदेतदत्र सं-
प्रधार्यम् । किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानामस्तु तद-
त्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यै-
वोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिज्ञस्यापि,
जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां
च जीवे उनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पश्यामः ।

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू
रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्य(१)त्वादिना भुजङ्गे रू-
पवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजङ्गद-
ग्रायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिव समारोपितजी-
वरूपेण वसुसद्व्याप्ते रूपवद्यज्यते, न तु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादि-
भिर्जीवस्तदान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसंभवात् । त-
स्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाच्चीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव
इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाय च सर्वं खलिवदं ब्रह्मेति
वाक्यमुपन्यस्तमिति । “यद्यपैरुषेय”इति । शास्त्रयोनित्वे-
पीथरस्य पूर्वपर्वसृष्टिरच्चितसंदर्भपेक्षरचनत्वेनास्तातन्त्र्यादपै-
रुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्तातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्त-

म् । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते न तृपादेयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतया इनुपादेयस्य अहादेरविविष्टत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात् । तस्माद्नुपादेयत्वे इपि अह उद्देश्यतया परिगृहीतो विविष्टः । तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविविष्टम् । इष्टानिष्ठे च भक्तिः । तदिदमुक्तं, ‘वेदवाक्यतात्पर्यात्पर्यात्पर्यामवगम्येते’ इति । यत्परं वेदवाक्यं तत्त्वेनोपज्ञं विविष्टम्, अतत्परेण चानुपात्तमविविष्टमित्यर्थः ॥

स्थादेतत् । यथा सत्यसंकल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । एवं शरीरे इष्युपपत्त्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणो इभेदात् । शारीरगुणादृव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह द्वचकारः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

यत्तद्वोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, न तु विषयधर्मास्समारोप्यद्विति । तस्येत उत्थानम् । अचाह चोदकः । “कः पुनरयं शारीरो नामे”ति । न तावङ्गेदप्रतिषेधाङ्गेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र भाविकौ(१) भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिष्ठ तात्त्विक-मतात्त्विकं चेतरत् । तत्र पैर्वापर्येणादैतप्रतिपादनपरत्वाङ्गेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्वाधनाच्च, तेनादैतमेव परमार्थः । तथा चानुपपत्तेस्त्रिल्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः । परिच्छरति । ‘सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देवेन्द्रिय-

(१) वेकत्र तात्त्विकौ—पा० १ । ३ ।

[अ.१ पा.२ छ.६]

[१६६]

[भास्तो]

मनोबद्धुपाधिभिरवच्छिद्यमानो वालैः शारीर इत्युपचर्यते ।
अनाद्यविद्याविच्छेदलभ्यजीवभावः पर एवात्मा खतो भेदेना-
वभासते । तादशां च जीवानामविद्या न तु निरूपाधि-
नो ब्रह्मणः । न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः सति च
जीवात्मविभागे तदाश्रया इविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रत-
म् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवकृप्तेरयोगात् ।
न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च खतः कुतो इकामात्मसंसारिता यो
हि परतन्त्रः सो इन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु ख-
तन्त्र इति वाच्यम् । नहि तद्वागस्य जीवस्य संप्रतितनो ब-
न्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत किं वियमनादिः पूर्वपू-
र्वकर्माविद्यासंस्कारनिवन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता
ईश्वरस्यानोश्चता । नद्युपकरणाद्यपेशिता कर्तुः खातन्त्रं
विहन्ति । तस्माद्यत्किं चिदेतदपीति ॥

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकां विशेषं प्र-
तिपादयितुम् । तथाद्यविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगो इवि-
द्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । न तु निर्मृष्टनिखिलावि-
द्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तखभावस्य परमात्मन इत्यर्थः ।
शेषमनिरोहितार्थम् ॥

अत्ता च राचरग्रहणात् ॥९॥

“कठवक्षीषु पद्यते ।

‘यस्य ब्रह्म च शत्रं चेमे भवत ओदनः ।

मृत्युर्योपसेचनं क इत्था वेद यत्त स’ इति ॥

अत्र चादनोयैदनोपसेचनद्वचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते” । अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संचर्तृता वा स्थात् । न च प्रसु-
तस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति । ‘अनश्वन्नयोऽभिचाकशी-
ति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृ-
ताविधानात् ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्ती’नि । तद्यदि भो-
क्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । अ-
ह्नश्वन्नादि चास्य कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा
साक्षात्ता संभवति भोग्यम् । अथ तु संचर्तृता भोक्तृता
ततस्याणामग्निजीवपरमात्मना प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संचर्तृ-
त्वस्याविशेषाङ्गवति संशयः । किमत्ता ऽग्निराहो जीव उता-
हो परमात्मेति । अत्रैदनस्य भोग्यत्वेन सोके प्रसिद्धेभोक्तृ-
त्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संचर्तृत्वमिति भो-
क्तैवात्ता । तथा च जीव एव । ‘न जायते मियते’ इति च
तस्यैव लुतिः । संचारकाले ऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्था-
नात् । दुर्जानत्वं च तस्य द्वच्चमत्वात् । तस्याज्जीव एवात्ते-
होपास्थनद्विति प्राप्नम् । यदि तु संचर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्य-
ग्निरत्ता । ‘अग्निरज्ञाद’ इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । एवं प्राप्ने
ऽभिधीयते । अत्तात्र परमात्मा कुतः, चराचरयच्छणात् । ‘उ-
भे यस्यैदन’ इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचन’मिति च श्रूयते । त-
त्र यदि जोवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्य-
कारणसंघातः स्थितो, न तर्द्यैदनः । नहोदनो भोगाय-
तनं, नापि भोगसाधन, मपि तु भोग्यः । न च भोगायत-
नस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्य-

रूपसेचनतया कल्पते (१) । न च जीवस्य कार्यकरणसंघातो
ब्रह्मज्ञत्वादिरूपो भव्यः, कस्य चित् क्रूरसच्चस्य व्याप्रादेः
कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य । तेन ब्रह्मज्ञत्ववि-
षयमपि जोवस्यात्तृत्वं न व्याप्तेति (२) किमङ्ग पुनर्न्दत्यूपसेच-
नप्राप्तं चराचरम् । न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानु-
रोधेन यथा संभवमत्तृत्वं योज्यतद्दति युक्तम् । न द्वादन-
पदं श्रुत्या भोग्यत्वमाच्च, किं तु लक्षणया । न च लाक्ष-
णिकभोग्यत्वानुरोधेन ‘मृत्युर्यस्योपसेचन’मिति च ‘ब्रह्मज्ञत्वं
चेति च श्रुतो संकोचमर्हतः । न च ब्रह्मज्ञत्वे एवाच वि-
वश्विते । मृत्यूपसेचनेन प्राणभून्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु
प्रधानत्वेन च ब्रह्मज्ञत्वोपन्यासस्योपपत्तेः । अन्यनिवृत्तेरग्ना-
व्यत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंचर्तृत्वं परमा-
त्मन एव, नामे, नामिपि जोवस्य । तथा च ‘न जायते मिथ-
ते वा विपश्चिदिति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति ।
‘क इत्था वेद यत्र स’ इति च दुर्जानत्वमुपपत्त्यते । जी-
वस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्जानता । तस्मादप्ता प-
रमात्मैवेति सिद्धम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्द-

र्शनात् ॥ १० ॥

संशयमाच्च । “तत्रे”ति । पूर्वपक्षे प्रयोजनभाच्च । “यदि

(१) कल्पते—पा० २ । ३ ।

(२) प्राप्तेति—पा० १ ।

बुद्धिजीवा”विति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाच । “अथ जीवपरमात्माना”विति । औत्सर्गिकस्य मुख्यतावलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यतइति मन्वानः संशयमाल्लिपति । “अत्राच्च” । आशेषेति । चर्तं सत्यमवश्यंभावीति यावत् । समाधत्ते । “अत्रोच्यत”इति । आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्यातारावश्यकौ कल्पयितुम् । तदिच्च बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यतइति सृष्टीरूपदधातीतिवहिवचनानुरोधादपिबन्संख्यतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमज्जन्मितरेतरयुक्तपिबदपिबन्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याच्च । ‘यद्दे’ति । स्वातन्त्र्यलक्षणं चिक्कार्दत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोपि कर्ता । अत एव चाङ्गः । ‘यः कारयति स करोत्येवे’ति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथं चिक्कार्दत्वं, यथा काष्ठानि पञ्चन्तीति । तसामुख्यत्वे इप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति । “बुद्धिचेचज्ञा”विति ।

नियताधारता बुद्धिजीवसंभविनी नचि ।

स्नेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥

न च पिबन्तावितिवत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं स-
ति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात् । बुद्धिजीवयोस्य गु-
हाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च सुकृतस्य लोक इति सुकृत-
सोक्त्यवस्थानेन कर्मगोचरान्तिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च

कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिं भो-
गसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म । तस्या-
तद्रायत्पत्वात् । किं च व्यायातपाविति तमः प्रकाशावुक्तौ ।
न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः । प्रकाशरूपत्वात् ।
बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धि-
जीवावत्र (१) कथ्यते । तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुज्ञये बु-
द्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरूप्यते । एवं
प्राप्ते ऽभिधीयते ।

इतपानेन जीवात्मा निश्चितोस्य द्वितीयता ।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु ब्रह्मगा विरूपया ॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति ।

गुच्छाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न
तु विजातीयेनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चे-
तनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया वि-
रूपया बुद्धा । तदेवमृतं पिबन्तावित्यत्र प्रथममवगते ब्र-
ह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुच्छाश्रयत्वं शालग्रामे व्यरिरिति-
ब्रह्माख्येयम् । बङ्गलं हि गुच्छाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आ-
ज्ञः । तदिदमुक्तं तदर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुच्छाश्रय-
त्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरो-
धेन सुवृतत्वोक्तवर्तित्वमपि तस्य लक्षण्या व्युचिन्यायेन ग-
मयितव्यम् । व्यायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्र-

ह्लाणश्च शुद्धप्रकाशस्यभावस्य तदनात्रयतया मन्तव्यम् । इममेव न्यायं दा सुपर्णेत्यचाप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति । “एष एव न्याय” इति । अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करण्णहपाया(१) बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविष्ट(२) पूर्वपश्यित्वा सिद्धान्तश्च भाव्यक्तात् स्फोरितः । तद्वर्णनादिति च ‘समाने ब्रुत्ते पुरुषो निमग्न’ इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे संभवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्तामुद्भाटयति । “अपर आच्” । “सत्त्वं” बुद्धिः । शङ्कते । “सत्त्वशब्द” इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याच्छृद्दत्यर्थः । निराकारोति । “तत्रे”ति । “येन स्वप्नं पश्यतो”ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिञ्च कर्तारं क्षेच्चज्ञम् । ‘यो यं शारीर उपद्रष्टे”ति । अस्तु तद्वास्याधिकरणस्य पूर्वपश्य एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आच् । “नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपञ्च भजत”इति । एवं च्चि पूर्वपञ्चमस्य भजेत, यदि च्चि क्षेच्चज्ञे संसारिणि पर्यवस्थेत् । तस्य तु ब्रह्मकृपतायां पर्यवस्थान् पूर्वपञ्चमपि खीकरोतीत्यर्थः । अपि च । ‘तावेतौ सत्त्वशेच्चज्ञौ न ह वा एवंविदि किं चन रज आध्वंसत्”इति । रजो ऽविद्या नाध्वंसनं न संस्केष(३)मेवंविदि करोति(४) ।

(१) रूपाया आपि—पा० २ । ३ ।

(२) जीवाविति—पा० १ । ३ ।

(३) नाष्ठेषण—पा० ३ ।

(४) करोतीत्यर्थः—पा० १ । ३ ।

एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत-
इत्याह । “तावता चे”ति । चेदयति । “कथं पुन”रिति ।
निराकरोति । “उच्यते । नेयं श्रुति”रिति । अनश्वन् जी-
वो ब्रह्माभिचाक्षणीतोत्युक्ते शङ्केत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा
नाश्वाति, कथं तर्ज्ञस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमाना-
धिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासतइति । तच्चिरासायाह श्रुतिः
“तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्तो”ति । एतदुक्तं भवति । नेदं
भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतो, इपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपप-
रिणां चितिच्छायापन्थोपपन्नचैतन्यमिव भुक्ते, न तु तत्त्वतो
जीवः परमात्मा भुक्ते । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् ।
तदनेन कृत्वाचिन्तोद्घाटिता ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥१३॥

नन्वन्तस्तद्वर्मोपदेशादित्यनेनैवैतद्गतार्थम् । सन्ति खल्व-
चाप्यमृतत्वादयो (१) ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्यसंभ-
विनः । तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवाच विवक्षितम् । साक्षा-
त्त्वं ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते ।

एष “दृश्यतइत्येतत् प्रत्यक्षेर्थं प्रयुज्यते ।

परोक्तं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥

उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् ।

कृतं न्यायेन येनैव स खल्वचानुषज्यते (२) ॥

कृतं पिबन्तावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगता-

(१) प्यमृतत्वाभयत्वादयो—पा० ३ ।

(२) नुयुन्यते—पा० १ ।

विति तदनुरोधेन गुच्छप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्दिव्वापि य एषोक्त्तणि पुरुषो दृश्यतइति प्रत्यक्षाभिधानात् प्रथममवगते क्वायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्वा कथं चिद्वाख्येयाः । तत्र चामृतत्वं (१) कतिपयश्चावस्थानाद्, आभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात्, (२) ब्रह्मरूपत्वमक्तारूपामृतत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोयस्य स्तुत्यैव कथं चिन्नेतव्याः । कं च खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवाचोपास्य इति पूर्वः पञ्चः । संभवमाचेण तु जीवदेवते उपन्थस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यतइत्यस्याचाभावात् । अन्तस्तद्वैर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं प्राप्तउच्यते । ‘य’ ‘एष’ इति

अनिष्टव्वाभिधाने हे सर्वनामपदे सती ।

प्रायं संनिच्छितस्यार्थं भवेतामभिधात्वणी ॥

संनिच्छितस्य पुरुषात्मादिशब्दस्ते च न यावत्स्वार्थमभिधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुषेष्यभिधीयतइति कुत्स्तदर्थस्यापरोक्तता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्तरस्तो जीवे वा परमात्मनि वा वर्त्तते इति । न च तयोर्स्वच्छुषिं प्रत्यक्त्तदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थान-

(१) तत्रामृतत्वं—पा० १ । ३ । ४ ।

(२) व्यापनात्—पा० १ । ३ ।

रोधेन य एष इति दद्यतइति च यथासंभवं व्याख्येयम् । व्याख्यातं च (१) सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्विषयं प्र-
रोचनार्थम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्ष-
वदुपचर्यते प्रश्नसार्थमित्यर्थः । अपि च । तदेव चरमं प्र-
थमानुगुणतया नोयते यज्ञेतुं शक्यम्, अत्यपि च । इच्च त्व-
सृतत्वादयो बहवशाशक्याश्च नेतुम् । नहि ससन्ताशणा-
वस्थानमाचममृततत्वं भवति । तथा सति किं नाम ना-
मृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मौ
नाचेतने संभवतः । एवं वामनोत्पादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो
नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशस्योपपादितः । तदिदमुक्तां मुपत्ते
रिति । एतदमृतमभयमेतद्वात्युक्ते स्यादाशङ्का, ननु सर्व-
गतस्ये श्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यतइति, त-
त्परिच्छरति श्रुतिः । “तद्यद्यायस्मिन् सर्पिर्वीदकं वा सि-
द्धति वर्त्मनी एव गच्छती”ति । वर्त्मनी पश्चात्याने । एत-
दुक्तं भवति । निर्लेपस्ये श्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरू-
पमिति । तदिदमुक्तां “तथा परमेश्वरानुरूप”मिति । “संय-
दामादिगुणोपदेशस्य तस्मिन्” ब्रह्मणि “कर्त्तपते” घटते, स-
मवेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बादिषु त्वसमवेतार्थः । वननीयानि
संभजनीयानि शोभनोयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति
संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयदामः परमात्मा । त-
त्कारणत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः । तेन पुण्यफलानि संगच्छ-
न्ते । स एव पुण्यफलानि वामानि नवति लोकमिति वा-

[अः१ पा.२ ख.१३] [१७५] [भास्ती]

मनीः । इष एव भासनीः । भासानि भासानि तानि न-
यति लोकमिति भासनीः । नदुत्तं श्रुत्या । ‘तमेव भास-
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं द्वच्चम् । आशङ्कामाच्च । कर्थं पुनरि-
ति । स्थानिनो हि स्थानं महदृष्टम् । यथा यादसाम-
च्छिः । तत्कथमत्यत्यर्थं चलुरधिष्ठानं परमात्मनः परमम-
हत इति शङ्कार्थः । परिहरति । “अत्रोच्यत” इति । स्था-
नान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामदृष्टप्रकारास्तेषां व्य-
पदेशात् सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । न तु ना-
नास्थानत्वं नभसदृशं नानासूचीपाशादिस्थानत्वम् । विशे-
षतस्तु ब्रह्मणस्तानितान्युपासनास्थानानोति तैरस्य युक्तो
व्यपदेशः ॥

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवाच्च प्रत्येतव्यं, न तु प्र-
तिविम्बजोवदेवता इत्याच्च सूचकारः ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एवं खलूपाख्यायते । उपकोस्त्वा (१) च वै कामलायनः
सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्यमुवास, तस्याचार्यस्य द्वादश व-
र्षाण्यग्निनुपच्चार, स चाचार्यो इन्यान् ब्रह्मचारिणः स्था-
ध्यायं ग्राह्यशिल्वा समावर्तयामास, तमेवैकमुपकोसत्त्वं न स-
मावर्तयति त्वम्, जायया च तत्समावर्तनायार्थितोपि तद्वच-

(१) उपकोशः—पा० २ । ४ ।

ममवधीर्याचार्यः प्रोषितवान्, ततो ऽतिदूनमानसमग्निपरिच-
रणकुशलमुपकोसलमुपेत्य चयोऽग्नयः करुणापराधीनचेत-
सः अद्वानया ऽसै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूर्चिरे प्रा-
यो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, अथोपकोसल उवाच, वि-
जानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि स्वतान्मा विभूतिमत्तया
ब्रह्मरूपविर्भावाद् ब्रह्मेति, किं तु कं च खं च ब्रह्मेत्ये-
तन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसंपर्कर्जं सुखमनित्यं
लोकसिद्धं, (१) खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति,
अथैनमग्नयः प्रत्युचुः, यदाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव
कमिति । एवं संभूयोक्त्रा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूर्चुः,
पृथिव्यग्निरक्षमादित्य इत्यादिना, पुनस्तेनं संभूयोचुः, ए-
षा सोम्य तेसुद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्म-
विद्या चासाभिः (२) संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्येयमुक्ता-
साभिर्गतिमात्रं लवशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये
जावालस्तवाचार्यो वक्ष्यतोत्युक्ता ऽग्नय उपरेमिरे । एवं व्य-
वस्थिते यदाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्येतद्वा-
चष्टे भाष्यकारः । “तत्र खंशब्द”इति । “प्रतीकाभि-
प्रायेण”ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः ।
यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु लिप्यते । इ-
दमेव तद्वाह्नि ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद्वाह्नि यद्वृत्ता-

(१) मनित्यं कं लोकसिद्धं—पा० ४ ।

(२) च याऽस्माभिः—पा० २ । ४ ।

काशमिति प्रतीतिः स्यात् । न चैतत्प्रतीकाखमिष्टम् (१) ।
 सौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्रयं ज्ञयिष्युता सामयस्तेन
 सह वर्ततइति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेको दोषमु-
 क्तोभयान्वये गुणमाह । “इतरेतरविशेषितौ त्वं”ति । तद-
 र्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितातु चेते । सुखशब्दस-
 मानाधिकरणे हि खंशब्दे भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्र-
 ह्मणि गुणयोगेन वर्तने । तादृशा च खेन सुखं विशि-
 ष्यमाणं (२) सामयाद्वावृत्तं निरामयं भवति । तसादुपप-
 न्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह । “तत्र
 हितीय” इति । ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं
 खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशि-
 रसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमा-
 यातमित्यत आह । “तदेवं वाक्योपक्रम”इति । नन्दिभिः
 पूर्वं निर्दिष्यतां ब्रह्म, य एषोऽन्तिर्याचार्यवाक्ये इपि तदे-
 वानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह । “आचार्यसु ते गतिं
 वक्तेति च गतिमात्राभिधान”मिति । यद्यप्ते भिन्नवक्तृणी
 वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्रा-
 भिधानात् । किमुक्तं भवति । तुभ्यं ब्रह्मविद्या उसाभिरु-
 पदिष्टा, तद्विदल्लु गतिर्नैक्ता, तां च किं चिदधिकमाध्येयं
 पूर्यित्वा उचार्यो वक्ष्यतोति । तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तर-
 विवशा वारितेति । अथैवमश्चिभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः

(१) न चैतदिष्टम्—पा० ४ ।

(२) विशेष्यमाणं—पा० २ । ३ । ४ ।

कालेनाजगाम, आगतस्य बोद्धोपकोशलमुवाच, ब्रह्मविद्वत्
ते सोम्य (१) सुखं प्रसन्नं भासि, को इनु मामनुशशासेति,
उपकोशलस्तु इष्णो भीतस्य को नु मामनुशश्याद् भगवन्
प्रेषिते स्वयीत्यापाततोपज्ञाय (२) निर्बध्यमाने यथावद्गी-
आमनुशासनमवोचत्, तदुपश्चुत्य चाचार्यः सुचिरं किष्टुप-
कोशले समुपजातद्याईद्वदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तु-
भेमग्रयो न ब्रह्म साकलयेनावीचनः तदृशं तुभ्यं साकलये-
न ब्रह्मामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा पुष्करपलाशच्चाप्ने न
स्मिष्यन्तएवमेवंविदि पापं कर्म न स्मिष्यतद्विति, एवमुक्त-
वस्थाचार्याच्चोपकोशलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै चो-
वाचाचार्योर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमयिभिः प्राणे
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय (३) य इषोक्षणि पु-
रुषो इष्टते इत्यादि । एतदुक्तं भवति । आचार्येण ये
यत् सुखं ब्रह्माशिस्थानं संयदामं वामनीभामनोत्वेवंगुणकं
ग्राणसच्छितमुपासते ते सर्वे उपच्छितपापानो उन्यत्कर्म कुर्वन्तु
मा वा कार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनों देवतामभिसंभवन्ति
प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषो उहरच्छर्देवताम् अङ्गः, आपूर्यमाणपक्षम्
प्रुक्षपक्षदेवताम् ततः षण्मासान् येषु मासेषूत्तरा दिशमेति
सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तदेवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो
मासेभ्यः संबन्धरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रम-

(१) 'सोम्य' इति २ । ३ । ४ नास्ति ।

(२) अपज्ञायेत्पस्याप न्हुत्येति विवरणं कल्पतरौ ।

(३) तत्पूरणाय—पा० ३ । ४ ।

सं चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्म-
लोकादवतीर्यामानवोऽमानव्यां छष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव
इति यावत्, स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं
ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैर्चिरादिभिर्नेत्रभिरुप-
लक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित
इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यंलोकस्थं ब्र-
ह्म इमं मानवं मनोः सर्वं किं भूतमावतं अमरजरामरण-
पैनः पुम्यमाष्ट्विक्षत्वान्तर्माणां उवर्त्ती मानवो लोकस्तं नावर्त-
नते । तथा च स्मृतिः ।

‘ब्रह्मणा सद्व ते सर्वं संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते छत्रात्मानः प्रविशन्ति (१) परं पदम् ॥

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधाना-

च ॥ १६ ॥

इत्यपि इत्र व्याख्यातम् ॥

अनवस्थितेरसंभवाच नेतरः ॥ १७ ॥

य एषोल्पणीति नित्यवत् श्रुतमनित्ये द्वायापुरुषे नावक-
श्पते । कल्पनागौरवं चास्त्रिन् पत्ते प्रसञ्चन्ति इत्याद् । “न
चोपासनाकाल” इति । “तथा विज्ञानात्मनोपी” ति । वि-
ज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासना उन्यत्र इष्टचरी, ब्रह्म-

(१) आदिशास्त्र—पा० २ ।

णसु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः । “भीषा” भिया “असा” इन्नाणः ।
शेषमतिरेहितार्थम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्त्य-

पदेशात् ॥१८॥

खकर्मीपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।

तत्त्वादिरश्चरोरसु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

प्रवृत्तिनिमयलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः खश्चरी-
रेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्थादौ दृष्टं नाश्चरीरस्य ब्र-
ह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्गुरः कुटजबीजा-
ज्ञायते । तदनेन जन्माद्यस्य यत इत्येतदप्यात्मिप्रं वेदि-
तव्यम् । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामि-
त्वाभावात् (१) प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्वा देवताया-
वा इणिमादैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वा इन्त-
र्यामिता स्थात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वा-
विज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोढत्व-
मन्दृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वाच्चैष त-
आत्मेति श्रुतेरनुपपत्तेन प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृ-
थिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयस्य सह
द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगस्य, पृथिव्येव य-
स्यायतनमग्निर्लोको मनोज्येतिरित्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य
प्रतिनियतयमनाद् ‘यः सर्वान् खोकानन्तरो यमयति यः

(१) मिताया असंभवात्—पा० ३ । ४ ।

सर्वाणि भूतान्यन्तरे यमयति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हनि तत्तत्त्वानेकविधदेहेन्द्रियादि-निर्माणेन स एकधा भवति चिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तथापि जगद्वापारवर्जं प्रकरणादिति वज्ञमाणेन व्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोपि नाम्नर्थामी । तस्मान्पारिश्चेष्टाज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधादस्तुत्य देहनाशे उप्यनाशात् । अन्यथा ॐ मुख्यिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । य आत्मनि तिष्ठन्निति चाभेदे ॥ पि कथं चिङ्गेदोपचारात् स भगवः कमिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीतिवत् । यमात्मा न वेदिति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । यस्यात्मा शरीरमित्यादि च सर्वं स्वे महिम्नीतिवद्योजनीयं, यदि पुनरात्मनोपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा तत्स्यात्यन्य इत्यनवस्था स्थात् । सर्वलोकभूतनियन्त्रत्वं च जीवस्याद्वृद्धारा । तदुपर्जितौ हि धर्माधर्मै नियक्षत इत्यनया द्वारा जीवो नियक्षति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्मैवान्तर्थामी, न परमात्मेति । एवं प्राप्ते ॥ भिधीयते ।

देहेन्द्रियादिनियमे नाश्य देहेन्द्रियान्तरम् ।

तत्कर्मोपार्जितं तत्त्वेतदविद्यार्जितं जगत् ॥

श्रुतिशृनोतिशासपुराणेषु तावदत्त भवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तत्पृथग्जन-

साधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपन्त्रोतुम् ।
 तथा च सर्वं विकारजानं तदविद्याशक्तिपरिणामस्त्वय श-
 रीरेक्षियस्थाने वर्ततइति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्य-
 कारणैस्थानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्तोति नियन्तुम् । न
 चानवस्था । नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियन्ते, किं तु ये
 जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदक-
 लिपतभेदस्थाया व्याख्यायतद्यस्त्रादावेदितं, तत्कुतो निय-
 न्त्रन्तरं, कुतस्थानवस्था । तथा च नाम्योत्तोस्ति इष्टेत्याद्या
 अपि श्रुतय उपपत्त्यार्थाः । परमार्थतो इन्द्र्यामिणो इन्द्र्यस्य
 जीवात्मनो इष्टुरभावात् । अविद्याकृषिपतजीवपरमात्मभे-
 दाश्रयात्मु शान्तश्चेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि सं-
 सारानुभवो विधिनिषेधग्राहाणि च । एवं चाधिदैवादिष्वे-
 कस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्चसं भवति, यः सर्वा-
 न् लोकान् यः सर्वाणि भूतानोत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते ।
 अनृतत्वं च परमात्मनि समञ्चसं नान्यत्र । य आत्मनि
 तिष्ठन्नित्यादौ चाभेदेषि भेदेषपाचारक्षेष्ठो न भविष्यति । त-
 आत्मरमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्या-
 दिक्षानयित्वन्तमधिदैवम् । यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् ।
 यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञ-
 म् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणाद्यात्मान्तमध्या-
 त्मम् । संशाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममाचं पूर्वः पक्षः ॥
 “दर्शनादिक्षियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्” । कर्त्तरि
 आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादिलब्धः ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” । “यज्ञदद्वयं”^(१) बुद्धिन्द्रियाविषयः । “अग्राह्यं” कर्मन्द्रियागोचरः । “अ-गोचं” कारणरहितम् । “अवर्णं” ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तोत्याह । “अचक्षुरश्रोत्रं” मिति । बुद्धिन्द्रियाण्युपलब्धयति । “अपाणि-पादं” मिति । कर्मन्द्रियाणि । “नित्यं विभुं सर्वगतं सु-ख्तम्” दुर्विज्ञानत्वात् । स्थादेतत् । नित्यं सत्किं परिणा-मि नित्यं, नेत्याह । “अव्यर्थं” कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपत्त्वम्यते ।

चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥

जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।

योनिशब्दो निमित्तं चेत् कुनो जीवनिराक्रिया ॥

परिणाममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्ण-नामिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तसरूपाः । तथा विवर्ता अपि विवर्तमानंसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुवि-वर्ताधारोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो भवति लू-तातन्तः, तत्कस्य हेतोः, अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्रुतदृति तदक्षरम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चाक्षरात् परात्यरस्या^(२)

(१) यज्ञदद्वयं—पा० २। ३। एव ममेपि ।

(२) चाक्षरात् परस्या—पा० ३।

ख्यानम्। ‘अक्षरात्परतः पर’ इति शुद्धेः । नहि परस्ताद-
त्मनो ऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात् प्रधानाद्वते ऽन्यद-
शरं संभवति । अतो यः (१) प्रधानात्परः (२) परमात्मा स
सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वशरं प्रधानमेव तच्च साख्याभिमतमे-
वालु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वात् तच्च परितुष्ट्यति, अ-
सु तर्हि नामरूपबोजशक्तिभूतमव्याङ्कतं भूतरूपम्, प्रधी-
यते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनि-
र्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते
साहृद्यात् । न तु चिदात्मा निर्वाच्यो, विरूपो हि सः ।
अचेतनानामिति भाष्यं साहृद्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् ।
स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराङ्कृतप्रायं तत्कुतोस्य श-
क्तेत्यत आह । “अपि च पूर्वचादष्टत्वादी”ति । सति बा-
धकेस्थानाश्रयणमिह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । तेन तदैक-
तेत्यादावुपचर्यता ब्रह्मणो जगद्योनिता ऽविद्याशक्तयाश्रय-
त्वेन । इह त्वदिद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभवे न द्वारहा-
रिभावो युक्त इति प्रधानमेवाच वाक्ये जगद्योनिरूच्यतइ-
ति पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दे निमित्तकारणपरस्तथा-
पि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनायां न चे-
तुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः । अचेत्यते ।

अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्ता द्वनन्तरम् ।

यः सर्वश्च इति शुद्धां सर्वश्चस्य स उच्चते ॥

(१) ‘य’ इति शुद्धे तदर्थपरामर्शं ‘स’ इति च १ । २ । ३ नात्ति ।

(२) परतः परः—पा० ५ । ३ ।

तेन निर्देशसामान्यात्मत्यभिज्ञानतः स्फुटम् ।
 आश्रं सर्वविद्विश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत् ॥
 आश्रात्परत इति श्रुतिस्खव्याकृते मता ।
 आश्रुते यत्खकार्याणि ततो ऽव्याकृतमज्ञरम् ॥
 नेत्र तिरोच्चितमिवास्ति किं चित् ॥ यत्तु साहस्र्याभा-
 वान् चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अहा-
 विवरत्सु प्रपञ्चो ऽयं ब्रह्मणो ऽपरिणामिनः ।
 अनादिवासनोद्भूतो न साहस्र्यमपेषते ॥
 न खलु बाह्यसाहस्र्यनिबन्धन एव सर्वे विभ्रम इति
 नियमनिमित्तमस्ति । आन्तरादपि कामक्रोधभयोन्मादस्त-
 ग्रादर्मानसादपराधा(१)साहस्र्यानपेक्षात्तस्यतस्य विभ्रमस्य
 दर्शनात् । अपि च चेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयो-
 गो यज्यते । अनाद्यविद्यावासना(२)प्रवाहपतितस्तु नानुयो-
 गमर्हति । तस्मान्परमात्मविवरततया प्रपञ्चस्तद्योनिर्मुजङ्गइ-
 व रञ्जुविवरततया तद्योनिर्न तु तत्परिणामतया । तस्मा-
 न्तद्वर्मसर्ववित्त्वोक्तेलिङ्गाद् यज्ञदद्रेष्यमित्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्य-
 ते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सि-
 हम् । न केवलं लिङ्गादपि तु परा विद्येति समाख्याना-
 दप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याद् । “अपि च हे विद्वे” इति ।
 लिङ्गान्तरमात् । “कस्मिन्नु भगव” इति । भोगा भोग्यादेभ्यो
 व्यतिरिक्ते भोक्तारि । अवच्छिङ्गो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो

(१) दपचारा—पा० २ । ३ ।

(२) अनाद्यविद्यावासना—पा० १ । ३ ।

[अ.१ पा.२ छ.२१]

[१८६]

[भाषणी]

विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भव-
ति । समाख्यान्तरमाह । “अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठा”मिति । “म्लवा ज्ञेते इदां यज्ञरूपा अष्टाद-
शे”ति । म्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति म्लवाः । आत
एवाद्वाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्ते इनेनेति रूपं, यज्ञो
रूपमुपाधिर्यथां ते यज्ञरूपाः । तत्र षोडशर्विजः । चतु-
यज्ञनेनोपाधिना चत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय चत्-
त्विजः । एवं यज्ञमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पन्नो, ‘प-
त्युर्नो यज्ञसंयोग’इति स्मरणात् । तएते इष्टादश यज्ञरूपा,
येष्वत्विगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तत्र
कर्मावरं स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति, प्राप्नुवन्ति । “न-
हि द्व्यान्तदार्थान्तिकयो”रित्युक्ताभिप्रायम् ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ

॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे । “विशिनवि ची”ति । शारीरा-
दित्युपलक्षणं, प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्या-
चष्टे । “तथा प्रधानादपि”ति । स्यादेतत् । किमागमिकं
सांख्याभिमतं प्रधानम् । तथा च वक्तसमञ्चसं स्यादित्यत
आह । “नाच प्रधानं नाम किं चि”दिति ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् (१) परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय समतेन
व्याचष्टे । “अन्ये पुनर्मन्यन्त”इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्मा-
दिशेषं द्योक्त्यस्येष्टनां सूचयति । जायमानवर्गमध्यपतित-
स्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसंभवे नाकसाक्ष-
नकत्वकत्वपनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः संनि-
धिष्ठ जायमानानां संनिधेष्य प्रकरणं बलीय इति जायमा-
नपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चे-
त् । न । प्रकरणः शरोरेन्द्रियादिरच्छितस्य विश्ववत्त्वाविरो-
धात् । न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्या-
गेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम् । अतेरत्यन्तविप्रकृ-
ष्टार्थात्प्रकरणाद्वलीयस्वतः । सिद्धे च प्रकरणिनो इसंबन्धे जा-
यमानमध्यपतित्वं जायमानश्चणे कारणमुपन्यस्तं भाष्य-
छता । तस्माद्विरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभू-
तान्तरः कार्यो निर्दिश्यतइति साम्प्रतम् । तत्किमिदानों
सूचमनवधेयमेव, (२) नेत्याह । “अस्मिन्यज्ञ” इति प्रकरणात् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्

॥ २४ ॥

ग्राचीनशालसत्यज्ञेन्द्रद्युम्नजनवुडिलाः समेत्य मीमांसा
चक्रः । “को न आत्मा किं ब्रह्मे”ति । आत्मेत्युक्ते जीवा-
त्मनि प्रत्ययो भाव भूत । अत उक्तां किं ब्रह्मेति । ते च मी-

(१) एतत्—पा० १। ३।

(२) सूत्रमवहेयमेव—पा० १। २।

मांसमाना निश्चयमनधिगच्छतः कौकेयराजं वैश्वानरविद्या-
विद्मुपसेदुः । उपसद्य चोचुः । “आत्मानमेवेमं वैश्वानरं
संप्रत्यधेषि” सरसि “तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युष्ट्यवाया-
काश्वारिपृथिवीना”मिति । अयमर्थः । वैश्वानरस्य भगवतो
यौ“मूर्धा सुतेजाः” “चक्षुर्विश्वरूपः” द्वर्थः, “प्राणो” वायुः,
“पृथग्वत्मात्मा,” पृथग्वत्म यस्य वायोः स पृथग्वत्मा, स ए-
वात्मा स्वभावे यस्य स पृथग्वत्मात्मा, “संदेहो” देहस्य म-
ध्यभागः स आकाशो “बङ्गलः,” सर्वगतत्वात् “वस्तिरेव रथः”
आपः, यतोऽग्नोन्नमन्नाच्च रथिर्धनं तस्मादापो रथिरुक्ता-
स्तासां च मूर्च्चिभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रथिरि-
त्युक्तम् । “पादौ” “पृथिवी” तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वै-
श्वानरावयवेषु द्युष्ट्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसं-
देहस्तिपादेष्वैकस्मिन् वैश्वानरबुद्धा विपरीततयोपासका-
मां प्राचीनश्चालादीनां मूर्धपाताचक्षुष्टु(१)प्राणोळ्कमण्डेहशी-
र्णतावस्तिभेदपादश्चयीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धा-
दिसमस्तभावमुपदिश्यान्नायते । ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमाचम-
भिविमान’मिति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु भूतेषु स्थाव-
रजङ्गमेषु सर्वेषात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्ति स-
र्वसंबन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य (२) वैश्वानरस्य भोक्तु-
र्भेजनस्याग्निहोत्रात्मासंपिपादिग्यिषया ५५ श्रुतिः । ‘उर एव
वेदिः,’ वेदिसाहृप्यात् । “लोमानि वर्द्धः,” आस्तीर्णवर्द्धः-

(१) पातान्त्रत्व—पा० १ । ३ ।

(२) अपास्य वैश्वानररोपासकस्य—पा० १ ।

साहस्रात् । “इदयं गार्हपत्यः” । इदयनन्तरं “मनो उच्चाश्वार्यपञ्चनः” । “आस्थमाइवनीयः” । तत्र हि तदञ्च द्वयते । ननु को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमे आत्मब्रह्म-शब्दयोः परमात्मनि रुढत्वेन तदुपरक्षायां बुद्धौ वैश्वानराइन्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथं चिन्तेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्यते । यदापि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानरं इ वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीत्यच नात्मब्रह्मशब्दौ स्तस्तथापि तत्समानार्थं छन्दोऽग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चयते । निश्चितार्थेन श्लनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्तते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकमेव । न च द्यमूर्द्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि संभवति । न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता । न च सर्वपापप्रदाह इति पारिश्वेषात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशब्दा । “शब्दादिभ्यो उक्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेदि”ति । उच्यते । तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नोयते, यज्ञेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शक्तिरभिमानः । अपि चान्तः प्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमाचत्वं च न सर्वव्यापिष्ठो उपरिमाणस्य च परब्रह्मणः संभवतः । न च प्राणाङ्गत्यधिकरणता उन्यत्र जठराग्नेर्युर्ज्यते । न च गार्हपत्यादिइदयादिता ब्रह्मणः संभविनो । तस्माद्यथायोगं जा-

ठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरो, न तु ब्रह्म । तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । युमूर्हत्वादयस्य खुतिमात्रम् । अथ वा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् युमूर्हत्वादय उपपद्यन्तइति शङ्कितुरभिसंधिः । अत्रोन्तरम् । “न” । कुतः । “तथा दृष्ट्युपदेश्यात्” । अह्ना चरममन्यथा सिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति । न त्वच चरमस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वामनो ब्रह्मोत्तिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भास्तु इतिव दुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नानन्यथासिद्धिः । तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराङ्गये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असंभवादिति द्वचावयवं व्याचष्टे । “यदि चेह परमेश्वरो न विक्षेपेते”ति । पुरुषमपि चैनमधीयतइति सूत्रावयवं व्याचष्टे । “यदि केवल एवे”ति । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपेरर्थः । अत एव यत्युरुष इति पुरुषमनूद्यन वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरूपदिश्येत । एवं च परमेश्वरदृष्टिर्विं जाठरे वैश्वानरदृष्टिरपदिश्यतइति भाव्यं विश्वेत । श्रुतिविरोधस्य । “स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं परुषे इन्तः प्रतिष्ठितं वेदे”ति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् स एषोग्निर्वैश्वा-

नरो यदिति यदिति यदः पूर्वेण संबन्धः पुरुषद्विति तत्र
पुरुषद्वितेरुपदेश इति युक्तम् ॥

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

आत एवैतेभ्यः (१) अनुत्सव्यवगतयुमूर्द्धत्वादिसंबन्धसर्व-
लोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाचात्मब्रह्मापदोपक्रमेभ्यो चे-
तुभ्य इत्यर्थः । ‘यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा’मिति मन्त्रव-
र्णं । पि न केवलौषण्यप्रकाशविभवमाच्य स्त्र भूताग्नेरिममीदश्च
महिमानमाच्यापि तु ब्रह्मविकारतया ताद्रूपेणेति भावः ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृ-
तीन् पृथिवीपर्यन्तावैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य
पुरुषविधत्वं क्लिपतं तदभिप्रायेणेदमुच्यते, ‘पुरुषविधं पुरुषे
इन्हः प्रतिष्ठितं वेदे’ति । अत्रावयवसंपन्न्या पुरुषविधत्वं
कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्द्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठाना-
च्च पुरुषे इन्हः प्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-
वाना समुदायिनाम् । अत्रैव निर्दर्शनमाच्य । “यथा द्विके
शाखा”मिति । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता
शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाच्य ।
“अथ वे”ति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वं माध्यरथ्य तेन साक्षित्वं ल-
क्षयति । एतदुक्तं भवति । वैश्वानरः परमात्मा चराचर-
साक्षीति । पूर्वपक्षिणो इनुश्यमुन्मूलयति । “निश्चिते चे”-

(१) अत एवैतेभ्यः—गा० १। २।

[च. १ पा. २ द्व. २८]

[१६१]

[भास्ती]

ति । विश्वात्मकलाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं
नरस्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य विश्वे नरा जीवा वा इत्मानो
इस्य तादात्म्येनेति ॥

अभिव्यक्तेरित्याइमरथः ॥ २९ ॥

साकल्येनोपलभासंभवादुपासकानामनुयच्छायानन्तोपि प-
रमेश्वरः प्रादेश्माचमात्मानमभिव्यनक्तीत्याद् । “अनिमा-
चस्यापी”ति । अनिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमाचः । “उ-
पासकाना क्वते”उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमा-
द् । “प्रदेश्विशेषेषु वे”ति ॥

संपत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्हान्तमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेश्माचः ।
तत्रैव वैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपादयन् प्रादेश्म-
माचं वैश्वानरं दर्शयति । अत्रैव जावालश्रुतिसंवादमात्र
सूचकारः ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

“अविमुक्ते,” अविद्योपाधिकत्विपतावच्छेदे जीवात्मनि, स-
खस्त्वयिमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् ।
अत एव हि श्रुतिः । अनेन जीवेनात्मनेति । अविद्याक-
त्विपतस्मेन भेदमाश्रित्याधारधेयभावः । “वरणा”भूः श्वेष-
मतिरेहितार्थम् ॥

इति श्रीवाच्यस्तिमिश्विरचिते शारीरकमीमांशाभाव्य-
विभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥१॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपशिष्यते । तत्र
पारवत्त्वेन सेतुत्वाङ्गेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।

द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्वि चित् ॥

पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जज्ञ-
विधारको लोको इष्टः, न तु बन्धवेतुमात्रम् । उज्जिति(१)नि-
गडादिष्पि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभा-
वमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते ।
न च ब्रह्मणोन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्थात् । न चा-
भेदे षष्ठ्याः प्रयोगो इष्टपूर्वः । तदिदमुक्ताम् । “अमृत-
स्यै सेतुरिति अवणा”दिति । अमृतस्येति अवणात्, सेतु-
रिति अवणा, दिति योजना । तत्रामृतस्येति अवणादिति वि-
शदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति अवणादिति व्याख्यै ।
“पारवानि”ति । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनु-
श्रीयमाणे (२) प्रधानं वा सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत्खलु
खकार्योपच्छितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छवति पारवत्,
भवति च द्युभ्वायतनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च वि-
काराणां, भवति चात्मा ९९त्पश्चदस्य स्वभाववचनत्वात्, प्र-
काशात्मा प्रदीप इतिवत् । भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयो-
गि, तदभावे, प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्थानवधारणादपवर्गानुप-
पत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यति, आस्तु तर्हि

(१) पत्र तु दावणि उप्रिते निमाणाणां पादप्रोतनं तद्विदः । इति कल्पतदः ।

(२) सेतावश्रीयमाणे—पा० १ । ३ ।

नामस्फुपबोजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतद्वचनं द्युभाद्यायतनं, त-
स्मिन्नामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्था-
सेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छुत्युक्तं द्युभाद्यायतनमा-
द्वियसे, ततो वायुरेवाख्य । ‘वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च
लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि संदद्यानि भदन्ती’ति
श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यतइति न परितु-
ष्टसि, भवतु तर्हि शारीरस्य भोक्तुर्भेग्यान् द्युप्रभृतीन् ।
प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य द्युभाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुते-
रत्वापि न परितुष्टसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान्
सर्वज्ञः द्वचात्मा द्युभाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पा-
रवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अ-
यमपि वायुना वै गौतम द्वत्रेणेति अतिमुपन्थस्याता द्वचितः ।
तस्माद्यं द्युप्रभृतीनामायतनमिति । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ।
द्युभाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहि-
ष्टगर्भाः । कुतः । स्वशब्दात् ।

धारणाद्वा ऽमृतत्वस्य साधनाद्वा ऽस्य सेतुता ।

पूर्वपश्चे ऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दे हि नेष्टते ॥

नहि मृदारुमयो मूर्तैः पारावारमध्यवर्तीं पाथसाँ विधा-
रको लोकसिद्धैः सेतुः प्रधानं वा ऽव्याकृतं वा वायुर्वा जी-
वो वा द्वचात्मा वा ऽभ्युपेयते । किं तु पारवत्तामात्रपरो
लाक्षणिकः सेतुशब्देभ्युपेयः । सोसाकां पारवत्तावर्जीं विध-
रणत्वमात्रेण योगमात्राद्वूढिं परित्यज्य (१) प्रवर्त्यन्ति । जीवा-

नाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत एव स-
शयिष्यति । अमृतशब्दस्य भावप्रधानः । यथा ‘झेकयोर्दिं-
वचनैकवचने’ इत्यत्र द्वित्यैकत्वे झेकशब्दर्थैः, अन्यथा झें-
केच्छिति स्थान् । तदिदमुक्तं भाष्यकाता “अमृतत्वसाधनत्वा”-
दिति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्यु-
भाद्यायतनउपपत्थेते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्वोच्च-
रितमात्रशब्दादिति च सदायतना इति सच्चशब्दादिति च
ब्रह्मशब्दादिति च द्वचयति । सर्वे झेतेस्य स्वशब्दाः । स्या-
देतत् । आयतनायतनवङ्गावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधि-
करण्यं हिरण्यगर्भं इष्युपपद्यते । तथा च स एवाचामृत-
मृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य अतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमा-
इ । “तचायतनायतनवङ्गावश्वरणा”दिति । विकाररूपे इनृते
इनिर्वाच्ये इभिसन्ध्यो इभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्र-
पञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः
श्रूयते । “मृत्यो”रिति । “सर्वं ब्रह्मेति त्वि”ति । यत्सर्व-
मविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्स-
र्वमित्यर्थः । “अपर आहे”ति । नात्र द्युभाद्यायतनस्य से-
तुता (१) येन पारवत्ता स्थान् किं तु जानयेति यज् ज्ञानं
कीर्तिं, यस्य वाचो विमुच्येति वाग्विमोक्षः, तस्यामृतत्व-
साधनलेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । न च
प्राधान्यादेषु इति सर्वनाम्ना द्युभाद्यायतनमात्मैव परा-
मृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोक्षने इति साम्प्रतम् । वाग्दि-

(१) सेतुतोच्यते—पा० १।२।३।

[अ.१ पा.३ छ.१]

[१८६]

[भास्ती]

मोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राभान्यात् । आत्म-
नसु इवस्याव्यापारतया इविधेयत्वात् । विधेयस्य व्यापारस्यैव
व्यापारततो इमृतत्वसाधनत्वात् । न चेद्मैकान्तिकं यद्यधा-
नमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते । क्वचिद्योग्यतया प्रधानमु-
त्ख्यय योग्यतया गुणो इपि परामृश्यते ॥

मुक्तोपसृष्ट्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

द्युभाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तौरुपद्धत्यं व्यपदिश्यते
‘मिद्यते इद्यग्निं’रित्यादिना । तेन तद् द्युभाद्यायतन-
विषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तोपद्धत्यत्वं ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’इ-
त्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपद्धत्यत्वाद् द्युभाद्या-
यतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । इद्यग्निश्चाविद्यारागदेषभयमो-
हाः । मोहस्य विषादः, श्रोकः, परं छिरप्यगर्भाद्यवरं यस्य
तद्वाह तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्युष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थ-
मिति यावत् । यथा ‘चर्मणि द्वीपिनं इन्ती’ति चर्मार्थमि-
ति गम्यते । नामहृपादित्यग्निद्याभिप्रायम् । ‘कामा येष्य
इदि स्थिता’ इति कामा इत्यविद्यामुपलक्ष्यति ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि इष्टव्यं, हेतोर्द-
भयचापि साम्यात् ॥

प्राणभृत्त्वं ॥ ४ ॥

चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्ट्यते । स्वयं च भाष्वद्वाहतुमाह ।

“न चोपाधिपरिच्छिन्नस्ये”ति । “न सम्यक् संभवति” नाञ्छसमित्यर्थः । भोग्यलेन हि आयतनत्वमनिक्षिष्टम् । स्यादेतत् । यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि चेतुरनुकृष्टव्यो, इन्त क्षातपृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कसाज्ज इत्यत आह । “पृथग्ग”ति । भेदव्य-पदेशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निषिधते, न प्रधानं, तच्छैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥

प्रकरणात् ॥६॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वे ज्ञातं भवति किं
तु ब्रह्मण्येवेति ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, त-
तस्तपत्रात्यानश्वन्नन्यो अभिचाकशीतीति परमात्माभिधान-
माकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनस्या-
पि भोक्तृत्वात् । न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा स-
ति (१) स एवाच कथ्यते तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते,
अन्यथा सिद्धान्ते ऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति
वाच्यम् । यतो ऽनधिगतार्थावबोधनस्वरसेनान्नायेन प्राण-
भृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमायात्यन्तानवगतमलौकिकं ब्र-
ह्मावबोधतद्दिति सुभाषितम् । “यदापि पैद्युपनिषत्कृ-
तेन व्याख्यानेने”ति । तत्र ज्ञानश्वन्नन्यो अभिचाकशीतीति

जीव उपाधिरच्छितेन रूपेण ब्रह्मखभाव उदासीनो उभोक्ता
दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भो-
क्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्यधृतं जीवं कथयतानेन मन्त्रव-
र्णेन द्युभवाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति । उपाध्यवच्छिन्न-
स्य जीवः प्रतिषिद्धो भवतोति न पैद्गिब्राह्मणविरोध इत्य-
र्थः । “प्रपञ्चार्थ”मिति । तन्मध्ये न पठितमिति छत्वाचि-
न्नयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥८॥

नारदः खलु देवर्षिः कर्मविद्नात्मविज्ञया शोच्यमात्मनं
मन्यमानो भगवन्नमात्मज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कु-
मारमुपससाद् । उपसद्य चेवाच, भगवन्ननात्मज्ञताजनि-
तशोकसागरपारमुक्तारयतु मां भगवानिति । तदुपशुत्य
सनत्कुमारेण नामब्रह्मेत्युपासेत्यत्के नारदेन पृष्ठं किं ना-
मोस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं वाचा-
व नामो भूयसी । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्र-
श्नोक्तरे वागिन्द्रियमपक्रम्य मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञान-
बलान्न तोयवायुसच्चिततेजोनभःस्मराशप्राणेषु पर्यवसिते ।
कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनि-
मित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । प्राणस्य च
समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभि-
द्वाटनेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्वदर्शिनो इतिवादि-
त्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशनाद्बूयस्वमुक्ता इष्टृ एव ना-

रदेन सनत्कुमार एकग्रन्थे न 'एष तु वातिवदति यः सत्येना-
तिवदतीति सत्यादीनक्षतिपर्यन्तानुक्तोपदिदेश, सुखं त्वेव वि-
जिज्ञासितव्य' मिति । तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो वि-
जिज्ञासेत्युक्ते सनत्कुमारो यो वै भूमा तत्सुखमित्युपकर्त्य
भूमानं व्युत्पादयांबभूव, यत्र नान्यत्पश्यतोत्यादिना । त-
दीद्गे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः, किं प्रा-
णो भूमा स्थादाहो परमात्मेति । भावभवित्रोस्तादात्म्य-
विवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बोजमुक्तं भाष्यकृता ।

तत्र

एतस्मिन्द्यन्यसन्दर्भे यदुक्ताङ्गूयसो इन्यतः ।

उच्यमानं तु तङ्गूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

न च प्राणात्किं भूय इति पृष्ठं, नापि भूमा वा इस्मा-
द (१) भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्राणभूयस्वाभिधानानन्त-
रमपृष्ठेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपि च
भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निष्फलयितुमिति
भवितारमपेशमाणः प्राणस्थानन्तर्येण बुद्धिसंनिधानात्ममेव
भवितारं प्राप्य निर्वृणोति । यस्योभयं च्विरार्तिमार्हेऽदित्य-
चार्तिरिवात्मं च्विः । यथाऽङ्गः । 'मृष्ट्यामहे च्विषा विशेष-
ण' मिति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति त-
स्यैव भूमा स्थादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य नामब्रह्मोत्य-
पास्वेति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषय-
त्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्थानुत्यानात् । अतद्विषयत्वे चो-

(१) वैतस्माद्—पा० २ । ३ ।

प्रस्तुत्येवं यथा अन्तर्भुक्तिरणेन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रस्तुत्येवं युक्तम् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेतत्संशयबोजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम् । न च भूयोभूयः प्राप्नात्यरमान्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमान्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तदिरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । एष तु वातिवद्गतीति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो (१) व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन्कर्यं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह । “प्राणमेव त्वि”-ति । “प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वा”मिति । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्ब्रह्मच्छिनन्ति, (२) अपि तु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य अवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्ब्रह्मच्छिनन्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचार्योपदेशभाष्यां सत्यस्य अवणम् अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मनं मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनुद्दयुभिः सह संवाद्य तत्त्वं अद्वृते । अद्वृनन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शी वि-

(१) ऽतिवादित्वं—पा० २ । ३ ।

(२) प्राणातिवादित्वं व्यवच्छिनन्ति,—पा० २ ।

रक्तस्तो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति स्यमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा (१) भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाच्चाच्चाङ्गः । ‘भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञान’मिति । भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माच्चायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमेति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थं निष्ठद्वृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो द्व्यन्यद्विकारजातमनृतं कथा चिदपेशया कथं चित्सत्यमुच्यते । तथा चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ब्रह्मणो ऽतिवादित्वश्रुत्या ऽन्यनिरपेशया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्या ऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेशादतिदुर्बलात्कथं चित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमहेति, किं तु सत्यस्य परमात्मन एव । एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्त्रै व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोद्दणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्वूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमनिदुर्ज्ञनतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । न च प्रश्नपूर्वताप्रवाह्यपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोद्दीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चानुश्शासने ता-

[अ.१ पा.३ छ.८]

[२०२]

[भास्ती]

वन्मान्नेणैव प्रकरणसमाप्तेन प्राणस्यान्यायत्तोच्चेत् । तदभिधाने हि सापेश्वेन न प्रकरणं समाप्तेत् । तस्मान्नेहं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते । “प्रकरणान्त” इति । प्राणस्य प्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति । “न, स भगव”इति । संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं स चेष्टूमा प्राणः प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥

न केवलं श्रुतेभूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याद्व स-
चकारः ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदपि पूर्वपश्चिमा कथं चिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति । “योप्यसौ सुषुप्तावस्थाया”मिति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गात्मैव । न प्राणः “परमात्मप्रकरणात्” । “अन्यदात्” विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अक्षरमवरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अश्वरशब्दः समुदायप्रसिद्धा वर्णेषु रुढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्धा यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णव्याकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमनुभूयते, गौरर्यं वृक्षो-यमिति । न चोपायत्वात्तत्संभेदसंभवः । नहि धूमोपाया व-

क्षिधीर्धूमसंभिन्नं वक्षिमवगाच्चते, धूमोयं वक्षिरिति, किं तु वैयधिकरणेन धूमादक्षिरिति । भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्योयमिति । अपि च शब्दानुपायेपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसंभेदो दृष्टः । तस्मान्नामसंभिन्नाः पृथिव्यादयोम्बरान्ता नाम्ना अथितास्त्र विद्वास्त्र, नामानि चेंकारात्मकानि तद्वाप्तत्वात् । तद्यथा शङ्खना सर्वाणि पर्णानि संवृणानि (१) एवमोकारेण सर्वां वागिति श्रुतेः । अत झंकारात्मकाः पृथिव्यादयोम्बरान्ता इति वर्णा एवाशरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उभिधीयते ॥ अश्वरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किं तु परमात्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम् । स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थक्रियाभेदाच्च । तथाच्च । शब्दत्वसामान्यात्मकानि शोचयद्वाण्यमिधेयप्रत्ययर्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चम्बुरादीन्द्रियग्राहाणि मधुधारणप्रावरणादर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः । न च डित्योयमिति शब्दसामानाधिकरण (२)प्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोयं (३) पिण्ड इत्यनुभवः, किं तु यो नानादेशकाल-

(१) संतृणान्—पा० ४ । अयमेव युक्तः ।

(२) शब्दसामानाधिकरणः—पा० २ । ३ ।

(३) सलु डित्थात्मकोयं—पा० १ । २ । ३ । ४ ।

संज्ञतः पिण्डः सोयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु
गृह्णीतसंबन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनवेश्चिन्येव संस्कारोद्भो-
धसंपातायाता सर्यते । यथाङ्गः ।

‘यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञा स्मारयितुं छमः ॥

संज्ञा हि सर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनशमा’ ॥ इति ।

न च वर्णातिरिक्ते रुपोटात्मनि अलौकिके उश्चरपदप्र-
सिद्धिरस्ति लोके । न चैषं प्रामाणिकं इत्यपरिष्ठात्रवेद-
यिष्यते । निरुपितं (१) चास्माभिस्तात्मविन्दौ । तस्माच्छोच्च-
ग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तः समुदायप्रसिद्धिबा-
धनाद् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाशरमिति सिद्धम् ॥ ये तु
प्रधानं पूर्वपक्षयित्वा उनेन द्वच्चेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धा-
न्तयन्ति, तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रिय-
तइति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि तु
प्रशासनाधिकरणता । तथा च श्रुतिः । ‘एतस्य वाक्यरस्य प्र-
शासने गार्गि द्व्यर्थाचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत’ इति । तथा-
प्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम् । अक्षरं प्रशा-
सनादिति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णात्म-
रतानिराक्रियैवास्यार्थः । न च स्थूलादीनां वर्णेष्वप्राप्नेरस्यू-
लमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्खैव नास्तीति व्वाच्यम् । न-
द्व्यवश्यं प्राप्निपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्नेष्वपि नि-

[भास्ती]

[२०५] [अ. १ पा. ३ सं. १०]

त्वानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न द्वित्यग्निचय-
ननिषेधानुवादः । तस्माद्यत्किं चिदेतत् ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वा इव्याकृते वा
संभवति । न च मुख्यार्थसंभवे कूलं पिपतिषतीतिवज्ञात्ता-
त्वमुचितमिति भावः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

आग्नेरान्तविधरणाक्षरस्येश्वराद्यदन्यदर्णा वा प्रधानं वा
इव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावो इन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तय-
ति श्रुतिः । तद्वाएतदक्षरं गार्गीत्यादिका । अनेनैव सूचे-
ण जीवस्यायक्षरता निषिद्धेत्यत आह । “तथे”ति । नान्य-
दित्यादिक्या हि श्रुत्या इत्मधेदः प्रतिषिद्धते । तथा चे-
पाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्यमेदाभिधानादित्यर्थः ।
इतोपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह । “अचक्षुष्क”मिति ।
आक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीव-
स्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माह एषप्रधानाव्याकृतजीवाना-
मसंभवात्संभवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

कार्यब्रह्मा जनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।
दर्शनध्यानयोर्धेयमपरं ब्रह्मा गम्यते ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने त-
स्मावापन्तौ स सामभिरुच्चीयते ब्रह्मस्योकमिति न देशविश्वे-
षप्राप्निरुपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते ।
न चेत्कणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मण-
स्तथाभावाद् ध्यायतेऽन्त तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमे-
व ध्यानमिति साम्प्रतम् । समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः । परो
हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । न च
तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम् । अनृतविषयस्यापि तस्य द-
र्शनात् । न च मननं दर्शनं, तत्त्वं तत्त्वविषयमेवेति साम्प्र-
तम् । मननाङ्गेदेन तत्त्वतत्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च
मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् । यथाङ्गः । ‘तर्को
ऽप्रतिष्ठ’ इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च
परत्वं शरीरापेक्षयेति । एवं प्राप्ते उच्यते ।

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः ।

अर्थं औन्तसर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेश्चते ॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारस्योन्तसर्ग-
तस्मात्त्वविषयः । क्वचित्तु वाक्योपनिपाते समारोपितगोच-
रो भवेत् । न चास्त्वपवादे शक्य उत्सर्गस्त्वत्तुम् । तथा
चास्य तत्त्वविषयत्वात्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् ।
अपि च वाक्यशेषैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो यज्य-
ते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् सम-
भिव्याहाराद्वैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र
परादिति जीवघनविषयं इष्टव्यम् । तस्मान्तु परः पुरुषो ध्या-

तव्यस्त्र द्रष्टव्यस्त्र भवति । तदिदमुक्तम् । न चाच जीवघन-
शब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किं तु
जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव क-
थयिनुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स
उच्यते । स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यनन्तरवाक्यनि-
र्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः । स हि समस्तकरणात्म-
नः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया क-
रणपरिवृतानां जीवानां तत्र संघात इति भवति जीव-
घनः । तदेवं चिमात्रोकारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अ-
त एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात् कर्मण-
च सम्यग्दर्शनोत्यन्तौ मुक्तिः । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’-
ति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरं तु ब्रह्मैकैक-
मात्रायतनमुपास्यमिति मन्त्रव्यम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं सूक्ष्मं गुच्छाप्रायं पुण्ड-
रीकसंनिवेशं वेञ्च दहरोऽस्मिन्नतराकाशस्तस्मिन्यदन्त-
स्तदन्वेष्टव्यम्” । आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तद-
विरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादर-
नैरन्तर्यदीर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साशाल्का-
रो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः । तदिच्छा
विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह । “तत्रे”ति । तत्र प्र-
थमं तात्रदेष संशयः । किं दहराकाशादन्यदेव किं चि-

[अ. १ पा. ३ छ. १४] [२०८] [भास्ती]

दन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दद्वराकाश्च इति । यदा-
पि दद्वराकाशो उन्वेष्टव्यस्तदपि (१) किं भूताकाशं आचो
शारीरं आत्मा किं वा परमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति ।
“कुत्” इति । तदेतुमाच्च । “आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या”-
मिति । तत्र प्रथमं तावङ्गूताकाशं एव दद्वर इति पूर्वप-
क्षयति । “तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रुढल्लादि”ति । ए-
ष तु बङ्गतरोत्तरसंदर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपश्च इत्यपरितोषेण
पश्चान्तरमालम्बते पूर्वपश्ची । “अथ वा जीवो दद्वर इति
प्राप्तं” युक्तमित्यर्थः । तत्र

आधेयत्वाद्विशेषाद्वा (२) पुरं जीवस्य युज्यते ।

देहो न ब्रह्मणो युक्तो चेतुदयवियोगतः ॥

असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा शिति-
जलपवनबोजादिसामद्वीसमवधानजन्मा उपद्वूरः शालिबो-
जेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्गुर इति । न तु शित्यादिभिः ते-
षां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिच्च शरीरं ब्रह्म-
विकारो उपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम् । ब्रह्मणः सर्ववि-
कारकारणत्वेनानिसाधारण्यात् । जीवमेदधर्माधर्मोपर्जितं
तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यतइति युक्तम्
अपि च ब्रह्मपुरइति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते तेनाधेयेनानेन
संबन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्थानाधे-
यस्याधारसंबन्धः कर्त्यते । जीवस्वाराघमात्रं इत्याधेयो भ-

(१) स्तदा—पा० १।२।३।४।

(२) द्विशेषाच्च—पा० १।२।३।४।

वति । तस्माद् ब्रह्मशब्दो रुदिं परित्यज्य देहादिवृत्तयात्-
या जीवे यैगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च
भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विशेषः । “वाच्यत्वं” गम्यत्वम् ॥
स्थादेतत् । जीवस्य पुरं भवतु शरीरं पुण्डरीकद्वरगो-
चरता त्वन्यस्य भविष्यति, वन्सराजस्य पुरद्वोज्जयिन्यां मै-
त्रस्य सद्वेत्यत आह । “तत्र पुरस्तामिन्” इति । अयमर्थः ।
वेशम् खल्खधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्ता-
मिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबद्धं सदनपेक्षं नाधेयात्तरण
संवन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतन-
मिति को हृदयपुण्डरीके १स्य (१) विशेषो यत्तदेवास्य (२)
सद्वेत्यत आह । “मनउपाधिकश्च जीव” इति । ननु म-
नोपि चलतया सकलदेहवृत्तिं पर्यायेणेत्यत आह । “मनस्य
प्रायेणे”ति । आकाशशब्दस्थारुपत्वादिना सामान्येन जीवे
भाक्तः । अस्तु वा भूताकाशएवायमाकाशशब्दो द्वरोक्ति-
वन्नराकाशइति, तथाप्यदोष इत्याह । “न चाच द्वरस्या”-
काशस्या “न्वेष्यत्वं”मिति । एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य
तावन्न द्वरत्वं यावाच्च १यमाकाशस्तावानेषोन्नर्हदय आ-
काश इत्युपमानविरोधात् । तथाहि ।

तेन तस्योपमेतत्वं रामरावणयुद्धवत् ।

अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्या न युज्यते ॥

अस्ति तु द्वरकाशस्य ब्रह्मात्वेन भूताकाशाङ्गिदेनोपमानस्य

(१) पुण्डरीकस्य—पा० १ । २ । ३ ।

(२) यत एतदेवास्य—पा० १ । ३ ।

गतिः । न चानवच्छिङ्गपरिमाणमवच्छिवं भवति । तथा स-
त्यवच्छेदानुपपत्ते । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणो इत्र विधी-
यते, येन ज्यायामाकाशादिति (१) श्रुतिविरोधः स्याद्, अ-
पि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं नि-
ष्वर्त्यते । अपि च सर्वएवोक्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूता-
काशत्वं व्यासेधन्तीत्याह । “न च कल्पितभेद” इति । ना-
पि दहराकाशो जोव इत्याह । “यद्यायात्मशब्द” इति ॥

उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।

तेमासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यते इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुर-
भिति व्यपदिष्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च ब्रह्म-
शब्दार्थी मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि
यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं
जीवस्य पुरे हत्युण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उक्तरेभ्यो
ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणो इवधारणात् । ब्रह्मणो हि बाधके
प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्म-
लिङ्गानि कथं चिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न
चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वा इस्ति जीवस्य ।
ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलभिस्थानतया । अर्भ-
कौकर्त्वं चोक्तम् । तस्मात्सति संभवे ब्रह्मणि तक्षिङ्गाना-
नाब्रह्मणि व्याख्यानमुच्चितभिति ब्रह्मैव दहराकाशो न

(१) ज्यायानयमाकाशादिति—पा० १।२।३।

जीवभूताकाशाभिति । अवणमननमनुविद्य (१) ब्रह्मानुभूय
चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् ।
दद्वराकाशस्यान्वेष्ट्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते न तु
तदन्वेष्ट्यम् अपि तु तदाधारमन्यदेव किं चिदित्युक्तमि-
त्यनुभाषते । “यदप्येत्” दिति । अनुभाषितं दूषयति । “अ-
त्र ब्रूम्” इति । यदाकाशाधारमन्यदन्वेष्ट्यं भवेत्तदेषोपरि
बुत्यादनीयमाकाशव्युत्पादनं तु कोपयुज्यते इत्यर्थः । चोद-
यति । “न त्वेतदपि” ति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिव-
स्तुसङ्गावप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमेव कसान्न भवतीत्यत
आह । “तं चेदं ब्रूयु” रिति । आचार्येण हि दद्वरो उस्तिन्द-
द्वराकाशस्तिन्द्वन्दन्तस्तदन्वेष्ट्यं तदाव विजिज्ञासितव्यमि-
त्युपदिष्टे उक्तेवासिना ५५क्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वे-
ष्ट्यम् । पुण्डरोकमेव तावन्सूक्ष्मतरं तदवरुद्धमाकाशं सू-
क्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमयरमस्ति नास्येवेत्यर्थः ।
तत्क्षमन्वेष्ट्यमिति । तदस्तिनाक्षेपे परिस्तमाप्ते समाधा-
नावसरञ्चाचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः, उभे अस्तिन्द्या-
वापृथिवी समाहिते इति । तस्मात्पुण्डरोकावरुद्धाकाशाश्रये
द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्ट्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । प-
रिश्वरति । “नैतदेवम्” । “एवं ह्यो” ति । स्यादेतत् । एव-
मेवैतद्वा खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्तइत्यत आह ।
“तत्र वाक्यशेष” इति । वाक्यशेषो हि दद्वराकाशान्म-
वेदनस्य फलवर्त्तं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चो-

यते, यस्त्र कर्तव्यं तदिष्ट्वतोति, तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञा-
सितव्यमिति दहराकाशविषयमविष्टते । स्थादेत् । द्या-
वापृथिव्यावेवात्मानै भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्ष्यिष्यते,
आकाशशब्दवत् । ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इ-
त्यत आच्च । “अस्मिन्कामाः समाहिताः” प्रतिष्ठिता “एष
आत्मापहतपाणमे”ति । “अनेन प्रकृतं द्यावापृथिवीसमाधाना-
धारमाकाशमाकृष्य” । द्यावापृथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति
श्रेष्ठः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्परं, तदनन्तरं निर्देशाद्,
(१) न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आच्च । “समुच्चयार्थेन
चशब्देने”ति । अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवच-
नान्तं न द्वे द्यावापृथिव्यौ परामृष्टुमर्हतोति दहराकाश ए-
व परामृष्टव्य इति समुदायार्थः । तदनेन ऋमेण तस्मि-
न्यदन्तरित्यत्र तच्छब्दो ऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्ड-
रीकं परामृशतोत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यद-
न्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं

च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रकृत्य
बताहो कष्टमिदं वर्तते (२) जन्मूनां तत्त्वावबोधविकलानां
यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा, ‘चिरन्तननि-

(१) तदनन्तरनिर्देशाद्,—पा० १।२।

(२) प्रवर्तते—पा० २।४।

रुदनिविडमलपिद्वितानां कलधौतशकलानां पथि पतिताना-
मुपर्युपरि संचरङ्गिरपि पान्त्रैर्धनायहिर्ग्रावखण्डनिवृविभ्रमे-
णैतानि नोपादीयन्तइत्यभिसन्धिमती साहृतमिव सखेदमिव
श्रुतिः प्रवर्तते (१) ‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरचर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विदन्तीति । स्वापकाले हि सर्व एवायं वि-
द्वानविद्वास्य जीवलोको इत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं
ब्रह्मलोकं प्राप्नोप्यनाद्यविद्यात्मःपटलपिद्वितद्विष्टितया ब्रह्म-
भूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद सोयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्विनि-
श्च प्रत्यच्चं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामा-
हतुः । तदेतदाह भाष्यकारः । “इतश्च परमेश्वर एव द-
हरो यस्माहहरवाक्यशेष” इति । तदनेन गतिशब्दौ व्याख्या-
तैः । ‘तथाहि दृष्टमिति सूचावयवं व्याचष्टे । “तथा ह्य-
हरह्यजीविना”मिति । वेदे च लोके च “दृष्टम्” । यद्यपि
सुषुप्तस्य ब्रह्माभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि
वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते । “ईदशी नामेयं वै-
दिकी प्रसिद्धिर्यक्तोके ऽपि गीयते” इति । यथा श्रुत्यन्तरे
यथा च लोके तथेच ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना ।
‘लिङ्गं चेति सूचावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति । “ननु
कमलासनलोकमपि”ति । परिहरति । “गमयेद्यदि ब्रह्म-
णो लोक” इति । अत्र तावच्छिषादस्यपतिन्यायेन षष्ठीस-
मासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीड षष्ठी-
समासनिराकरणेन कर्मधारयस्यापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्ति-

किं त्रैष्वान् सूक्ष्मारेण । तत्त्वात् लोकवेदप्रसिद्धाद्वरद्वे-
शुल्काश्चात्मनमित्याभ्याम् लिङ् । कमउत्तरन्तोकप्राप्नेविपचा-
इसमन्तावसमानं बहुसमासाग्रहां च्यावन्तयृद्वराकाशप्रा-
प्नावेषावतिष्ठते न च द्वराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किं तु
तद्व्योति । ब्रह्म च तत्त्वोकस्येति कर्मधारयः सिद्धो भव-
ति । लोक्यतद्विति लोकः । इत्पुण्डरीकस्यः खस्ययं लोक्य-
ते । यत्वलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याह-
तेतरकरणानां योगिनां निर्मलद्वोदके चन्द्रमसो विम्बमति-
स्वच्छं चैतन्यं ज्योतिस्खृष्टं ब्रह्मावलोक्यतद्विति ॥

धृतेश महिमोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः

॥ २६ ॥

सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश परमेश्वर एव द-
द्वराकाशः । अस्य धारणलक्षणस्य महिमोऽस्मिन्नेवेश्व-
रएव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥

प्रसिद्धेश ॥ २७ ॥

न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि सज्ज्यमाणविभुत्वादिगुण-
योगाद्विति साम्प्रतिकी । यथा रथाङ्गामा चक्रवाक् इति
सुश्लां, किं त्वत्यन्तनिष्ठडेति सूच्छ्रुतीः । ये त्वाकाशशब्दो
ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैरन्यायसावेका-
र्थव्यमिति चानन्यलभ्यः । शब्दार्थं इति च मीर्मासकानां मु-
र्द्धाभेदः कृतः । उभयते द्वाकाशशब्दादिभुत्वादिगुणयोगापि

ब्रह्म । न च शब्दाप्येव मुख्यो लक्षिति तु तिनैव शब्दान्वये-
गेन वर्थतीति वाच्यम् । सोकार्षीनामधारप्रस्त्रेन शब्दार्थ-
संबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य मन्त्रपूर्वकत्वान् । कथु 'वाचा-
न्वाचयमाकाशश्लावानेषोन्तर्दद्य आकाश' इति व्यतिरेक-
निर्देशात् लक्षणा युक्ता । नहि भवति गङ्गायाः कूजे वि-
वक्षिते गङ्गायाः गङ्गेति प्रयोगः । तत्किमिदानों पौर्णमा-
स्या पौर्णमास्या यजेनामावास्यायामवास्ययेत्यसाधुर्वैदिकः
प्रयोगः । न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावायेयादिषु मु-
ख्यै । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पु-
नरन्यतोऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति । त-
दयुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । सोमेन यजेतेति श-
ब्दार्थः प्रतीयते । न चात्र कस्य चिक्षाशणिकत्वमृष्टे वा-
क्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं
विद्वान्मावास्या'मित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाश-
णिकौ । तस्माद्यत्वां चिदेतदिति ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्

॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्ति जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं का-
लुष्यं जडातीति सुषुप्तिः । संप्रसादे जीवस्यावस्थाभेदो, न
ब्रह्माणः । तथा शरीरात्समुत्त्वानमपि शरीरात्रयस्य जीव-
स्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्माणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशोष-
गतैर्लिङ्गाभिन्नात्मवगान्यते दशराकाश, एवं वाक्यशेषगताभ्या-

तथोर्विरोचनो देशानुपातिलाक्षायाया देशएवात्मतत्त्वमिति मत्वा विजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्त्वप्राप्णनिजसदनोऽध्वन्येव किं चिद्विरलक्खमषतया क्षायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तंतं दोषं परिभावयन्नात्मतत्त्वमत्थ व्यात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमोपं समित्याणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिना ५५गमनकारणं पृष्ठः पथि परिभावितं जगाद् । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमषीणकल्पषावरणतया नायहीस्तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापराणि द्वाचिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमय प्रक्षीणकल्पषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यात्मामी(१)त्वोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद् । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य आत्मा ऽपहृतपाप्मादिलक्षणोऽणि दर्शितः स्तोयं य एष स्त्रे महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्त्रोपभोगान् भुज्ञानो विच्छरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । यद्यप्ययं क्षायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधा(२)नुभवान्न तत्रायस्ति स्त्रिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वाचिंशतं वर्षाणि स्त्र०(३) ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यषीणकल्पषोस्त्रियूचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवकारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच । य एष आत्मा

(१) भूयोऽनुव्याख्यात्मामी—पा० २। ३।

(२) विविधवेदना—पा० २। ३।

(३) 'स्त्र०' इति—१। २। ३। ४ नास्ति ।

इपह्तपाप्मादिगुणो दर्शितो इक्षणि च खप्ते च स एष यो
विषयेन्द्रियसंयोगविरच्चात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायाभिति । आ-
चापि नेन्द्रो निर्वावार । यथा हि जाग्रद्वा खप्तगतो वा
इयमहमस्तीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सु-
षुप्तः किं चिदपि वेदयते तदा खल्यमचेतयमानो इभा-
वं प्राप्तइव भवति । तदिह का निर्वृतिरिति । एव मु-
क्तवति मघवति वताद्यापि न ते कल्पषक्षयो ऽभूत । त-
त्युनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्योचत्प्रजाप-
तिः । तदेवमस्य मधोनक्षिभिः पर्यायैर्व्यतोयुः षष्ठविर्वर्षा-
णि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोच्चरं इतं व-
र्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सद्वसाशस्य संपेदिरे । अथासै
ब्रह्मचर्यसंपदुन्मृदितकल्पषाय मघवते य एषो इक्षणि यस्म
खप्ते यस्म सुषुप्तावनस्यूत एष आत्मा इपह्तपाप्मादिगु-
णो दर्शितः तमेव मघवन् मर्त्यं वै शरीरमित्यादिना विस्तृण-
व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिस्थिः । यावत्किं चि-
त्तुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकारणसंब-
धिः, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्य-
विद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतखड्गतेन सुखदुःखेन त-
दन्तमात्मानमनुभव्यमानो इनुत्प्यते । यदा त्वयमपह-
तपाप्मादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्षमनु-
भवति, अथास्य शरीरवतोयशरीरस्य न देहादिधर्मसुख-
दुःखप्रसङ्गो(१)स्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्या-

(१) सुखदुःखसंभोगो—पा० १ । सुखदुःखसंयोगो—पा० ३ ।

नन्दधने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव इह परमानन्दस्य मात्राः सर्वेक्षामाः, दुःखं व्य-
विद्यानिर्माणमिति न विद्वानप्रोति । अशोलिसोपनिषदाः
व्यामोह्य इह जायते, तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तय, मेव
व्यवस्थितउत्तरादाक्षसंदर्भात्माजापत्यादक्षणि च स्वप्ने च
सुषुप्ते च चतुर्थं च पर्याये एष संप्रसादोस्माच्छरीरादुत्था-
येति जीवात्मैवापच्छतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु प-
रस्याश्चिस्थानं संभवति, नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि श-
रीरात्मसुख्यानम् । तस्माद्यस्यैतत्सर्वं सोपच्छतपाप्मादिगुणः
श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत्सर्वमिति स एवापच्छतपाप्मादिगु-
णः श्रुत्योक्त इति नापच्छतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते ।
ननु जीवस्यापच्छतपाप्मत्वादयो न संभवन्तोत्युक्तम् । वच-
नाङ्गविषयन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्या-
तिभारः । न च मानान्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मा-
दिख्यभावः, किं तु वाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवोऽस्य पाप्मादि-
शरीराद्यभावे न भवति धूमद्व धूमध्वजाभावद्वन्ति शङ्का-
र्थः । निराकरोति । “तं प्रतिभूयात् । आविर्मूतस्वरूपस्तु” ।
अयमभिसन्धिः । पैर्वापर्यपर्यालौचनया तावदुपनिषदाः शु-
द्धवुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विर्तो र-
ओरिष भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽप्य-
विद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपस्थितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः । एवं च नापच्छतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्विद्योपाधौ संभ-
विनः (१) । आविर्मूतमब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण

एवं च जग्नैवापद्धतपाभादिगुणं श्रुत्युक्तमि-
ति तदेव दद्वाकाशो न जीव इति । स्थादेतत् । स्व-
हपाविर्भावे चेद्वौ व न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभि-
धीयन्ते, जीव आविभूतखृष्टप इत्यत आह । “भूतपूर्वग-
त्ये”ति । “उदग्रावब्राह्मणेने”ति । यथैव हि मघोनः
प्रतिविबान्युदग्रावउपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहान्ना-
ता, एवं देहेन्द्रियाद्यपुपजनापायधर्मकं नात्मेलुदग्रावह-
ष्टान्तेन श्रीरात्मताया व्यत्यानं वाध इति । चोदयति ।
“कर्यं पुनः स्वं च रूपं”मिति । इव्यान्तरसंसृष्टं हि ते-
नाभिभूतं तस्माद्विच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थ-
नित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । न
च संसारावस्थायां जीवो इनभिव्यक्तो, दृष्ट्यादयो द्वास्य
खृष्टप, ते च संसारावस्थायां भासन्तइति कर्यं जीवरूपं न
भासन्तइत्यर्थः । परिहरति । “प्रागिववेक्षानोत्पत्ते”रिति ।
अथमर्थः । यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वलुतो
इस्ति । यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं च-
कास्ति, तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकस्तिरेव दे-
हेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्ति-
मिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथा च देहेन्द्रियादिगते-
स्तापादिभिस्तापादिमदिव (१) भवतीति । उपपादितं चैतदि-
स्तरेणाध्यासभाव्यइति नेहेपपाद्यते । यद्यपि इस्फटिकादयो
जपाकुस्तुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्,

तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षात्कारादिकुसुमसंयोगिन
इत्येतावता इष्टान्तिता इति । “वेदना” इष्टभयशोकादयः ।
दार्ढ्र्यनिति के योजयति । “तथा देहादी” ति । संप्रसादो
इस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यत इत्येतदिभजते । “श्रुतिकृतं विवेकविज्ञान” मिति ।
तदनेन श्रवणमंननध्यानाभ्यासादिवेकज्ञानमुत्का तस्य विवे-
कविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभि-
निष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रे प्रविं-
श्यतयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात् कतकफलवत् प्रलोयते (१) ।
तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाश-
मात्रामयोति: सिद्धं भवति । तदिदमुक्तं ‘परं ज्योतिरुपसंपद्ये’-
ति । अत्र चोपसंपत्तावुच्चरकालायामपि द्वाप्रयोगे मुखं
व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा च विवेकसाक्षात्कारः श-
रीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तस्स-
शरीरत्थापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह ।
“तथा विवेकाविवेकमात्रेणे” ति । न केवलं ‘स यो हृषी तत्प-
रम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’ त्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनो
इभेदः, प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाद्येवमेव प्रतिपत्तव्य-
मित्वाह । “कुतस्यैतदेवं प्रतिपत्तव्य” मिति । स्यादेतत् । प्र-
तिष्ठायात्मवज्जीवं परमात्मनो वस्तुमा भिन्नमयमृताभ्यादिननं प्र-
आपत्तिर्याहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाच्छे श-

(१) प्रपिणीयते—पा० २।४।

यात्मनद्वेष्यते आह । “नापि प्रतिक्षायात्मायमक्षिलक्षित” इति । अक्षिलक्षितोयात्मैवेष्यदिव्यते न क्षायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त दृत्यर्थः । किं च हितीयादिष्वपि पर्यायेष्वेतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न क्षायापुरुषो ऽपि तु ततो उन्यो दृष्टान्तेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह । “तथा हितीये ऽपि” ति । अथ क्षायापुरुष एव जीवः कस्माच्च भवति । तथा च क्षायापुरुष एवैतमिति परामृश्यतदृत्यत आह । “किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिन” मिति । “किं चे” ति । समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्खानिराकरणद्वारेण । क्षायापुरुषो उरथायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । “नाहं खल्घयमेवे”-ति । अयं सुषुप्तः । “सम्प्रति” सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमर्हकाराम्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह । “अथमर्हमखोमानि भूतानि चे” ति । “यथा जागृति स्वप्ने चे” ति । नहि विज्ञानुर्विज्ञानेर्विपरिखोपो विद्यते, अविनाशित्वादित्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवहेद्दुर्बुर्ता सुषोत्तियात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम् । य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागरीति । आचार्यदेशीयमतमाह । “के चित्त्वा” ति । यदि छ्वेतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्यते ततो न भवेत्त्वायापुरुषः । न त्वेतदस्मि । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्गाद्, न खलु जीवात्म-

को उपर्युक्तसंभव इत्यर्थः । तदेवहृष्टयति ।
 “तेषामेत”मिति । सुवोधम् । मतान्तरमाह । “अपरे त
 कादिन्” इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुते
 भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपर्युक्ते । एतकार-
 वचनं च नासंभवादिति कुप्तेत । ततखलु ब्रह्मणो गुण-
 मा जीवे उसंभवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवाना ब्रह्म-
 गुणानामसंभवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिना
 शारीरकैषेवोत्तरं दत्तम् । तथाहि । पौर्वार्पयर्पयालोचनया
 वेदान्तानामेकमद्यमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता
 इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुस्तो ब्रह्मणो गु-
 णाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुस्त्वा
 रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे संभविनः ।
 न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः । तस्मान्न च-
 चव्याकोपः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथा सो-
 कतिद्दमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः येनादिविधयद्वय नि-
 षिद्दे ॥५॥ ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानी’ति साध्यांशे ॥मित्तारे
 ॥तिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावस्त्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्ये-
 त्युक्तम् । तदिदमाह । “तेषांसर्वेषां”मिति । ननु ब्रह्म
 वेदत्र वक्तव्यं क्वां जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह ।

अन्यार्थद्वय परामर्शः ॥२०॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्ट्यो, न चासौ जी-
 वपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति निष्ठावस्थात् जीवः प-

[भामती]

[२२५] [अ. १ पा. ३ छ. २०]

राम्भृष्टस्तङ्गावप्रविलयन तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्श-
यितुमित्यर्थः ॥

अत्यपश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥
निंगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोन्तरे यतः ।

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभि-
भूयमानं दृष्टं, न त तेजसा इन्द्येन । येषि पिधायकाः
प्रदीपस्य गृहघटादयो (१) न ते स्वभासा प्रदीपं भासयि-
तुमीश्वते । अूर्यते च ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाती’ति ।
सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेशः । न चातुर्लक्षणे इनभानमित्य-
नुकारः (२) संभवति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृ-
ष्णविच्छङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशस्वकरा-
नुधावनम् । तस्माद्यद्यपि ‘यस्मिन्द्यैः पृथिवी चान्तरिक्षमो-
त्तमिति ब्रह्म प्रकृतं, तथार्थभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन
लिङ्गेन प्रकरणवाधया तेजो धातुरवगम्यते, (३) न त ब्रह्म-
लिङ्गानुपपत्तेः । तच्च तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रद-
र्शनीयमेवावमूल्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति
नियमः समस्ति । नहि ‘तेन रक्तं रागात्’ ‘तस्यापत्यम्’

(१) गृहकुञ्चादयो—पा० २ ।

(२) इनुभानमनुकारः—पा० १ । २ । ३ ।

(३) तेजोइन्तरं गम्यते—पा० १ । तेजोधात्वन्तरमवगम्यते—पा० ३ ।

इत्यादै पूर्वोक्तं किं चिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतम्-
पि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यतद्दति प्राप्ते ।
उच्यते ।

ब्रह्मण्येव हि तस्मिन्नं न तु तेजस्यलौकिको ।

तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म इयं तु गम्यते ॥

तमेव भान्तमित्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सू-
र्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किं वा भाष्टपः सत्यसंक-
र्त्य इति श्रुत्यन्तरसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भा-
नमुपुपाद्यतामिति विश्ये न श्रुतसंभवे । श्रुतस्य कल्पना
युज्यतद्यत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु
श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव इयमिति, तदेतदाह । “प्राञ्छ एवा-
न्मा भवितुमर्च्चिति” । विरोधमाह । “समलाच्चे”ति । न-
नु खप्रतिभाने सूर्याद्यस्याकुर्वं तेजोपेष्ठन्ते, नद्यन्धेनैते ह-
श्यन्ते । तथा तदेव चाकुर्वं तेजो बाह्यसौर्यादितेजाप्या-
यितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितमन्धकारे । पि रूपद-
र्शनप्रसङ्गादित्यत आह । “यं भान्तमनुभायु”रिति । न-
हि तेजोन्तरस्य तेजोन्तरपेशो व्यासेधामः, किं तु तद्वान-
मनुभानम् । न च लोचनभानमनुभानिति सूर्याद्यस्तदिद्दमु-
क्तम् । “नहि प्रदीप”इति । पूर्वपञ्चमनुभाष्य (१) व्यभिचा-
रमाह । “यदप्युक्त”मिति । एतदुक्तं भवति । यदि स्वरू-
पसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः ।
अथ क्रियासाम्याभावं सो । सिद्धः । अस्ति हि वायुरज-

(१) उक्तमनुभाष्य—पा. ३ ।

सोः स्वरूपविसद्गयोरपि नियतदिग्देशवच्चनक्रियासाम्यम् । वक्ष्यम् पिण्डयोस्तु यद्यपि दद्वनक्रिया न भिद्यते तथापि द्वयभेदेन (१) क्रियाभेदं कर्त्तयित्वा क्रियासाद्वयं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति द्वचावयवं विभजते । “तस्य चे”ति । “चतुर्थं”मिति । “ज्योतिषाम्”, द्वर्यादीनाम् । “ब्रह्मज्योतिः,” प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजाधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके संकुचेत् । ब्रह्मणि तु निःशेषजगद्वभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचनीति । “तत्र शब्दमाहरन्नि”ति । सर्वत्र खसवर्यं तत्रशब्दः पूर्वोन्तरपरामर्शी । ‘तेन रक्तं रागा’दित्यादावपि प्रकृते परस्मिन्प्रत्यये ऽर्थभेदे ऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकात्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति । तेनेति तत्परामर्शान्नि व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाङ्गिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्वालीयसीति । औतमिह ब्रह्मैव गम्यतद्विति । अपि चपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं दृष्टार्थत्वादित्याच्च । “अनन्तरं च हि रणमये परे कोशः”इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषा ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कर्त्तव्यं तज्ज्योतिषां (२) ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । “न तत्र सूर्य”इति । स्वातन्त्र्येण तृच्यमामे ऽनपे-

(१) द्रव्यावच्छेदेन—पा० २ ।

(२) तदेव ज्योतिषाम्—पा० २ ।

क्षितं स्थादद्वृत्यर्थमिति । “ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधो ऽवकल्पत”इति । अयमभिप्रायः । न तत्र हर्यो भानीति नेयं सतिसप्तमी, यतः हर्यादीना तस्मिन्सत्यभिभवः प्रतीयेत, । अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये हर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किं तु ब्रह्मैव हर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भान्ति, तच्च स्थंप्रकाशम् । “अगृह्णो नच्च गृह्णतइत्यादिश्रुतिभ्य”इति ॥

अपि च समर्यते ॥ २३ ॥

“न तङ्गासयत”इति ब्रह्मणो ऽग्नाद्वात्मुक्तं, “यदादित्यगत”मित्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमक्तमिति ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

माञ्जसा मानभेदो ऽस्मि परस्मिन्मानवर्जिते ।

भूतभव्येशिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ॥

किमङ्गुष्ठमात्रशुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथं चिद्वाख्यायताम्, आहोस्तिदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं चिन्नीयताम्, तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविशये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठशुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नैतव्या । अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकादहरस्यानत्वं परमात्ममः । स्थानभद्रनिर्देशात् । तद्वा तस्योपलभिस्थानं शालग्रामद्वकमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रत्वा स्थानभेदो

निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च मध्यआत्मनीत्यच
स्थानभेदोवगम्यते । आत्मशब्दो ह्यं स्वभाववचनो वा ब्र
ह्यवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभवित्वधीननिरूपण-
तया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मध्यदृति ।
न च जीवपरयोरस्ति मध्यमञ्चसेति नैष स्थाननिर्देशो वि-
स्थृणः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदस्य परास्मान्न-
संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खस्तन्तःकरणाद्युपा-
धिकस्थितो भागः परमात्मनो, इत्तःकरणं च प्रायेण ह-
त्कमलकोशस्थानं, हत्कमलकोशस्य मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र
इति तदवच्छिन्नो जीवात्मा उप्यङ्गुष्ठमात्रो नभद्रव वंशप-
र्वावच्छिन्नमरणिमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठ-
मात्रत्वं स्मर्यते ।

‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्’ । इति ।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते ।
यमो हि जगौ,

हरिगरुवशगो उसि न स्वतन्त्रः

प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः’ इति ।

तनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किं चिह्नूत-
भव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । एतद्वै तदिति च प्र-
त्यक्षजीवरूपं परामृशतीति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति
प्राप्ने उभिधीयते ।

प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥

इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्गुणमीशानत्वं प्रतीयते। प्राक् पृष्ठं चाच ब्रह्म, अन्यत्र धर्माद्यन्वाधर्मादित्यादिना। तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति एतद्विदिति ब्रह्माभिधानं युक्तम्। तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवो इवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किं त्वं शुष्ठुमात्रस्य जीवस्य ब्रह्माहृपताप्रतिपादनपरम्। एवं निरङ्गुणमीशानत्वं न संकोचयितव्यम्। न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य नदिति परमात्मनैकत्वं^(१) प्रतिपाद्यते, तथेहायङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्माभावः प्रतिपाद्यतद्विति युक्तम्॥

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वा-

त् ॥ २५ ॥

“सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो इदये इवस्थानमपेक्ष्ये”ति जीवाभिप्रायम्। न चान्यः परमात्मन इह अद्वणमर्हतीति न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः। “मनुष्यानेवे”ति। चैवर्णिकानेवेति। “अर्थित्वा”दिति अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति। “शक्तत्वा”दिति। तिर्यग्देवर्णिणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति। “उपनयनादिशाखाच्च”ति। शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति। “यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्मसृतेष्वेति। यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्च

(१) परमात्मैकत्वम्—पा० ३।

जीव इष्टोच्चते । ननु परमात्मैवेच्यताम् उच्चते च जीवः, तस्माज्जीवपरमैवेति भावः । परिहरति । “तत्प्रत्युच्यत” इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तदक्षत्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्चतद्यर्थः ।

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्

॥ २६ ॥

देवर्णीर्णा ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणे इसं-
गतेत्यस्याः प्रासङ्गिकों संगतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाच्च ।
“अङ्गुष्ठमाचश्रुतिं”रिति । स्यादेतत् । देवादीनां विविधवि-
चिच्चानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्याया-
मित्यत आच्च । “तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं”मिति । क्षया-
तिशययोगस्य खर्गाद्युपभोगे इपि भावादस्ति वैराग्यमित्य-
र्थः । ननु देवादीनां विघ्नाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षजायाः
प्रमाणादिवृत्तेरनुपपत्तेरविदक्षया सामर्थ्याभावेन नाधिकार
इत्यत आच्च । “तथा सामर्थ्यमपि तेषां”मिति । यथा च
मन्त्रादिभ्यस्तद्वगमस्तयोपरिष्टादुपपादयिष्यते (१) । ननु (२)
शूद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावान्तेषामनधिकार इत्याच्च
(३) । “न चोपनयनशब्देण”ति । न खलु विधिवक्तुरुमुखाङ्गृह्णा-
माणे वेदः फलवत्कर्मब्रह्माबोधहेतुरपि त्वध्ययनोन्तरकालं

(१) उपपादयिष्यामः—पा० १ ।

(२) न च—पा० १ । ३ ।

(३) इत्यत आह—पा० २ । ३ ।

निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतर्थसंगतेरधिगतशाब्द-
न्यायतत्त्वस्य पुंसः सर्वमाणः स च मनुष्याणांमिह जन्म-
नीव देवादीनां प्राचि भवे(१) विधिवदधीत(२) आन्माय
इह जन्मनि सर्वमाणोऽत एव स्थं प्रतिभातो वेदः सं-
भवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भ-
वतीत्याह । “यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमत्त”मिति ।
वस्तादीना हि न वस्ताद्यन्तरमस्ति नापि भृत्यादीनां भृ-
त्याद्यन्तरमस्ति । प्राचां वस्तुभृगुप्रभृतीनां लोणाधिकारत्वेन
दानां देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रति- पत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोर्थः प्रमाणान्तराविरोधे स-
त्युपेयो न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विश्वव-
च्चादि देवतायास्तस्माद्यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरि-
तार्थी मन्त्रादिव्याख्येयः । तथा च विश्वाद्यभावाच्छब्दो-
पच्छितार्थी उर्थोपच्छितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वान्वैवास्या(३)
क्ष चिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः । निराकरोति । “न” ।
“कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तेः” । सैव कुत इत्यत आह । “द-
र्शनात्” । श्रुतिषु सृतिषु च । तथा ह्येकस्थानेककायनि-

(१) प्राग्भवे—पा० ३ ।

(२) धीतिनाम्—पा० २ ।

(३) नास्या:—पा० १ । ३ ।

र्मणमदर्शनादा न युज्यते, वाधदर्शनादा (१) । तत्रादर्श-
नमस्तिष्ठं, श्रुतिसृनिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्र-
माणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति । मा भृद्यागादीना-
मपि खर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरीरस्य मातापि-
तृसंयोगजत्वनियमादस्ति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः, सं-
भवे वा इनश्चितोपि धूमः स्थादिति वाधदर्शनमिति चेत् ।
इति किं शरीरत्वेन चेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृ-
संयोगजं सिषाध्यिषसि । तथा चानेकान्तो चेत्वाभासः ।
खेदजोऽन्नज्ञानां (२) शरीरराणामतद्वेतुत्वात् । इच्छामात्रनि-
र्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत् न । भूतोपादान-
त्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिष्ठेः । भूतवशिना हि देवादीनां
नानाकायच्चिकीर्षावशाङ्गूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसं-
योगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशा-
दश्ये क्रिया, (३) यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशक-
लप्रेरणम् । न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्य-
वच्छितविप्रकृष्टभूतादर्शनादेवादीनां कथमधिष्ठानमिति वा-
च्यम् । काचाभ्रपटलपिच्छितस्य विप्रकृष्टस्य भौमश्चनैश्चरा-
देर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां का-
चाभ्रपटलादिवन्महोमच्छधरादिभिर्व्यवधीयन्ते । न चा-
सदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवच्छितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवो

(१) वाधनादा—पा० ३ ।

(२) द्विदार्दीना—पा० १ ।

(३) दृष्टक वशिन इच्छामात्रादश्ये क्रियोत्पादः—पा० १ । ३ ।

(१) इनुमोयतइनि वाच्यम् । आगमविरोधिनो इनुमानसो-
त्यादायोगात् । अन्तर्धानं चाञ्जनपदिना मनुजादीनामिव
तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे
दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तमनेकप्रतिपत्तेरिति । “तथा-
हि कति देवा इत्युपक्रम्य”ति । वैश्वदेवशक्तस्य हि नि-
विदि कति देवा इत्युपक्रम्य निविदैवोचरं दत्तं शाकल्याय
याज्ञवल्क्येन “त्रयस्त्री च शता त्रयस्त्री च सहस्रे”-
ति । निविज्ञाम अस्यमानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रप-
दानि । एतदुक्तं भवति, वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः
अस्यमानाः प्रसंख्यात्तम इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्य-
स्योचरं त्रयस्त्री च शतेत्यादि । यावत्संख्याका वैश्व-
देवनिविदि संख्याता देवास्ताएताकृत इति । पुनस्त्र शाक-
ल्येन कतमे तद्दिनि संख्येषु पृष्ठेषु याज्ञवल्क्यस्योचरं म-
हिमान एवैषामेते त्रयविंशत्येव देवा इति । अष्टौ वसव
एकादश रुद्रा द्वादशादिवा इन्द्रस्त्र प्रजापतिस्तेति त्रय-
विंशत्येवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्य-
स्य द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्रा-
णिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमतो
जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति
दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादश
च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तदुक्तित्वात् । ते हि
प्रायणकालउक्तामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम-

आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः प-
रिवर्तमानाः प्राणभूतामायूषिं च कर्मफलोपभोगं चादापथ-
न्तीत्यादित्याः । अशनिरिद्धः सा हि वलं सा चौद्दस्य परमा
ईश्वरा तया हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनशिल्प-
रशनिरिद्धः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञसू-
पं च पश्चवः प्रजापतिः । एतएव चयस्त्रिशहेवाः पण्णाम-
ग्रिष्ठिवीवायन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भि-
द्यन्ते । षडेव तु देवाः । ते तु षडग्रिं पृथिवीं चैकीकृ-
त्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य चयो
लोकाद्य एव देवा भवन्ति । चय एव च चयो उच्चप्रा-
णयोरन्तर्भवन्तो उच्चप्राणौ हौ देवौ भवतः । तावप्य(१)
धर्मद्वां देव एकः । कतमोधर्मद्वाः । योयं वायुः पवते । क-
थमयमेक एवाधर्मद्वाः, यदस्मिन्स्ति सर्वमिदमधर्मद्वां ग्रा-
म्प्रोतीति । तेनाधर्मद्वां इति । कतम एक इति, स एवा-
धर्मद्वाः ग्राण एको ब्रह्मा । सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्रह्मा तदे-
व सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव
देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवसूपतामाह श्रुतिः । सूति-
ष निगद व्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युपाया-
नुष्ठानवशात्याप्नाणिमादैश्चर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रू-
यते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह ।
“प्राप्नाणिमादैश्चर्याणां योगिना”मिति । अणिमा लघिमा
महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीश्वित्वं वशित्वं यचकामावसायिते-

त्यैश्चर्याणि । “अपरा व्याख्ये”ति । अनेकत्र कर्मणि यु-
गपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव
परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह । “क्व चिदेक”इति ।
न खलु बङ्गषु आहेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गम्तु-
मर्हति । एकस्थानेकत्र युगपदङ्गभावमाह । “क्व चिच्छे-
क” इति । यथैकं ब्राह्मणमुहिष्य युगपदङ्गमस्कारः क्रि-
यते बङ्गभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुहिष्य बङ्ग-
भिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपदङ्गविस्त्यज्यते, तस्यास्त तत्त्वा-
संनिच्छिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगप-
दिप्रकृष्टानेकार्थीपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्य-

क्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

गोत्त्वादिवत्यूर्वावमर्शभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचका-
दिवह् आकाशादिशब्दवह् व्यक्तिवचना एव वस्त्रादिशब्दाः
तस्यास्त नित्यत्वात्तया सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विद्य-
हादियोगे तु सावयवत्वेन वस्त्रादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं व-
स्त्रादिशब्दो न स्वार्थेन संबद्धं आसीत्स्वार्थस्यैवाभावात् ।
मतस्योत्तमे वस्त्रादौ वस्त्रादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवन् देवहत्ता-
दिशब्दसंबन्धवत्युरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्य-
योपि पुरुषबुद्धिनेति स्थानः । पुरुषबुद्धिष्य मानान्तराधी-
मजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याइन्येतेति श-
क्षार्थः । उत्तरम् । “न” “अतः प्रभवाह्”वस्त्रादिजातिवा-

चकाच्छब्दासज्जासीयं व्यक्तिं चिकीर्षितं बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्त्रादीनां ब्रह्मोपादानत्वात् तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं वस्त्रत्वादिजानेवा तदुपाधेवा यथा कथा चिदाकृत्या इवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाशेपसमाधानाभ्यां विभजते । “ननु जन्माद्यस्य यत्” इति । ते निगदव्याख्याते । तत् किमिदानीं खयंभुवा वाऽन् निर्मिता कालिदासादिभिरिव कुमारसंभवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षाक्यत्वादप्रामाण्यमापत्तिमित्यत आह । “उत्सर्गीप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक” इति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परया इध्यनम् । एतदुक्तं भवति । खयंभुवो वेदकर्तृत्वेष्टि न कालिदासादिवत् खतन्त्रत्वमपि तु पूर्वस्थ-ष्ट्व्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाये भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेष्टेतद् दृश्यत तद्वर्णनात् प्राचामपि कर्तृणां तथाभावो इनुमीयतइत्याह । “अपि च चिकीर्षित”मिति । आलिपति । “किमात्मकं पुन्”रिति । अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । तत्र न तावद्सादीनां वकारादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्, अगृहोत्संगतेष्व वाचकत्वेनिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा (१) स्वार्थमभिदधीरन् मिलित्वा

[अ. १ पा. ३ छ. २८]

[२४८]

[भाषी]

वा । न तावत् प्रत्येकम् एक(१)वर्णाच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्त्रप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गतां (२) मिथः साहित्य(३)संभवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति । न च स्व(४)-रूपसाच्चित्याभावेषि वर्णानामाद्येयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतं, विकल्पासच्चित्यात् । को नु खस्वयं संस्कारोभिमतः, किमपूर्वं नामाग्नेयादिजन्यमिव, किंवा भावनापरनामा सृष्टिप्रभव(५)बोजम् । न तावत् प्रथमः कल्पः । नहि शब्दः स्वरूपतोङ्गतो वा ऽविदितो ऽविदितसंगतिरथधेच्चेतुरन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वा ऽगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गस्य शब्दो धूमादिवत् प्रत्यायको ऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यप्रत्ययात्मागवगन्तव्यः । न च तदास्थावगमोपायेस्ति । अर्थप्रत्ययात्मु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविश्वनि । संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततस्य तदवसाय इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थमात्रमनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थमपि भवितुंग-

(१) एकैक—पा० २ ।

(२) मपवर्गिणाम्—पा० २ ।

(३) ‘साहित्य’—१ । २ नास्ति ।

(४) ‘स्व’ १ । २ । ३ नास्ति ।

(५) प्रसव—पा० १ । २ । ३ ।

र्हन्ति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । नहि यैव वक्षेद्दृश्नशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दृश्न-शक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युक्तमेषोच्चरितेभ्यो वर्णे-भ्यः सैवाप्स्त स्मृतिवीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसञ्जेत, न चाल्ति । तस्मान्न कथं चिदपि वर्णा अर्थधीच्छेत्वा, नापि तदरिक्तः स्फोटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यान्तद्वगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामा-त्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीच्छेतुभावे सर्वदा इर्थप्रत्ययोत्याद-प्रसङ्गो निरपेक्षस्य चेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छ-व्याद्वाच्योत्याद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्यदेशीय आच । “स्फोट मित्याच्छेति” । मृष्ट्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्ट्यामः । तदनुभवानन्तरं विदि-तसंगतेर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्रामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगते: सर्वजनीनत्वात् । न चायमस्ति वाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिष्ठेति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीगीचाह्नाता वा स्यात् एका-र्थधीच्छेतुता वा । न तावदेकधीगीचराणां धवखदिरपलाशा-नामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपला-शा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीच्छेतुता । तद्वेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेभात् । तद्वेतुत्वेन तु साहित्यकल्पने इन्द्र्योन्याश्रय-प्रसङ्गः । साहित्यान्तद्वेतुत्वं तद्वेतुत्वाच्च साहित्यमिति । त-सादयमवाधितो इनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो व-

र्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बने स स्फोट इति, तं च ध्वनयः
प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्राग-
र्थधोः स्यात् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद् यथासं द्विचिच-
तुष्यच्चप्रदर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलुब्धजन्मनि
चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्य-
ज्ञायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोन्नरेषामानर्थक्यं ध-
नीनाम् । नापि प्राची, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाका-
भावेनानुशङ्खाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् ।
न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधारस्यन्ति प्राची
वर्णा, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्य-
क्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात् । स्फोटज्ञानस्य च प्र-
त्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त
एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः ।
तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तदेतदाचा-
र्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति । “वर्णा एव तु न
शब्द” इति । एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटो (१) प्रभुपेयेत, यदि
वर्णानां वाचकत्वं न संभवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत ।
द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वादा-
व्यस्तस्मस्तप्रकारदद्याभावादा । न तावत्प्रथमः कल्पः । व-
र्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं
सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । न चा-
सत्यप्येकत्वे उवालादिवत्सादश्यनिवन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञान-

(१) स्फोटो वाचकत्वेना—पा० २ ।

मिति साम्रातम् । सादृश्यनिवन्धनत्वमस्य बलवद्वाधकोपनिपाताद्वा उत्खोयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिज्ञाभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतः-प्रामाण्यवादिभिः ।

उत्प्रेक्षेत च्छि यो मोहाद्वालातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवद्वारेष संशयात्मा क्षयं ब्रजेत् ॥ इति ।

प्रपञ्चितं चैतदसाभिर्न्यायकणिकायाम् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनिरं भेदोपलभात् । अत एव शब्दभेदोपलभादक्तुभेद उच्चीयते, सेमशर्मा उधोते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यतो (१) बज्जुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीच्छताम् । यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेत्तमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यमेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिज्जदेशपरिमाणसंख्यानव्यक्ष्युपधानभेदाङ्गिन्देशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एका उपि व्यञ्जकभेदात्तद्वर्मानुपातिनीव प्रथतइति भवन्त एव विदाहुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वर्तगव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गुडुना गत्वेनाभ्युपेतेन ।
यथाऽङ्गः ।

(१) यत इत्यस्यामे 'व्यक्तिभेदानुभवो नास्ति, यदस्तीति, नमस्ताहि' । इत्यधिकम् । १।

तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव स्तप्त्यते (१) ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥

न च स्वस्तिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्यु-
चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुदचारयच्चैव इति
प्रत्ययः स्थान् । न स्याद्गत्वा उदचारयद्वकारमिति । न
चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शतक्षत्वद्विन्निरीनुपायुक्त-
देवदत्त इति । अत्र व्वि सोरस्तां ऋन्दतोपि गकारादि-
व्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः
प्रत्यभिज्ञानवाधकमुत्थापयति । “कथं ह्येकस्मिन् काले बहू-
नामुच्चारयता”मिति । यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तज्जाना ।
यथा गवाच्चादिर्दिशफैकशफकेसरगलकम्बलादिमान् । युग-
पदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांशायं वर्णस्तस्मान्नाना भ-
वितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा, न वर्णधर्मा
इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामआवश्यते
कथं तद्वर्माः आवणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यं, नहि
गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् प्रा-
णारसनशोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तदन्तः पृथिव्युद-
काकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं शो-
त्रम् । तद्गुणांखदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दासंस-
र्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्य-
भिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्पर-
विरोधिनोऽपर्यायेण संभवन्ति । तस्माद्यथा मखस्यैकस्य

मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंख्यानमेदवि-
भ्रम, एवमेकस्यापि वर्णस्थ व्यञ्जकध्वनिनिवन्धनोयं विरुद्ध-
नानाधर्मसंसर्गविभ्रमो, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग, इति
स्थिते उभ्युपेत्य परिचारमाह भाष्यकारः । “अथ वा ध्व-
निक्तत” इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम
गुणगुणिनावेकेन्द्रियद्याद्यौ तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि श-
ब्दवच्छावणत्वात् । ध्वनिस्खरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्ष-
यति । ‘कः पुनरय’मिति । न चायमनिर्द्वारितविशेषवर्णत्व-
सामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्वनिप्र-
त्यय इति साम्रतम् । तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादि-
व्यक्तिवद्व्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन
सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः शब्दा-
तिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः आवणो उभ्युपेयः । उभ-
यथापि चाच्चु व्यञ्जनेषु च तत्तदध्वनिभेदोपधानेनानुनासि-
कत्वादयो उवगम्यमानास्तद्वर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु
स्तः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः
परस्यारविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । न-
हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न
तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । “एवं च
सति सालभ्वना” इति । यद्येष परस्याग्न्यचो धर्मिण्यगृह्ण-
माणे तद्वर्मा न शक्या अच्छीतुमिति । एवं नामास्तु तथा
तुष्टतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन शणिक-
त्वेन वर्णानामशक्त्वसंगतियच्छतया यद्वाचकत्वमापादितं व-

र्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारदयासंभवेन तु यदा सञ्ज्ञितं तन्निराचिकीर्षुराहु । “वर्णेभ्यस्थार्थप्रतीते”रिति । कल्पनाममृष्ट्यमाण एकदेश्याहु । “न कल्पयामी”ति । निराकरोति । “न, अस्या अपि बुद्धे”रिति । निरूपयतु तावद्गौरिल्येकं पदमिति धियमायुषान् । किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्येनावगाहते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् । यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूपितः (१) प्रत्ययो न स्थान् । नच्च वराहधीर्महिषरूपितं वराहमवगाहते । पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यज्ञयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नात्मस्थस्थानकरणनिधायतया उन्योन्यविसद्गततत्त्वद्व्यञ्जकध्वनिसादश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसद्गतानेकपदसादश्यान्यापादयनः सादश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकपाणदर्पणादयो उनेकमनेकवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदम् । एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत् तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवस्तितोसि । एकधीरेव नानात्मस्य बाधिकेनि चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्तद्विति नानात्मावभास एवैकत्वं कस्माच्च बाधते । अथ वा वनसेनादिवुद्घिवदेकात्मनानात्मे न विरुद्धे । नो खलु स्तेनावनबुद्धिगजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च भेद-

मपबाधमाने उदीयेते, अपि तु भिज्ञानामेव सतां केन
चिदेकेनोपाधिना इवस्त्रिज्ञानामेकत्वमापादयतः । न चैपा-
धिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्म विरुद्धते, न ह्यौपचारिक-
मग्नित्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्वयेक-
वर्णानुभवजनितभावनानिचयलघ्जन्मनि निखिलवर्णावगा-
हिनि सृतिज्ञानएकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेकवि-
ज्ञानविषयतया वैकार्यधीचेतुतया वैकत्वमैपचारिकमवग-
न्तव्यम् । न चैकार्यधीचेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्यधीचेतु-
भाव इति परस्यराश्रयम् । न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा
एकसृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते । न च तत्प्रथानन्तरं
बृहस्पार्थधीर्नीन्नीयते, तदुन्नयनाच्च तेषामेकार्यधियं प्रति
कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् ।
न चैकसृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानाम-
भेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयत्नेभ्य एतेभ्यो इर्थप्रत्यय-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि

यावन्तो यादशा ये च पदार्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यात्मे तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

ननु पङ्किन्बुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शास्त्रादीना-
मिति पङ्किन्विति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथैव वर्णानां
नित्यानां विभूनां चास्त्रि वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भ-
वेत्, सचैक इति कुतस्यः क्रम एषामिति चेत्, न । एकस्याम-
पि सृतौ वर्णहृपवल्कमवस्त्रपूर्वानुभूततापरामर्शात् । तथाच्च ।
अराराजेति पदयोः प्रथयन्त्योः सृतिधियोस्तत्वे ऽपि वर्ण-

[अ.१ पा.३ छ.२८] [२४६]

[भास्ती]

नां क्रमभेदात्यदभेदः स्फुटनरं चकास्ति । तथा च ना-
क्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः सृतिबुद्धावेकस्थां वर्ण-
नां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाऽः,

पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति द्वरयः ।

क्रमन्यनातिरिक्तत्वस्त्रवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् । दिष्टाचमत्र द्वचितं, विस्तरलु
तत्त्वबिन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन
सन्त्वनित्या एव वर्णस्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव सङ्गतिग्रह्ये
इनादित्त्वा व्यवहारः सेत्यतीत्याह । “अथापि नाम”ति ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं
पुनः साध्यतद्यत आह । “स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि
स्थिते वेदस्य नित्यत्वं”इति । नज्ञनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति
तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्माज्जित्यो वेदो जग-
दुत्पत्तिहेतुत्वाद्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढी-
कृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरो-

धो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् द्वत्रस्य शङ्कापदानि पठति “अथापि
स्मादि”ति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं
भवेत् । एवमध्यापकाध्येत्परम्पराविच्छेदे वदस्य नित्यत्वं स्था-

त । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलये (१) इत्यन्तास्तश्चापूर्व-
स्थोत्यादे इभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः
संबन्धः स्यात् । अध्यापंकाध्येत्संतानविच्छेदे च किमाश्रयो
वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वा-
च्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकस्थिता हि ते तद्विच्छेदे न
स्थातुमर्हन्ति । न च ब्रह्मणस्तद्वासना, तस्य विद्यात्मनः
शुद्धस्वभावस्य तद्योगात् । ब्रह्मणश्च द्वष्ट्यादावन्तःकर-
णाद्यस्तद्वच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्मावि-
द्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमि-
दं शब्दार्थसंबन्धवेदनित्यत्वं द्वष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभि-
धात्यहेणाध्यापकाध्येतारावुक्तौ । शङ्कां निराकर्तुं द्वच्चम-
वतारयति । “तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि”ति ।
यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणाद्यः समुदाचरद्रुत्तयः
सन्ति तथापि स्वकारणे इनिर्वाच्यायामविद्यायां लोनाः द्व-
क्षेण शक्तिरूपेण कर्मविशेषकाविद्यावासनाभिः सज्जावतिष्ठ-
न्तएव । तथा च स्मृतिः ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलशणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता, यथा कूर्मदेह-
निलीनान्यङ्गानि ततो निस्सुरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्त-
मृग्नावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघना-
घनासारावसेकसुचितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति । त-

था पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरुपाण्युत्यद्यन्ते । एतदुक्तं भवति । यद्यपीच्चरात्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीच्चरः प्राणभृत्कर्माविद्यासद्वकारी तदनुरुपमेव द्वजन्ति । न च सर्गप्रलयभ्युपगमेषि संसारानादितान्तरेणैतदुपद्यते । इति सर्गप्रलयभ्युपगमेषि संसारानादिता न विरुद्ध्यतइति । तदिदमुक्ता “मुपपद्यते, चाप्युपलभ्यते चा” गमते इति । स्यादेतत् । भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः सरणं वेदानामित्यत आह । “अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयो” रिति । यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातन्निःशेषमे (१) सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषस्तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसञ्चितलयत्क्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम् । ननु नार्पयायेण सर्वेषां सुषुप्ता (२) वस्था, केषां चिन्तदा प्रबोधात् तेभ्यश्च सुप्तोत्तिनां अच्छणसंभवात् प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्तरणोपपत्तेः शब्दार्थसंबन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्वपर्यायेण प्राणभृत्मात्रवत्तों प्रायणकालविप्रकर्षै च तत्र संस्कारमात्राच्छेद (३) चेत्प्र स्त, इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुक्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति । “स्यादेतत्खाप” इति । परिच्छरति । “नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनो” ति । अयमभिसंधिः । न

(१) प्राणमात्रावशेषता तन्निःशेषतेति—पा० ३ ।

(२) स्वापा—पा० १ । ३ ।

(३) उद्देश—पा० ३ ।

तावत्प्रायणकालविग्रकर्षीं सर्वसंस्कारोच्चेदकौ, पूर्वाभ्यस्त-
स्मृत्यनुसंधानाज्ञानस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः (१) । म-
नुज(२)जन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसच्चव्यवहितानां पु-
नर्मनुष्यजातिसंवर्तकेन कर्मणा उभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् । त-
सान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविग्रकर्षादै पू-
र्ववासनानुवृत्तिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्म-
ज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीतां महा-
धियाम् । यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञा-
नादीनामनुभूयते निकर्षः । एवमा मनुष्येभ्य एवा (३) च
भगवतो हिरण्यगर्भाजज्ञानादीनां प्रकर्षोपि संभाव्यते ।
तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूच्चमश्च-
वते । एवं चाच भवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृही-
तानामुपपद्यते कल्पान्तरसंबन्धिनिखिलव्यवहारानुसंधानमि-
ति । सुगममन्यत् । स्थादेतत् । अस्तु कल्पान्तरव्यवहारा-
नुसंधानं तेषामस्यां तु स्वष्टावन्यएव वेदाः, अन्यएव चैषाम-
र्थाः, अन्यएव वर्णाश्रमाः । धर्माच्चानर्थो उर्थश्वाधर्मात् । अ-
नर्थश्वेषितो उर्थशानीशितो, उपूर्वत्वात् सर्गस्य । तसात्कृत-
मत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेनाकिंचित्करत्वात् । तथा
च पूर्वव्यवहारोच्चेदाच्छब्दार्थसंबन्धस्त्र वेदशानित्यौ प्रसङ्गे-
यातामित्यत आह । “प्राणिनां च सुखप्राप्तय” इति ।

(१) अनुपत्तेरित्याधिकम् । १ । २ ।

(२) मनुष्य—पा० १ । २ । ३ ।

(३) भ्यक्षा—पा० ३ ।

यथावसुखभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते न तु स्वभाव-
सामर्थ्यमन्यथयितु(१)मर्हति । नहि जातु सुखं तत्वेन
जिह्वास्थये, दुखं चोपादित्यये । न च जातु धर्माधर्मयोः
सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि स्त्रिपण्डात्पटो, घटश्च तत्तु-
भ्यो जायते । तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात् सर्वं
सर्वसाङ्गवेदिति पिपासुरपि दद्धनमाहृत्य पिपासामुपशमये-
त्, श्रीतार्तो वा तोयमाहृत्य श्रीतार्तिमिति । तेन द्वष्ट-
न्तरेपि ब्रह्मचत्यादिरनर्थचेतुरेवार्थचेतुस्य यागादिरित्यानपू-
र्व्यं सिद्धम् ।

एवं च यएव वेदा अस्मिन्कल्पे तएव कल्पान्तरे तएव चै-
षामर्थास्तएव च वर्णाश्रमाः । द्वष्टसाधर्म्यसंभवे तदैधर्म्यक-
ल्पनमनुमानागमविरुद्धम् ।

आगमाश्चेच्च भूयासो भाष्यकारेण दर्शिताः ।

श्रुतिस्त्रिपुराणाख्यास्तुत्कोपोऽन्यथा भवेत् ॥

तस्माद्युष्टकां “समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्य” विरोध इति ।
‘अग्निर्वा अकामयते’ति भाविनोँ वृत्तिमाश्रित्य यजमान
एवाग्निरुच्यते । नद्यग्रेदेवतान्तरमग्निरस्ति ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं

जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवषीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते, किं
सर्वात् ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किं वा कास्तु चिदेव

(१) सभावसामर्थ्यं अन्यथाथेतु—पा० १। २।

केषां चित् । यद्यविशेषेण सर्वात्, ततो मध्वादिविद्याखसं-
भवः । “कथमसौ वा ऽदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या
आदित्यं मध्वध्यासेनो(१)पासीरन्” । उपास्योपासकभावो
हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः संभवति ।
न चादित्यान्तरमस्ति । प्राचामादित्यानामस्मिन् कल्पे क्षी-
णाधिकारत्वात् । “पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोचितादी-
न्युपक्रम्ये”ति । अयमर्थः । असौ वा आदित्यो देवमध्वि-
ति देवनां मोदना(२)मध्विव मधु । भ्रामरमधुसारूप्यमा-
हास्य श्रुतिः । ‘तस्य मधुनो द्यौरेव तिरस्थीनवंशः । अ-
न्तरिक्षं मध्वपूपः’ । आदित्यस्य हि मधुनोपूपः पटलम-
न्तरिक्षमाकाशं तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयःप्र-
भूतीन्यग्नौ इयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरुत्पन्नपा-
कान्यमृतनीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृज्ज्वलमधुपैर्यन्ते ।
यथा हि भ्रमराः (३) पुष्टेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमा-
नयन्येवमृज्ज्वला भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थमारणादिभिर्वृ-
गेदविच्छितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तन्निध्यन्नमकरन्दमा-
दित्यमण्डलं लोचिताभिरस्य प्राचीन(४)रश्मिनाडीभिरानय-
न्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो द-
शिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्राभिर्यजुर्वेदविच्छितकर्मकुसुमेभ्य

(१) मध्वारोपेण—पा० २ ।

(२) मोदहेतुत्वात्—पा० २ ।

(३) हि मधुपाः—पा० १ ।

(४) प्राचीभिः—पा० १ । २ । ३ ।

आहृत्याग्ने ऊतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेद(१) मन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । तथा(२)स्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्ने ऊतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्ने ऊतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमर्थर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमादितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिश्वं शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या आदित्यमधुन जर्धा रश्मिनाडो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाडो चत्वार्दिसंबद्धाः क्रमणेऽपिश्चेति योजना । एतदेवामृतं दृष्टेऽपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजून्द्रियसाकल्यवीर्यनादान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये त्रृप्तयन्ति । तेन खस्त्रमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति । न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विश्वधर्मे

(१) वेद—नास्ति । १ । २ । ३ ।

(२) अथ—पा० । २ ।

इपि तु ज्ञातद्वयभावस्थ प्राप्यप्रापकभावस्थेति । “तथाग्निः पाद” इति । अधिदैवतं (१) खरखाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादित्तिनत्वं च ब्रह्मणा साहृप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणस्त्वारः पादा अग्न्यादयोऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोपि नाकाशे-न सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादास्तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति । “वायुर्वाव संवर्ग” स्तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति । “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश” उपदेशः । अतिरोद्धितार्थमन्यत् । यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवषीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः किं तु यथासंभवमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते ।

ज्योतिषि भावाच ॥ ३२ ॥

लौकिकौ ज्ञादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं, न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । “स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिज्ञासपुराण-लोकेभ्य” इति तत्र जगृभ्य ते दक्षिणमिन्द्रहस्तमिति च, काश्चिरिन्द्र इदिति च । काश्चिमुष्टिः । तथा ‘नुविशीवो वयोदरः सुवाङ्गरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिम्बते’ इति विश्ववस्त्रं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा ह्यविर्भेजनं देवताया दर्शयन्ति । अङ्गीन्द्र पिब च प्रस्थित-

(१) आकाशो ब्रह्मोत्ति—अधिकम् । ३ ।

स्येत्यादयः । तथेशानाम् । ‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या
इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्द्रे-
धिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे च्य इन्द्र’ इति । तथेशानमस्य
जगतः स्वर्द्धशमीशानमिन्द्र तस्थुष’ इति । तथा वरिवसि-
तारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदामं दर्शयति
‘आङ्गतिभिरेव देवान् ज्ञतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमू-
र्जं च यच्छन्ती’ति । ‘तप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिरुप-
यतो’ति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याङ्गः ।

ते द्वपास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः पशुभैः । इति ।

पुराणवचांसि च भूर्यासि देवताविद्यह्वादिपञ्चकप्रपञ्चमा-
चक्षते । लौकिका अपि देवताविद्यह्वादिपञ्चकं स्मरन्ति चो-
पचरन्ति च । तथाच्च । यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं
पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता चवि-
र्भुक्तान्ति । तथेशानामिमामाङ्गः । देवयामो देवक्षेत्रमिति ।
तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाङ्गः । प्रसन्नो-
स्य पशुपतिः पुत्रोस्य जातः । प्रसन्नोस्य धनदो धनमनेन
लब्धमिति । तदेतत्पूर्वपश्ची दूषयति । “नेत्युच्यते । नच्च
तावज्जोको नामे”ति । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको
नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किं तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसि-
द्धिः सत्यतामश्रुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावद् मूलाभावादि-
ज्ञवते । न चाचविद्यह्वादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतमस्ति प्रमा-
णम् । न चेतिह्वासादिमूलं भवितुमर्हति तस्यापि पौरुषेय-
त्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् । प्रत्यक्षादीनां चाचाभावादित्याह ।

“इतिहासपुराणमपि”ति । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विश्वादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह । “अर्थवादा अपि”ति । विष्णुदेशेनैकवाक्यतामापाद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति चिशाब्दन्यायविदः प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थेष्विपि समर्थते यथा वायोः शेषिष्ठत्वम् । तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विश्वादिपञ्चके सोर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः । अतत्परस्य शब्दो न तदवगमयितुमलमिति तदवंगमायास्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवती, ति वाक्यं भिद्येत । न च संभंवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्यात्प्रमाणान्तरानधिगतविश्वादिमत्ता इन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्रास्य ब्रीह्मादिवच्छुत्यादिभिस्तत्रत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्तित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टस्य प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्तरणं, सूत्वा चानुतिष्ठन्यनुष्ठातारः पदार्थान् । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्तरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विश्वादावपि तात्पर्यं युज्यतइति न तेभ्योपि तस्मिद्धिः । तस्याहेवताविश्वत्तदिभावयाच्चकप्रमाणभावात्माप्ना षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्नम् ।

एवं प्राप्ते उभिधोयते ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥३३॥

“तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती”त्यादि“भूतधातोरादिल्यादिव्यप्रचेतनल्वमभ्युपगम्यत”इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । “मन्त्रार्थवादादिव्यवच्चारादि”ति । आदिग्रहणेनेतिच्छासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्णन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्त्वस्तदर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते । “यदप्युक्त”मिति । एकादेशिमतेन तावत्परिच्छरति । “अच्च ब्रूम्”इति । तदेतत्पूर्वपश्चिममुत्याय दूषयति । “अचाह”, पूर्वपक्षी । शाब्दो खस्त्रियं गतिः । यज्ञात्यर्थाधीनवृत्तित्वं नाम नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नह्य श्चिनिर्णेजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यमितः सारमेयवेगवद्गमनं गथयितुमर्हति । न च नञ्चति महावाक्ये ऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्यो ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमाचात्मोऽप्यर्थो ऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । नह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायेन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं वा कोवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह । “अत्रोच्यते । विषम उपन्यास”इति । अयमभिसंधिः । लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमाचसरणे पर्यवस्थन्ति । नह्य स्वार्थस्मरणमाचाय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थे तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षादाक्यार्थं प्रत्याययितुमीश्वते इति स्वार्थस्मरणं वाक्यार्थ-

मितये उवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं
यत् तत् तेन विना पर्यवस्थतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन
पर्यवसानं पदानाम् । न च नज्वति वाक्ये विधानपर्यवसा-
नम् । तथा सति नज्पदमनर्थकं स्थात् । यथाऽङ्गः ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णस्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्थन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमितये तेषां प्रबृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके उवालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्या-
न्तरेण संबन्धस्तत्र स्तोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सि-
द्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यव-
सितवृत्तिनः पश्चात्कुतश्चिद्वेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः
कल्पते । यथा 'वायुर्वै छेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भा-
गधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमा-
लभेते'त्यत्र । इच्छ हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वा-
ध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्यत्तो भूतार्थमा-
त्रपर्यवस्तिर्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । त-
त्स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः
सन्तस्तत्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्वयं लक्षयन्ति, न पुन-
रविवक्षितस्वार्था एव तक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव
न भवेत् । अभिधेयाविनाभावस्य तद्वीजस्याभावात् । अत
एव गङ्गायां ओष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबद्धमेव । तीरं
लक्षयति न त समुद्रतीरं तत्कस्य छेतोः, स्वार्थप्रत्यासन्ध-

भावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा हस्यन्ते, यथादित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधो यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्धार्थं गुणवादस्त्रिति च तत्सिद्धिरिति चासूच्यज्जैमिनिः । तस्माद्यत्र सोर्योर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोर्यः प्रसिध्यति । इयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्वैकत्तर्थे प्रवृत्तते । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्यो उर्थमवगच्छति न तथाम्नायतस्तत्र व्युत्पन्नाद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमाणपेक्षया, इयोः स्वार्थे उनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेव मानान्तरविरोधे इपि कस्माद्गुणवादो भवति यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते । वेदान्तैरित्वाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः कस्माद्वार्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो च विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां पदार्था हारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः । एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि यथोर्य देवदत्तोया गौः क्रेतव्येत्येकं वाक्यमेषा बङ्गशीरत्यपरं, तदस्य बङ्गशीरत्वप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थं । तत्र यद्वारतस्तत्रमाणान्तरविरोधे उन्यथा नीयते । यथा विषं भश्येति वाक्यं मा इस्य गृह्णे भड्डवेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् ।

[भास्ती] [२५८] [अ. १ या. ३४. ३४]

यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पैरूषेयमप्रमाणमेव
भवति । वेदान्तास्तु पैर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभे-
दप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपैरूषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्वि-
कप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्र-
च्याव्य सांख्यवद्वारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न चादित्यो
वै यूपं इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु य-
पस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो
गुणवादेन नीयते यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति य-
था देवताविग्रहादौ तत्र द्वारतोपि विषयः प्रतीयमानो न
शक्यस्यकुम् । न च गुणवादेन नेतुं को ह्वः मुख्ये संभ-
वति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनिधिगतविग्रहादि
प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येति चेत् । अद्बा । भिन्नमेवैद्वाक्यं,
तथा सति तात्पर्यभेदोपीति चेत् । न । द्वारतोपि तद्वग्नौ
तात्पर्यान्तरकल्पनाया अयोगात् । न च यत्र यस्य(१)
न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं तथा सति विशिष्टपरं वा-
क्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात् विशे-
षणाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्र-
यत्वम् । आक्षेपादिशेषण प्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं
विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्मादिशिष्टप्रत्ययपरेभ्योपि
पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषय
त्वेनानिच्छतास्यभ्युपेयानि यथा तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवाद-
वाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्त-

(१) यस्य यत्र—पा० १। ३।

रविरोधे न युक्ताख्यतं नहि मुख्यार्थसंभवे गुणवादे युज्यते । न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थेयेन मानान्तरासंभवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम् । स्यादेतन् । तात्पर्यैवे ऽपि यदि वाक्यभेदः कथं तद्वर्त्येकत्वादेकं वाक्यम् । न । तत्रतत्र यथास्वं तत्तत्पदशार्थविशिष्टैकपदार्थ-प्रतीतिपर्यवसानसंभवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क चिद्वारभूतः क चिद्वारीत्येतावान् विशेषः । नम्बेवं सत्योदनं भुक्ता यामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेद-प्रसङ्गः । अन्यो हि संसर्ग आदनं भुक्तेति, अन्यस्तु यामं गच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् । भुक्तेति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्थति । तस्माद्यावति पदसमूहे पदाह्विताः पदार्थसूतयः पर्यवस्थान्ति; तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः (१) पर्यवस्थान्ति, विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । न च द्वाभ्यांद्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्प्रसङ्गः । नानात्वे ऽपि विशेषणां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यार्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावस्तिव्यापारयोः पश्चात् कुतस्मिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । “अपि च विधिभिरेवेद्वादिदैवत्यानी”ति । देवतामुद्दिश्य

(१) वाक्येष्वेताः—पा० १ ।

द्विरक्षयम् च तद्विषयस्वत्त्वत्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या, न च स्वरूपरच्छिता चेतसि शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा याद्वशमन्यपरेभ्यो ऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते । रूपान्तरकरणनायां मानाभावात् । मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि ‘ब्रात्यो ब्रात्यस्तो मेन यजेतेति ब्रात्यस्तद्रूपेशायां यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स ब्रात्य इति सिद्धवद्^(१) ब्रात्यस्तद्रूपमवगतं ब्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं स्वर्गकामो यजेतेति विधिनापेक्षितं सदर्थवादतो ऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि । ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । सत्यं रूपज्ञानमपेक्षते । तच्चान्यतो ऽसंभवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासनि बाधको ऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमनुभूयमानमसाम्रतं कर्त्तयितुम् । तस्माद्विध्यपेक्षितमन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत् । विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतो ऽर्थः स्त्रीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात् तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यन् आह । “न च शब्दमाच”मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो वि-

(१) सिद्धवत्—नास्ति १ । २ ।

यज्ञादिसिद्धिरपि वितिचासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थ-
वादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह । “इतिज्ञासे”ति ।
“श्लिष्टते” । युज्यते । निगदव्याख्यानमन्यत् । तदेवं
मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविश्यज्ञादौ गुर्वादिपूजावदेवतापू-
जातामको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलो उक्त्यते
अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपाद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैव
यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावादेवतातः फलोत्यादे या-
गभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांश्च
वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि
फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वादेवताभीजनप्र-
सादादीनां कृषिकर्मणद्वय तत्तद्वान्तरव्यापारस्य सस्याधि-
गमसाधनत्वम् । आग्रेयादीनाभिवोत्यत्तिपरमापूर्वावान्तरव्या-
पाराणां भवन्ते खर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणो उपूर्वावा-
न्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलव-
त्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया
विश्यज्ञादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीर्मासायाः द्वृत्तमपि
वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिरिति वि-
रुद्धते । तस्मात्सिद्धे देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्याख्यधिकारः ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणा-

त्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अवान्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह । “यथा मनु-
ष्याधिकारे”ति । शङ्काभीजमाह । “तत्रे”ति । निर्मृष्टनि-

खिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिकआनन्दे कस्य नाम चेतनस्या-
र्थिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत् । ना-
प्यस्य ब्रह्माज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं नि-
जं चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां अवणा-
दिसामर्थ्यं निजमप्रतिच्छतम् । अध्ययनाधानाभावादाग-
न्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेद्, इन्ताधानाभा-
वे सत्यगन्यभावादग्रिसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः, न च ब्र-
ह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधि-
क्रियन्ते । न चाध्ययनाभावात्तत्त्वाधानायामनधिकारो ब्रह्म-
विद्यायामिति साम्रतम् । यतो युक्तं यदाच्छवनीये जुच्छे-
त्याच्छवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तदपस्थालौकिक-
तयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधा-
नस्य च द्विजातिसंबन्धितया विधानात् । तत्पाद्योग्निरलौ-
किको न शूद्रस्यास्तीति नाच्छवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्या-
धिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति सा-
धनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत् । न ।
विकल्पासृज्वात् । तदध्यश्रवं पुरुषार्थं वा नियम्येत्,
यथा धनार्जने प्रतियज्ञादि । क्रत्वर्थं वा, यथा ब्रीहीनव-
इन्तीत्यवघातः । न तावत् क्रत्वर्थं । नहि स्वाध्यायोऽधे-
त्य इति कं चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमा-
सं प्रकृत्य ब्रीहीनवइन्तीति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिच-
रितं क्रतुसंबन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्र-
तुना संबन्धेताध्ययनं, नहि यथा जुङ्काद्यव्यभिचरितक्रतुसं-

बद्वमेवं स्वाध्याय इति । तस्माद्वेष क्रत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थे । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्लिं पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेषि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिवस्थनैव । इतिकर्तव्यतात् तु सामान्यतो विशेषतस्य प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव । नद्वानधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतात् घटते । तस्माद्विधधीनप्रवृत्तितया ॥ङ्गानां क्रत्वर्थता । क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम् । तेनार्थते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधे: पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः । तद्वूपस्य विनायध्ययनं पुस्तकादिपाठेनायधिगमात् । तस्मात्मुवर्णं भार्यमितिवदध्ययनादेव फलं कल्पनोयम् । तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूदस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकातः (१) । मा भूदा ॥ध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः (२) संवर्गविद्यायां तु भविष्यति । अच्छारे त्वाशूद्र इति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयवव्युत्पत्त्या ॥शूद्रे वर्णनोयः । अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्वात् । तस्माद्यथा ॥नधीयानस्येष्टौ निषादस्यपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-

(१) अधिक्रियेत—पा० १ । ३ ।

(२) विद्यास्वधिकारः—पा० १ । ४ ।

धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ग्रूमः । न शूद्र-
स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अथमभिसंधिः । यद्य-
पि स्वाध्यायोऽधेनव्य इत्यध्ययनविधिर्न किं चित्पलवत्क-
र्मारभ्यास्तातो, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धपदार्थगतः, न-
हि जुङ्गादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धस्तथापि स्वा-
ध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षिनोपायतामवगमय-
न् किं पिण्डपितृत्यज्ञवत्स्वर्गं वा सुवर्णं भार्यमिति व-
दार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्या-
येनाधीयोत्तेवमर्थः कल्पता, किं वा परम्परया उपन्यतो
उपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोत्तिविषये, न दृष्टद्वारेण परम्प-
रया उपन्यतो उपेक्षितप्रतिलभ्मे च यथाश्रुतिविनियोगोप-
पत्तौ च संभवन्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्ट-
फलकल्पनोचिता । दृष्टस्य स्वाध्यायाध्ययनसंस्काररूपेन हि
पुरुषेण संप्राप्ते प्राप्तस्य फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदय-
निःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादै दृष्ट-
द्वारेण परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य सा-
क्षाद्वारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते । यदा चाध्यय-
नसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽ-
भ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं त-
स्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य यस्य
चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च दिंजातीनामेवेत्युपन-
यनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुरुषकादिपठितस्वाध्यायज-
न्योऽर्थावबोधः शद्राणां न फलाय कल्पतइति शास्त्रीय-

सामर्थ्याभावात् शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्षित इति सिद्धम् ।
 “यज्ञे उनवक्तुप्त”इति यज्ञयच्चण्मुपलक्षणार्थम् । विद्याया-
 मनवक्तुप्त इत्येषि द्रष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वक-
 त्वान्विद्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते ।
 “यत्यनः संवर्गविद्याया”मिति । दूषयति । “न तक्षिङ्गम्” ।
 कुतः । “न्यायाभावात्” । न तावच्छूद्धः संवर्गविद्यायां
 साक्षात्त्वाद्यते । यथैतया निषादस्यपतिं याजयेदिति निषा-
 दस्यपतिः किं त्वर्थवादगतो उयं शूद्रशब्दः स चान्यतः
 सिद्धमर्थमवदोत्तयति न तु प्रापयतोत्तद्वरमीमांसकाः ।
 अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादस्ति बाधके प्रमाणान्तरेणा-
 र्थेवगम्यमानो विधिना चापेष्ठिः स्वीक्रियतएव । न्यायशा-
 स्तिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षा उत्ति, द्विजात्म-
 धिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं
 न्यायो उपोद्यते वचनबलान्विषादस्यपतिवत्र त्वेष विध्युद्देश-
 गत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्धाधिकारसिद्धिरिति
 भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रे उधिकारः शू-
 द्रस्य कल्प्यतां (१) संवर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्रद्व-
 द्यत्वा । “कामं चाय”मिति । नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः
 श्रुतो विद्यामात्रेधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि
 संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह । “अर्थवाद-
 स्थलादि”ति । तत्क्षमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं न चैतद्युक्तं,
 तुल्यं हि साप्रदायिकमित्यत आह । “शक्यते चायं शू-

(१) कल्प्यते—पा० १। २। कल्पते—पा० ३।

इति । एवं किलाचोपाख्यायते । जानश्रुतिः पौत्रा-
यणो वज्ञदायी अद्वादेयो वज्ञपाक्यः प्रियानिर्थिर्भूत । स-
च तेषुमेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पू-
र्णाननिरिभ्य आवसथान्कारयामास । सर्वत एत्यैतेष्वाव-
स्थेषु ममन्नपानमर्थिन उपयोक्त्यन्त(१)इति । अथस्य रा-
ज्ञो दानशौण्डस्य गुणगरिमसंतोषिताः सन्तोऽदेवर्षयो हं-
सहृपमाख्याय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्ष्य-
तलस्थीपरि मालामावध्याजमुखेषामग्रेत्सर्वं हंसं संबोध्य
पृष्ठतो ब्रजन्नेकतमो हंसः सङ्गुतमभ्युवाच । भज्ञाक्षभज्ञाक्ष
जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य युनिशं युलोकचायतं ज्योति-
स्तमा प्रसाङ्गीर्मितस्त्वा धाक्षीदिति । तमेवमुक्तवन्तमयगामो
हंसः प्रत्युवाच । कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुम्बानमिव रैक-
मात्य । अयमर्थः (२) । वर इति सोपहासमवरमाह (३) ।
अथ वा वरो वराकोयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे यस्माद्य
वराकसाक्षात्कमेन किंभूतमेतत्सन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव स
युम्बानमात्य । युम्बा गन्ती शकटी तथा सह वर्ततद्दि-
सयुम्बा रैकात्मिक कमेन प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्य । रै-
कस्य हि ज्योतिरसद्व्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य पि
भगवतः पुण्यज्ञानसंपन्नस्य (४) रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मे चैते
क्योदरवर्तिग्राणभृत्याक्षर्धमौन्नर्भवति न पुना रैकधर्मकस्य

(१) उपभोक्त्यन्ते—पा० ३ ।

(२) 'अयमर्थः'—३ नास्ति ।

(३) सोपहासमुक्तरमाह—पा० ३ ।

(४) पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य—पा० ३ ।

कस्य चिद्भर्मो इवगाहतइति । अथैष च सवचनादात्मने
इत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैकस्योपश्रुत्य विषणुमानसो
जानश्रुतिः किनवइवाज्ञपराजितः पैनःपुन्येन निश्चसन्नदेलं
कथमपि निश्चीयमतिवाह्यांबभूत् । ततो निशान्त(१)पिष्ठ-
नमनिभृतवन्दारवृन्दप्रारब्धुतिसच्चसंवलितं मङ्गलदृथनि-
ष्वेषमाकर्थं तत्पतलस्य एव राजैकपदे यन्तारमाह्यादिदे-
श, रैकाङ्कयं ब्रह्मविदमेकरनिं सयुग्मानमतिविविक्तेषु तेषुतेषु
विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतो इस-
भ्यमाच्छ्वेति । स च तत्राच्चित्यन् क चिदतिविविक्ते देशे
शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमद्राशीत् ।
दृष्ट्वा च रैकोयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्रा-
शीत् त्वमसि हे भगवन् सयुग्मा रैक इति । तस्य च रै-
कभावानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थेच्छां धनायां चेन्नीय
यन्ता राज्ञे निवेद्यामास । राजा तु तं निशम्य गवां
षट्शतानि निष्कं च द्वारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रै-
कं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद हे रैक गवां षट्शता-
नीमानि निष्कश्च द्वारश्चायमश्वतरीरथ एतदादत्ख, अनुशा-
धि मां भगवन्निति । अथैवमुक्तवन्नं प्रति साटोपं च सप्तृहं
चेवाच रैकः । अह द्वारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्ति-
ति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । द्वारेण युक्ता
इत्वा गन्त्वा रथो द्वारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेत-

न्नाचेण मम धनेनाकृस्यवर्तिनो^(१) गार्हस्थ्यस्य निर्वाचानुप-
योगिनेति भावः । आह्वार त्वेति तु पाठो इन्द्र्यकतया च गो-
भिः सहेत्यत्र प्रतिसंबन्धनुपादानेन चाचार्यैर्दूषितः । त-
दस्यामाख्यायिकायां श्रवणः पूर्वशब्देन जानश्रुती राज-
न्योपयवयवव्युत्पत्त्या वत्तुं, स हि रैक्षः परोक्षज्ञता चिख्या-
पयिषु^(२) रात्मनो जानश्रुतेः पूर्वेति पूर्वं खचयामास ।
कथं पुनः पूर्वशब्देन पूर्वगुत्पन्ना खच्यतद्विति । उच्यते, “तदा
इवणात्” तद्वाचष्टे “शुचमभिदुद्राव” जानश्रुतिः । पूर्वं
प्राप्तवानित्यर्थः । “शुचावा”जानश्रुतिः “द्रुद्रवे” शुचा प्राप्त
इत्यर्थः । अथवा शुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान् ।
तस्मात्तदाइवणादिति तस्यब्देन पूर्वा जानश्रुतिर्वा रैको
वा परामृश्यतद्व्युक्तम् ॥

क्षतिव्यत्वगतेश्वोन्तरत्वं चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

“इतस्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं” प्रकरण-
निरूपणे क्रियमाणे क्षतिव्यत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चै-
त्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति । “उ-
त्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे” चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा नि-
श्चितक्षतिव्यत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याचारा-
स्त्रिङ्गात् संदिग्धक्षतिव्यभावो जानश्रुतिः क्षतियो निश्चि-

(१) आकल्पान्तरवर्तिनो—पा० ३ ।

(२) जिज्ञापयिषुः—पा० १ । २ । ३ ।

यते । अथ इ शैनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काष-
सेनिं द्वदेन परिविष्टमाणौ ब्रह्मचारी विभिष्ण इति प्रसि-
द्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचा-
रिभिष्णया चास्याशूद्वलमवगम्यते(१) । नहि जातु ब्रह्मचारी
शूद्राज्ञं (२) भिज्ञते । याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्ञो
अभिप्रतारी । शत्त्वियत्वं चास्य चैवरथित्वात् । तस्माच्चैवर-
थिनामैकः क्षत्त्वपतिरजायतेति वचनात् । चैवरथित्वं चास्य
कापेयेन याजकेन योगात् । “एतेन वै चित्ररथं कापेया
अयाजयन्निति” इन्द्रेगानां द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य
याजकाः कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नैव
कापेयानां याज्योभवति यदि चैवरथिः स्यात् समानान्व-
यानां इ प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चै-
वरथित्वादभिप्रतारी काषसेनिः शत्त्वियः । तस्मिभिव्याहा-
राच्च जानश्रुतिः शत्त्वियः संभाव्यते । इतस्य शत्त्वियो जा-
नश्रुतिरित्याच्च “क्षत्तृप्रेषणादैश्वर्ययोगाच्च” । शत्तृप्रेषणे चार्य-
संभवे च तादृशस्य वदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्त्वियस्य दृष्टं
युधिष्ठिरादिवदिति ॥

संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलापा-

च ॥ ३६ ॥

न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शृङ्खलाधिका-

(१) अवगतम्—पा० १।२।३।

(२) शूद्रान्—पा० ३।

रः किं तु तेषुतेषु विद्योपदेशप्रदेशेषु पूनयनसंस्कारपराम-
र्गात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्वच्छविद्यायामनधिकार इति ।
नन्दनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते तान्द्वानुपनीयैवेति ।
तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह ।
“तान् द्वानुपनीयैत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः” प्राप्तिपूर्व-
कत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निषिध्यते ।
तच्च दिजातीनामिति दिजातय एव निषिद्धोपनयना अधि-
क्रियन्ते न शूद्र इति ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ २७ ॥

सत्यकामो है वै जावालः प्रमीतपिण्डकः स्वां मातरं जवा-
लामपृच्छत् (१) । अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, त-
द्वीतीये भवती किंगोत्रो ऽहमिति । सा ऽब्रवीत् । त्वज्जन-
कपरिचरणपरतया नाचमज्ञासिष्ठं यद्गोत्रं तवेति । स त्वा-
चार्यं गौतममुपससाद् । उपसद्योवाच, हे भगवन् ब्रह्म-
चर्यमुपेयां त्वयीति । स द्वोवाच, नाविज्ञातगोत्रं उपनी-
यतइति किंगोत्रोसीति । अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद
स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जवालामपृच्छं, सापि न वेदेति । त-
दुपश्रुत्याभ्यधाज्ञैतमः । नादिजन्मन आर्जवं युक्तमीदृशं
वचस्तेनास्ति शूद्रत्वसंभावनास्तीति त्वां दिजाति (२) जन्मा-
नमुपनेष्टद्युपनेतुमनुश्वासितुं च जावालं गौतमः प्रवृत्तः ।
तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते । “न सत्यादगा”

(१) लौ प्रचल—पा० १ । २ । ३ ।

(२) जाति—१ । २ । ३ नास्ति ।

इति । न सत्यमतिक्रान्तवाससीति ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृते- श ॥ ३८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरेहितार्थ-
मन्यत् ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राणवज्ञश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भड़का वायुः पञ्चवृ-
त्तिराध्यात्मिको बाह्यश्वात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि, प्राणशब्दे
मुख्यो वायवाध्यात्मिको, वज्रशब्दश्वाशनौ । अशनिश्च वायु-
परिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसूलिलसंलितः
पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयिद्वृष्ट्यशनिभावेन विव-
र्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति स वायुकं प्रतीयते तथा-
पि सर्वशब्दं आपेक्षिकोपि न स्वाभिधेयं जच्छाति किं तु
संकुचितवृत्तिर्भवति । प्राणवज्ञशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वा-
र्थमेव त्यजतः । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोचः स्वार्थ-
लेशावस्थानात् । अमृतशब्दोपि मरणाभाववचनो न सार्वका-
लिकं तदभावं ब्रूते, ज्योगजीवितयापि तदुपपत्तेः । यथा
अमृता देवा इति । तस्मात्माणवज्ञश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र
विविषितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । ‘कम्पनात्,
स्वायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित
इति मण्डुकस्तुत्यानुष्यते । ब्रह्मणो हि विभदेतज्जगत्

हृत्स्वं (१) स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति । न श्रुतिसंकोचमाचं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संबलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तं “पूर्वापरयोर्घन्यभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिष्यमानं प्रतिपद्येमचो” ति । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपोति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत् खलु पृष्ठं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पुष्टादन्यस्तिंख्यामाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसंबद्धप्रलापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिद्मृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । अपपुनर्मृत्युं जयतीति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधायातोन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । नह्यार्ताभ्यासादनर्ता भवतीति भावः ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्वृणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चाचाभावात् प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्षाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनंप्रसङ्गात् । समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः । तथाच्च, समुत्थानमुद्गमनमुच्यते न तु विवेकविज्ञानम् ।

(१) कृत्स्नं—? । २. नास्ति ।

उद्गमनं च तेजःपक्षे उर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्य-
श्वार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । तदुपसंपद्य तस्य
समोपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्ठ्यते कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ
क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा
खरूपनिष्ठपत्तिः । न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाशाल्का-
रो वृत्तिरूपो उभिनिष्ठत्तिः । सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना
न तु पराचीना सेयमुपसंपद्यते व्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्ति-
सृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवाच ज्योतिरिति प्राप्त-
म् । एवं प्राप्ते उभिधीयते । परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् ।
कस्मात् दर्शनात् । “तस्य हीह प्रकरणे” “उनुवृत्तिर्दश्यते” ।
यत् खलु प्रतिज्ञायते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंहित्यते
स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तद-
नुगुणतया नेतव्याः । न तु श्रुत्यनुरोधमाचेण प्रकरणादप-
क्रष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथोपाशुयाजवाक्ये
जामितादीषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंचारे च तदन्तःपा-
तिनो विष्णुरूपांशु यष्टव्य इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन
पृथग् विधयः प्रसञ्जयेन् । तत्किमिदानों तिस्तः साङ्गस्थो-
पसदः कार्या द्वादशाहीनस्येति प्रकरणानुरोधात् समुदाय-
प्रसिद्धिवललव्यमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथम-
एवयवव्युत्पत्त्या साङ्गं ज्योतिष्ठोममभिधाय तत्रैव द्वाद-
शोपसत्ता विधत्ताम् । स हि कृत्यविधानान्नं कुतश्चिदपि
द्वौयते क्रतोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम् । मैवम् । अवयवप्र-
सिद्धेः समुदायप्रसिद्धिवलोयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनान्नं द्वा-

दशोपसत्तामद्वीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शकोति विधातु-
म् । नायतोपकृष्टः सञ्चहर्गणस्य विधत्ते । परप्रकरणे इन्य-
धर्मविधेरन्यायत्वात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकर-
णस्य पुनरनुसंधानक्षेत्रात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाच्चीनस्ये-
ति वाक्येन साङ्कस्य तिस्रं उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं
द्वादशाच्चविच्छिता द्वादशोपसत्ता तत्पकृतिवेन च सर्वाच्चीनेषु
प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते । तस्माद्वीनश्रुत्या प्रकरणाबधे-
पि न द्वादशाच्चीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षो ज्योति-
ष्टोमप्रकरणान्नातस्य । पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यज्ञिङ्गबला-
त्प्रकरणाबधेनापकर्षस्तदगत्या । पैषणादौ च कर्मणि तस्या-
र्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपाय-
मार्गप्रतिपादके इतिविशदे एव संप्रसाद इति वाक्यस्यावि-
शदैकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वा-
दशाच्चीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष सं-
प्रसाद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम् । स्तु-
तिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वा-
दशाच्चीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेद-
स्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते ।
न चैतद्वैषम्यात्मदायप्रसिद्धिमुख्यः चावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य
साङ्कस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्चति, चित्वद्वादशत्वयोर्विं-
कल्पप्रसङ्गात् । न च सत्यां गतौ विकल्पो न्यायः । साङ्का-
च्चीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गा-
त् । प्रकरणादेव तदवगतेः । इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये

नोक्तदेषप्रसङ्ग इति पौर्वार्थपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्वृद्धिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुणयेन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतोयते । यत्कृतं सुमुक्तोरादित्यप्राप्तिरभिच्छितेनि । नासावात्यन्तिको मोक्षः किं तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्ठद्यतद्विति वचनं नक्षेत्रप्रकरणोक्तं ब्रह्म तत्त्वविदुषो गत्युक्तान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः । ‘न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त’ इति । न च तद्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयच्छेतुभावो, जीवस्य तु निरूपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारच्छेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसंपद्य संप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणा ऽभिनिष्ठत्तिराज्ञसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीचैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्यपरुषविषयत्वेनावस्थापनाऽज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्

॥ ४२ ॥

यद्यप्याकाशस्तस्मिन्नादित्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तददत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावान्नामरुपनिर्वहणस्य भूताकाशेष्वकाशदानेनोपपत्तेरक-

स्माच्च रुद्धिपरित्यागस्यायोगात् । नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च
नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वच्छितुरन्तरालत्वमाद्वापि तु ब्र-
ह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वच्छिता । ब्रह्म चैतयो-
रन्तरालं मध्यं सारमिति यावत् । न तु निर्वाहैव ब्रह्म
अन्तरालं वा निर्वाहृ । तस्मात्प्रसिद्धेभूताकाशमेवाकाशो न
तु ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । परमेवाकाशं ब्रह्म,
‘कस्मादर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्’ । नामरूपमात्रनिर्वच्छ-
कमिद्वाकाशमुच्यते । भूताकाशं च विकारत्वेन नामरू-
पान्तःपाति सत्कथमात्मानमुद्देश्यते । नहि सुशिक्षितोपि
विज्ञानी स्वेन स्वन्धेनात्मानं वोढुमुत्सव्यते । न च नाम-
रूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सं-
कोचयितुं सति संभवे युज्यते, न च निर्वच्छिकलं निरहु-
शमवगतं ब्रह्म लिङ्गं कथं चित्क्षेपेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् ।
अनेन जीवेनात्मना उनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
च तन्त्रष्टुतमतिस्थितं ब्रह्मलिङ्गमन्त्रं प्रतीयते । ब्रह्मरूप-
तथा च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् ।
एवं च निर्वच्छितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वच्छिता उन्यच्छा-
न्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नाम-
रूपे यदाकाशमन्तरेत्यमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्या-
काशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा । तद्ब्रह्म तदमृतमिति
व्यपदेशाद्ब्रह्मवाकाशमिति सिद्धम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदैन ॥ ४२ ॥

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।

तत्परे अन्यसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्येव तावदात्मा इच्छारास्यदं प्राणादिपरीतः सर्व-
जनसिद्धः । तमेव च योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुति-
संदर्भं आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुम-
र्हति । एवं च संसार्यात्मैव किं चिदपेत्य महान् संसारस्य
चानादित्वेनानादित्वादत उच्यते, न तु तदनिरिक्तः कस्ति-
त्र नित्यशुद्धिबुद्धिमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रा-
न्त्योः प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भे-
दः, किं त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यव-
स्थायो विशेषविषयाभावात्मपिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्व-
भावेन परिष्वक्तो न किं चिद्देत्यभेदेपि भेदवदुपचारेण
योजनीयम् । यथाऽङ्गः ‘प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञ’ इति । पत्या-
दयश्च शब्दाः कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मा-
र्जिततया तद्वाग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्सार्येवानूद्यते
न तु परमात्मा प्रतिपाद्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते ।
‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदैन’ व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसंधिः ।
किं संसारिणो इन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्या-
त्मपरं योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यमात्रोऽस्मिदित्य-
संसारित्यनिरिक्ते परमात्मनो इसंकीर्तनात्संसारिणश्चादि-
मध्यावसानेष्वमर्शात्संसार्यात्मपरं, न तावस्तंसार्यनिरिक्त-

स्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा ईक्ष-
तेर्नाशब्दं गतिसामान्यादित्यादिभिः स्वत्रसंदर्भेऽप्यपादिताः ।
न चाचापि संसार्यनिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्यु-
ल्कान्त्योस्तसंकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवा-
ज्ञेदेन संकीर्तनं सति संभवे राहोः शिर इतिवदौपचारि-
कं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरुद्धवृ-
त्तिः कथं चिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञा-
प्रकर्षोऽसंकुचदृक्तिर्विदितस्मस्तवेदितव्यात्मर्विदेन्यत्र सं-
भवति । न चेत्थंभूतो जीवात्मा, तस्मात्सुषुप्त्युल्कान्त्योर्भे-
देन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशाद्योयं विज्ञानमय
इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूद्य तस्य परमात्मभावो-
नधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि
वचासि । अनधिगतार्थावबोधपरं हि शब्दं प्रमाणं, न
त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । अत एव च संसारिणः प-
रमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतया ऽवमर्शं उ-
पपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्था-
त्मनः संभवान्नापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्य-
वस्थोपन्यासादिति नानेनावस्थावत्त्वं विवद्यते । अपि त्वव-
स्थानामुपजनापायथर्मकत्वेन तदनिरिक्तमवस्थारहितं परमा-
त्मानं विवक्षति । “उपरितनवाक्यसंदर्भालोचना”दिति ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

“सर्वस्य वशी” वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्य-

म् वृद्धावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन ज्ञायमुक्तेन सर्वस्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता उन्नयीमोति यावत् । किं च स एवंभूतो इद्यन्तज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुनां कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तत्पात्रोवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो योथं विज्ञानमय इत्यादिवाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ इति श्रीमद्बाचस्यतिमिश्रविरचितशारोरकभगवत्यादभाष्यविभागे भास्त्वा प्रथमस्याध्यायस्य त्रितीयः पादः ॥

— ००० —

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति
च ॥ १ ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणे लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किं तु ब्रह्मण्येवेतीक्षतेकशब्दमिति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन द्वच्चसंदर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुक्तरः संदर्भं आभ्यते । न च मद्दतः परमव्यक्तमित्यादीनां प्र-

धाने समन्वये इपि व्यभिचारः । न द्वेषे प्रधानकारणत्वं अ-
गत आज्ञः । अपि तु प्रधानसङ्गावमाचम् । न च तत्सङ्गाव-
माचेण अन्माद्यस्य यत् इति ब्रह्मलशणस्य किं चिद्वीयते ।
तस्मादनर्थक उत्तरः संदर्भ इत्यत आह । “ब्रह्मजिज्ञासा॑
प्रतिज्ञाये”ति । न प्रधानसङ्गावमाचं प्रतिपादयन्ति महतः
परमव्यक्तमित्यादयः (१) किं तु अगत्कारणं प्रधानमिति म-
हतः परमित्यत्र हि परमान्दो इविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह ।
तथा च कारणत्वम्, अआमेकामित्यादीनां तु कारणत्वा-
भिधानमनिस्फुटम् । एवं च लशणव्यभिचारात् (२)तदव्यभि-
चाराय युक्त उत्तरद्वच्चसंदर्भारम् इति । पूर्वयक्षयति ।
“तत्र य एवे”ति । सांख्यप्रवादरूढिमाह । “तत्राव्यक्त”
मिति । सांख्यस्मृतिर्प्रसद्वेष्म केवलं रूढिरवयवप्रसद्वाप्य-
यमेवार्थी इवगम्यतइत्याह । “न व्यक्त”मिति । शान्तघोर-
मूढशब्दादिहीनत्वाच्चेति । श्रुतिरूपा । स्मृतिस्त्र सांख्योया ।
न्यायस्त्र ।

‘भेदानां परिमाणात्ममन्यथाचक्तिः प्रवृत्तेष्व ।

कारणार्थविभागादविभागदैवद्वयस्त्र ॥

कारणमस्यव्यक्तम्’

इति । न च महतः परमव्यक्तमिति प्रकारणपरिशेषाभ्या-
मव्यक्तपदं शरीरगोचरम् । शरीरस्य शान्तघोरमूढशब्दश-
ब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मादप्रधानमेवाव्यक्तत्वम्-

(१) मध्यकमजामेकामित्यादयः—पा० ४ ।

(२) व्यभिचारापन्नौ—पा० १ । २ ।

च्यतइनि प्राप्ते, उच्यते । “नैतदेवं नद्येतत्काठकं वाक्य”मिति । लौकिकी च्छि प्रसिद्धिः । रुढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात् । यथाऽङ्गः । यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था इति । न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी पैरुषेयी च्छि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौषधादिप्रसिद्धिवत् । तस्माद्गृहितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते योगस्त्वन्यन्तापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाये दर्शयिष्यते । तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विज्ञ । यथा उच्चो उच्चामालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियच्छयाः सगोचरमालम्ब्येति । आत्मा भोक्तेयाहुर्मनोषिणः । कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण च्छि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति । “तैस्मेन्द्रियादिभिरसंयतै”रिति । असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणं, परशब्दः श्वेष्टवचनः । नम्बान्तरत्वेन यदि श्वेष्टत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्वेष्टत्वं स्यादित्यत आह । “अर्था ये शब्दादय” इति । नान्तरत्वेन श्वेष्टत्वमपि तु प्रधानतया, तस्य विवशाधीनं यहेभ्येन्द्रियेभ्यो उत्तिग्रहितया उर्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विविष्यतमितीन्द्रियेभ्यो उर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । ब्राणजिकावाक्चशुः श्रोत्रमनोहस्तत्वचो शीन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ

यहा उक्ताः । यद्यन्ति वशीकुर्वन्ति खलतेनानि पुरुषप-
मूर्मिति । न चैतानि सख्यपतो वशीकर्तुमीश्वते यावदसौ
पुरुषपश्वे गन्धरसनामरुपशब्दकामकर्मस्यर्थान्नोपद्वरन्ति ।
अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपद्वारेण ग्रहाणां
ग्रहत्वोपपत्तेः । तदिदमुक्ता “मिन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणा-
मतिग्रहत्वमि”ति । “श्रुतिप्रसिद्धेरि”ति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः सा-
न्येषि मनसः स्वगतेन विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह । “विषये-
भ्यस्य मनसः परत्व”मिति । कस्मात्पुना रथित्वेनोपशिष्टो यृ-
द्धातदृश्यत आह । “आत्मशब्दा”हिति । तत्प्रत्यभिज्ञाना-
दित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह । “भोक्तुश्च”ति । तदनेन जीवात्मा
खामितया मज्जानुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यः हैरण्यगर्भीं
बुद्धिरात्मशब्देनोच्यतदृश्यत आह । “अथ वे”ति । “पूरि”-
ति । भोव्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूरुदेवं स-
र्वासां बुद्धीना प्रथमजह्निरण्यगर्भबुद्धेकनीडतया हैरण्यग-
र्भबुद्धेर्महत्वं चापनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्-
रणमपपञ्चम् । नन्वेतस्मिन् पशे हैरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वान्न र-
थिन आत्मनो भोक्तुरत्वेपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यते
इपि तु रथवानपीत्यत आह । “एतस्मिंस्तु पक्ष”इति । यथा
हि समारोपितं प्रतिविम्बं विम्बान्न वस्तुतो भिद्यते तथा न
परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यतइति परमात्मैव र-
थवानिहेतुपत्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथा-
दिहृपकक्षयनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आ-
ह । “शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य द्वी”ति ।

वेदमा, सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमस्तीति प्रत्यगतेष्व जीवो
इभिमत्तस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं माना-
न्तरसिंहं येनाच नागमो इपेत्येतत्वाच । “तथा ”चेति ।
कागितिष्ठान्दसो द्वितीयाखोयः । शेषमतिरोच्चितार्थम् । पूर्व-
यश्चिलो इनुश्चयबीजनिराकरणपरं स्फूर्तम् ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वत् प्रकृतेर्व्यक्तत्वं विकारउपच-
र्यते । यथा गोभिः श्रीणीतेति गोशब्दस्तदिकारे पयसि ।
अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्र-
माणमाह । “तथा च श्रुतिः”रिति । अव्याकृतमव्यक्तमि-
त्यनर्थान्तरम् ॥ नन्वेव सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सु-
खदुःखमोक्षात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाङ्गवितुमर्द्धति
कारणात्मकत्वात्मकार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सु-
च्चम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मो-
क्षात्मकत्वं तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति
शङ्कानिराकरणार्थं स्फूर्तम् ॥

तदर्धनित्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानां सेष्वराणामनोष्वराणां वेष्वरात् चे-
त्तद्देभ्यो वा वसुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्व-
यमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या लक्ष्मेनान्यत्वे-
न वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं
नाम । सोयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाङ्गेदः । अविद्याशक्ते-

स्वेच्छाराधीनत्वं सदाश्रयत्वात् । न च इव्यमाचमशक्तिं कार्यालयमिति इत्तोरथवच्चं, तदिदमुक्तमर्थवदिति । स्वादेतत् । यदि ब्रह्मणो इविद्याग्रस्ता संसारः प्रतीयते (१) इत्तमुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थात्, तदिनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याग्रस्तके समुच्छेदादित्यत आह । “मुक्ताना च [पुन]”र्वन्धस्या“नुत्यज्ञिः” । कुतः, “विद्यया तस्या बोजग्रक्तोर्दाचात्” । अथमभिसंधिः । न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्षम्हे येनैवमुपालभेमधि, किं त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्या इपनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कृतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिन्मा त्वेष दोषः । प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोनुच्छेदे वा न कस्य चिदित्यनिर्मात्रप्रसङ्गः । प्रधानमदे इपि चेतदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसञ्चनिवन्धनौ बन्धमोक्षै तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यासदसञ्चावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनस्याविद्योपाधिभेदे इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति सांप्रतम् । अनादिलाङ्घोजाङ्घुरवदुभयसिद्धेः । अनिद्यात्माचेण चैकत्वेपच्चारो इव्यक्तमिति, चाच्याकृतमितिचेति (२) । नम्बेवमविद्यैव जगद्विजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह । “परमेश्वराश्रये”ति । नस्याचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्य-

(१) प्रजायते—पा० १ ।

(२) इति च—पा० १ ।

निमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया चा-
श्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहंविभ्रमस्येव र-
ञ्चधिष्ठानत्वं तेन यथा इहिविभ्रमो रजूपादान एवं प्रप-
ञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्त्वाज्जीवाधिकरणात्यविद्या निमि-
त्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयतइतोऽश्वराश्रयेत्युच्यते, न
त्वाधारतया, विद्यास्त्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत
एवाह “यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा”
इति । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवा जीवानां स्वरूपं
वास्तवं ब्रह्म तद्वोधरहिताः शेरतइति लय उक्तः, संसारिण
इति विशेष उक्तः । “अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्ये”ति । य-
द्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथायव्यक्तस्य
पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं “सत्यपि श्रीरवदिन्द्रियादीना”मिति ।
गोबलोवर्द्धपदवदेतद्वृष्टव्यम् । आचार्यदेशोयमतमाह । “अन्ये
त्वि”ति । एतद्वृष्टयति । “तैस्त्वि”ति । प्रकरणपारिशेष्यो-
रुभयत्र तुल्यत्वाच्चैकत्यस्त्रणनियमचेतु(१)रस्ति । शङ्खते ।
“आम्नातस्यार्थ”मिति । अव्यक्तपदमेव स्थूलश्वरोरव्यावृत्ति-
इतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्खार्थः । निराकरेति । “नैकवाक्यता-
धीनत्वा”दिति । प्रकृतहान्यप्रकृत(२)प्रक्रियाप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे
संभवति न वाक्यमेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षा विनैकवाक्यत्व-
मुभयं च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधा-
यकर्मपि पदं श्रीरद्यपरम् । न च मुख्या वृत्त्या इतत्यर-

(१) नियमेहेतु—पा० १ ।

(२) प्रकृतहानाप्रकृत—पा० २ ।

मित्रैपचारिवं न भवति । यथोपहन्तमाचनिराकरणाकाङ्ग-
क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं शादिसर्वहन्त्(१)परं विजा-
यते । यथाङ्गः ॥

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति वाचोपि नेदितः (२) ।

उपधातप्रधानत्वात् शादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरद्वयस्याचाकाङ्क्षा, किं तु दुःशोधस्वास्त्रक्षम-
स्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौशिकस्य स्थूलस्य, तद्वि (३) ह-
ष्टुभीभत्युतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितमित्यत आ-
ह । “न चैव मनव्य”मिति । विष्णोः परमं पदमवगमयिन्
परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमि-
त्यर्थः । अलं वा विवादेन भवतु खक्षमशरीरं परिशोध्य-
तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह ।
“सर्वथापि त्वि”ति ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः
खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःशेयसाय आतुं वा विभूत्यै
वा प्रधानं शेयत्वेनोपक्षिप्तने, न चेह जानीयादिति चोपा-
सीतेति वा विधिविभक्तिश्चनिरस्ति, अपि स्वव्यक्तपदमाचं
न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः । शो-
यत्वावचनस्थासिद्धिमाशङ्क्तु तत्त्वद्विप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

(१) सर्वोपहन्तृ—पा० १। २।

(२) चोदितः—पा० १। २।

(३) तच—पा० १।

वदतीति चैन्न प्राज्ञो हि प्रकरणा-
त ॥ ५ ॥
निगदव्याख्यातमस्य भाष्म ॥
त्वयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च
॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवाद(१)वाक्यप्रवृत्तिं-
रासमाप्तेः कठवज्जीवां लक्ष्यते । मृत्युर्नचिकेतसे (२) कुणि-
तेन पित्रा प्रहिताय तुष्टीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु
प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्य वज्रे, दितीयेनाग्निविद्या, दृती-
येनात्मविद्याम् । वराणामेष वरस्त्वतीय इति । वचनात् । न तु
तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठ-
वज्जीवग्निजोवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रकान्तप्रधानपरा
भवितुमर्दतीत्याह । “इतस्य न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं”
मिति । इन्त तद्दं प्रवक्ष्यामि गुणां भक्षा सनातनमि-
त्यनेन व्यवहितं जीवविषयं यथा तु मरणं प्रायात्मा भ-
वति गौतमेत्यादिष्ठतिवचनमिति योजना । अत्राह चोह-
कः किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः किं वाच्यो जीवस्य
येयं प्रेते मनुष्यद्विति प्रश्नोन्यद्व परमात्मनो इन्द्रन धर्मादि-
त्यादिः । एकत्रे सच्चिरोष्ठ“वयाणामि”नि । भेदे तु सौम-

(१) संवादरूपा—पा० २ ।

(२) मृत्युः किञ्च नचिकेतसे—पा० १ ।

नस्यावाप्त्यग्न्यात्मज्ञानविषयवरच्चयप्रदानानन्तर्भावोऽन्यच्च
धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय
इति श्रुतिवाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तदृत् प्र-
धानाख्यानमण्यनन्तर्भूतं वरप्रदाने इत्यु महतः परमव्यक्तमि-
त्याक्षेपः । परिहरति । “अत्रोच्यते नैवं वयमिहे”ति । व-
स्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः । अत
एव प्रतिवचनमण्येकं द्वृतं त्वास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवस्य
जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्त्वं (१) श्रुत्युपन्यासेन भगवता भा-
व्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वं (२) प्र-
श्नस्येत्यादि । येयं प्रेत इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य त-
त्त्वामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्बिद्यामीसिनं नचि-
केतसं मन्यद्वित्यादिना नचिकेतसं प्रश्नस्य प्रश्नमपि तदोयं
प्रश्नसञ्चसिन्प्रश्ने ब्रह्मवैत्तरमुवाच । “तं दुर्दर्शमि”ति । यदि
पुनर्जीवात्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्त-
रमिति किं केन संगच्छेत । अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य
मृत्युनैष प्रश्नसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे
(३) चावदध्यात् ततः प्रश्नसा दृष्टार्था स्यात् प्रश्नान्तरे त्व-
सावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह । “यत्प्रश्ने”ति ।
यस्मिन्प्रश्ने यत्प्रश्नः । श्रेष्ठमतिरोचितार्थम् ॥

(१) उत्तरत्र—पा० २ ।

(२) नास्तित्वेति नास्ति । २ ।

(३) पृच्छेत तदुत्तरे—पा० १ । २ ।

महदूच्च ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धेवं दिक्प्रसिद्धा विरोधात्र सांख्यप्रसि-
द्धेवेद्द्वार्तव्येव्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं
पुरुषार्थक्रियाश्वर्म सत्तस्य भावः सत्ता तत्त्वात्र महत्तत्त्वमि-
ति । या या पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च स-
त्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ स-
माप्यतइति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यतइति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दे यद्यपि क्वागायां रुद्धस्थाप्यधात्मविद्याधि-
कारात्रं तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्बूढेरसंभवाद्योगेन वर्त-
यितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेनानूद्यतामुत
पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्याक्रियाकारणमुच्यतां किं
तावत्त्राप्तं प्रधानमेवेति । तथाहि । यादशं प्रधानं सांख्यैः
स्मर्यते तादृशमेवास्तिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते सा हि प्रधा-
नलक्षणा प्रकृतिर्न जायतइत्यजा च एका च लोच्छितशुक्ळ-
क्षणा (२) च । यद्यपि लोच्छितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृ-
तिषु सन्ति, तथापि लोच्छितं कुसुमादि रञ्जयति रजो इपि
रञ्जयतीति लोच्छितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्ळं सत्त्वमपि
प्रसन्नमिति शुक्ळम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं तमोपावर-
कमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोच्छित-

(१) महत्तत्त्वमिति यावत् पुरु—पा० १ ।

(२) लोहितशुक्ळाणस्पा च—पा० १ ।

त्वादियोग आस्थेयः, किं तु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रोहित-
त्वादिकारणउपचरणीयम् । कार्यसाहृष्येण वा कारणे क-
ल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो ह्येको जुषमाणो
इनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य’ इति त्वात्मभेदश्रवणा-
त् सांख्यस्मतेरेवाच मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृत-
प्रक्रियायाः । तस्यात्मैकान्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । त-
स्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था
अवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि
तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । “प्रजास्त्रैगुण्यान्विता”
इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाच्च । मैत्रदारेषु नर्म-
दायां मैत्रस्य सुखं तत्कार्यं हेतोस्तं प्रति सत्त्वसमुद्गवात् ।
तथा च तत्सप्तलीनां दुःखं तत्कार्यं हेतोस्ताः प्रति रजःस-
मुद्गवात् । तथा चैतस्य नामविन्दतो मोहो विषादः स क-
स्य हेतोस्तं प्रति तमःसमुद्गवात् । नर्मदया च सर्वे भावा
व्याख्याताः । तदिदं चैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् अनुशेतइ-
ति व्याचष्टे । “तामेवाविद्यये”ति । विषयाच्च शब्दादयः
प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोह-
कारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं
प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते ।
चितिशक्तिस्वपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो
विवेकमबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान
सुखादीन् आत्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव (१) ।

तदिदमक्तं सुखो दुःखो मूढोऽभित्यविवेकतया संसरत्येकः ।
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुच्चलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्व-
न्यो जहात्येनां प्रकृतिं तदिदमुक्तं “मन्यः पुन्” रिति । भु-
क्तभोगामिति व्याचष्टे (१) । कृतभोगापवर्गाम् । शब्दाद्युप-
लब्धिर्भैर्गः । गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः । अपवृज्यते हि
तया पुरुष इति । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । न तावदजो ह्ये-
को जुषमाणेनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इत्येतदा-
त्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षै
प्रतिपादयतीति स चानूदितो भेद

‘एको देवः सर्वभूतेषु गृष्ठः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’
इत्यादिशुनिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्माश्चनि-
को ऽवनिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियायाः प्रत्यभिं (२)-
शानभित्यजावाकं चमसवाक्यवत्यरिङ्गवमानं न स्वतन्त्रप्रधा-
ननिश्चयाय पर्याप्तं, तदिदमुक्तं द्वचक्षता चमसवदविशेषा-
दिति । उत्तरसूत्रमवतारयितुं शक्षते । तत्र लिदं तच्छिर
इति । सूत्रमवतारयति । अत्र ब्रूमः ॥

ज्योतिरूपक्रमान्तु तथाद्यधीयत-

एके ॥ ९ ॥

सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेनि स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहिता-

(१) श्रुतिं व्याचष्टे—पा० १ ।

(२) प्रक्रियाप्रत्यभि—पा० १ । २ ।

दि(१)गुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाएङ्गजस्तेजोऽङ्ग-
ज्ञाचतुर्विधभूतथामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । रोच्छितशु-
क्लक्षणामिति रोच्छितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानान्न
तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः । तस्या अप्रामाणिकतया श्रु-
तहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादञ्जनादिना च रोच्छिताद्युपचारस्य
सति मुख्यार्थसंभवे इयोगात् तदिदमुक्तं “रोच्छितादीनां श-
ब्दानामि”ति । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न
जायतइत्यवयवप्रसिद्धाश्रयणे दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूप-
कक्षणयनया समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । अपि
चायमपि श्रुतिकलापो इस्तदर्थनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगु-
ण इत्याच्च । “तथेहापि”ति । “किं कारणं ब्रह्मेत्युपकर्म्य”ति ।
ब्रह्मस्वरूपं (२) तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्स्य
यथाऽऽः ।

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशद्वा विकृतिर्भवेत्
इत्याश्रयवतोयं श्रुतिः । पृच्छति । किं कारणं यस्य ब्रह्मणो
जगदुत्पत्तिस्तत्किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यानयो-
गेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्निति योजना । “यो योनि-
योनिमि”ति । अविद्या शक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नाने-
त्युक्तमतो वीक्षेपपन्ना । शेषमनिरोच्छितार्थम् । द्वचान्तरम-
वतारयितुं शङ्कते । “कथं पुनरि”ति । अजाकृतिर्जाति-
स्तेजोबन्नेषु नास्ति । न च तेजोबन्नानां जन्माश्रवणादजन्म-

(१) ऋहितादि । पा० २ ।

(२) ब्रह्मरूपम् । पा० २ ।

[अ.१ पा.४ च.८]

[२६४]

[भास्ती]

निमित्तोपेषजाशब्दः संभवतीत्याह । “न च तेजोबन्नानामि”-
ति । द्वचमवतारयति । “आत उत्तरं पूष्ठति” ॥

कृपनोपदेशाच्च मध्वादिवदवि-

रोधः ॥ १० ॥

ननु किं व्यगा लोहितशुक्रकृष्णैवान्यादश्मीनामपि व्या-
गानामुपलभ्यादित्यत आह । “यद्यच्छये”ति । बङ्गबर्करा
बङ्गशावा । श्रेष्ठं निगदव्याख्यातम् ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावा-

दतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

अवान्तरसंगतिमाह । “एवं परिहृतेषी”ति । पञ्चजना इति
हि समासार्थः पञ्चसंख्यया संबध्यते । न च दिक्संख्ये
संज्ञायामिति समासविधानान्मनुजेषु निरुद्धोयं पञ्चजनशब्द
इति वाच्यम् । तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात् ।
एवं चात्मनि पञ्चमनुजाना(१)माकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति
निखात्यर्थं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्गुरुरसंभवात्तत्यागेनाच
योग आस्थेयः । जनशब्दस्य कथं चित्तत्वेषु व्याख्येयः । त-
चापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तद-
तिरिक्ता अन्येव वा केचित् (२) । तच पौर्वार्पणपूर्यालोचनया
काण्डुमाध्यं दिनवाक्ययोर्विरोधात् । एकच हि ज्योतिषा प-

(१) मनुष्याणा । पा० १ । २ ।

(२) अन्वरेन केचित् । पा० १ । २ ।

ज्ञात्वमस्ये नेतरत्र । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवदिकल्पसंभवो, इनुष्ठानं हि विकल्पयते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात् । तस्मात्कानि चिदेव तत्त्वानोऽप्तं पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतिं तत्त्वानि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्तदूति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्सात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् चर्योविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मभ्यां^(१) सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मूलप्रकृतिवमात्रै^(२) कीकृत्य सत्त्वरजस्तमासि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । हिरुभावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधस्तसाज्ञाशब्दो सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्यस्य विकृतिरिपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तं “मूले”ति । महदहंकारः पञ्चतत्त्वाचाणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च । तथाहि । महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतत्त्वाचाणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतत्त्वाचाणि चाहंकारस्य

(१) आत्माकाशाभ्याम् । पा० १ ।

(२) प्रकृतिमात्रैै । पा० १ ।

विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं महदाया:
 प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः षोडशसंख्याव-
 च्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राणेकाद(१)-
 श्चेन्द्रियाणोनि षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोषटा-
 दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न
 प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतिल्लभिमतं नो-
 पादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनियो ऽपरि-
 णामो न कस्य चित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । एवं प्रा-
 णे ऽभिधोयते । “न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रु-
 तिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कसान्नानाभावात् । नाना द्वेता-
 नि पञ्चविंश्चतितत्त्वानि नैवां पञ्चशः पञ्चशः साधारण-
 धर्मो ऽस्मि” । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदर्हकाराणामेकः
 क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रा-
 दिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कस्तिदस्ति । नापि
 पृथिव्यप्रेजोवाशुभ्राणानां, नापि रसनचमुखक्षेत्रवाचां,
 नापि पाणिपादपाशूख्यस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृह्णि-
 ताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्था-
 पयति । “अथोच्येत पञ्चविंश्चतिसंख्यैवेयमि”ति । यद्यपि
 परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्विलादिका नास्ति तथापि
 तत्पूर्वं तस्याः संभवात्पौर्वपर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्वा परसं-
 ख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यतद्विति । दूषयति । “अथमेवा-
 स्मिन्यक्षे दोष” इति । न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तो

उसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह । “परस्वात्र पञ्चशब्द” इति । ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह । “समस्तत्वाच्चे”ति । अपि च वीप्तायां पञ्चकद्यग्यच्छणे दशैव तत्त्वानीति न संख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह । “न पञ्चकद्यग्यच्छणं पञ्चपञ्चे”ति । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम् । पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह । “एकस्याः पञ्चसंख्याया” इति । तदेवं पूर्वपञ्चकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपञ्चणमुत्थापयति । “नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवे”ति । अत्र तावद्गूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यते तथापि यैगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषयति । “युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्ये”ति । पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्कैकार्थसमवायिनो पञ्चसंख्यावच्छेदिकास्ति तथापीयं समुदायिनोवच्छिनत्ति न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिज्ञिता पञ्चसंख्या संबध्यते पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिज्ञिता संख्या संबध्यते । स्यादेतत् । संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायाल्लु तयावच्छेदो भविष्यति नहि साप्यवच्छिन्नत्वात आह । “भवदपीदं विशेषणमि”ति उक्तोत्र दोषः । नह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषतस्तु पञ्चजन-

इत्यत्र समाप्ते । विशेषणापेक्षायां तु न समाप्तः स्थादसा-
मर्थान्वच्चि भवति क्वद्वस्य राजपुरुष इति समाप्तोऽपि तु
वृत्तिरेव (१) क्वद्वस्य राज्ञः पुरुष इति सापेक्षत्वेनासामर्था-
दित्यर्थः । “अतिरेकाच्चे”ति । अभ्युच्चयमात्रम् । यदि सत्त्व-
रजस्तमासि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते
तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमासि मिथो
भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा
निष्कृत्यतामाधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमन-
र्थकमिति गमयितव्यम् (२) । “कथं च संख्यामात्रश्रवणे स-
ती”ति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायां समाप्तस्तरणा-
त् (३) पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्व चिन्हिष्ठः । न च रूढौ
सत्यामवयवप्रसिद्धेर्यहणं सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढेः ।
तद्यदि रूढौ मुख्योर्थः प्राप्यते ततः स एव अच्छीतव्योऽय
त्वसौ न वाक्ये संबन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा ततो
रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमु-
पपादनीयम् । यथा श्येनेनाभिचरन् यज्ञेतेति श्येनशब्दः श-
कुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसाह-
श्येनार्थवादिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽव-
यवार्थयोगानपेक्षा एकस्मिन्नपि वर्तते यथा सप्तर्षिशब्दो वसि-
ष्टएकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु रूढः पञ्चविं-

(१) पदवृत्तिरेव—पा० २ ।

(२) समविग्रन्तव्यम्—पा० २ ।

(३) समाप्तशब्दवणात्—पा० १ ।

शतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रुढौ सत्यां पञ्च-
विंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं तत्त्वेषु वर्तते । एवं
च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां (१) किं वाक्यशेषगताः प्रा-
णादयो गृह्णन्तामत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विश्ये तत्त्वा-
नामप्रामाणिकत्वात्प्राणादीनां च वाक्यशेषे अवणात्त्वरि-
त्यागे श्रुतद्वान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः
(२) । न च काण्वमाध्यंदिनयोर्विरोधात्र प्राणादीनां वाक्यशे-
षगतानामपि गृह्णणमिति साम्रतं, विरोधेषि तु स्वबलतया
घोडशिगृह्णणागृह्णणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वसुस्वरूपकथा
ऽपितृपासनानुष्ठानविधिर्मनसैवानुद्रष्टव्यमिति विधिश्रवणात् ।
“कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग” इति । जनवाचकः श-
ब्दो जनशब्दः पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्रा-
णादिव्यजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रल-
क्षमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्य-
नुयोग एव । रुढ्यपरित्यागेनैव बृत्यन्तरं दर्शयति । “ज-
नसंबन्धाच्च”ति । जनशब्दभाजः, पञ्चजनशब्दभाजः । ननु
सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, संभवति
च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह । “समा-
सबलाच्च”ति । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्विरास्थीयते इत्त
न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगो ऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु । तथा च
लोकप्रसिद्धाभावात्र रुढिरित्याश्रिपति । कथं पुनरस्तीति ।

(१) इति वीक्षायाम्—पा० १ ।

(२) पञ्च पञ्चजनाः—पा० २ ।

जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु इष्ट इ-
त्यस्ति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धिमिति स्थवीयस्तयानभिधाया-
भ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते । “शक्तोऽङ्गिदादिवदि”-
ति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्त-
त्वानि सिद्धान्ति परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता ए-
वेत्याशयवानाह । “कैस्त्रित्वं”ति । शेषमतिरोच्चितार्थम् ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा

व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ना,
भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह । “प्र-
तिपादितं ब्रह्मण्” इति । अथमर्थः । नानैकशाखागततत्त-
दाक्यालोचनया वाक्यार्थाविगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तर-
विरोधेन वाक्यार्थाविगमेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादने-
न (१) प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः । ग्रासङ्गिकं
तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं
न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते ।
इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि
जगद्योनौ न समन्वयः सेहुमर्द्दति । तथा च न जगत्कार-
णत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तत्र गतिसामान्यं न च त-
सिद्धये प्रधानस्थाशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधा-
विरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत-

(१) प्रतिपादनेत—पा० १ ।

इति समन्वयलक्षणे संगतमिदमधिकरणम् ।

वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।

समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्यादीनां कारणविषयाणामसद्ग
इदमग्रआसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्यवि-
षयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः ।
तथा कानि चिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि,
कानि चित्ख्ययंकर्तृकाम् । सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया
ब्रह्म उक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्ष-
णे (१) विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तज्जच्छ्ये ब्रह्मण्यपि विप्र-
तिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावान्न समन्वयगम्यं ब्रह्म ।
वेदान्नास्तु कर्त्तादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितार्था
च्चविवक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्नम् । क्रमादीत्या-
दिग्रहणेनाक्रमो यृद्धते । एवं प्राप्नउच्यते ।

सर्गक्रमविवादेपि न स स्वष्टिरि विद्यते ।

सतस्वसद्वचो भक्ष्या निराकार्यतया क्वचित् ॥

न तावदस्ति स्वष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात् । त-
थाहि । अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि
करोत्यथ (२) तदुपकरणः कुम्भं कुम्भोपकरणस्वाहरत्युदकम्
उदकोपकरणस्त्रं संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं
पिण्डोपकरणस्तु पञ्चति घृतपूर्णं तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रै-

(१) ब्रह्मलक्षणोपि—पा० १ ।

(२) चक्रदण्डादिकारणमुत्पाद्य—पा० ३ ।

तस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि संभूतं तस्माच्च-
क्रादेः कुम्भादीति । शक्यं च देवदत्तात्मुभः समुद्भूतस्तस्मा-
दुदकाच्चरणादीत्यादि । नद्यस्यसंभवः सर्वचासिन् कार्य-
जाते क्रमवल्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात्तथेच्चा-
पि यद्यप्याकाशादिक्रमेणैव च्छिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ
तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्व-
रादाकाशः संभूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः सं-
भूत इत्यादि । यदि त्वाकाशादायुर्वायोस्तेज इत्युक्ता ते-
जसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयाङ्गवेदिरोधो न चैतदस्ति ।
तस्माद्मूषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं ‘स इमान् लोकान-
च्छजतेत्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा च्च स्वव्या-
पारमभिधानमक्रमेण कुर्वतो नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्वि-
ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा क्रमवल्ति
ज्ञानानि जातानीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगा-
नमुच्यते च्छृष्टौ खलवेतद्विगानम् (१) । च्छृष्टा तु सर्ववेदान्त-
वाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते नात्र श्रुतिविगानं मात्र-
याप्यस्ति । न च सृष्टिविगानं च्छृष्टरि तदधीननिरूपणे वि-
गानमावच्छतीति वाच्यम् । नद्योषे च्छृष्टत्वमात्रेणोच्यते ऽपि
तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिना रूपेणोच्यते च्छृष्टा । तच्चा-
स्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् ।
‘ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः च्छिष्ट-
ज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते तेन फलवत्संनिधावफलं तद-

(१) खलवेतद्विगानं न तु च्छृष्टरि—पा० ३ ।

झमिति द्वष्टिविज्ञानं स्वप्नबह्विज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्बह्विज्ञानाचतारोपायतया व्याख्येयम् । तथा च श्रुतिः । ‘अन्नेन सोम्य शुद्धेनापो मूलमन्विक्षेत्यादिका । शुद्धेनायेण कार्येणेति यावत् । तस्मान्न द्वष्टिविप्रतिपत्तिः स्वष्टरि विप्रतिपत्तिमावच्चति । अपि तु गुणे त्वन्यायकस्यनेति तदनुगुणतया व्याख्येया । यच्च कारणे विगानमसद्वाइदमयश्चासीदिति, तदपि तदप्येष झ्लोको भवतीति पूर्वप्रकृतं सद्बह्वाकृत्यासदेवेदमयश्चासीदित्युच्चमानं त्वसतो ऽभिधाने ऽसंबह्वस्थान् । श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः । तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम् । तद्वैकआङ्गरसदेवेदमयश्चासीदिति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति । द्वृत्रे चशब्दस्वर्थः । पूर्वपक्षं निवर्तयति । आकाशादिषु द्वज्यमानेषु क्रमविगानेषु न स्वष्टरि विगानम् । कुलः । यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेष्पूर्त्तीः, केन द्वपेण कारणत्वेनापरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, आत्मन आकाशः संभूत आकाशादायुर्वायोरग्निरग्नेरापेद्यः पृथिवीति, तथैव क्रमसानपवाधनेन तत्त्वेजो ऽसृजतेत्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तोर्न सृष्टावपि विगानम् । नन्देकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजाकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह । “कारणत्वेन”ति । चेतौ द्वतीया, सर्वत्राकाशाशनलानिलांदौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चितं चैतदधस्थान् । व्याक्रियतद्विति च कर्मकर्मरि कर्मणि वा द्वपम् । न चेतनमतिरिक्तं क-

तर्हं प्रतिशिष्टिति किं दृपस्थापयति । न हि लूयते केदारः स्थयमेवेति वा लूयते केदारइति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिशिष्टिति । अपि दृपस्थापयत्वेव । तस्माद्यर्वमवदातम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

नन ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंचारे च सर्वान्यामनोपच्छत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ट्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणाद्रह्मवेदनादन्यस्य तदसंभवात् । आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य वैतत्कर्मे(१)ति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणो उन्यचासंभवात्कर्थं जीवमुख्यप्राणाशङ्का । उच्यते । ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्रह्मोक्ताम् । यस्य चाजातश्चेत्यैव बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातश्चेत्वाक्यसन्दर्भपौर्वापर्यालोचनया योस्यार्थः प्रतिभाति स एव श्राद्धाः । अत्र च कर्मशब्दस्तावद्वापारे निरुद्घवृत्तिः कार्येषु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रुद्धौ सत्या व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्थापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चाथास्मिन्प्राण एवैकंधा भ-

वतोति अवणात्यरिखन्दलक्षणस्य च कर्मणे यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते ह्यरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानां कतम एको देवः प्राण इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान्याभन् इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिरूपन्याभनो बह्नां भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु दप्तवालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपेद्याजातश्चोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्ताद्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबहूँ स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्विह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायेपेतं बालाकिं प्रति बुवोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वाभित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोन्यानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वाभिनं प्रतिबोधयति परस्तादपि । तद्यथा श्रेष्ठो स्वैर्भुज्ञे यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुज्ञन्ति एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुज्ञे एवमेते आत्मान एतमात्मानं भुज्ञन्तीति अवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भूत्यैः करणभूतैर्विषयान्भुज्ञे यथा वा स्वा भूत्याः श्रेष्ठिनं भुज्ञन्ति, ते हि श्रेष्ठिनमश्नाच्छादनादिग्रहणेन भुज्ञन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान्भुज्ञे । ते ज्ञादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साच्चिद्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्ट-

हविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवत्त्वैव ब्रह्मणो
उभेदाद्वद्वोच्च वेदितव्यतयोपदिश्यते । यस्य वैतत्कर्मेति जी-
वप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मज-
न्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात् । तौ
च धर्माधर्मैँ जीवस्य धर्माधर्माङ्गिष्ठलाच्चादित्यादीनां भो-
गोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च
प्राणभृत्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने क्वैष
एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन प-
श्यतीति । अनयोरपि न स्थृण्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते ।
जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, त-
स्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इच्छा आच्छा न परमेश्वर इति प्रा-
प्नम् । एवं प्राप्ने उच्यते ।

मृषावादिनमायोद्य वालाकिं ब्रह्मवादिनम् ।

राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्द्दति ॥

यथा हि केन चिन्मणिलक्षणाङ्गमानिना(१) काचे मणिरेष
वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचेयं मणिर्ण तज्ज्ञशणायोगादित्य-
भिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिष्ठोरतत्त्वाभिधानमसंबद्ध-
म् । अमणै मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादय-
ति स्वयमपि मृषाभिधानात् । तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्व-
वादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवम-
जातशत्रुणा दृप्रबालाके ब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता
जीवप्राणभिधाने असंबद्धमुक्तं स्थान् । तयोर्वा ऽब्रह्मणोर्ब-

(१) ज्ञाभिमानिना—पा० २ ।

ह्नाभिधाने मिथ्याभिच्छिन्द खात् । तथा च न कस्त्रिद्विशेषो
बालाकेर्गार्ग्यादजातश्चोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभि-
धातव्यं तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम् । तस्माद्ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति ब्रह्मणोपक्रमात्सर्वान्याभ्यनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां
श्रैष्ट्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति च सति संभवे सर्व-
शुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंचाराद्ब्रह्मवेदनादन्यतस्य
तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मु-
ख्यस्य ब्रह्मण्येव संभवादन्येषां हिरण्यगर्भादीना तत्पारत-
न्यात् कौष एतद्वालाके इत्यादेजीवाधिकरणभवनापादान-
प्रश्नस्य यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवै-
कधा भवति इत्यादेहत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं
निश्चीयते । अथ कस्मात् भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नो-
त्तरे तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः
पठति । “एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त्”—
इति । एतदुक्तं भवति । आत्मैव जीवप्राणादोनामधिकरणं
नान्यदिति । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्य-
वच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधारा-
धेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानत्वं च प-
रमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाक्यजातश्चनुसंवादवाक्यसंह-
र्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्मेति व्यापाराभिधाने न
संगच्छतइति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्व-
नामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिवितपरामर्श्च,
न च किंचिद्द्वृश्च शब्दोक्तमस्ति संनिवितम् । न चादित्या-

दिपुरुषाः संनिच्छिता अपि परामर्शाच्च बङ्गत्वात्प्रक्षिप्तत्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानादेषां पुरुषाणां कर्त्तेत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । तसादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संबन्धाच्च जगदेव परामृष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । अत्यत्प्रमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्त्तेति, किं तु कृत्स्नमेव जगद्यस्य कार्यमिति वाशब्देन सूचयते । जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वाद् न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बङ्गसमञ्जसं स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थावबोधनस्तरस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नायनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्यायः । वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनाचयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्यौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । निर्दिश्यनां पुरुषाः कार्यात्मदिष्यथा तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्तेयस्तें कर्मेति निर्देश्येते ततः कुतः पौनरुक्तयमित्यत आह । “नापि पुरुषविषयस्ये”ति । कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वात्तद्वि कृतिं विना कर्ता भवति नापि कृतिर्भाविनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तत्त्वात्मूर्ताः पुरुषां अपोति य एतेषां परुषाणामिति पुनरुक्तमत आह । “एतदुक्तं भवति । य एषां परुषाणा”मिति । नन प्राण एवैकधा भवतीत्यादि-

कादपि वाक्याज्ञीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयतइत्यतो वाक्यान्तरं पठति । “एतस्मादात्मनः प्राणा” इति । अपि च सर्ववेदान्तसिद्धमेतदित्याच्च । “सुषुप्तिकाले चे” ति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंचारव्याजेनाच्च । “तस्माद्यत्रास्था” तमनो यतो निःसंबोधेतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविशेषसंस्कारयोस्तत्र भावात् समुदाचरद्गृह्णिविशेषा(१)भावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभजते । “उपाधिभि” रन्तःकरणादिभि “र्जनितं” यदिशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रह्मितं सरूपमात्मनो, यदि विज्ञानमित्येवाच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रह्मितं सरूपं ब्रह्मस्यभावस्याप्रद्वाणात् । अत उत्तं विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविद्योपर्वत्तितो विशेषसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद्विंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे वाजसनेयेष्वमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मनमित्याच्च । “अपि चैवमेक” इति । नन्वत्राकाशं श्यनस्थानं तत्कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आच्च । “आकाशशब्दश्चे” ति । न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसंभवः । यदपि च द्वासप्तिसच्चरहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माद्वरोस्मिन्नन्तराकाशद्विवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति । प्रथम

(१) विशेषा—पा.३ ।

भाष्यकृता जीवनिराकरणाय द्वचमिदमवतारितं तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिमा भूदित्याशयवानाह । “प्राणनिराकरणस्यापि”ति । तौ ह बालाक्यजातश्चनूचुप्रं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातश्चनुर्नामभिरामन्वयांचक्रे बृहत्याण्डुरवासः सोमराजन्निति । स आ(१)मन्वयमाणो नोत्तस्थौ । तं पाणिनापेषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ स होवाचाजातश्चनुर्यत्रैष एतत्सुप्तोभूदित्यादि सोयं सुप्रपुरुषोत्यापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तो(२)पदेश्वद्विति ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेया भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरणउत्तो मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पग्रच्छ । यन्मु मद्यं भगोः सर्वा पृष्ठवी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्थामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्थादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाधानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्येरन् । तदेव तु नास्ति ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य । कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्त्रीं किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रांमृतत्वसाध-

(१) चा—पा० १।२।

(२) व्यतिरेको—पा० १।

नज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु-
तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो न वाच्च-
रे पत्युः कामायेत्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच । आत्मौपाधिकं हि
प्रियत्वमेषां न तु साशात्प्रियाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजा-
यादिभ्यो विरम्य(१) यत्र साशात्वेम स एवात्मा वाच्चरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्देवधारणे । आ-
त्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च अवणादी-
नि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । “कस्मात्” । आत्मनो
वारे दर्शनेन अवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवती-
ति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमा-
र्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्ज-
खस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगतस्तत्त्वं विदितं भवति
रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं
भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदनिरिक्तं जग-
त्सरूपेण द्रष्टव्यम् । कुनः । यतो ब्रह्म तं परादाद्राह्मणजा-
तिर्ब्राह्मणोऽचमित्यभिमान इति यावत् । परादात्, पराकु-
र्यात्, अस्तुतत्वपदात्, कं, योन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं
वेद । एवं चत्वादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगतस्तत्त्वं
न तु तदनिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरूपपत्तिं दृष्टान्त-
प्रबन्धेनाह । यत् खलु यद्गृह्णं विना न शक्यते यद्दीतुं तत्त-
तो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं पूरुक्तिकाया भुजङ्गो वा
रज्जोः दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्यादा तत्तच्छब्दभेदाः, न गृ-

श्वन्ते च चिद्रूपयहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि त-
सान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते तदिदमुक्तं “स यथा दुन्दुभेर्हन्य-
मानस्ये”ति । दुन्दुभियहणेन तद्रन्तं शब्दसामान्यमुपलक्ष्यति ।
न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चस्थिदात्मातिरेकेणायह-
णचिदात्मनो न व्यतिरिच्यते । पि तु नामरूपोत्पत्तेः प्राग-
पि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तद-
नतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इ-
त्येतद्^(१) इष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः । स यथा-
र्द्देखोग्रेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चर^(२)न्त्येवं वाच्चरे । स्य
महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्गवेद इत्यादिना चतुर्विधो
मन्त्र उक्तः, इतिचास इत्यादिना इष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम् ।
एतदुक्तं भवति । यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते चुद्राणां वि-
स्फुलिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न
चैतेऽस्तत्त्वान्यत्त्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम् । एवमृगवेदादयो-
पत्त्वप्रयत्ना^(३)द्रह्माणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्त्वाभ्यां
निरुच्यन्ते चत्पादिभिर्नामोपलक्ष्यते, यदा च नामधेयस्येयं
गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः । न
केवलं तदुपादानत्वान्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्र-
लयसमये च तदनुप्रवेशान्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा सा-
मुद्रमेवाभ्यः पृथिवीतेजःसंपर्कात्काठिन्यमुपगतं सैन्धवं खि-

(१) इत्येवं—पा० १ । २ ।

(२) विनिःसरन्ती । १ । ३ ।

(३) दयोल्पप्रयत्नत्वा—पा० १ ।

त्वः(१) स हि स्वाकरे समुद्रे शिप्तोन्म एव भवत्येवं चिदन्मो-
धै लोनं जगच्छिदेव भवति न तु ततो इतिरिच्यतइति ।
एतद्वृष्टान्तप्रबन्धेनाह(२) । “स यथा सर्वासामपामि”त्यादि ।
द्वृष्टान्तप्रबन्धमुक्ता दाष्टान्तिके योजयति । “एवं वा अरेद्ददं
मच्छदि”ति । बृहत्त्वेन(३) ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं
सत्यम् अनन्तम् नित्यम् अपारं सर्वगतं विज्ञानघनो विज्ञा-
नैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य छ्व-
च्छेदाहुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विप-
रीतेपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः
कम्यादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं यदा त्वागमाचार्यैपदेशपूर्व-
कमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार
उपावर्तते तदा निर्वृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य का-
र्यकरणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु त-
दुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति । ततो न प्रेत्य
कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति न प्रेत्य सं-
ज्ञास्तीति संज्ञामाचनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा
मैत्रेयो ह्वोवाच, अत्रैव मा भगवानमूरुहन्मोहितवान् न
प्रेत्य संज्ञास्तीति स ह्वोवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिग्रायं द्वैते हि
रूपादिविशेषसंज्ञानिवन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्द-

(१) स्तिल्यो घनं इत्यर्थ इति कल्पतसः ।

(२) दृष्टान्तावष्टमेनाह—पा० १ ।

(३) महत्त्वेन—पा० २ ।

ज्ञानैकरसब्रह्मादयानुभवे तु तत्केन कं पश्यत् ब्रह्म वा के
न विजानोयात्^(१) नहि तदास्य कर्मभावोस्ति खप्रकाशत्वा-
त् । एतदुक्तं भवति । न संज्ञामाचं मया व्यासेधि^(२) किं
तु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमानधेचात्मवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे च
मच्छङ्गतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानाद्वैतनिन्दया
चादैतगुणकीर्तनाद्रक्षेव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मे-
ति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारथ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते ।
भोक्तृत्वज्ञानात्माजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वप-
क्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्म-
णो युज्यते नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च महतो भूत-
स्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव
इष्टव्यत्वमाह । अत्यथा ब्रह्मणो इष्टव्यत्वपरे उस्मिन् ब्राह्म-
णे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्या-
तस्य तु इष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममाचं पूर्वपक्षः कृतः ।
भोक्त्र्यत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोद्दलनमाचम् । सिद्धान्त-
स्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः । तदेवं पौर्वापर्यालोचनश्च
मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्म-
नोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते द्वचकारः ॥

(१) केन कं विजानीयात्—पा० २ ।

(२) व्यासेध्यते—पा० २ ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथः ॥ २० ॥

यथा हि वक्त्रेर्विकारा व्युच्चरन्ते विस्फुलिङ्गा न वक्त्रे-
त्यन्तं भिद्यन्ते तद्बूपनिष्ठपणत्वान्नापि ततोत्यन्तमभिन्ना वक्त्रे-
रिव परस्परव्यावृत्यभावप्रसङ्गात् तथा जीवात्मानोपि ब्र-
ह्मविकारा न ब्रह्मणेत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्बूपत्वाभावप्रसङ्गा-
न्नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते(१) परस्परं व्यावृत्यभावप्रसङ्गात्
सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथं चिङ्गेदो जीवात्म-
नामभेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये वि-
ज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये
विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मने । आचार्य-
देशीयान्तरमतेन समाधते ॥

उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौदुलो-

मिः ॥ २१ ॥

जीवो हि परमात्मनोत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियम-
नोबुद्धुपधानसंपर्कात्सर्वदा कलुषस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसा-
धनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः प-
रमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति ।
भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेष्यभेद उक्तः । यथाऽऽ-
पाच्चरात्रिकाः ।

आमुक्तेभेदं एव स्याज्जीवस्य च परस्परं च ।

मुक्तस्य तु न भेदो इति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

(१) प्यत्यन्तमभिन्नाः—पा० १ ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति । “श्रुतिस्त्रैव”मिति । पूर्वं देहे-
द्वियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्भवि स्वाभाविक-
मेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवा-
नामणूनामिव श्यामन्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानधानादिना
तदपनीय जोवः परात्परतरं पुरुषसुपैतीत्याह । “क चिच्च
जीवाश्रयमपि”ति । नदी निर्दर्शनं यथा सोम्येमा नद्य इति ।
तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्ताचापरित्थज्ञाचार्यमतमाह द्व-
चकारः ॥

अवस्थितेरिति काशकृतस्नः ॥ २२ ॥

एतद्वाचष्टे । “अस्त्रैव परमात्मन” इति । न जीव आत्म-
नोन्यो नापि तद्विकारः किं त्वात्मैवाविद्योपाधानकस्तिताव-
च्छेदः । आकाशद्वय घटमणिकादिकस्तितावच्छेदो घटाकाशो
मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च
जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततो ऽभेदात् ।
स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायैपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृ-
तः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । “तथा च”ति । अथ वि-
कारः परमात्मनो जीवः कस्मात् भवत्याकाशादिवदित्याह ।
“न च तेजःप्रभृतीनामि”ति । नहि यथा तेजःप्रभृतीना-
मात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभ-
जते । “काशकृतस्त्वस्याचार्यस्ये”ति । आत्यन्तिके सत्यभेदे
कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिको ऽभेद आस्थेयस्थाप-
त्य च कर्यं चिङ्गेदोपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति(१) ।

(१) भाव इति कियानपीत्युक्तम् । पा. १।२।

मतचयमुक्त्रा काशकृत्क्षीयमतं साधुत्वेन निर्वारयति । “त-
च तेषु मध्ये काशकृत्क्षीयं मत”मिति । आत्यन्तिके हि जो-
वपरमात्मनोरभेदे तात्त्विके इनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्त-
त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमनननिदि-
ध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यथा शक्यः स-
मूलकाषं कषितुं रज्ज्वामहिविभमद्व रज्जतत्त्वसाक्षात्का-
रेण राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्हमानस्यात्मनि समारोपि-
तो म्लेच्छभावो राजपुत्रासीति आप्नोपदेशेन । न तु मृदि-
कारः शरावादिः शतशोपि मृदन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्ज-
न्मना मृद्गावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हे-
तोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वाद्, वस्तुनस्तु ज्ञा-
नेनोच्चेत्तुमशक्यत्वात् सोयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः ।
अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठा-
नात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्त्रीत्यपुरुषार्थत्वम-
मृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधस्य, काशकृत्क्षमते त्वेतदुभयं नास्ती-
त्वाच्च । “एवं च सती”ति । ननु यदि जीवो न विका-
रः किं तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः क-
थं च यथाग्रेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्या-
शक्तामुपसंचारव्याजेन निराकरोति । “अतस्य स्वाश्रयस्ये”ति ।
यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारस्यामृतत्वप्राप्तिस्य विकारपक्षे
न सं भवतः, अतस्मेति योजना । इतीयपूर्वपक्षबीजमनयैव
चिह्नव्यापाकरोति । “यदप्युक्त”मिति । शेषमतिरेऽचितार्थं
व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्क्षीयेनैवे-

त्वधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके द्वाहैते आत्मनो इन्यकर्मकरणे केन कं पश्येदिति आत्मनश्च कर्मत्वं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति शक्यं निषेद्वम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतद्द्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशक्तत्वादीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञात्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह । “अपि च यत्र हि”ति । कसात्युनः काशक्तत्वस्य मतमास्थीयते नेतरेषामाचार्याणामित्यत आह । “दर्शितं तु पुरस्तादि”ति । काशक्तत्वादीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं सृतिमत्त्वं चोपसंद्वारोपक्रममाह । “अतस्मै”ति । क चित्याठ चानश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां महानज इत्यादिना प्रतिषेधः परिणामपक्षे इन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननिन्दापराश्चान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्चैष महानज इत्यादयः श्रुतय उपरुद्धेरन् । अपि च यदि जीवपरमात्मनोभेदाभेदावास्थीयेयातां (१) ततस्तयोर्मिथो विरोधात्ममुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । अथ त्वगृद्वामाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्च-

(१) वाक्येयाताम्—पा. १।

तार्थ(१)मात्मनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षापायः
श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति । तदेतदाह्व । "अ-
न्यथा सुमुश्शृणा"मिति । एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिर्ण पुन-
रेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि शेत्रज्ञपरमात्म-
नोरभेदो भाविकः, कथं तर्च व्यपदेशबुद्धिभेदौ चेतज्ञः प-
रमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्त्रभावस्य भगवतः
संसारिता । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्ये-
यमविद्या, न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभा-
वात्, नापि परमात्मनस्त्र विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपप-
त्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावच्चरूपविशुद्धधर्म-
संसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोपि भाविक
इत्यत आह्व । "स्थिते च परमात्मशेतज्ञात्मैकत्वं"इति ।
न तावज्ज्ञेदभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विपच्चि-
तं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपा-
दनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र
यथा विम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिविम्बानामभेदेपि नीलम-
णिकपाणकाचाद्यपधानभेदा(२)त्वाल्पनिको जीवानां भेदो
बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयन्ति, इदं विम्बमवदातमिमानि च प्रति-
विम्बानि नीलोत्यत्पलाशशयामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाज्जि-
बद्धनीति, एवं परमात्मनः शुद्धस्त्रभावाच्चीवानामभेदेका-
न्तिकोप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां

(१) श्रुतिनिश्चितार्थ—पा० १ ।

(२) शुपाधिभेदा—पा० १ । २ ।

भेदो बुद्धियपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्द-
खभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति
वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्याखभावे परमा-
त्मनि न साक्षादर्थं तथापि तत्प्रतिविम्बकत्वपजीवद्वारेण प-
रस्तिन्नुच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या,
अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बोजाङ्गुरवद्वानादित्वात् ।
आत एव कानुहित्यैष ईश्वरो मायामारचयत्वनर्थिकामुह-
श्यानां सर्गादौ जीवानामभावात् कथं चात्मानं संसारिणं
विविधवेदनाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न ख-
खादिमान् संसारो नायादिमानविद्याजीवविभागो येनानु-
शुज्येतेति । अत्र च नामयद्वणेनाविद्यामुपलक्ष्यति । स्थादे-
तत् । यदि न जीवाङ्गम्भ भिद्यते हन्त जीवः स्फुट इति
ब्रह्मापि तथा स्थानया च निहितं गुह्यायामिति नोपपद्यत-
इत्यत आह । “नहि सत्यमि”ति । यथा हि बिम्बस्य मणि-
कृपाणादयो गुह्या एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या-
गुह्या इति । यथा प्रतिविम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्न-
मपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गु-
ह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणो ऽन्यजुह्यमित्यत आह । “न च
ब्रह्मणो ऽन्य” इति । ये त्वाश्मरथ्यप्रभृतयो “निर्बन्धं कुर्वन्ति
ते वेदान्तार्थमि”ति । ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणा-
माभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षेपि
तथा स्थान् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमक्षतकं ब्रूयुक्त-
चाह । “न्यायेने”ति । एवं ये नदीसमुद्रनिर्दर्शनेनामुक्ते-

भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामपि न्यायेनासंग-
तिः । नो ज्ञातु घटः पटो भवति । ननूत्तं यथा नदी
समुद्रे भवतीति । का पुनर्नद्यभिमता ८५युक्तः । किं पाथः-
परमाणव उतैषां संस्थानभेद आच्छेस्तिदारभोवयवी । तत्र
संस्थानभेदस्य वा इवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् क-
स्य समुद्रेष्यैकता, नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणु-
भ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां
भेद एव । ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं प-
रमात्मनेऽशमाचख्युस्तेषां कथं ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्त’-
मिति न श्रुतिविरोधः । निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेभि
न तु सांश्लवम् । अंशश्च जीवः परमात्मनो नभसद्व क-
र्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च
शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत् । न तावन्नभो
नभसेऽशस्तस्य तत्त्वात् । कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति
चेह, च्छन्त तर्हि प्राप्तप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तस्य-
योगो वेत्युक्तं भवति । न च कर्णनेमिमण्डलं तस्याशस्त-
स्य ततो भेदात् । तस्योगो नभोधर्मलाज्जस्यांश इति चे-
त् । न । अनुपपत्तेः । नभोधर्मत्वे च्छि तदनवयवं सर्वत्राभि-
न्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत । नद्यास्ति संभवो इनव-
यवमव्याप्त वर्ततइति । तस्मात्तत्रास्ति चेद्याप्यैव । न चेद्या-
ग्रेति तत्र नास्त्वैव । व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसंबन्धधी-
ननिष्ठपणतया न सर्वत्र निष्ठयतइति चेत्, न नाम निष्ठ-
ताम । तस्युक्तं तु नभः अवणयोग्यं सर्वत्रात्तीति सर्वत्र

अवण(१)प्रसङ्गः । न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो
निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकचासमवायादित्यक्तम् ।
तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसे न
भाविक इति युक्तम् । न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्त-
जीवितः कथमविज्ञायमानोस्ति, असंशांशः कथं शब्दश्रव-
णलक्षणाय कार्याय कल्पते न जातु रज्ज्वामज्ञायमान
उरगो भयकम्यादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञा-
तत्वासिद्धेः । कार्यव्यङ्गत्वा(२)दस्य । कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं
कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्य-
ङ्गत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेनादित्वाच्च कल्पना त-
त्संस्कारप्रवाच्यस्य । अस्तु वानुपपत्तिरेव कार्यकारणयो-
र्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्विं मायामुपोद्वलयति । अनु-
पपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते
भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशब्दत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो
मोक्षः स्थात् तदेवमाकाशांशद्व श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं
जीवो ब्रह्मणांश इति काशकृत्वीयं मतमिति सिद्धम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरो- धात् ॥ २३ ॥

स्थादेत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं
समन्वयत्त्वाणमिति किमपरमविश्वते यदर्थमिदमारभ्यत-

(१) शब्दश्रवण—पा० १ ।

(२) कार्यगम्यत्वा—पा० १ ।

इति शङ्कां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन् अवशेषमाच्च । “यथा-
भुद्ये”ति । अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्ता लक्षणे-
स्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता । एतदुत्तं भवति । सत्यं ज-
गत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारण-
भावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्त-
त्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत
उपादानकारणानुसरणे सांख्यसूतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् ।
तथा च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अति-
व्याप्तेः प्रधानेषि गतत्वात् । असंभवाद्वा । यदि तूत्तरः प-
क्षस्ततो नातिव्याप्तिर्नायव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् । सोय-
मवशेषः । तत्र

ईश्वापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसृष्टपता ।

निमित्तकारणेष्वैव नोपादानेषु कर्वि चित् ॥

तदिदमाच्च । “तत्र निमित्तकारणमेव तावदि”ति ।
आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तदिशेषनि-
यममागमो न प्रतिश्चिपत्वपि त्वनुमन्यतएवेत्याच्च । “पारि-
शेष्वाद्रह्मणोन्यदि”ति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधे
इन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यसूतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत-
इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमुत तमादे-
श्मित्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्यिष्ठेनेति च हृष्टान्तः, प-
रमात्मनः प्रधान्यं द्वच्यतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञा-
नेन सर्वे कठा ज्ञाना भवन्ति । एवं प्राप्तउच्यते । प्रकृ-
तिस्थ । न केवलं ब्रह्मनिमित्तकारणं कुतः । प्रतिज्ञाहृष्टान्त-

योरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुद्धेयातम् । तथाच्च ।

न मख्ये संभवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्टते ।

न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥

सर्वे हि तावदैदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः ।

ऐकान्तिकादैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः (१) ॥

तदिच्चापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्गणकस्यनया नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातन्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोरुद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तउज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति न तउज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । नहि तदानों ब्रह्मणि ज्ञाने सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तउज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे (२) स्मर्यते उपि तु प्रकृतैर्जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । ततोपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दुभिगच्छणं दुन्दुभ्याधातगच्छणं च तद्वतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम् ॥

अनागतेच्छासंकल्पोभिधा । एतया खलु स्वातन्त्र्यल-

(१) निषेधकाः—पा० २ ।

(२) निमित्तकारणमात्रे—पा० १ ।

[अ. १ पा. ४ द्व. २४]

[३२५]

[भास्ती]

क्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । बृज स्थामिति च
स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति द्वचावय-
वमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे । “आकाशादेवे”ति श्रुतिर्ब्र-
ह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं सा-
क्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति द्वचावयवेन दर्शितमिति
योजना ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्मत्वेनोपा-
दानत्वात्कर्तृत्वेन च तत्पति निमित्तत्वात् । “कथं पुनरि”ति ।
सिद्धसाध्योरेकत्रासमवायो विरोधादिति । “परिणामादिति
ब्रूम”इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनोयविकारात्मना परि-
णामो इनिर्वचनोयत्वाङ्गेनाभिन्नइवेति सिद्धस्यापि सा-
ध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यव-
च्छिद्य व्याचष्टे । “परिणामादिति वे”ति । सच्च त्वच्छेति हे
ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं
पृथिव्यत्तेजोलक्षणम् । त्वच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्य-
मिदन्तया वाच्याकाशलक्षणं, कथं च तद्रह्मणो रूपं,
यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्यात्परिणामाद्रह्म भूतानां प्रकृ-
तिरिति ॥

पूर्वपश्चिमो इनुमानमनुभाव्यागमविरोधेन दूषयति ।
“यत्पुनरि”ति । एतदुक्तं भवति । ईश्वरो जगतो नि-
मित्तकारणमेवेक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलाल्पवत् ।

अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पश्चाप्रसिद्धविशेषः ।
 यथाङ्गनानुपलब्धे न्यायः प्रवर्ततइति । आगमान्तस्मिद्विरिति
 चेद्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति ताद्यग्ने
 ऽभ्युपन्तव्यः । स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्व-
 रमवगमयतीति । विशेष्याश्रयद्याद्यागमविरोधान्नानुमानमु-
 देतुमर्दतीति, इति कुलस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः ।
 इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणपि
 तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं
 द्रष्टव्यम् । न खलुनित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वा-
 त्मनैकदेशेन वा परिणामः संभवति नित्यत्वादनेकदेशत्वा-
 दित्यत्तम् । न च स्फृदः भरोवादयो भिद्यन्ते न चा-
 भिज्ञान वा भिज्ञाभिज्ञाः किं त्वनिर्वचनीया एव । यथाह
 श्रुतिः “मृत्तिकेत्येव सत्यमि” ति । तस्मादैत्योपक्रमादुपसंचारात्मा
 सर्वएव वेदान्ता ऐकान्तिकादैतपराः सन्तः साक्षादेव क
 चिद्दैतमाङ्गः, क चिद्दैतनिषेधेन, क चिद्व्योपादानत्वेन ज-
 गतः । एतावतापि तावद्वेदो निषिद्धो भवति, न तृपा-
 दानत्वाभिधानमात्रेण विकारयज्ज्ञ आस्थेयः । नहि वाक्यै-
 कदेशस्यार्थास्तीति ॥

स्यादेतत् । मा भूतप्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्र-
 ह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानाना-
 मुपञ्चवमानत्वात्तेषामपि हि किं चिदुपोद्दलकमस्ति वैदिकं
 लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाच्च द्वचकारः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता । व्या-
ख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं हृतम् ।
प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः ।
वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥
इति श्रीमद्भाचस्यतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्य-
विभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
सम्पूर्णस्य प्रथमोध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्ना-
न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

बृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिच्छारलक्षणयोः सं-
गतिप्रदर्शनाय सुखयहणाय चैतयोः संक्षेपतस्तात्पर्यार्थमा-
ह । “प्रथमे उध्याय” इति । अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरसिद्धस-
मन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिच्छाराभ्यामाक्षेपसमाधानकर-
णादनेन लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः संबन्धः । पूर्वल-
क्षणार्थो च विषयस्तद्वेचरत्वादक्षेपसमाधानयोरेष च वि-
षयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतार-
यति । “तत्र प्रथमं ताव” इति । तन्त्यते व्युत्पाद्यते
मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा सृतिः
तन्त्राख्या पूर्मधिष्ठान कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अ-

न्यास्तातुरिपञ्चशिखादिगणीताः सृतयस्तदनुसारिण्यः । न खलवमूषां सृतीनां मन्वादिसृतिवदन्योवकाशः शक्तो वदि-
तुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनव-
काशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथं
चिद्देहान्ता व्याख्यानव्याः । पूर्वपक्षमाश्विपति । “कथं पुन-
रीक्षत्यादिभ्य”इति । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसार्थां ‘वि-
रोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ज्ञानुमान’मित्यत्र । यथा श्रुति-
विद्वानां सृतीनां दुर्बलतया इनपेक्षणीयत्वं तस्मात्तदुर्ब-
लानुरोधेन बलीयसीनां सृतीनां युक्तमुपवर्णनमपि तु
स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः सृतीर्बाधन्तएवेति
युक्तम् । पूर्वपक्षो समाधत्ते । “भवेद्य”मिति । प्रसाधि-
तोर्थ्यः अद्वाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यतद्यथ्यर्थः । आपाततः
समाधानमुक्ता परमसमाधानमात्रं पूर्वपक्षी । “कपिलप्रभृ-
तीनां चार्ष”मिति । अयमस्याभिसंधिः । ब्रह्म हि शा-
खस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति, तेनैष वेदराश्रित्वाह्नि-
प्रभवः सन्नाजानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्विपूर्वको
यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिसृतिप्रथिताजानसिद्धभा-
वाना सृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्विप्रभवा इति न श्रुति-
भ्योऽमूषामस्ति कस्तिदिग्रेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधा-
नादिप्रतिपादनपराः शक्तन्ते इन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरो-
धेन कथं चिच्छुतय एव नेतव्याः । अपि च तर्कोपि क-
पिलादिसृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव (१) प्राप्तम् । एवं प्रा-

प्रत्याह । “तस्य समाधि”रिति । यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैव सृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छैम एवार्थं आख्येयो ननु स्मार्ते विगानादिति । तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव सृतयोऽवहेया इत्यत आह । “विग्रनिपत्तौ च सृतीना”मिति । “न चातीन्द्रियार्था”निति । अर्वाग्दगभिप्रायम् । शङ्कने । “शक्यं कपिलादीना”मिति । निराकरोति । “न सिद्धेष्टपि”ति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किं तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां (१) प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्धुपायोऽनुष्ठितः प्रागभवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तसिद्धीनां, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपवाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य (२) । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्ता सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं स्मारयति । “सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि”ति । अद्वाजडान् बोधयति । “परतन्त्रप्रज्ञस्यापि”ति । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रा-

(१) तदर्थनुष्ठानवता—पा० २ । ३ ।

(२) प्रमाणसिद्धत्वादर्थस्य—पा० २ ।

माण्यप्रसङ्गादित्यत आह । “या तु श्रुति”रिति । न ता-
वतिह्वानां परस्यरविरह्वानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्षन्ति ।
न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानम-
नागतोत्पादं विकल्पयते, न सिद्धम् । तस्य व्यवस्थानात् ।
तस्यात् श्रुतिसामान्यमत्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः
श्रौते इति । स्यादेतत् । कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्त्राद-
यः । ततस्य तेषां सूतिः कपिलसूतिविरह्वा उवच्छेयेत्यत
आह । “भवति चान्या मनो”रिति । तस्याश्वागमान्तर-
संवादमाह । “महाभारते ऽपि चे”ति । न केवलं मनोः
सूतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह । “अति-
श्च”ति । उपसंहरति । “आत” इति । स्यादेतत् । भवतु
वेदविरह्वं कापिलं वचक्षथापि द्योरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया
को विनिगमनार्था चेतुर्थतो वेदविरोधि कापिलं वचो नाद-
रणीयमित्यत आह । “वेदस्य हि निरपेक्ष”मिति । अ-
यमभिसंधिः । सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथायस्य न शास्त्र-
क्रियायामस्ति खातन्त्वं कपिलादीनामिव, स हि भगवान्
यादग्रं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणस्मिन्नपि
सर्गे प्रणीतवान् । एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमा-
नुसारेण च पूर्वतरद्वयनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यका-
रणभावः । तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया ये-
नास्य कपिलादिवस्त्रातन्त्वं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य
स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्योरप्यपर्याये-
णाविर्भावात् । शास्त्रं च खतो बोधकतया परुषस्थात-

[भास्ती]

[४४१]

[अ.२ पा.१ छ.१]

नव्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कः सदनपेचं साक्षादेव
स्वार्थे प्रमाणम् । कपिलादिवर्चासि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्र-
णेत्रकाणि तदर्थसृतिपूर्वकाणि, तदर्थसृतयस्मि तदर्थानुभ-
वपूर्वाः । तस्मात्तासामर्थ्यप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत्
सृत्यनुभवौ कल्पयेते तावत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावया इनपे-
क्षयैव श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चायित इति श्रीब्रह्मतरप्रबृत्तया
श्रुत्या सृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥

इतरेषां चानुपलब्धैः ॥२॥

प्रधानस्य तावत्^(१) क्वचिद्देहप्रदेशे वाक्याभासानि इत्य-
न्ते, तद्विकाराणां तु मच्छदादीनां तान्यपि न सन्ति ।
न च भूतेन्द्रियादिवमच्छदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्य-
न्तिकात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च सृतेर्मूला-
भावादभावो वन्ध्यायाइव दैचित्यसृतेः । न चार्षज्ञानमन्त्र
मूलमुपपद्यतइति युक्तम् । तस्मान्त्र कापिलसृतेः प्रधा-
नोपादानव्यं जगत इति सिद्धम् ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥३॥

नानेन योगशास्य चैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रा-
माण्यं निराक्रियते, किं तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्वि-
कारमच्छदच्छकारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते ।
न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्यराणि हि तानि
मन्त्रप्रामाण्ये इप्रामाण्यमश्रुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसङ्गा-

(१) प्रधानस्य यावत्—पा० २ । ३ ।

[अ.२ पा.१ छ.६]

[४३१]

[भाषी]

वपराणि । किं तु योगस्वरूपतत्साधनतद्वान्तरफलविभू-
तितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि । तच्च किं चिन्नि-
मित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं-
पुराणेविव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपा-
दनपरेषु, न तु तद्विश्वितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमि-
त्तत प्रतीयमायानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरु-
द्धेत । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् ।
तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रं प्रधानादिसिद्धिः ।
आत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिता ५५३ स्त्रभगवान् वार्ष-
गण्यः ।

‘गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुनुच्छकम्’ ॥ इति ।
योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमाचेष्व गुणा उक्ता-
न तु भावतस्तेषामताच्चकलादित्यर्थः । अलोकसिद्धाना-
मपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपञ्चन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवा-
द्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह । “एतेन सांख्यसू-
तिप्रत्याख्यानेन योगस्वृतिरपि” प्रधानादिविषयतया “प्रत्या-
ख्याता इष्टव्ये”ति । अधिकरणान्तरारम्भमात्क्षिपति । “न-
न्वेवं सति समानन्यायत्वा”दिति । समाधज्ञे । “अस्त्व-
चाभ्यधिका शङ्का । मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता
विज्ञायि । योगशास्त्रात् प्रधानादिसत्तां विज्ञापयिष्यते ।
बड्डं ह्व योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उ-
पनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति । न जातु

योगशास्त्रविहितं यमनियमादिविहितं मुपायमपद्मायान्तर-
ज्ञं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाज्ञाल्कार उदे-
तुमर्हति । तस्मादैपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवाद-
बाङ्गल्याच्च वेदेनाष्टकादिसृतिविद्योगसृतिः प्रमाणम् । स-
तस्य प्रमाणात् प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम्(१) । न च त-
दप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं चं यमादाविति युक्तम् । तत्रा-
प्रामाण्ये इन्यत्राप्यनाश्वासात् । यथाऽऽः ॥

‘प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्व चन मर्कटाः ।

नाभिश्वन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्त्रियोचरे ॥ इति ।

सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगप्रमाणतापिशाची सर्व-
त्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपे-
यमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्खार्थः । से“यमभ्यधिकाश-
क्षातिदेशेन निवर्त्यने” । निष्ठुत्तिविहेतुमाह । “अर्थेकदेशस-
म्प्रतिपत्तावपि”ति । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं
भवेत् भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम् । तथा
च तद्विहितेषु यमादिव्यप्यनाश्वासः स्यात् । तस्मान्त्र प्रधा-
नादिपरं तत् किं तु तन्मित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपर-
मित्युक्तम् । न चाविषये इप्रामाण्यं विषयेषि प्रामा-
ण्यमुपहन्ति । नहि चक्षूरसादावप्रमाणं दृष्टेष्यप्रमा-
णं भवितुमर्हति । तस्मादेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादि-
रस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत् ।
अथात्मविषयाः सन्ति सच्चस्त्रं सृतयो वौद्वार्दितका-

(१) प्रतीतेर्नाशब्दं प्रधानादि—पा० २ । ३

पालिकादीनां, ता अपि कस्मान् निराक्रियन्तद्वयत्
आह । “सतीष्वपी”ति । तासु खलु बज्जलं वेदार्थविसंबा-
दिनीषु शिष्टानादतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः प-
शुप्रायैर्भैर्चादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्ती-
ति न निराकृताः तद्विपरीतास्तु सांख्योगसृतय इति
ताः प्रधानादिपरतया व्युदत्यन्तद्वयर्थः । “न सांख्यज्ञानेन
वदनिरपेक्षणे”ति । प्रधानादिविषयेणत्वर्थः । “हैतिनो हि ते
सांख्या योगास्त्वा,” ये प्रधानादिपरतया तच्छाबं व्याचक्षत-
द्वयर्थः । संख्या सम्यग्बुद्धिविदिकी तथा वर्तन्तद्विति सा-
ख्याः । एवं योगो ध्यानम् उपायोपेययोरभेदविषक्षया,
चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैक-
तानता । एतच्चोपलक्षणम् । अन्येषि यमनियमादयो बाह्या
आनन्दरात्मा धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः । एतेनाभ्युप-
गतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षरणादीनां सर्वाणि तर्कसं-
रणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं

चशब्दात् ॥ ४ ॥

अवाक्तरसंगतिमाह । “ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं
प्रकृतिश्चेत्यस्य पश्यत्ये”ति । चोदयति । “कुतः पुन”रिति ।
समाप्तविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । न चेद्वास्ति समान-
विषयता, धर्मवद्वद्व्यापोपि मानान्तराविषयतया इतर्कर्त्त्वेना-
न्त्रपिण्डान्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते । “भवेद्य”मिति ।

मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाच्चिनः ।

धर्मो इस्तु कार्यरूपत्वाद्वद्वा सिद्धं तु गोचरः ॥

तस्मात्समानविषयत्वादस्त्वत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह । “थथा च श्रुतीना”मिति । सावकाशा बङ्गेगाऽपि श्रुतयो इनवकाशैक-श्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकत-र्कविरोधे. तदनुगुणतया बङ्गेगापि श्रुतयो गुणकर्त्तव्यादिभिर्व्याख्यानमर्हन्तीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयो इनादिमविद्यां निर्वत्यन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिथ्यते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसानतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतो इन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं तेन प्रधानप्रत्यासन्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह । “दृष्टसाधर्म्येण चे”ति । अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्कं आहत इत्याह । “श्रुतिरपि”ति । सोयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वार्थेणः पुनरस्तर्केण प्रस्तृयते ।

प्रकृत्या सह साहृप्यं विकाराणामवस्थितम् ।

जगद्रह्मसरूपं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥

विष्णुहृं चेतनं ब्रह्म जगच्छमप्तुद्विभाक् ।

तेन प्रधानसाहृप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

तथाच्चि । एक एव ज्ञीकायः सुखदुःखमोक्षात्मकतया पत्युत्सुपत्तीनां च चैत्रस्य च स्त्रैणस्य तामविन्दतो इपर्यायं सुखदुःखविषयादानाधत्ते । चिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोक्षात्मतया च खर्गनरकोक्षावच्चप्रपञ्च-

तया च जगद्भुद्वमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विश्वद्वं च,
निरतिशयत्वात् । तस्मात् प्रधानस्याभुद्वस्याचेतनस्य विकारो
जगत्तु ब्रह्मण इति युक्तम् । ये तु चेतनब्रह्मवि-
कारतया जगच्छैतन्यमाङ्गस्तान् प्रत्याह । “अचेतनं चेदं
जगदि”ति । व्यभिचारं चोदयति । “ननु चेतनमपी”ति ।
परिहरति । “न सामिभूत्ययोरपी”ति । ननु मा नाम
साक्षाच्छैतनस्यैतनान्तरस्योपकार्षीत्, तत्कार्यकरणबुद्धादिनि-
योगद्वारेण दृपकरिष्ठतीत्यत आह । “निरतिशया द्व-
कर्तारस्यैतना”इति । उपजनापाथवद्वर्मयोगो ऽनिशयः, त-
दभावो निरतिशयत्वम् । अत एव निर्वापारत्वादकर्ता-
रस्तस्मात्तेषां बुद्धादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । चोदको
ऽनुशयबीजमुद्भाटयति । “योपो”ति । अभ्युपेत्यापाततः स-
माधानमाह । “तेनापि कर्थं चि”दिति । परमसमाधानं
तु द्वचावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति । “न चैतदपि वि-
लक्षणत्वं”मिति । द्वचावयवाभिसंधिमाह । “अनवगम्यमा-
नमेव हीद”मिति । शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्छैत-
न्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोद्वलितं मानान्तरेण सा-
क्षाक्त्यमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत् । मानान्तराभावे त्वा-
र्थीर्थः श्रुत्यर्थेनापवाधनीयो, न तु तद्वलेन(१) श्रुत्यर्थो ऽन्य-
थयुत्य इत्यर्थः ॥ द्वचान्तरमवतारयितुं चोदयति । “न-
नु चेतनत्वमपि क्वचि”दिति । न पृथिव्यादीना चैतन्यगा-
र्थमेव, किं तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थं इत्यर्थः ॥

(१) तद्वलेन—पा० ३ ।

द्वत्रमवतारयति । “अत उत्तरं पठति” ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु- गतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विभजते । “तुशब्द”इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्स्त-
दादीनां वागादीनां च चैतन्यमाङ्गरपि तु तदधिष्ठाचीणां
देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वा-
गादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कसात् पुनरेतदेव-
मित्यत आह । “विशेषानुगतिभ्याम्” । तत्र विशेषं व्या-
चष्टे । “विशेषो ह्यो”नि । भेत्कृत्यामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रियाणां
चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च ‘वि-
ज्ञानं चाभव’दिति श्रुतेश्च विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागु-
क्तः स नोपपद्यते । देवताशब्दक्रतो वाच विशेषो विशेषशब्दे-
नोच्यनद्याह । “अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद”इति ।
अनुगतिं व्याचष्टे । “अनुगताश्च”नि । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्व-
नुगता देवता अभिमानिनीरूपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि
च भूयस्यः श्रुतयोऽग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो
भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुभूत्वा ऽश्चिणी प्राविश-
दित्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च
क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः । तसाम्बेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत
इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामसदादिश-
रीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवचारं दर्शयन् प्राणान्

क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं इद्यतोत्पाद(१)। “ग्राणसंवादवाक्य-
शेष चे”ति । “तत्तेज ऐक्षतेत्यपि”ति । यद्यपि प्रथमे इध्याये
भास्त्राल्बेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथं चिक्षेतुं श-
क्षमिति इष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति । “तस्मा”दिति ॥
सिद्धान्तस्त्रव्यम् ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं(२) सारूप्यं विकल्प्य दूषयति ।
“अत्यन्तसारूप्ये चे”ति । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैल-
क्षण्यं विकल्प्य दूषयति । “विलक्षणत्वेन च कारणेने”ति ।
सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि(३) । तदनु-
वर्तने तादात्म्येन(४) प्रकृतिविकारभावाभावात् । मध्यमस्वसि-
द्धः । दृतीयस्तु निर्दर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ
जगद्योनितया ११गमाद्वाह्यणोवगमाद्वागमवाधितविषयत्वमनु-
मानस्य कस्त्रान्नोद्भाव्यतेऽत्यत आच्च । “आगमविरोधस्त्वि”-
ति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणान्त-
रस्यावकाशोस्ति येन तदुपादायागम आच्चिप्येतेत्याशयवा-
नाच्च । “यत्तूकं परिनिष्पन्नत्वाद्वाह्यणि”ति । यथा हि
कार्यत्वाविशेषेयारोग्यकामः पथ्यमन्नीयात्सर्गकामः सि-
कातां भक्षयेदित्यादीना मानान्तरापेक्षता(५) न तु दर्श-

(१) गमयतत्पाद—पा० २ ।

(२) प्रकृतिविकारभावहेतुं—पा० २ । ३ । ४ ।

(३) विकारभावाभावविरोधि—पा० ३ । परंत्वसंगतः ।

(४) तादात्म्येषि—पा० ४ ।

(५) न्तरसापेक्षता—पा० २ न्तरापेक्षा—पा० ४ ।

पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेवादीनां तत्कस्य हेतोऽस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवं भूतत्वाविशेषेषेपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं न तु भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्याम्नायैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया सृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि सृत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं कथं तर्हि अवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह । “यदपि अवणश्चतिरेकेण” ति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तदितिकर्तव्यताभूत(१)स्तदाश्रयोऽस्ति प्रमाणे इनश्चाज्ञस्याश्रयस्याभावात् शुद्धतया नादियते । यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तदिष्यविवेचकस्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते । “श्रुत्यनुगृहीत” इति । श्रुत्या अवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्मेन गृहीते “इनुभवाङ्गत्वेन” ति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतया इनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । “आत्मनो इनवागतत्व” मिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्येषि कार्यस्य कथं चिच्छैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजमेतत् । न चेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता संभविनी चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यव्यवस्थास्त्रिव सतेषि चैतन्यस्थानाविर्भावतया शक्यमेव कथं चिदविज्ञानात्मत्वं योजयितुमित्याह । “योपि चेतनकारणअवणबले-

(१) व्यतान्तभूत—पा० ३ । ४ ।

ने”ति । परस्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न शुश्रेष्ठ । “प्रत्युक्तात्मात् वैलक्षण्यस्ये”ति । वैलक्षण्ये कार्य-कारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्ता-भिरेतदभ्युपेयतद्यथाः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमा-

लत्वात् ॥ ७ ॥

न कारणात्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः । का-
रणवत्सात्मनि वृत्तिविरोधात् गृह्णागृह्णादिविरुद्धधर्मसंस-
र्गाच्च । अथ(१) चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्या-
ज्ञेदः, तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेषि चिदात्मनः कार-
णस्य प्रागुत्पत्तेनास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यतद्विति सत्का-
र्यवादव्याकोप इत्याह । “यदि चेतनं शुद्धं”मिति । प-
रिच्छर्वति । “नैष दोषं”इति । कुतः,“प्रतिषेधमात्रत्वात्” ।
विभजते । “प्रतिषेधमात्रं होदं”मिति । प्रतिपादयिष्यति हि
तदनन्यत्वमारभ्याणशब्दादिभ्य इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरू-
पेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण
(२) शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वै
कार्यस्य सत्ता न ततोन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति
कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण द्रुत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्व-
स्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्प-

(१) अथ—२ नास्ति ।

(२) यथा न कार्यं स्वरूपेण सत् किं तु सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमपि कारण-
रूपेण—पा० ४ ।

ज्ञिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असामञ्जस्य विभजते । “अत्राच्च” चोदको, “यदि स्थै-
 ल्ये”ति । यथा हि यूषादिषु हिङ्कुसैन्यवादीनामविभाग-
 लक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं रूषयत्वेवं ब्रह्मणि वि-
 शुद्धादिधर्मणि जगज्ञीयमानमविभागं गच्छब्रह्म सधर्मण
 रूषयेन्न चान्यथा लयो लोकसिद्धं इति भावः । कल्पा-
 न्तरेणासामञ्जस्यमाच्च । “अपि च समस्तसे”ति । नहि
 समुद्धस्य फेनोर्मिबुद्धुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादि-
 विभ्रमे वा नियमो दृष्टः । समुद्रो हि कदा चिरफेनोर्मि-
 रूपेण परिणमते कदा चिदुद्धुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित्स-
 प इति विपर्यस्यति कश्चिद्वारेति । न च क्रमनियमः ।
 सोयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमस्यासमञ्जस
 इति । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाच्च । “अपि च भोक्तृणा”
 मिति । कल्पान्तरं शङ्खापूर्वमाच्च । “अथेद”मिति ॥

सिद्धान्तद्वन्नम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्त-
 च च तद्वर्मारूषणे सन्ति सद्वस्त्रं दृष्टान्ताः । तव तु का-
 रणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूषणे न दृष्टान्तलवोप्यस्तीत्य-
 र्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं
 कार्यधर्मरूषणं कारणस्येत्यत आच्च । “अनन्यत्वे-

पी”ति । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्रिनं च शुक्रे रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पन्निप्रलयकालेषु त्रिष्वपि(१) कार्यस्य कारणादभेदमिदधती(२) श्रुतिरनतिशङ्कनीया, सर्वेरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिच्छारः स प्रलयेषि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह । “अत्यत्यत्पं चेदमुच्यते”इति । “अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो” “यथा स्वप्रदगेक”इति । लौकिकः पुरुषः । “एवमवस्थात्रयसाक्षेक”इति । अवस्थात्रयमुत्पन्निस्थितिप्रलयः । कर्त्तपान्तरणासामञ्जस्ये कर्त्तपान्तरेण दृष्टान्तभावं परिच्छारमाह । “यत्पुनरेतदुक्त”मिति । अविद्याशक्तीर्णियतत्वादुत्पन्निनियम इत्यर्थः । “एतेने”ति । मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पन्निप्रसङ्गः प्रत्यक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहतत्वादिति ॥

स्वपक्षदोषाच ॥१०॥

कार्यकारणयोवलक्षणयं तावस्मानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पन्नेरसत्कार्यवादप्रसङ्गो ऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गस्व प्रधानोपादानपक्षेष्व नास्तपक्षइति यद्यप्पुरिष्ठात्प्रतिपादयिष्यामस्तथापि गुडजिङ्किकया समानत्वापादनमिदानीमिति मनव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदःखोपादानं क्लेशकर्माशय-

(१) त्रिष्वपि—२ नारित ।

(२) ममिवदन्ती—पा, ३ । ४ ।

दीदमस्येति । सुगममन्थत् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

केवलागमगम्येर्थे खतन्त्रतर्काविषये । न सांख्यादिवत्
साधर्थवैधर्थमाचेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिशिद्वि-
भवेत् । शुद्धकतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम् ।

यत्नेनानुभितोर्थ्यः कुशलैरनुमाटभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैरोपपाद्यते ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्य चित्तर्कस्य प्रतिष्ठा,
महापुरुषाणामेव तार्किकाणां सिद्धो विप्रतिपत्तेरिति । ए-
वेण शङ्क्ते । । “अन्यथानुमेयमिति चेत्” । तद्विभजते ।
“अन्यथा वयमनुमास्यामह” इति । नानुमानाभासव्य-
भिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदा-
भासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मान्त्वाभाविकप्रतिपत्त्व-
वक्षिङ्गानुसरणे निपुणेनानमाचा भवितव्यं, ततस्माप्रत्यूचं
प्रधानं सेन्स्थतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणा-
मप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठाया-
मितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह । “नहि प्रतिष्ठितस्तर्कं ए-
वे”ति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयाचोक्तेदप्र-
सङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय
इत्याह । “सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे”ति । अपि च विचा-
रात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राहान्तमनु-
जानाति । सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते

[अ. २ पा. १ छ. ११] [४४] [भास्ती]

प्रवर्तते, तद्भावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह । “अयमेव
च तर्कस्यालंकार”इति । तामिमामाशङ्कां खचेण परिच-
रति । “एतमप्यविमोशप्रसङ्गः” । न वयमन्यत्र तर्कमप्र-
माणयामः, किं तु जगत्कारणस्त्वे स्वाभाविकप्रतिबन्ध-
वस्त्र लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्यत्रैधर्म्यमात्रं, तद्प्रतिष्ठादो-
षान् मुच्यतइति । कल्पान्तरणानिर्मोशपदार्थमाह । “अ-
पि च सम्यग्ज्ञानान्मोश” इति । भूतार्थं गोचरस्य हि स-
म्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं सोके
हृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेदं चेतमजगदुपादानविषयं
विज्ञानं वेदोत्थतर्केतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितं वे-
दानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तर्क-
काणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्द्वारणकारणाभावाच्च न
ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् असम्यग्ज्ञानाच्च
न संसाराद्विमोश इत्यर्थः ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि

व्याख्याताः ॥ १२ ॥

न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणस्तुपवत् कार्यत्वा-
नुपत्तेः, करोत्यर्थानुपत्तेश्च । अभूतप्रादुर्भावनं(१) हि त-
र्द्यः । न चास्य कारणात्मत्वे किं चिदभूतमस्ति यदर्थमयं
पुरुषो यतेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न । तस्या अपि
कारणात्मत्वेन सत्त्वादसत्त्वे वा उभिव्यक्त्यस्यापि तद्वत्प्र-

(१) प्रतुर्भावे—पा० ४ ।

सङ्गेन कारणात्मतव्याघातात् । नहि तदेव तदानीमेवा-
स्ति नास्ति चेति युज्यते । किं चेदं मणिमन्त्रैषधमि-
न्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्य-
वधानमविदूरस्यानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदा
चित्प्रत्यक्षं परोक्षं च येनास्य कदा चित्प्रत्यक्षमुपलभ्नानं
कदा चिदनुमानं कदा चिदागमः । कार्यान्तरव्यवधि-
रस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत् न । कार्यजातस्य सदातन-
त्वात् । अथापि सात्कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्ण-
कणप्रभूतीनि कुम्भं व्यवदधते ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं क-
दा चिदिति । तत्र । तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः
सदातनत्वेन सर्वदा व्यावधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धि-
प्रसङ्गात् । कादाचित्कल्पे वा कार्यजातस्य न कारणा-
त्मत्वं नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वा-
त् । भेदाभेदयोक्त्वं परस्परविरोधेनैकत्र सज्जासंभव इत्यु-
क्तम् । तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिन्नम् । न च
भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानपपत्तिरिति सामग्रतम् ।
अभेदेपि कारणरूपवत्तदनुपत्तेरुत्तत्वात् । अत्यन्तभेदे च
कुम्भकुम्भकारयोर्निर्मित्तनैमित्तिकभावस्य दर्शनात् । तस्मा-
दन्यत्वाविशेषेषपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियम-
हेतुः । यस्यामूला भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च सम-
वायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्याद्यप-
परिमाणस्य इष्टं यथा तत्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटा-
दिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममच्छत उपा-

दानाचात्यन्ताल्परिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्मात्य-
चेदमल्पतारतम्यं(१) विश्वाम्यति यतो न क्षोदीयः संभवति
तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । क्षोदीयोन्तरानन्दे तु
(२)मेरुराजसर्षपयोत्तुल्यपरिमाणल्प्रसङ्गे इनन्तावयवत्वादु-
भयोः । तस्मात्यरममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं
जगत्कार्यमभिदधती(३) श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधा-
त् सहस्रसंवत्सरसत्त्वगतसंवत्सरश्रुतिवक्यं चित्तघन्यत्व-
वृत्त्या व्याख्येयेत्यधिकं शङ्कमानं प्रति सांख्यदूषणमतिदि-
शति “एनेने”ति सूचेण । अस्यार्थः । कारणात्कार्यस्य भेदं
तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र निषेत्यामः । अवि-
द्यासमरोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादु-
पेक्षिष्यामहे । तेन वैश्वेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुष्कत्वे-
नाव्यवस्थिते(४) सूचमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र
कथं चिदेदानुसारिणो मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य
सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाणुदिवादस्यात्यन्तवेदवा-
द्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति । “केन चिदंशे-
ने”ति । द्वष्टादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किं चित्पुदसदा पूर्वप-
क्ष(५)न्यायोत्पेक्षितमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्तइति केन चिदंशे-
नेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥

(१) मल्पपरिमाणतारतम्यं—पा० ४ ।

(२) क्षोदीयोऽर्थान्तराभ्युपगमे तु—पा० ४ ।

(३) मभिवदन्ती—पा० ३ । ४ ।

(४) शुष्कत्वेनाव्यवस्थितत्वे स्थिते—पा० ३ । ४ ।

(५) सदस्यादपूर्वपक्ष—पा० २ । ४ ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्या- ल्लोकवत् ॥ २३ ॥

स्यादेतत् । अतिगम्भीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं, तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आच्चेप इत्यत आच्च । “यद्यपि श्रुतिः प्रमाण”मिति । प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षने । प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तिनां नीयते, यथा मन्त्रार्थवादवित्यर्थः । अतिरोचितार्थं भाष्यम् । “यथा त्वद्यत्वं”इति । यद्यतीतानागतयोः स्वर्गयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, स्वप्रदर्शनस्येव जाग्रदर्शनं, न त्वेतदस्ति । अवाधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततो ऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति द्वचकारः “स्याज्ञोकवत्” ॥

परिच्छाररहस्यमाच ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-

दिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वस्त्रादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाच । “अभ्युपगम्य चेम”मिति । स्यादेतत् । यदि का-

रणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः^(१) प्रपञ्चस्य कार्यस्य
कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह ।
“व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत” इति । न खल्वनन्यत्व-
मित्यभेदं ब्रूमः, किं तु भेदं व्यासेधामस्ततस्य नाभेद-
अयदोषप्रसङ्गः । किं त्वभेदं व्यासेधिर्वैशेषिकादिभिर-
स्माचु साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधवेतुं व्याच-
ष्टे । “आरम्भणशब्दस्ताव” इति । एवं हि ब्रह्मविज्ञाने-
न सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भ-
वेत् । यथा रज्जां ज्ञातार्थां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति ।
सा हि तस्य तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतो ऽन्य-
निमय्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो “यथा
सौम्यैकेन मृत्यिर्णेने” ति । स्यादेतत् । मृदि ज्ञाता-
र्थां कथं मृत्यमयं घटादि ज्ञातं भवति, न हि तन्मृ-
दात्मकमित्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं
^(२) न चान्यस्मिन् विज्ञाते ऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आ-
ह श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” वाचया केव-
लमारभ्यते विकारज्ञातं, न तु तत्त्वतोस्ति, यतो नाम-
धेयमाचमेतद्, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर
इति विकल्पमाचम् । यथाऽर्विकल्पविदः । ‘शब्दज्ञाना-
नुपाती वसुशून्यो विकल्प’ इति । तथा चावसुतथा ऽनृतं
विकारज्ञातं मृत्यिकेत्येव सत्यम् । तस्माहृष्टशरावोदच्च-

(१) दनन्यत्वमस्याकाशादेः—पा० ३ । ४ ।

(२) तस्मात्तत्त्वो भिन्नं—पा० २ । ४ ।

नादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति । तदिदमुक्तं “न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यत”इति । निर्दर्शनान्तरदद्यं दर्शयन्नुपसंहरति । “तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशाना”मिति । ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगलघ्णिकोदकाद्यः, तथा च सर्वं विकारजातं, तस्मादवस्तु सत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्वेव, यथा चिदात्मा, नद्यसौ कदा चित् क्वचित् कथं चिदास्ति, किं तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्वेव, न नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कदा चित् कथं चित् कुचित् चिदवस्थानात् । तथाहि सत्स्वभावं चेद्विकारजातं, कथं कदा चिदस्त्, असत्स्वभावं चेत्कथं कदा चित्पत् । सदसतोरेकत्वविरोधात् । नहि रूपं कदा चित् क्वचित् कथं चिदा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ, ते च खकारणाधीनजन्मतया कदा चिदेव भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्य चित् । अथासत्त्वसमये तत्रास्ति, कस्य तर्हि धर्मौ इसत्त्वम् । नहि धर्मिण्यप्रत्युत्यन्ने तद्वर्मौ इसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किं त्वर्थान्तरम-सत्त्वं, किमायातं भावस्य । नहि घटे जाते पटस्य किं चिन्हवति । असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, न । अकिं-चिन्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः किं चिन्करत्वे वा तत्राण्यसत्त्वेन तदनुयोगसंभवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किं चिन्न जायते किं तु सर्वं न भवति । यथाङ्गः ।

‘न स्य किं चिद्वति न भवत्येव केवलम्’। इति ।

आथैष प्रसज्ज्यप्रतिषेधो निरुच्यतां किं तत्खभावो भाव उत भावखभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्खभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्जेत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरसिंलु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्थात् । कल्पनामात्रनिर्मित्तत्वेषि(१) निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्ब्रह्मस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत् अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततया उनुवदति श्रुतिः । ‘यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तं’ इति चाषपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं न पुनर्लौकिकसिद्धत्वमन्व विवक्षितमन्यथा तेषां मरमाण्वादिर्व दृष्टान्तः स्थात् । नहि परमाण्वादिर्वैसर्गिकवैनयिक(२)ब्रह्मतिशयरच्छतानां लौकिकानां सिद्ध इति । संप्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति । ‘नन्वनेकात्मक’मिति । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यदृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह । “तत्रैकत्वाश्वेने”ति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तु सङ्गवेत् ततो नानात्वभावादैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब-

(१) निर्मितत्वेषि—पा० २। ३। युक्तवायमेव पाठः ।

(२) ऐशाविक—पा० २। ३।

ह्लगोचरास्य श्रवणमननादयः सर्वे दक्षजलाञ्जलयः प्रसञ्चे-
रन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिष्टान्ता अनु-
रूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति । “नै-
वं स्थादि”ति । इदं तावदत्र वक्तव्यं, मृदात्मनैकत्वं घट-
शरावाद्यात्मना नानात्ममिति वदतः कार्यकारणयोः पर-
स्यरं किमभेदोभिमत, आच्छो भेद, उत भेदाभेदाविति ।
तत्राभेदऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति
चोङ्गेखदयं नियमस्य नोपपद्यते । भेदे चोङ्गेखदयनियमावु-
पपन्नौ, आत्मनेति(१) त्वसमञ्जसम् । नह्यन्यस्यान्य आत्मा
भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकत्वे द्वल्लेखदयं
भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तो नह्य धर्मिणोः कार्यकारणयोः
संकरे तद्वर्मावेकत्वनानात्मे न संकीर्त्तते इति संभवति ।
ततस्य मृदात्मनैकत्वं यावद्विवति तावद्वटशरावाद्यात्मनापि
स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्मं(२) यावद्विवति ताव-
न्मृदात्मना नानात्मं भवेत् । सोयं नियमः कार्यकारणयो-
रैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्य-
स्य । पराक्रान्तं चास्त्राभिः प्रथमाध्याये तदास्तां तावत् ।
तदेतद्युक्तिः(३)निराकृतमनुवदन्तो श्रुतिमुदाहरति । “मृत्ति-
केवेव सत्यमि”ति । स्थादेतत् । न ब्रह्मणो जीवभावः का-
र्यनिकः, किं तु भाविकः, अंशो ह्य स तस्य कर्मस-

(१) मृदात्मनेति—पा० २ ।

(२) शरावाद्यात्मनानात्मं—पा० २ । ४ ।

(३) तदेतद्युक्तियुक्ते—पा० ३ । ४ ।

चितेन ज्ञानन् ब्रह्मभावं आधीयतइत्यत आह । “खयं प्रसि-
द्धं ही”ति । खाभाविकस्यानादेरिति यदुत्तं नानालवाशेन तु
कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः सेम्यतीति तत्राह ।
“बाधिते चे”ति । यावद्बाधं चि सर्वोयं व्यवहारः खप्त-
दशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा
जाग्रदवस्थायां बाधकान्विर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यप-
रिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षा-
त्कारणं बाधकेन निर्वर्तते । स्थादेतत् । ‘यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्दित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो
व्यवहारः क्रियाकारकादिलशणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयतइति
न ब्रते किं त्वस्याभेदाश्रयो व्यवहारो ऽवस्थान्तरप्राप्तौ
निर्वर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ
निर्वर्तते, न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येव-
मत्रापीत्यत आह । “न चायं व्यवहाराभाव” इति । कुनः,
“तत्त्वमसीतिब्रह्मात्मभावस्ये”ति । न खल्वेतद्वाक्यमवस्था-
विशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न
भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति । अपि
च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह । ‘तस्करदृष्टा-
न्तेन चे”ति । “न चास्मिन् दर्शन”इति । नहि जातु क-
ठस्य दण्डकमण्डलुकुण्डलशालिनः कुण्डलिज्ञानं दण्डवत्ता
कमण्डलुमत्ता बाधते, तत्कस्य हेतोस्तेषां कुण्डलादीना
तस्मिन् भाविकत्वात् तद्विद्वापि भाविकगोचरेणैकात्म्य-
ज्ञानेन न नानात्मं भाविकमपवदनीयम् । नहि ज्ञानेन वस्तु-

पनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः। चोदयति । “नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम” इति । अबाधितानधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्चुवते । एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्जयेत् । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भावनाभाव्यभावककरणेतिकर्तव्यताभेदापेशत्वाद्वाच्चन्येत् । तथा च नास्तिक्यमेकदेशाश्रेपेण च सर्ववेदाश्रेपाद्वेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमच्चानिः । न केवलं विधिनिषेधाच्चेपेणास्य मोक्षशास्त्रस्याश्रेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेशत्वादित्याच्च । “मोक्षशास्त्रस्यापी”ति । अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकत्वात्तप्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न खस्वलीकाहूमाहूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याच्च । “कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेण”ति । परिच्छरति । “अत्रोच्यत”इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यवहारिकमबाधनम् । नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित् । तस्माद्बाधनान्न(१) प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । “सत्यलोपपत्ते”रिति । सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति । अच्छणकवाक्यमेतद्विभजते । “यावद्वि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्ति”रिति । विकारानेव तु शरीरादीनच्चमित्यात्मभावेन

(१) तस्मादनपबाधनान्न—पा० २। ३।

पुनरपश्चादीनमेत्यात्मीयभावेनेति योजना । “वैदिकस्ते”ति । कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । “स्खमव्यवहारस्येवे”—ति विभजते । “यथा सुप्रस्य प्राकृतस्ये”ति । कथं चानुतेन मोक्षशास्त्रेणेति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति(१) । “कथं त्वसत्येने”ति । शक्यमत्र वक्तुं अवणाद्युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः सोपि चिवृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभाव(२)-साक्षात्कारोसौ न कार्यस्तत्खभावत्वा त्तसादचोद्यमेतत् ‘कथमसत्यात्सत्योत्पाद’ इति । यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यतइति कुतस्तस्यात्सत्यादुत्पादो यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्ये-व अवणादीनामप्यभिन्नं, तसादभ्युपेत्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यता व्यभिचारोऽग्नावनमिति मनव्यम् । यद्यपि सांव्यवहारिकस्य सत्यादेव (३) भयात्सत्यं मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहित्यज्ञानं वा ऽसत्यं ततो भयं सत्यं (४) जायतइत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरूपता । यद्यपि चाहिज्ञानमपि खरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन भयहेतुरपि त्वनिर्वाच्याच्चिरूपितत्वेन । अन्यथा रञ्जुज्ञानादपि

(१) परिहरति—पा० २ । ३ । ४ ।

(२) ब्रह्मभाव—पा० २ ।

(३) सांसारिकस्य सत्यादेव—पा० २ । सांसारिकसत्यादेव—ए० ३ । सांव्यवहारिकसत्यादेव—पा० ४ ।

(४) भयहेतुरहिज्ञानमसर्त्य—पा० २ । भयहेतुरहिज्ञानमसत्यं ततो भयं सत्यं—पा० ३ । ४ ।

भयप्रसङ्गाजज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याच्छ्रुषितं
ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति ।
न ब्रूमः सर्वसादसत्यात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपित-
धूमभावाया धूममच्छिष्ठा वक्ष्यज्ञानं सत्यं स्थात् । नहि
चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायतइति रसादिज्ञानेनापि ततः
सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो (१) हि स तादृशः स-
त्यानां यतः कुतश्चित्किं चिदेव जायत इत्येवमसत्यानामपि
नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घ-
त्वादेवर्णेषु समारोपितवाविशेषेष्यजीनमित्यतो (२) ज्यानि-
विरहमवगच्छन्ति सत्यमजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभा-
वाजज्यानिविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भान्ताः । न चेभयच
दीर्घसमारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्यादपि
सत्यस्योदय इति । निर्दर्शनान्तरमाह । “खप्रदर्शनावस्थ-
स्ये”ति । यथा सांसारिको जायद्वुजङ्गं दृष्ट्वा पलायते त-
तश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं
प्रवर्तते ततस्तदासाद्य पायंपायमाप्यायितः सुखमनुभवति,
एवं खप्रान्तिकेषि तद्वस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । श-
ङ्कते । “तत्कार्यमप्यनृतमेवे”ति । एवमपि नासत्यात्सत्यस्य
सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति । “तत्र ब्रूमो, यद्यपि खप्र-
दर्शनावस्थस्ये”ति । लौकिको हि सुप्नोत्यितोवगम्यं बाधितं
मन्यते न तंदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्य-

(१) यतः प्रतिनियमो—पा० ३ । ४ ।

(२) त्यतो वाक्यात्—पा० २ । ३ ।

रुषिता(१)मवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति । “एतेन स्वप्रदशो वगत्यबाधनेने”ति । यदा खल्यं चैत्रस्तारक्षवॉं व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तव्यवम्भमन्मस्तकावचुम्बिलाङ्गुलामनिरोषारुणस्तव्यविशालवृत्तलोचनां रोमाच्चसञ्चयोत्फुक्षभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रतिविम्बितामभ्यमित्रीणां तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिवद्दो मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदेभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसंधानो देहातिरक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम् तन्मात्रले देहवत्यनिसंधानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपपद्येत यदि स्वप्रदशोवगतिरबाधिता स्थात्तद्वाधे तु प्रतिसंधानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्यव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह । “तथा च श्रुतिरिति । “तथाकारादी”ति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासंकेतमसत्यं, नहि संकेतयितारः संकेतयन्तीष्ठेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्यो, इपि त्वीदशोरेखाभेदो इकारैदृष्टशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम् । यच्चोक्तमेकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेव्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेव्यतीति तत्राह । “अपि चान्यमिदं प्रमाण”मिति । यदि खल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसो इपर्यायेण संभवतस्ततस्तदर्थमुभयसङ्गावः क-

ल्येत्, न ल्येतदस्ति. नहोकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति
व्यवहारस्तदवगते: सर्वोत्तरत्वात् (१) । तथाहि, तत्त्वम-
सीत्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्परतद्वावहारानपबाध-
मानैवोदीयते, नैतस्याः परस्तात्किं चिदनुकूलं प्रतिकूलं
चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतिज्ञिप्येत, तत्रानुकूलप्रति-
कूलनिवारणात्मातः परं किं चिदाकाङ्क्ष्यमिति । न चेय-
मगतिर्दुलिक्षीरप्रायेत्याह । “न चेय”मिति । स्थादेतत् ।
अन्या चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि तथा च न प्रे-
क्षावद्भूपादीयेत, प्रयोजनवत्त्रे वा नान्या स्थादित्यत
आह । “न चेयमवगतिरनर्थिका” कुतः, “अविद्यानिवृ-
त्तिफलदर्शनात्” । नहीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्यां नि-
वर्तयति येन नान्या स्थात्, किं त्वविद्याविरोधिस्वभावतया
तन्निवृत्यात्मैवोदयते । अविद्यानिवृत्तिस्थ न तत्कार्यतया
फलमपि लिष्टतयेष्टत्त्वात्परतद्वावेति । प्रतिकूलं पराचीनं
निराकर्तुमाह । “भान्तिर्वे”ति । कुतो, “बाधके”ति । स्था-
देतत् । मा भृदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारो ऽनेकत्वनिबन्धन-
स्वस्ति तदेव हि सकलामुद्दहति लोकयात्रामतस्तत्पिद्य-
र्थमनेकत्वस्य कल्पनोर्यं तात्त्विकत्वमित्यत आह । ‘प्राक्
चे’ति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धोपपद्यते, न
त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भान्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् ।
सत्यं च तदविसंवादादनुतं च विचारासहतया ऽनिर्वाच्य-
त्वात् । अन्यस्यैकात्म्यज्ञानस्थानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्व-

(१) सर्वान्तत्वात्—पा० २ । ३ । ४ ।

ज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन्
प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मादन्येन प्रमाणेने”ति । स्थादेतत् ।
न वयमनेकत्वव्यवच्चारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्प-
यामः, किं तु श्रैतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चेदयति । “न-
नु मृदादी”ति । परिहरति । “नेत्युच्यते”इति । मृदा-
दिदृष्टान्तेन हि कथं चित्परिणाम उन्नेयो, न च शक्य
उन्नेतुमपि, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणमात्रसत्यत्वावधा-
रणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रति-
पादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता
ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मात् भवतीत्यत-
आच । “नह्येकस्ये”ति । शङ्खते । “स्थितिगतिव”दिति ।
यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि परिणा-
मस्य तदभावस्य कौटस्थ्यं भविष्यते इति । निराकरोति ।
“न, कूटस्थस्येति विशेषणा”दिति । कूटस्थनित्यता हि स-
दातनी स्वभावादपच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विरुद्धते ।
न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेपि
धर्मी कूटस्थः स्थान् । भेद ऐकान्तिके गवाश्वद्वर्मधर्मिभा-
वाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च
परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविधापादितार्थ-
वच्चस्य वेदराश्वरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं
पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्यप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण,
तत्र फलवद्व्यादर्शन(१)समान्नानसंनिधावफलं जगद्योनित्यं

(१) ब्रह्मतत्त्वज्ञान—पा० २ । ब्रह्मतत्त्वदर्शन—पा० ३ ।

समान्नायमानं तदर्थं सज्जदुपायतया उत्तिष्ठते नार्थान्त-
रार्थमित्याह । “न च यथा ब्रह्मण्” इति । अतो न प-
रिणामपरत्वमस्येत्यर्थः । तदनन्यत्वमित्यस्य स्वत्रस्य प्रति-
ज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चेदयति । ‘कूटस्यब्रह्मवादि-
न्” इति । परिच्छरति । “नाविद्यात्मके”ति । नाम च
रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्ष-
त्वादैश्वर्यस्य । एतदुक्तं भवति । न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञ-
त्वं च ब्रह्मणः किं त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रति-
ज्ञास्त्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वस्त्रं, तेनाविरोधः । सुग-
ममन्यत् ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावः सज्जा चोपलम्भस्य तस्मिन् कार्यस्योपल-
ब्धेर्भावाच्च । एतदुक्तं भवति । विषयपदं विषयविषयि-
परं, विषयिपदमपि विषयविषयपरं, तेन कारणोपलम्भ-
भावयोरुपादेयोपलम्भभावादिति स्वत्रार्थः संपद्यते । तथा च
प्रभारुपानुविद्वबुद्धिवोधेन चाशुषेण न व्यभिचारो, नापि
वक्त्रभावाभावानुविधायभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भ-
वति । तत्र यथोक्त्वैतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्य-
कारः । “इतश्च कारणादनन्यत्वं” भेदाभावः “कार्यस्य,
यत्कारणं” यस्मात्कारणा “ज्ञाव एव कारणस्ये”ति । अस्य
व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह । “न च नियमेने”ति । का-
कतालीयन्यायेनान्यभावेन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः ।

च्चतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति । “नम्नन्यभावेषी”ति । एकदेशिमतेन परिहरति । “नेत्युच्यते”इति । शङ्खयैकदे-
शिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह । “अथे”ति ।
तदनेन चेतुविशेषणमुक्तम् । पाठान्तरेणोदमेवसूचं व्याच-
ष्टे । “न केवलं शब्दादेवे”ति । पट इति हि प्रत्यक्षबुद्धा
तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्बन्ते, न तु तदतिरितः
पटः प्रत्यक्षमपलभ्यते । एकत्रं तु तन्तूनामेकप्रावरणालक्ष-
णार्थक्रियावच्छेदाद्वानामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना ध-
वखदिरपलाशादयो बहवोपि वनभिति । अर्थक्रियायां च
प्रत्येकमसमर्था अथनारभैवार्थान्तरं किं चिन्मिलिताः कुर्व-
न्तो दृश्यन्ते, यथा ग्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनार-
भैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति ।
न च समवायाद्विज्ञयेऽपि भेदानवसाय इति साम्रतम् ।
अन्योन्याश्रयत्वात् भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः ।
न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयो-
रभदेष्युपत्तेरित्युपपादितम् । तस्माद्यत्किं चिदेतत् । अ-
नया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसद्वान्तरकार-
णानि च तन्त्रादयः सर्वे ऽनिर्वाच्या एवेत्याह । “तथा च
तन्तुष्व”ति ॥

सच्चाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते । “इतस्वे”ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्ति-
श्चाच्च भवति । “यच्च यदात्मने”ति । नच्च तैलं सिकता-

तमना सिकतायामस्ति, यथा घटोस्ति स्वदि मृदात्मना
प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैर्व
सिकतात्मना । तेन यथा सिकतायां तैलं(१) न जायतएव-
मात्मनोपि जगन्न जायेत, जायते च तस्मादात्मात्मन
इस्तीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाच्च । “यथा च कारण
ब्रह्मे”ति । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न
जात्वसौ क्वचिन्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव
न तु क्वचिन्पटा चिदसङ्गवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात्
तस्मात्कार्यं चिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् किमते
यद्येवमित्यत आच्च । “एकं च पुन”रिति । सत्त्वं चैव
कार्यकारणयोः, नहि प्रतिव्यक्तिं सत्त्वं भिद्यते, ततस्याभि-
न्नसत्त्वानन्यत्वादेते अपि मिथो न भिद्यते इति । न
च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथ
सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोर-
न्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादाना ऽभेद-
कल्पनास्त्वाच्चो तात्त्विकभेदोपादाना भेदकल्पनेति । वयं
तु पश्यामो भेदयच्चस्य प्रतियोगियच्चापेक्षत्वाङ्गेदयच्चमन्त-
रेण च प्रतियोगियच्चासंभवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदयच्च-
स्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यै-
काभावे तदनुपपत्तेः, अभेदयच्चोपादानैव भेदकल्पनेति स-
र्वमवदातम् ॥

असद्व्यपदेशान्वेति चेन्न धर्मा-
न्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्माविनिर्वचनीयै । द्वन्नमेतन्नि-
गदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया” इति । अतिशयो हि धर्मो
नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्या-
तिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चास-
त्यपि कार्ये कारणस्य सम्बादन्वेत्यत आह । “श-
क्तिस्ते”ति । नान्या कार्यकारणाभ्यां, नाप्यसती का-
र्यात्मनेति योजना । “अपि च कार्यकारणयो”रिति ।
यद्यपि भावाच्चोपलब्धेरित्यत्रायमर्थं उक्तस्थापि समवाय-
द्वूषणाय पुनरवतारितः । अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य
समवायिभ्यां संबन्धे विच्छेदप्रसङ्गो इवयवावयविद्व्यगुणादी-
नां मिथः । नद्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायि-
नौ संबन्धयेदिति । शङ्कते । “अथ समवायः स्वय”मि-
ति । यथा हि सत्त्वयोगाद्व्यगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं
तु स्वभावत एव सुदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेषते, तथा
समवायः समवायिभ्यां संबन्धं न संबन्धान्तरमपेषते, स्वयं
संबन्धस्तुपत्वादिति, तदेतत्प्रियान्तरविरोधापादनेन निरा-
करोति । “संयोगोपि तद्दीर्घी”ति । न च संयोगस्य का-

यत्वत् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असम-
वाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोगद्विति वाच्य-
म् । अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च । संबन्ध-
धीननिष्ठपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते
तत्त्वाश्च च न नश्यत्यपि तु निव एवं संयोगोपि भवेत्
ततः को दोषः । अथैतन्प्रसङ्गभिया संयोगवस्तुमवायोपि प्र-
तिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यस्तेवभ्युपेयते तथा सति
यथैकस्तान्निमित्तकारणादेव जायतएवं संयोगोपि निमित्त-
कारणादेव जनिष्यतइति समानम् । “तादात्म्यप्रतीतेस्तेति ।
संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनावीजं न तादात्म्यावगम-
खस्य नानात्मैकाश्रयसंबन्धविरोधादिति । वृत्तिविकासपेना-
वयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति । “कर्थं च कार्यं”मिति ।
“समस्ते”ति । मध्यपरभागयोरर्वागभागव्यवहृतत्वात् । अथ
समस्तावयवव्यासङ्गगपि कतिपयावयवस्थानो यच्चीव्यत-
इत्यत आह । “नहि बङ्गत्वं”मिति । “अथावयवशं” इति ।
बङ्गत्वसंख्या च्च स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येषु वर्ततइत्ये-
कतमसंख्येयाग्रहणेपि न गृह्णते समस्तव्यासङ्गत्वात्-
द्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्तोति, अ-
पि त्वयवशः, तेन यथा हृतमवयवैः कुसुमानि व्याप्तुव-
न्न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्थापि त-
स्थोपलब्धेः, एवमवयव्यपीति भावः । निराकरोति । “तदा-
पि”ति । शङ्खते । “गोत्वादिव”दिति । निराकरोति ।
“ने”ति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनि-

र्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च कास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् । अकर्तृका यतो इतो निरात्मिका स्थात, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किंनाम भवेत् अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आच्च । “घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाने”ति । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः । न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्वाटमुत्पद्यतइत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात्करोत्तिकारयत्योरिव घटगोचरयोर्भूत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदो इभ्युपेतत्वयः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिश्वेष्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेषितत्वयः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सञ्चवमस्याभ्युपेयम् । एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धाढपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते तण्डुलानामिव सता विज्ञिनौ विज्ञियन्ति तण्डुला इति । शङ्कते । “अथ स्वकारणसत्त्वासंबन्ध एवोत्पत्ति”रिति । एतदुक्तं भवति । नोत्पत्तिर्नाम कञ्चिद्विषयारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किं तु स्वकारणसमवायः स्वसत्त्वासमवायो वा, स चासतोष्यविरुद्ध इति । सोष्यस-

तोनुपपञ्च इत्याह । “कथमलब्धात्मक”मिति । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादा-करणमनुपपञ्चमित्याह । “अभावस्य चे”ति । स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भून्मर्यादानुपाख्यो ह्य सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह । “यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारा”-दिति । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्यिएडे घटस्यासत्त्वे-इत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासत्कार्यवादी चोदयति । “नन्वेव सती”ति । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदा चित्कारणेन योजयितुं व्यापारोर्थवान्मवेदित्यत आह । “तदनन्यत्वाचे”ति । परिहरति । “नैष दोष” इति । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव ह्य तत्, काल्पनिकसु भेद, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाङ्गिद्यते, कारणखरूपमेव ह्य तदनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासतइति । तदिदमुक्तं “वस्त्वन्यत्व”मिति । वस्तुतः परमार्थतो इन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राङ्गवति, सांव्यवहारिके तु कथं चित्तत्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः । अनयैव ह्य दिशेष संदर्भी योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह । “यस्य पुन”रिति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । “मूल-कारण” ब्रह्म । ग्रन्थान्तराच्चेति हत्रावयवमवतार्य व्याच्छे । “एवं युक्तेः कार्यस्ये”ति । अतिरोच्चितार्थम् ॥

पठवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च हृते निगद्व्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणा-

दिदेषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाङ्गः श्रुतयस्तथाप्यभे-
दमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बङ्गः । न च भेदाभेदावेकच
समवेतौ, विरोधात् । न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् ।
तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञानं शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते ।
स एव त्वविद्योपधानभेदाद्वटकरकाद्याकाशवद्गेदेन प्रश्नते ।
उपहितं चास्य हृपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्म-
तामात्मनोनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनो ऽभिज्ञान-
नुभवत्यननुभवे सार्वज्ञव्याघातः । तथा चायं जीवान्
बध्नन्नात्मानमेव बध्नीयात् । तच्चेदमुक्तं “नच्चि कस्मिदपर-
तन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशतो”त्यादि । तस्मा-
न्न चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पञ्चः ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आ-
त्मनो ऽभिज्ञान् पश्यति पश्यत्वेवं न भावत एषां सुख-
दुःखाद्विवेदनासङ्गोस्ति, अविद्यावशात्त्वेषां तद्वदभिमान
इति । तथा च तेषां सुखदुःखाद्विवेदनायामप्यहमुदासी-

[भागती] [३३७] [अ.२ पा.१ छ.२२]

न इति न तेषां बन्धनागारनिवेशेष्यस्ति शतिः का चिन्मेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राहुलस्तदिदमुक्तम् । “अपि च यदा तच्चमसी”ति । अपि चेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥

स्थादेतत् । यदि ब्रह्मविवर्तीं जगत्, हृत्त सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

उपसंहारदर्शनानेति चेन्न

क्षीरवद्धि (१) ॥ २४ ॥

ब्रह्म खत्वेकमद्वितीयतया परानपेत्तं क्रमेषोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचिन्त्ररूपस्थोपादानमुपेयते, तदनुपपत्तम् । नद्योकरूपात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः । क्षीरबोजादिभेदाहथद्वुरादिकार्यभेददर्शनात् । न चाक्रमात् कारणात्कार्यक्रमो युज्यते । समर्थस्य श्वेषायोगाद् हितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं “मिह व्हि लोक”इति । एकैकं सृष्टादि कारकं, तेषां तु सामर्थ्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, तस्यान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते । क्षीरवद्धि । इदं तावङ्गवान्पृष्ठो व्यच्छृं, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेच्येदमुच्यते उताना-

(१) चेत् क्षीरवद्धि—पा० २ । ३ । ४ ।

[अ. २४। १ च. २४]

[भाष्मती]

दिनामरूपबीजसच्चितं कालपनिकं सार्वज्ञयं सर्वशक्तिलं, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततो द्वितीयादसच्चायादुपजायते, नच्च तस्य प्रुद्भवुद्भुमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्यमस्ति, तथा च श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इति । उत्तरस्मिन्स्तु कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यंतिरक्तस-च्छकारिकारणाभावादनुपादानलं साध्यते, ततः श्वीरादिभिर्व्यभिचारः, तेषि हि बाह्यातच्चनादिकारणानपेक्षा एव कालपरिवासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति । अथान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदस्मिद्भूमनिर्वाच्य-नामरूपबीजसच्चायत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

‘मायां तु प्रकृतिं विद्धि(१)मायिनं तु महेश्वरम् । इति । कार्यक्रमेण तत्परिपाकोपि क्रमवानुन्नेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते । यथैकस्मादङ्गेदर्द्धपाकावेकस्माद्यो कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः । यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न श्वीरादिभिर्व्यभिचारो, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यस्फदाद्यपेक्षाश्वेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यते उनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्वयवत्वशब्द- केापो वा ॥ २६ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तच्चतः परिणामो येन कात्स्न्यभागविक-
ल्पेनाशिष्येत अविद्याकस्त्रितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपमेदे-
न व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्वयत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परि-
णामादिव्यवचारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं
रूपं वस्तु स्पृशति, नहि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्वित-
कल्पना चन्द्रमसो द्विलमावहन्ति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्र-
मसोनुपपत्तिः, तस्माद्वास्त्वो परिणामकल्पनानुपपद्यमा-
नापि न परमार्थसत्तो ब्रह्मणोनुपपत्तिमावहन्ति, तस्मात्पू-
र्वपक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह । “चेत-
नमेक”मिति । यद्यपि श्रुतिशता(१)दैकान्तिकादैतप्रति-
पादनपरात् परिणामो वस्तुतो(२) निषिद्धस्तथापि क्षीरादि-
देवतादृष्टान्तेन पुनस्तदास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथा
इयं पक्षो न घटयिन्तुं शक्यतइत्यपवाध्य श्रुतेष्टु शब्द-
मूलला,दात्मनि चैव विचित्राज्ञीति ऋत्वाभ्यां विवर्तद्व-
ढीकरणैकान्तिकाद्यलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यतइत्यर्थः ।
“तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म” तत्त्वतः । “ननु शब्देनापि”ति
चौद्यमविद्याकस्त्रितत्वोद्घाटनाय । नहि निरवयवत्वसा-
वयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्त्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीय-

(१) श्रुतिशता—पा० २। ३। ४।

(२) वास्तवो—पा० ३।

[अ.२ पा.१ छ.२७] [३७०] [भास्ती]

कत्वात् । तेन प्रकारान्तराभावाच्चिरवयवत्सावयवत्व-
योश्च प्रकारयोरनुपपत्तेश्चवस्त्रवाद्यवाद्वद्प्रमाणं शब्दः
स्थादिति चोद्यार्थः । परिच्छारः सुगमः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥२८॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । सम्बद्धगात्रा हि मनसैव
खण्डपानुपमदेन रथादीन्द्रजति ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति । “ननु नैवे”ति । परिच्छरति । “नैवंजातीयके-
नैवे”ति । यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं स-
च्चादयो निरवयवाः । नह्यस्ति संभवः सच्चमात्रं परिण-
मते न रजस्तमसी इति । सर्वेषां संभूयपरिणामाभ्युपग-
मात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेद-
प्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्ज्येत ।
“तथाणुवादिनोपो”ति । वैशेषिकाणां ह्याणुभ्यां संयुज्य
झणुकमेकमारभ्यते, तैस्तिभिर्झणुकैर्घ्यणुकमेकमारभ्यतइति
प्रक्रिया । तत्र द्योरण्डोरनवयवयोः संयोगस्तावणू
व्याप्त्यादव्याप्तुवन्वा तत्र न वर्तते । नह्यस्ति संभवः स
एव तदानों तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधः
पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपप-
त्तरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्ज्येत । अव्यापने वा षडवयवः प-
रमाणुः स्थादित्यनवयवत्वव्याकोपः । अशक्यं च सावय-
वत्वमुपेतुं, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्वपयोः स-

[भागती]

[३७१]

[अ. २ पा. १ छ. २६]

मानपरिणामत्वप्रसङ्गः(१) तस्मात्समानो दोषः । आपातमा-
नेण साम्यमुक्तं परमार्थतस्य भाविकं परिणामं वा कार्य-
कारणभावं वेच्छतामेष दुर्वारो दोषो न पुनरस्याकं मा-
यावादिनामित्याह । “परिहृतस्त्वं”ति ॥

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्तच श्रुत्युपन्यासपरं छन्त्रम् ॥

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं छन्त्रम् ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कुलालादिभ्यस्तावद्वाह्यकरणपेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यान-
पेशाणामान्तरकरणपेशवृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा वि-
शेषो नापन्होतुं शक्यः । यथा तु(२) जाग्रत्सृष्टेर्बाह्यक-
रणपेशायास्तदनपेशान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने र-
थादिव्यष्टिरशक्यापन्होतुमेवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया
आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं शूयमाणं न सामान्य-
तो दृष्टमाचेणापन्हवमर्हतीति ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भान्तस्य
सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रेशावतानेन जगत्कर्तव्यम् । प्रे-
शावतस्य प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना
सती नाप्रयोजनाल्पायासापि संभवति, किं पुनरपरिमेया-

(१) प्रसङ्गात्—पा० २ । ३ । ४ ।

(२) यथा च—पा० २ । ४ ।

नेकविधोऽशावचप्रपञ्चजगदिभ्रमविरचना महाप्रयासा । अत एव लीलापि परास्ता । अखण्डायाससाध्या हि सा न चेयमर्थप्रयोजना तस्या अपि सुखप्रयोजनवक्तव्यात्तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परेषां चोपकार्याणामभावेन(१) सदुपकाराया अपि प्रवृत्तरेयोगात् । तस्यात्प्रेशावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवक्तया व्याप्ता तदभावेनुपपत्ता ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिष्ठिपतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इभिधीयते ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं(२) यदि प्रेशावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवक्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तेत् शिंशपात्वमिव वृशतानिवृत्तौ न त्वेतदस्ति प्रेशावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा 'न कुर्वति वृथा चेष्टा'-मिति धर्मस्फूतकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्जेत । न चोन्मत्तान्प्रत्येतत्खचमर्थवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः । अपि चादृष्टेत्कौत्यत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेशावतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमन्तरेण दृष्टा न चास्या चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि संप्रसादेपि भावादिति युक्तं प्राज्ञस्यापि चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसंपदासादितसमस्तकामानां

(१) अभावे—पा० १ । २ । ३ ।

(२) भवेदेवं—पा० २ ।

[भासी]

[३७३] [अ.२ पा. १ छ. ३३]

क्षतक्षत्यतया । नाकुलमनसामकामानामेव लोलामात्रात्मत्य-
प्यनुनिष्ठादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोपि
जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । दृष्टं च यदल्पबलवीर्य-
बुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां
सुशक्मीषत्करं वा नहि वानरैर्मारुतिप्रभृतिभिर्नगैर्व बद्धो
नीरनिधिरगाधो महासच्चानाम् । न चैष पार्थेन शि-
ल्लीमुखैर्व बद्धो न चायं न पीतः संशिष्य चुलुकेन हेलयेव
कलशथोनिना महामुनिना । न चाद्यापि न दृष्ट्यन्ते
लोलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्त्रृगन-
रेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । त-
सादुपपन्नं यदच्छया वा खभावादा लोलया वा जगत्स-
र्जनं भगवतो महेश्वरस्येति । अपि च नेयं पारमार्थि-
की द्विष्ट्येनानुयुज्येत प्रयोजनमपि त्वनाद्यविद्यानिबन्ध-
ना, अविद्या च खभावत एव कार्यान्मुखो न प्रयोजनम-
पेत्यन्ते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समु-
द्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च तत्कार्या विस्मयभयकम्यादयः
खोत्पत्तौ प्रयोजनमपेष्यन्ते सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पा-
दहेतुरिति चेतनो जगदोनिराख्यायत(१)इत्याह । ‘न
चेयं परमार्थविषये’ति । अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि
तत्त्या विवक्षन्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावं, तथा
च द्वष्टेरविवक्षयार्या तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याश्रयेना-
ह । “ब्रह्मात्मभावे”ति ।

(१) जगदोनिः प्रस्त्यायते—पा० ३ ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सोपेक्षत्वात्तथा
हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

अतिरोद्धितोच पूर्वः पक्ष, उत्तरस्त्वयते । उच्चावचम-
ध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृत्यपच्चं च सुखदुःखकारणं सुधा-
विषादि चानेकविधिं विरचयतः प्राणभृज्ञदोपात्तपापपुण्यक-
र्मातिश्यसञ्चायस्यात्र भवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये
प्रसन्ज्येते । नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं यु-
क्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति ब्रुवाणः सभा-
पतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्णन्नयुक्तवादिनं च निर्गृह्णन्ननुरक्तों
द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्य इति वीतरागदेष इति
चास्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणं च
निगृह्णन्नमध्यस्य एव नामध्यस्यः । एवं द्वासावमध्यस्यः स्या-
द्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृ-
ह्णीयान्न ल्वेतदस्ति । तस्मान्न वैषम्यदोषो इत एव न नैर्घृण्य-
मपि संचरतः समस्तान्प्राणभृतः । स हि प्राणभृत्कर्माश-
यानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमनिलङ्घयन्नयमयुक्तकारी स्यात् ।
न च कर्मपेक्षायामीश्वरस्यैश्वर्यव्याघातः । नहि सेवादिक-
र्मभेदपेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । ‘न चैष ह्येव
साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष
एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत’ इति श्रुते-
रीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयि-
त्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति । तस्माद्वैषम्यदोषप्रस-

[भास्मती]

[३७५]

[अ. २ पा. १ छ. ४४]

ज्ञानेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात् । ‘यस्मात्कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुखिनः द्वजती’ति शुनेरव-गम्यते । तस्मान्न द्वजतीति विरुद्धमभिधीयते । न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न लीङ्गरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यं किमतो यद्येवं, तस्मादीश्वरस्य सवासनक्षेपरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निषेद-इधो निनीषतइत्येतदपि तज्जातोयपूर्वकर्माभ्यासवशात्राणिन (१) इत्येवं नेयम् । यथाऽऽः ।

जन्म जन्म यद्भ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।

तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥

इत्यभ्युपेत्य च द्वष्टेसाच्चिकत्वमिदमुक्तमनिवाच्या तु सृष्टिरिति न प्रसर्तव्यमत्रापि तथा च मायाकारस्येवाङ्ग-साकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्य-दोषः सच्चसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिवाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्त्रभावाद्वा लीलया वा न कश्चिद्दोष इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं द्वच्चम् ।

न कर्माविभागादिति चेन्नाना-

दित्वात् ॥ ३५ ॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेनै भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं द्वच्चम् ।

उपपद्यते चायुपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्याग-
च्छेत्^(१) तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम् । न चा-
विद्या केवलेति लयाभिप्रायम् । विक्षेपलक्षणाविद्यासं-
स्कारस्तु कार्यत्वास्त्रोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते विक्षेपस्त्र
मिथ्याप्रत्ययो मोक्षापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतराग-
देषनिदानं स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यर्थं शरीरं
सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति । न च रागदेषाव-
न्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोक्षमन्तरेण रागदेषै
न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोक्षादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षा
मोक्षादिरेवं पूर्वपूर्वमोक्षाद्यपेक्षां पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैवा-
च भगवती चित्तमनाकुलयति । तदेतदाह । “रागादि-
क्षेपासनाक्षिप्तकर्मपेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्या” इति ।
रागदेषमोक्षा रागाद्यस्तेव हि पुरुषं संसारदुःखमनुभा-
व्य क्षेपयन्तीति क्षेपास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ता-
भिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्मणि तदपेक्षालयलक्षणा विद्या ।
स्यादेतत् । भविष्यता इपि व्यपदेशो दृष्टो यथा पुरोडाश-
कपालेन तुषानुपवयतीत्यत आह । “न च धारयिष्यतीत्यत”
इति । तदेवमनादित्वे सिद्धे सदेव सौम्येदमग्नु आसीदेक-
मेवादितीयमिति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्गृ-

(१) मध्युपगच्छेत्—० ३ । मध्यागच्छेत्—पा० १ । २ ।

[भाष्मती]

[३७७] [अ.२ पा.१ छ.४६]

परांगादिनिषेधपरं न पुनरेताग्रस्तमानष्पाकरोतीति सर्व-
मवदातम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अत्र सर्वज्ञमिति इश्यते । सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव
लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः । “सर्वशक्ती”ति ।
सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादि-
तम् । “महामाय”मिति । सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता ।
तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवन्पादशारीरकभा-
ष्टविभागे भामत्या हितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्थादेतत् । इत्वा हि पादे स्वतन्त्रा वेदानपेक्षाः प्रधानादि-
सिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्त-
मशास्त्राङ्गत्वात्(१) । नहींदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्र-
वृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरप-
क्षाभ्यां विनिश्चेतुं, तत्र कः प्रसङ्गः प्रुष्टकतर्कवत्त्वतन्त्रयुक्ति-
निराकरणस्येतत् आह । “यद्यपीदं वेदान्तवाक्याना”मि-
ति । नहीं वेदान्तवाक्यानि निर्णीतव्यानीति निर्णीयन्ते, किं
तु मोक्षमाणानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदान्तवा-
क्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमानेभ्यः
प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । न चैतदेव चेतनोपा-

(१) कम्, शास्त्रासंगतत्वात्—पा० १ ।

दानमचेतनोपादानं चेति समुच्चेतुं शक्यं, विरोधात् । न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमवाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत(१)इति साम्रातम् । सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्वाषितस्यानुमानस्य प्रतिक्रियात्तिसिंहतुल्यतया इवाध्यत्वात् । तस्मात्तद्विरोधात्र ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिद्धतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं सेहुमर्द्दति, न च तत्त्वज्ञानादाने मोक्ष इति स्वतन्त्राणाम-प्यनुमानानामाभासीकरणमिच्च शास्त्रे इसंगतमेवेति । यद्येवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्यात्प्रथमं न कृत इत्यत आह । “वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति”ति । ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपश्चाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोद्यति । “ननु मुमुक्षूणा”मिति । परिहरति । “बाढमेवं तथापि”ति । तत्त्व(२)निर्णयावसाना वीतरागकथा न च परपश्चदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपश्चोदूष्यते न तु परपश्चतयेति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः । पुनरुक्तानां परिचोद्य समाधत्ते । “नन्वीशते”रिति । “तत्र सांख्या” इति । यानि हि येन रूपेणास्थौल्यादा च सौक्रम्यात्मन्वीयन्ते तानि तत्करणानि दृष्टानि, यथा घटादयो रुचकादयस्थौल्यादा च सौक्रम्यान्मृत्युर्वर्णान्वितात्करणास्थाचेदं वाह्नमाध्यात्मिकं च भावजानं त्त-

(१) नोपादीयत—पा० १ ।

(२) तत्त्ववस्तु—पा० २ ।

खदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमो-
हात्मसामान्यकारणं भवितुमर्हति । तच जगत्कारणस्य येयं
सुखात्मता तस्यत्वं, या च दुःखात्मता तद्रजी, या च
मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिस्थिता हि प्रत्येकं
भावाहैगुण्यवन्तोनभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु पद्मावत्यां
मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तुं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, त-
स्यपत्नीनां च दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमु-
द्भवा, चैत्रस्य तु ख्लैण्य तामविन्दतो मोहो विषादस्तत्क-
स्य हेतोस्तुं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे
भावा व्याख्याताः । तस्मात्पर्वं सुखदुःखमोहान्वितं जगत्त-
कारणं गम्यते । तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियते ५-
नेन जगदिति प्रधीयते निधीयते ६स्मिन्प्रलयसमये जगदिति
वा प्रधानं, तच्च मृत्युवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगाप-
वर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, न तु केन
चित्प्रवर्त्यते । तथा ह्याङ्गः ‘पुरुषार्थं एव हेतुर्न केन चि-
त्कार्यते करणं’मिति । परिमाणादिभिरत्यादिग्रहणेन ‘श-
क्तिः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादविभागादैश्चूप्यस्येत्यव्य-
त्तसिद्धिहेतवो गृह्णन्ते । एताच्चेपरिष्ठाद्याख्याय निराकरिष्य-
तइति । तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति । “तच वदाम” इति ।
यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्तते स्वभा-
वत एवेति साध्यते, तदयुतां, समन्वयादेहेतोस्तेतनानधिष्ठि-
तत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्युवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्ते-
रुपलब्धेर्विरुद्धत्वान्विति मृत्युवर्णदर्शादयः कुलालहेमकारर-

थकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथाद्युपाददते, तस्मा-
त्कृतकत्वमिव नित्यत्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं
विरुद्धम् । एवं समन्वयादिचेतनानधिष्ठितत्वे साध्यइति
रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं
तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते
तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं तच्चैत-
न्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाऽः

‘व्याप्तेष्व दृश्यमानायाः कश्चिद्वर्मः प्रयोजकः’ इति ।
तच्चाह । “न च मृदादी”ति । खभावप्रतिबद्धं च्चिं व्याप्तं
व्यापकमवगमयति । स च खभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमा-
रोपितोपाधिनिरासे सति निश्चयते । तन्निश्चयश्वान्वयव्यतिरे-
क्योरायतते । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाचैतन्ये
यथा चेतनप्रयुक्तत्वेषि परिस्फुटौ (१) तदलमत्रान्तरङ्गत्वेनेति
भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणा-
न्तरविरोधो भवेत् प्रत्युत अतिरनुग्रणतरात्रेत्याह । “न चैव
सती”ति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोर-
सिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह । “अन्वयाद्यनुपपत्तेष्व”ति ।
अन्तराः खखमी सुखदुःखमोहविषादा वाह्नेभ्यश्वन्दनादि-
भ्यातिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते ।
यदि पुनरेतएव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः खरूप-
त्वाद्वेमन्तेषि चन्दनः सुखः स्थान् । नहि चन्दनः कदा
चिदचन्दनस्तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् ।

(१) त्वेऽतिपरस्फुटौ—पा० १। २।

[भामती]

[४८१] [अ.२ पा.२ छ.१]

नह्यसौ कदा चिद्वुद्गुमपङ्क इति । एवं कण्ठकः क्रमे-
लकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्थात् ।
नह्यसौ काञ्चित्प्रत्येव कण्ठक इति । तस्मादसुखादिस्ख-
भावा अपि चन्दनकुद्गुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेषया
सुखदुःखादिहेतवो न तु स्थयं सुखादिस्खभावा इति रम-
णीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति
नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुन्नीशतइति । तदिदमुत्तमं “श-
ब्दाद्यविशेषेषि च भावनाविशेषा” दिति । भावना वासना
संस्कारस्तद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभो-
चितामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथासै कटका एव रोचने ।
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्य-
स्यति । “तथा परिमितानां भेदाना” मिति । संसर्गपूर्वक-
त्वे हि संसर्गस्यैकसिद्धदये । संभवान्नानात्मैकार्थसमवेतस्य
नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वर-
जस्तमास्येवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराहा-
न्तालोचनेनानेकान्तिकमिति दृष्टयति । “सत्त्वरजस्तम-
सा” मिति । यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोपि
नास्त्रीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । अथ न योज-
नादिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः, किं त्वयापिता-
मव्यापि च नभस्तन्मात्रादेन्नहि कार्यं कारणव्यापि, किं तु
कारणं कार्यव्यापिति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् ।
हन्त सत्त्वरजस्तमास्यपि न परस्परं व्याप्तुवन्ति न च
तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । नहि यथा तैः

कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्यरं विश्वन्ति, मिथः कार्य-
कारणभावाभावात् । परस्यरसंसर्गस्वावेशश्चितिशक्तौ नास्ति,
नच्च चितिशक्तिः क्रूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततस्य तद-
व्यापका गुणा इति परिमिताः । एवं चितिशक्तिरपि गु-
णैरसंसृष्टेनि सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य
हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोपि समन्वयवद्विरुद्ध
इत्याच्च । “कार्य कारणभावस्ति”ति ॥

प्रवृत्तेऽच ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्य-
पि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं ब-
लीयस्तद्ग्यभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि
गुणप्रधानभावे सत्यस्य महादाहै कार्ये प्रवृत्तिः सापि
चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नच्च चेतनाधिष्ठानमन्तरेण
मृत्यिष्ठे प्रधानेऽभावेन चक्रदण्डसलिलस्त्रियोवतिष्ठन्ते ।
तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शक्तिः प्रवृत्तेऽस्ते-
त्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्तोत्तया । अत्र
सांख्यशोदयति । “ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिं”रिति । अयमभि-
प्रायः । त्वया किलौपनिषदेनास्मद्देश्वरं दूषयित्वा केवलस्य
चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थ-
नीयम् । तदयुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेऽदृष्टान्तधर्मिष्य-
नुग्रहलब्धेरिति । औपनिषदसु चेतनहेतुकां तार्वदेष सांख्यः
प्रवृत्तिमध्युपगच्छतु पश्चात्स्वपञ्चमत एव समाधास्यामि-
त्यभिसंधिमानाच्च । “सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्र-

वृत्तिर्दृष्टे”ति । सांख्य आच । “न त्वचेतनसंयक्तस्ये”ति ।
 तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृ-
 त्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया का चिदपि । तस्मान्न चेतनस्य
 जगत्पर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अचौपनिषदो गूढाभिसंधिः प्र-
 श्वपूर्वकं विमृशति । “किं पुनरचे”ति । अचान्तरे सांख्यो
 ब्रूते । “ननु यस्मिन्नि”ति । न तावचेतनः प्रवृत्त्याश्रयतथा
 तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीच्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्र-
 यस्याचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य
 प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता । सङ्घावमात्रं तु
 तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्ञीवदेहस्य । न च
 सङ्घावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां
 घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वचेति, तदनेन दे-
 हानिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभा-
 वोस्तीत्युक्तम् । यतस्यास्य न प्रवृत्तिहेतुभावोस्ति, अत एव
 प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनादेह-
 स्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः स्तथा च न चिदात्म-
 निमित्ता प्रवृत्तिरितिसिद्धम् । तस्मान्न रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चि-
 दात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इत्यैपनिषदः परिच्छरति । “तदभि-
 धीयते । न ब्रूम्” इति । न तावत्प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शा-
 रीरो वा परमात्मा वा इस्माभिरिदानों साधनीयः, केवलमस्य
 प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृतशरीरे वा रथा-
 दौ वा इनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृ-
 त्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्नस्यीयते,

[अ.२ पा.२ अ.१]

[३८४]

[भास्ती]

न तु चेतनसङ्कायमात्रेण येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूतचैत-
निकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यचावि-
वाद इत्याच । “लोकायतिकानामपी”ति । स्थादेतत् ।
देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रवर्तयतीति
युक्तं, न तु तदितिरिक्तः कूटखनित्यचेतनो व्यापाररहितो
ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात्प्रवर्तको युक्त इति चोदयति ।
“ननु तवे”ति । परिच्छरति । “नायस्कान्तवदूपादिवचे”ति ।
“यथा च रूपादय” इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रू-
पादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्था-
कारेण परिणमतइति स्थितिः । सम्राति चोदकः स्वाभिग्रा-
यमाविष्करोति । “एकत्वादि”ति । येषामचेतनं चेतनं चा-
स्ति तेषामेतद्युज्यते वक्तुम् चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्त-
तइति । यथा योगानामीश्वरत्वादिनाम् । येषां तु चेतनाति-
रिक्तं नास्त्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्त-
कत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिच्छरति । “नाविद्ये”ति । का-
रणभूतया लयलक्षणया उविद्यया प्राक्सर्गोपचितेन च वि-
क्षेपसंस्कारेण यत्तद्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया त-
दावेशेनास्य चोद्यस्यासक्तत्रयुक्तत्वादेतदुक्तं भवति । नेयं
सृष्टिर्वसुस्ती ब्रेनादैतिनो वसुस्ती द्वितीयस्थाभावादनयु-
क्तेत । काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं स-
ञ्जायं मायामयम् । यथाऽऽ ।

सञ्चायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता । इति ।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायावेशेनो-

[भाग्नी]

[४८५]

[अ. २ पा. १ च. १]

पादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभमस्य रजतविभमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम् ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोस्येतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिर्वं प्रधानस्यापिति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेद-प्रसङ्गात्सर्वत्रास्य सुखभत्वात् । न चासाध्यमत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपष्टेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । साध्यपष्टेत्युपलक्षणे सपत्ननिज्ञ-पत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपसंचारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता । इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः प्रतिपाद्यतइति कुतो न विरोध इत्यत आह । “उपसंचारदर्शनादि”ति । स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चान-

पेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि सास्थ्यानामपि विचिचकर्मवासनावासितं प्रधानं सास्थ्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येश्चते, किं तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमयोऽवृष्टिं कर्तुमुत्पच्छतइति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोपनीयते । दुःखमयोऽवृष्टौ स्थमेव च(१)

(१) मेव तु—पा० १।२।

[अ.२ पा.२ छ.४]

[३८६]

[भास्ती]

प्रधानमनपेच्य (१) छष्टौ प्रवर्तते । यथाऽनिमित्तप्रयोज्ञे
कं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेचिकवदिति । ततस्य प्र-
तिबन्धकापनवसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिष्ठते इ-
त्यागलोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण
वा, न लयं कादाचित्कः परिणमभेद उपपद्यते । ईश्वर-
स्य तु महामायस्य चेतनस्य लोलया वा यदृच्छ्या वा
खभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उप-
पद्यते एवेति ॥

अन्यत्वाभावाच्च न तृणा-

दिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि वृणपञ्चवादि यथा स्वभावत एव चेतना-
नपेच्च शीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेच्यते,
उपयोगमात्रे तदपेशत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव
परिणस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्खार्थः । धेनूपयुक्तस्य
वृणादेः शीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत
चेतनं, न तावच्चिमित्तान्तरम् । धेनुदेवस्यस्यौदर्यस्य व-
क्ष्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य संभवाहुद्विपूर्वकारी तु त-
त्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः संभवतीति शङ्खानिराकरणस्यार्थः ।
तदिदमुक्तं “किं चिह्नैवसंपाद्य”मिति ॥

अभ्युपगमे अर्थात् भावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थपेक्षाभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् । “एवं प्रयो-

(१) मनपेक्ष—पा० ३ ।

जनमपि किं चिन्नापेक्षिव्यत्”इति । अथ वा पुरुषार्थभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तं “तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य”मिति । न केवलं तात्त्विको भोगो इनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न संभवति । अनिर्मोक्षप्रसङ्गस्य । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । “अपवर्गस्येतागपी”ति । चितेः सदा विशुद्धत्वाच्चैतस्या जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति । प्रधानं तु तासामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चितिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । (१) शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गस्य । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य “उभार्थार्थताभ्युपगमेषी”ति । न तावदपर्वः साधस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तेत । भोगस्य च स्कृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव(२) समाप्तत्वाच्च तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्तेतेत्यत्यन्तसाधो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः । क्वतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यतास्त्वातेः क्रियासमभिज्ञारेण भोजयतीति चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथास्त्वातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेद्, हन्तार्थं स्कृच्छब्दाद्युपभोगेन क्वतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निह-

(१) अपि चेत्यधिकम् ३ । पुस्तके ।

(२) युपछब्देस्तदैव—पा० । २ । उपछमादेव—पा० ३ ॥

स्तिमानादेव सिध्यतीति क्वां सत्त्वा(१)न्यतास्यातिप्रतीक्ष-
णेन । न चास्याः खरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्यादुभयार्थमपि
न प्रधानस्य प्रवृत्तिरूपपद्यतइति सिद्धोर्थाभावः । सुगममि-
वरत् । शङ्कने । “दक्षक्ती”ति । पुरुषो हि दक्षत्तिः
सा च दृश्यमन्नरेणानर्थिका स्यात् । न च खात्मन्यर्थव-
ती, खात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च सर्गशक्तिः सा
च सर्जनीयमन्नरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि
हृज्यने तदेव दक्षत्तोर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय स-
र्जनमिति शङ्कार्थः । निराकरोति । “सर्गशत्यनुच्छेदव-
दि”ति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति
चरितार्थोपि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्तते उनुच्छेदात् । एवं
दक्षत्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्मवदा प्रवर्ते-
तेल्यनिर्माशप्रसङ्गः । सक्षदृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न
भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्माशः प्रसञ्चयेतेति सह-
स्रा संसारः समुच्छिद्यतेति ॥

पुरुषाश्मवादिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । मा भूत्युरुषार्थस्य श-
त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दक्षत्तिसंपन्नः पञ्च-
रिव प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं प्रधानमन्यमिव प्रवर्तयिष्यतीति श-
ङ्गा । दोषादनिर्माशमाद् । “अभ्युपेतद्वानं ताव”दिति ।
न केवलमभ्युपेतद्वानम्, अयुक्तं चैतद्वदर्शनात्मोचनेनेत्या-

[भास्मती]

[४८८]

[च.२ पा.२ छ.७]

ह । “कथं चोदासीन” इति । निष्क्रियते साधनं, “निर्गुणत्वा” दिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रशुतिरनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाङ्गः ।

‘नित्यं तमाङ्गविद्वासो यः स्वभावो न नश्यतो’ ति ।

तदिदमुक्तं “खरूपप्रणाश्वभया” दिति । अथ परिणामिनित्या । यथाङ्गः । ‘यस्मिन् विक्रियमाणेषि यत्तत्त्वं न विहृन्यते तदपि नित्यमिति । तत्राह । “बाह्यस्य च” ति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कर्थं तदेवासति विचक्षणग्रत्वयोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य खतो वा ऽपि वैषम्येण कदा चित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिः-

वियोगात् ॥ ९ ॥

“एवमपि प्रधानस्ये” ति । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्वावन्न भवद्विः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यतद्वित्यर्थः । समग्रत्वानुपपत्तिमुपपादयति । ‘वैषम्योपगमयोग्या अपी’ ति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमज्जसम् ॥ १० ॥

“क्व चित्सप्तेन्द्रियाणि” ति । त्वच्चाचमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि । “क्व चित् चोपशक्तिः कर-

णानि”। बुद्धिरहंकारो मन इति। “क चिदेकं,” बुद्धि-
रिति। श्रेष्ठमतिरोचितार्थम्। अत्राह सांख्यः। ‘नन्वै-
पनिषदानामपि’ति। तथातापकभावस्तावदेकस्मिन्नोपपद्य-
ते, नहि तपिरस्त्रिरित्व कर्तृस्थभावकः, किं तु पचिरित्व क-
र्मस्थभावकः। परस्तमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च
तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन
भवितव्यम्। अनन्यत्वे चेत्रस्येव गन्तुः स्तस्तमवेतगमनक्रि-
याफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकर्मत्वप्रसङ्गादन्यत्वे तु तप्यस्य
तापकाचैत्तसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य
तप्यत्वोपपत्तिः। तस्मादभेदे तथातापकभावो नोपपद्यत-
इति। दूषणान्तरमाह। “यदि च”ति। नहि स्तभावा-
ज्ञावो वियोजितुं शक्य (१) इति भावः। जलधेश्व वीचितर-
फलेनादथः स्तभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न
तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते, न केवलं कर्मभावात्त-
थस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह। ‘प्रसिद्धश्वा-
य’मिति। तथाहि। अर्थोप्युपार्जन (२) रक्षणशयरागबृद्धि-
स्त्रिसादोषदर्शनादनर्थः सञ्चर्थिन दुनोति, तदर्थो तप्यस्ता-
पकस्थार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदावभेदे च दूषणान्यु-
क्तानि, तत्कथमेकस्मिन्दद्ये भवितुमर्ज्जत इत्यर्थः। तदेव-
मौपनिषदं मतमसमज्जसमुक्ता सांख्यः स्तपक्षे तप्यताप-
कयोर्भेदे भोक्षमुपपादयति। “जात्यन्तरभावे” त्वि”ति।

(१) शक्यते—१।०।

(२) अर्जन—१।९।

हुदर्शनशत्रोः किल संयोगस्तापनिदानं तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारो ऽविद्या सा च किञ्चकख्यात्या विद्यया विरोधित्वाद्विनिवर्त्तते।^(१) तच्चिवृत्तौ तष्ठेतुकः संयोगो निवर्तते, तच्चिवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण। ‘तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्थाद्यमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार’ इति। अत्र च न साक्षात्युरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किं तु बुद्धिसत्त्वस्थैव चिनिच्छायापन्था लब्धचैतन्यस्य। तथाहीष्टानिष्टगुणस्त्रूपावधारणमविभागापन्थमस्य भोगः, भोक्तृस्त्रूपाव^(२)धारणमपवर्गस्त्रैन च बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योध्यु वर्तमानः प्राधान्यात्सामिन्यपदिश्यते^(३) एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथं चित्कुरुषे ऽपदिश्यते,^(४) स छाविभागापन्था तत्फलस्य भोक्त्रेति। तदेतदभिसंधायाच। “स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते। “नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः”। यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते, एकत्वादेव, तस्मात्सांव्यवद्वारिकभेदाश्रव्यस्तप्यतापकभावोस्माभिरभ्युपेयस्तापो चिं सांव्यवद्वारिक एव न पारमार्थिक इत्यसक्तादावेदितम्। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्ययातामित्यसदभ्युपगम इति शेषः। साक्षो ऽपि च भे-

(१) त्वाजिवर्त्तते—१। २।

(२) स्वभावाव—पा० १। २।

(३) स्वामिनि व्यपदिश्यते—पा० १। नि निर्दिश्यते ३।

(४) व्यपदिश्यते—पा० १। २।

दाश्रथं तथातापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मता
माख्यातुमर्दति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफल-
शालिलानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्रवं तथामभ्युपेयं तापकं
च रजः । दर्शितविषयत्वात् बुद्धिसत्रवे तथे तदविभागाप-
त्था पुरुषोपनुतथतइव न तु तथते ५परिणामित्वादि-
त्युक्तं, तदविभागापत्तिशाविद्या, तथा चाविद्याक्षतस्थापता-
पकभावस्त्वया ५भ्युपेयः, सोयमस्माभिरुच्यमानः किमिति
भवतः पर्हणइवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमात्मा ता-
पकस्यानिर्माणप्रसङ्गः । शङ्कते । “तथातापकशस्योर्नित्य-
त्वेषो”ति । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्ततइति सनिमित्तः
संयोगस्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति । ‘नादर्शनस्य त-
मस’ इति । न तावत्पुरुषस्य तप्तिरित्युक्तम् । केवलमियं
बुद्धिसत्रवस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्रवस्य ता-
मसविपर्यासादात्मनः पुरुषाङ्गेदमपश्यतः पुरुषस्तथतइत्यभि-
मानो, न तु पुरुषो विपर्यासतुषेणापि युज्यते, तस्य तु
बुद्धिसत्रवस्य साच्चिक्षया विवेकख्यात्या तामसोयमविवेक-
ख्यातिर्निवर्तनीया । न च सति तमसि मूले शक्यात्यन्त-
मुच्छेतुम् । तथा विच्छिन्नापि(१) विच्छिन्नापि(२) पुनस्तम-
सोऽन्नेन सप्तमभिमूल्य विवेकख्यातिमपोद्य शतशिखरा ५-
विद्याविर्भावेनेति बतेयमपर्वगकथा तपस्त्रिनी दक्षजलाञ्जलिः
प्रसज्येत । असात्यत्त्वं व्यदोष इत्याह । “ओपनिषदस्य

(१) चोच्छिन्नापि—पा० १। २। ३।

(२) बद्रीवत्—पा० १।

त्विति । यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधि-
कल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तदस्तुतो मलिनं,
न च विम्बात्प्रतिविम्बं वस्तुतो भिद्यते । अथ तस्मिन् प्रतिबि-
म्बे मलिनादर्शोपधानामलिनता पदं लभते । तथा चात्मनो
मलिनं मुखं घश्यन् देवदत्तस्तथात्प्रतिविम्बं तश्चावदातमिति तच्चमव-
गच्छति तदास्य तापः प्रशास्यति न च मलिनं मे मुख-
मिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्र-
तिविम्बकर्त्त्वः कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तथते न तु
तच्चतः परमात्मनोक्ति तापः । यदा तु तच्चमसीति वाक्य-
अवणमननधानान्भ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोस्य साक्षात्कार
उपजायते तदजीवः शुद्धबुद्धतच्चस्वभावमात्मनोनुभवन् नि-
र्मृष्टनिखिलसवासनक्षेत्रजालः केवलः स्वस्थो भवति न
चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्वेतोरवास्तवत्वेन समूखकार्ष
कपितत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तमसोशक्यसमुच्छेदत्वादि-
ति । तदिदमक्तम् । “विकारभेदस्य च वाचारम्भणमा-
न्त्रत्वश्रवणादिति । “प्रधानकारणवाद” इति । यथैव प्र-
धानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोधेवं परमाणुकारणवा-
दोयतः सोपि निराकर्तव्यः । एतेन शिष्टापरियहा अपि
व्याख्याता इत्यस्य प्रपञ्च आरम्भने । तत्र वशेषिका ब्र-
ह्मकारणत्वं दूषयांबभूवः । चेतनं चेदाकाशादिनामुपादानं
तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगणकमेण हि
कार्ये गुणारम्भो(१) दृष्टो, यथा शुद्धैस्तनुभिरारब्धः पटः

(१) वैज्ञानिकगुणारम्भो—पा.३ ।

शुक्लो, न जात्वसौ क्षमणो भवति । एवं चेतनेनारब्धमा-
काशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्माद्चेतनोपादानमेव
जगत्तच्छाचेतनं परमाणवः, द्वच्छात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्द्व-
श्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्त्रूनामेवमपकर्षपर्यन्तं
कारणद्रव्यमतिद्वच्छमनवयवमविष्टते, तच्च परमाणुसतस्य
तु सावयवत्वे उभ्युपगम्यमाने उन्नावयवत्वेन सुमेरुराजस-
र्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तच्च च प्रथमं
तावददृष्टवत्वेच्छसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततो उसौ परमा-
णवत्तरेण संयुज्य द्वाणुकमारभते । बहवस्तु परमाणवः सं-
यक्ता न सहसा स्थूलमारभते, परमाणुत्वे सति बड्ड-
त्वाद्, घटोपगृहीतपरमाणुत् । यदि हि घटोपगृहीताः
परमाणवो घटमारभेन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालश-
र्कराद्यपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्ध-
त्वात् । तथा सति मुङ्गप्रद्वाराद् घटविनाशे न किं चि-
दुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामती-
न्द्रियत्वात् । तस्मान्न वशनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवा-
यिकारणत्वमपि तु दावेव परमाणु द्वाणुकमारभेते । तस्य
चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाणङ्गल्यादन्यदी-
श्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पत्त्वा द्वित्संख्या ३३रभते । न च द्वाणुकाभ्यां
द्रव्यस्थारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि द्वाणुकमेव भवेन्न
तु महत् । कारणबड्डत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्व-
स्योत्पत्तिः । न च द्रव्याणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्या-
मारब्धं महावेत् । नापि तयोर्बड्डत्वं, द्वित्वादेव ।

न च प्रचयभेदद्वलपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदविरक्षात् (१) । तस्मात्तेनापि तत्कारणाद्युणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टिनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य (२) भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्युणुकेन तन्निध्यत्तेः कृतं द्युणुकाश्रयेण द्युणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवच्चाय बङ्गभिरेव द्युणुकैस्त्वयुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा इव्यं महावीर्घमारब्धव्यम् । आस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बङ्गत्वसंखयेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महाच्चवपरिमाणयोनिः । व्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबङ्गत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महाज्ञवतीति प्रक्रिया । तदेतत्यैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारम्भतदृष्टिं दूषणमदूषणोक्रियते, व्यभिचारादित्याह ।

महादीर्घवद्वा ह्रस्वपरि-

मण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यथा महाद्रव्यं व्यणुकादि ह्रस्वादृ द्युणुकाज्ञायते, न तु महाच्चवगुणोपजनने द्युणुकगतं महाच्चवमपेक्ष्यते, तस्य ह्रस्वत्वात् । यथा वा तदेव व्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वादृ द्युणुकाज्ञायते, न तु तद्वतं दीर्घत्वमपेक्ष्यते, तदभावात् ।

(१) संयोगविरहात्—पा० २ ।

(२) निर्माणस्य तस्य च—पा० । २ । ३ ।

वाशब्दश्वार्थे ३नुक्तसमुच्चयार्थः । यथा द्वाणुकमण्डलस्त-
परिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायतएवं चे-
तनाद्वाणो ३चेतनं जगन्निष्पद्यतद्विति द्वचयोजना । भाष्ये
“परमाणुगुणविशेषस्त्विति” ति । पारिमण्डल्यग्रहणमुपलक्षणं,
न द्वाणुके ३णुत्वमपि परमाणुवर्ति(१) पारिमण्डल्यमा-
रभते, तस्य हि द्वित्वसंखयायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।
ज्ञात्वपरिमण्डलाभ्यामिति द्वचं गुणिपरं न गुणपरम् । “य-
दापि देवे द्वाणुके” इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेषदं न प-
ठितम् । एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि
द्वाणुकमेव तदपि स्यात् न तु मध्यदित्युक्तम् । अथ
वा द्वे इति द्वित्वे, यथा द्वोक्योर्द्विवचनैकवचने इति ।
अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्वयेकेष्विति स्या-
त्संखयेयानां बङ्गत्वात् । तदेव योजनीयम् । द्वयणुकाधिक-
रणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते संखयेयानां चतुर्णां
द्वयणुकानामारभ्यक्त्वात्तद्वते द्वित्वसंखये अपि आर-
भिके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां त-
द्वूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तद-
वस्थो व्यभिचार इत्याह । “यदापि बहवः परमाणव”
इति । नाणु जायते नो ज्ञात्वं जायते इति योजना ।
चोदयति । “अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण”
स्कारणद्वारेणाकान्त्वादिति । परिवरति । “मैवं भ-
स्था” इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं

(१) परमाणुगतं—पा० ३ ।

[भास्ती]

[४०७] [अ.२ पा.२ छ. ११]

गणान्तरमारभन्तइत्येतावतैषेष्टसिद्धौ न तद्वेत्वनुसरणे खेद-
नीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्यरिमाणान्तरमाक्रामति
नात् उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाक्रामेत् ।
न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समान-
जातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोभविन समानबलतयोभय-
कार्यानुत्यादप्रसङ्गादित्याशयवानाह । “न च परिमाणान्त-
राक्रान्तवमि”ति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता
पारिमाण्डल्यादीनाम् । न च कारणबङ्गत्वादीनां संनि-
धानमसंनिधानं च पारिमाण्डल्यस्येत्याह । “न च परि-
माणान्तरारम्भे” इति । व्यभिचारान्तरमाह । “संयोगा-
च्च”ति । शङ्कते । “द्रव्ये प्रकृत” इति । निराकरोति ।
“न दृष्टान्तेने”ति । न चास्त्राकमयमनियमो भवतामपी-
त्याह । “हृत्रकारोपी”ति । हृत्रं व्याचष्टे । “यथा प्र-
त्यक्षाप्रत्यक्षयो”रिति । शेषमतिरोच्चितार्थम् ॥

उभयथापि न कर्मातस्तद-

भावः ॥ १२ ॥

परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्यपगमे इनभ्युपगमे वा
न कर्मातस्तदभावः, तस्य द्विषुकादिकमेण सर्गस्याभावः ।
अथवा यद्यएनुसमवाय्यद्वृष्टमथ वा श्वेतज्जसमवायि, उभयथापि
तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावो इतस्तद-
भावस्सर्गाभावः । निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठा-
त्वमुपरिष्ठान्निराकरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभा-

गोत्यत्त्वर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात्
प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः, तयोः सर्गप्रलययोर-
भाव इत्यर्थः । तदेतत्सूत्रं तत्पर्यतो व्याचष्टे । “इदानीं पर-
माणुकारणवाद”मिति । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसच्चितमा-
द्द । “स च वाद” इति । “स्वानुगतैः” स्वसंबद्धैः । संबन्ध-
स्याधार्याधारभूत(१) इच्च प्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूत-
स्यानवयवत्वात्(२) तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र पर-
माणुकारण वादे इदमभिधीयते द्वृत्तम् । तत्र प्रथमां व्या-
ख्यामाद्द । “कर्मवता”मिति । अभिधातादीत्यादिग्रहणेन
नोदनसंस्कारगुरुत्वद्वत्वानि शृङ्खलान्ते । नोदनसंस्कारावभि-
धातेन समानयोगश्चेष्टै गुरुत्वद्वत्वे च परमाणुगते सदातने
इति कर्मसातत्प्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्कापूर्वमाद्द ।
“आथाद्दृष्टं” धर्माधर्मां, “आद्यस्य कर्मण” इति । “आत्मन-
श्च” श्लेषज्ञस्या “नुत्पन्नचैतन्यस्ये”ति । “अदृष्टवता पुरुषेणो”-
ति । संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः । “संबन्धस्य सातत्या-
दि”ति । यद्यपि परमाणुश्लेषज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्म-
जस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्प्रमिति भावः । सर्वात्मना चे-
दुपचयाभाव, एकदेशेन हि संयोगे यावण्खोरेकदेशै नि-
रन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथि-
मोपपद्यते । सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणुवेक्षिन्यर-
माणुन्तराण्यपि संमान्तीति(३) न प्रथिमा स्यादित्यर्थः । श-

(१) धारभाव—पा० १ । २ । ३ ।

(२) पञ्चमभूतस्यानवयवत्वाभावात्—पा० १ । २ ।

(३) संमितानीति—पा० ३ ।

क्षते । यद्यपि निष्प्रदेशाः (१) परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोर-
व्याप्तिवृत्तिरेव स्वभावत्वात् कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो
न व्याप्तोतीति । एषैव वाचोयुक्तिर्थ्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्यु-
पेयतइति । तामिमां शङ्कां छद्वारामाच्च । “परमाणूनां कस्ति-
ता” इति । न द्वित्ति संभवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयु-
क्तस्वासंयुक्तश्चेति, भावभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात् अ-
विरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोवकाशमासादयेत् । प्र-
तीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि करव्यते । तदिदमतां ‘कस्तिताः
प्रदेशा’ इति । तथा च छद्वारेयमिति तामुद्वरति । “क-
स्तिपतानामवस्तुत्वादिं” ति । तृतीयां व्याख्यामाच्च । “यथा
चादिसर्ग” इति । न व्यभिघातनोदनादयः प्रलयारभसमये
कस्मादिभागारभक्तकर्मचेतवो न संभवन्त्यत आच्च । “न च्छि
तत्रापि किं चिन्नियत” मिति । संभवन्त्यभिघातादयः कदा
चिन्नं चिन्नं त्वपर्यायेष सर्वस्मिन्नियमचेतोरभावादित्यर्थः ।
“न प्रलय प्रसिद्धार्थमि” ति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारभ्ये
इति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्ये-
दमुद्दितमिति मन्त्रव्यम् ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्या-

दनवस्थितेः ॥ १३ ॥

व्याचष्टे “समवायाभ्युपगमाच्चे” ति । न तावत्त्वतन्त्रः स-
मवायोत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्ह-

व्यतिप्रसङ्गात् । तस्मादनेन समवायिसंबन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धे उभ्युपगम्यमाने उनवस्था । अथासौ संबन्धिभ्यां संबन्धे न संबन्धान्तरमपेक्षते संबन्धिसंबन्धनपरमार्थलात् । तथा हि नासौ भिन्नोपि संबन्धिनिरपेक्षो निरुद्धयते । न च तस्मिन्स्ति संबन्धिनावसंबन्धिनौ भवतस्तस्मात्खभावादेव समवायः समवायिनोर्न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति । “नन्विष्व प्रत्ययश्चाद्य” इति । परिच्छ्ररति । ‘ने ल्युच्यते, संयोगोप्येव’मिति । तथाच्चि संयोगोपि संबन्धिसंबन्धनपरमार्थो, न च भिन्नो उपि संयोगिभ्यां विना निरुद्धयते न च तस्मिन्स्ति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यश्वर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपाकरोति(१) । “न च गुणत्वादि”ति । यद्यस्मवाये उस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः का चित्ततिस्तदिदमुक्तं ‘गुणपरिभाषायाश्च’ति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयोल्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं खस्तुपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्यत्वात्मवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोगः संयोगसमवायिति युक्तमजसंयोगस्यातथात्मप्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि संबन्धधीनसङ्गावस्था संबन्धिवश्चैकस्थ दयोर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सं-

(१) शङ्का निराकरोति—पा० २ ।

भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वा उवयवी वा उवयवावय-
विनौ वा न स्तो उपस्ति च तयोः संबन्ध इति । त-
स्मात्कार्यः समवायः । तथा च यथैव निमित्तकारण-
मात्राधीनोत्पाद, एवं संयोगोपि । अथ समवायोपि स-
मवायसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । त-
स्मात्समवायवत्संयोगोपि न संबन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत
संबन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि संबन्धिभ्यां तत्कि-
मसावसंबद्ध एव संबन्धिभ्यामेवं चेदत्यन्तभिन्नो उसंबद्धः
कथं संबन्धिनौ संबन्धयेत् । संबन्धने वा ह्विमवदिष्ट्यावपि
संबन्धयेत् । तस्मान्संयोगः संयोगिनोः समवायेन संबद्ध
इति वक्तव्यम् । तदेतस्मवायस्यापि समवायिसंबन्धे स-
मानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वेति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो

दर्शनात् ॥ २५ ॥

यत्किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान्यरमाणु-
नित्य इति भवद्विरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयेत
परमाणुत्वनित्यत्वविकृद्वे स्थौर्यानित्यत्वे प्रसञ्चेयातां, सोऽयं
प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि(१)
प्रसङ्गलक्षणं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं

(१) प्राप्तिर्हि हि—पा० २ ।

साधनं रूपादिमन्त्रित्यपरमाणुसिहोः प्रथाव्य ब्रह्मगोचर-
तां नीयते । तदेनदैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमात् ।
“सावयनानां द्रव्याणामि”ति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च
तेषामुपन्यस्य दूषयनि(१) । “यत्त नित्यत्वे कारणमि”ति ।
“सदि”ति । प्रागभावाद् व्यवच्छिनति । “अकारणवदि”ति ।
बटादेः । “यदपि दितीयमि”ति । लभ्यरूपं हि क्वचित्ति
त्विं चिदन्त्यत्र निषिध्यते । नेनानित्यमिति लौकिकेन नि-
षेधेनान्यत्र नित्यत्वसङ्घावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव
इति । तत्र । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च
प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात् । यथेह वटे
यज्ञ इति । यदपि नित्यत्वे त्रितीयं कारणमविद्येति । यदि
सतां परमाणुनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण का-
रणाद्वाणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति द्वाणुकस्यापि
नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेषेत तथा सति न
द्वाणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुप-
पत्तेः । तथायकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतो
द्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरु-
क्तमित्यात् । “तस्यचे”ति । अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वा-
दित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविद्येति व्यर्थम् । अथाविद्यापदेन
द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते द्विविधो हि द्रव्य-
नाशत्वे तु रवयवविनाशो ऽवयवव्यतिषङ्गविनाशस्य तदुभयं प-
रमाणै नास्ति तस्यान्तित्यः परमाणुः । न च सुखादिभि-

(१) निराकरोति—पा० २ ।

र्वभिष्ठारः, तेषामद्वयत्वादित्याद् । “तथापि” ति । निराक-
रोति । “नावश्यमि” ति । यदि हि संयोगसच्चिवानि बहुनि
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरज्ञिति प्रक्रिया सिद्धेत् सिद्धेद्
द्रव्यहृष्टमेव तद्विनाश(१)कारणमिति । नत्वेतदस्ति । द्रव्य-
स्त्रहृष्टपरिज्ञानात् । न तावत् तत्त्वाधारस्त्रद्रव्यतिरिक्तः पटो
नामाद्भिः यः संयोगसच्चिवैस्तान्तुभिरारभ्येतेत्युक्तमधस्तात् ।
घटपदार्थांष दूषयन्नये वच्छ्यति । किं तु कारणमेव वि-
शेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं तच्च सामान्यात्मकम् ।
तथा हि मृद्गा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सा-
मान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यति-
रिच्यन्तइत्युक्तं अये च वच्छामः । तसामृतसर्वे एव
तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च
कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्या-
ख्यायेते(२) । तच्चत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् ।
न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च
रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्र-
त्यंभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । न च विनश्यन्त-
मेव घटक्षणं प्रतीय कपालक्षणो(३) नुपादान एवोन्पद्यते
तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यं एतस्या अपि वैनाशि-
कप्रक्रियाया उपरिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात् । तसादुप-

(१) भेतद्विनाश—पा० १ । २

(२) चास्यायेते—पा० १ । २ । ३

(३) घटस्वरूपक्षणं प्रतीत्य कपालस्वरूपक्षणो—पा० २ । ३

जनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः सामा-
न्यात्मा दृपादानमेवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठि-
न्यावस्थामपद्धाय इवावस्थया परिणतं(१) न च तत्रावयव-
विभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणुनां भवत्ते तदभा-
वेन द्रवत्वानुपत्तेस्तस्याद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात्का-
ठिन्यमपद्धाय द्रवत्वेन परिणमते न च काठिन्यद्रवत्वे प-
रमाणोरतिरिच्येते । एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं(२)
पिण्डावस्थामपद्धाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरु-
चकाद्यवस्थामापद्यते । न त्वयविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा
विनष्टुमर्हन्ति घटरुचकादयः । न हि कपालादयोस्यो-
पादानं तत्संयोगो वा इसमवायिकारणमपि तु समान्यमु-
पादानं तत्त्वं नित्यं न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात् संयो-
गस्य द्विष्टत्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्यात्मामान्यस्य परमार्थस-
त्तो इनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजंगादयइव र-
च्छाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्रातम् । प्रकृ-
तमुपसंचरति । “तस्मादि”ति ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २६ ॥

अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्यर्शात्मिका स्थूला,
आपो रसरूपस्यर्शात्मिकाः द्वच्छाः, रूपस्यर्शात्मकं तेजः
द्वच्छतरं, स्यर्शात्मको वायः सूच्छतमः । पुराणेषि स्मर्यते ।
आकाशं शब्दमाचं तु सर्वमाचं समाविशत् ।

(१) द्रवाकारपरिणतं—पा० २ ।

(२) सामान्यात्मकं—पा० ३ ।

दिगुणसु ततो वायुः शब्दसर्पात्मको उभवत् ॥
 रूपं तथैवाविश्वतः शब्दसर्पगुणावुभौ ।
 चिगुणसु ततो वङ्गः स शब्दसर्पवान् भवेत् ॥
 शब्दः स्यर्शस्य रूपं च रसमात्रं समाविश्वत् ।
 तस्मात्तुर्गुणा अपो विज्ञेयात्तु रसात्मिकाः ॥
 शब्दः स्यर्शस्य रूपं च रसस्तेऽन्धमाविश्वत् ।
 संहृतान् गन्धमत्तेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
 श्रान्ना घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते सृताः ॥
 परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ।
 तेन गन्धादयः परस्परं संहृन्यमानाः पृथिव्यादयस्था
 च यथायथा संहृन्यमानानामुपचयस्थातथा संहृतस्य(१)
 स्थौल्यं यथायथा उपचयस्तथातथा सौक्ष्यतारतम्यं तदेवम-
 नभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्विरप्यशक्याप-
 झवमाच । “गन्धे”ति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृ-
 थिव्यादिगुणलेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतु-
 र्खिद्वेकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्ता वि-
 कल्पय दूषयति । “तद्वत्” । स्थूलपृथिव्यादिवत् । “पर-
 माणवोपी”ति । “उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादु”पचितसंह-
 न्यमानानां संघातोपचयाद“परमाणत्वप्रसङ्गः” स्थूलत्वादि-
 ति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु ग-
 न्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च गन्धादीनां तदाश्रयाणामुपचयेषि

इव्यस्थोपचयो भवितुमर्त्यत्वादिति तं प्रत्याह । “न चान्तरेणापि मूर्ख्युपचयं” इव्यस्थूपोपचयमित्यर्थः । कुतः, । “कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्ख्युपचयदर्शनात्” । न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्णन्ते किं तु कार्यदारा कार्यं च न गम्भादित्यो भिन्नं यदा न तदाधारतया गृह्णन्ते इपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं तथा चाऽपरमाणुलं स्थूलत्वादित्यर्थः । इतीयं विकल्पं दूषयति । “अकल्प्यमाने दृपचितापचितगणत्वं” इति । “अथ सर्वे चतुर्गुणा”—इति । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्त(१)याप्यति-स्फुटतयोपेक्ष्य दूषयति(२) । “ततोप्सपि” ति । वायो रूपवत्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि दृष्टव्यम् ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥१७॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युत्सूत्रं भाव्याद्वैशेषिकतत्त्वं(३) दूषयति । “अपि च वैशेषिका” इति । इव्याधीनत्वं इव्याधीननिरूपणत्वं, न हि, यथा गवाश्वम-हिष(४)मातङ्गाः परस्यारानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वङ्गाद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वङ्गाद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो इ-

(१) प्रसङ्गदोपस्त—पा० १ । २ ।

(२) दूषणान्तरमाह—पा० १ । २ । ३ ।

(३) वैशेषिकमतं—पा० ३ ।

(४) वराहमहिष—पा० १ ।

व्याध्यनधीननिरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते त-
दातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति खात-
न्त्यं, तस्माच्चातिरिच्छन्ते इव्यादपि तु इव्यमेव सामान्य-
रूपं तथानथा प्रथतइत्यर्थः । इव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां
इव्याधीनत्वमिति मन्मानसोदयति । “नन्वग्रेरन्यस्यापि”ति ।
परिच्छरति । “भेदप्रतीतेत्वित्वा”ति । न तदधीनोत्पादता त-
दधीनत्वमाचक्षम्बृहे किं तु तदाकारता तथा च न व्य-
भिचार इत्यर्थः । शङ्कते । “गुणानां इव्याधीनत्वं इ-
व्यगुणयोरयुतसिद्धित्वादिति यद्युच्येत्” । यत्र हि द्वा-
वाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ संबद्धा-
वसंबद्धौ वा वैयधिकरणेन प्रतिभासेते यथोह कुण्डे दधि
यथा वा गौरश्च इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवा-
यास्तेषां इव्याकारतयाकारान्तरायोगेन इव्यादाकारिणो-
न्यत्वेनाकारितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा
च सामानाधिकरणेन प्रथेत्यर्थः । तामिमामयुतसिद्धिं
विकल्प्य दूषयति । “तत्पुनरयुतसिद्धित्वं”मिति । तचापृथग्दे-
शत्वं तदभ्युपगमेन विरुद्धातइत्याच्च । “अपृथग्देशत्वमि”ति ।
यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वं युत-
सिद्धिस्ततोऽन्या ऽयुतसिद्धिः नित्ययोस्तु संयोगिनोर्योर-
न्यतरस्य वा पृथग्गतिमन्त्वं युतसिद्धिस्ततोन्या ऽयुतसिद्धि-
स्तथा चाकाशपरमाणुयोः परमाणुश्च संयुक्तयोर्युतसि-
द्धिः सिद्धा भवति । गुणगुणिनोश्च शौकल्यपटयोरयुतसिद्धिः
सिद्धा भवति । नहि तत्र शौकल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदे-

शौ शौकल्यपटौ । सत्यपि पटस्य तदन्यतनुदेशन्वे शौकल्यस्य
संबन्धिपटदेशन्वात् । तच्च । नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे
उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात् । नहि तयोः पृथगाश्रया-
श्रितत्व(१) मनाश्रयत्वात् नापिहयोरन्यतरस्य वा पृथगगति-
मत्त्वममूर्त्त्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजसंयोगो ना-
स्ति, तस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथा ह्याकाशमात्मसंयोगि, मूर्त्त-
द्वयसङ्गित्वात्(२), घटादिवदित्यनुमानम् । पृथगाश्रयाश्रयित्व-
पृथगगतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयतसिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपे-
तविरोधमावहनि तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपाद-
यितुमर्हति । एवंलक्षणे इपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युप-
गम्यमाने संबद्धे इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य
चोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवङ्गिः । स चेदास्थितोपि
न प्रत्ययमिममुपपादयेत् क्लतं तत्कल्पनया । न च प्रत्यक्षः
सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात् ।
तद्वोचरत्वे हि पटे शुक्ल इखेभमाकारः स्यान्न तु पटः
शुक्ल इति । न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं
प्रथेति सांप्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । न ह्य-
ग्रि(३)र्माणवक इत्युपचरिताग्रिभावो माणवकः प्रत्यक्षेण
दद्वनात्मना प्रथने । न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो
भिन्नयोरपीति वाच्यम् । गुणादिसङ्गावे तद्वेदे च प्रत्य-

(१) गाश्रयाश्रयित्व—पा० १ । २ ।

(२) संयोगित्वात्—पा० ३ ।

(३) न स्वविग्री—पा० १ ।

ज्ञानुभवादन्यस्य प्रमाणेष्वाभावात्स्य च भावत्वे सर्वा-
भावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विद्वद्वत्यो-
त्यानासंभवात् । तदिदमुक्तं “तस्य तादात्मेनैव प्रतीयमान-
त्वा” दिति । अपि चायुतसिद्धिशब्दे उपृथगुत्पत्तौ मुख्यः,
सा च भवत्ते न इत्यगुणयोरस्ति, इत्यस्य ग्राहक् सिद्धे-
गुणस्य च पश्चादुत्पत्ते, स्तम्भान्मिथ्यावादोयमित्याह । “युत-
सिद्धयो” रिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य
त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणाभावाद्, इत्याशङ्कान्यथा
दूषयति । “एवमपी” ति । संबन्धिद्वयाधीनसङ्गावो हि सं-
बन्धो नासत्येकस्मिन्नपि संबन्धिनि भवितुमर्जति । न च
समवायो नित्यः खतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । न च का-
रणसमवायादनन्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्य वक्तुम् । एवं
हि स्ति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्मकारणवैयष्ट्यप्रसङ्गः ।
उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन ।
सिद्धयोस्तु संबन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्या उयुतसिद्धिः
संभवतीत्येतदुक्तां ततस्य यदुक्तां वैशेषिकैर्युतसिद्धिभावात्कार्य-
कारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् ।
युतसिद्धिभावस्यैवाभावात् । एतेनाप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरि-
त्यपि लक्षणमनुपत्त्वम् । मा भृत्यप्राप्तिः कार्यकारणयोः
प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्ताच्च भवति, तचास्या च सं-
योगत्वायान्यां युतसिद्धिर्वक्तव्या । तथा च सैवोच्यतां कि-
मनश्चा परस्याश्रयदोषयस्यां । न चान्या संभवतीत्युक्तुम् ।
यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतर्कर्मजोभयकर्मजा वा

संयोगो, यथा स्थाणुश्येनयोर्मक्षयोर्वा । न च तन्तुपटयोः संबन्धस्थात्, उत्तमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसंबन्धात् । तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह । “यथा चोत्तमात्रस्ये”-ति । संयोगजोपि हि संयोगो भवद्विरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्निपूर्विकैव प्राप्निः संयोग, आत्माकाशसंयोगे निल्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्तमात्रस्यैकस्मिन् च्छणे कारणप्राप्निविरहाच्चेति । अपि च संबन्धिष्ठपातिरिक्ते संबन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदो ऽनुश्रीयेत् स एव तु संबन्धतिरिक्तोऽसिद्धः, उत्तमं हि परस्तादतिरिक्तः संबन्धिभ्यां संबन्धोऽसंबद्धो न संबन्धनै घटयितुमीष्टे, संबन्धिसंबन्धे (१) चानवस्थितिः । तस्मादुपपत्त्वनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वमपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकात्मिकं केन संबद्धम् । संयोगस्य च संयोगभ्यामनतिरेकात् कस्योः संयोग इत्याह । “नापि संयोगस्ये”ति । विचारासंचल्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभावयन्नाशङ्कते । “संबन्धिष्ठप्रत्यव्यतिरेकेणे”ति । निराकरोति । “नैकत्वेषि खरूपवाह्यरूपापेक्षये”ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः खगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोवदातः, खगतावस्थाभेदापेक्षया बालो दुवा स्थविरः, खक्षियाभेदापेक्षया ओचियः, परापेक्ष-

या तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निर्दर्शनान्तरमाच्च । “यथा चैकापि सती रेखे”ति । दार्ढन्तिके योजयति । “तथा संबन्धिनो”रिति । अङ्गुल्योर्नेत्वर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरौत्तराधर्यं संयोगः । कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येष्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विविषिता संबन्धिनोरित्युक्तम् । “नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रवृयो”रित्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अपि चादृष्टवत्त्वेच्च संयोगात्परमाणुमनसोश्चाद्यं कर्म भवद्विरिष्यते । अग्रेषु धर्घज्जलनं, वायोस्त्रियक् पवनमाणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्ट-
(१)कारितानीति वचनात् । न चाणुमनसोरात्मना इप्रदेशेन संयोगः संभवति । संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्वेनानाणुत्प्रसङ्गात् । न च प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगो इप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायास्य वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहूतादतिप्रसङ्गादित्याच्च । “तथा इत्खात्ममनसा”मिति । किं चान्यद् द्वाभ्यामाणुभ्यां कारणाभ्यां (२) सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संइलेषानुपपत्तिः । संइलेषः संग्रहो यत एकसंबन्धाकर्षे संबन्धन्तराकर्षे भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्व्ययोराश्रयाश्रितभावो इन्यथा नोपपद्यतेत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति । “न,”कुतः । “इतरेतराश्रयत्वात्” । तद्विभजते । “कार्यकारणयोहर्वे”ति ।

(१) कर्मेत्येतन्यदृष्ट—पा० २ ।

(२) ‘कारणाभ्या’—२ पुस्तके नास्ति ।

“किं चान्यत् परमाणूना”मिति । ये हि परिच्छिन्नाख्ते सावयवाः, यथा घटाद्यः । तथा च परमाणवस्तुसात्सात्यवयवा अनित्याः (१) स्युः । अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत्य-रमाणुत्वव्याघातः । शङ्खते । “शास्त्रं”मिति । निराकरोति । “न स्थूले”ति । किं द्वद्वयात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्थिन कल्पे इदमुक्तम् । “वस्तुभूतापि”ति । भवन्मते उत्तरं कल्पमाशङ्ख निराकरोति । “विनश्यन्तो यवयवविभागेन”ति । “यथा हि चृतस्तुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि”ति । यथा हि पिण्डिएडो उविनश्यद्वयवसंयोग एव प्रथने प्रथमानस्त्राश्वशफाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशस्त्रात्पद्यते, न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्वयवयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्वौभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादम-मन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणायवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनष्ट्यन्त्यन्ते चोत्पत्यन्तद्विति सर्वमवदात्म ॥

(१) सावयवास्तथा च सावयवा अनित्याः—शा० ३ ।

समुदायउभयहेतुकेपि तद- प्राप्तिः ॥ १८ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । “वैशेषिकराहान्त” इति । वैशेषिकाः खल्वधर्वैनाशिकास्ते हि परमाण्वाकाशदिक्काला-
त्मनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च
केषां चिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपय-
न्ति, तेन तेर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसा-
म्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकम-
तनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां
समुदायारम्भ उपपद्येतापि शणिकभाववादिनां त्वसौ द्वू-
रापेत इत्युपपादयिष्यामः । नेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं
दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह । “स-
च बङ्गप्रकार” इति । वादिवैचित्यात् खलु के चित्पर्वास्ति-
त्वमेव राहान्तं प्रतिपद्यन्ते, के चिजज्ञानमाचास्तित्वं, के
चित्पर्वशून्यताम्, अथ त्वचभवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रति-
पत्तिभेदो न संभवति तत्त्वस्यैकरूपादित्येतदपरितोषेण-
ह । “विनेयभेदाद्वा” । हीनमध्यमोत्कृष्टधियो हि शिष्या
भवन्ति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाश-
यानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञा-
नमाचास्तित्वैन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतय-
स्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यन्ते । यथोक्तं बोधि-
चित्तविवरणे ।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बङ्गधा लोकउपायैर्बङ्गभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क चिच्छेभयलक्षणा ।

भिन्नापि देशना उभिन्ना शून्यतादयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि
सर्वाद्वितायामस्ति (१) संप्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः । त-
था च चित्वमुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्तभावा, आपः
खेहस्तभावाः, अग्निरूपस्तभावः, वायुरीरणस्तभावः । ईरणं
प्रेरणम् । भूतभौतिकानुक्ता चित्तचैत्तिकानाह । “तथा-
रूपे”ति । रूपन्ते एभिरिति रूपन्तद्विति च व्युत्पत्त्या
सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्तन्धः । यद्यपि रूपमाणाः पृ-
थिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसंबन्धाद्वा
भवन्त्याध्यात्मिकाः, विज्ञानस्तन्धोहमित्याकारो रूपादिवि-
षय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्तन्धो या
प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्वितविशेषावस्था
चित्तस्य जायते स वेदनास्तन्धः । संज्ञास्तन्धः सविक-
ल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा दित्यः कुण्ड-
ली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः । संस्कारस्तन्धो
रागादयः लोक्या उपक्षेशाश्च मद्मानादयो धर्माधर्मो चे-
ति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्तन्धी । “तस्मिन्नभयचेतुके-
पि”ति । बाह्ये पृथिव्यादयणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रू-
पविज्ञानादिस्तन्धेतुके च समुदायच्छाध्यात्मिकोभिप्रेयमा-

(१) सर्वाद्वित्ये इति—पा० २ ।

णे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः, “समुदायिनामचेतनत्वात्” । चेतनो हि कुलालादिः सर्वं मृहण्डाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः । न चास्ति मृहण्डादिव्यापारिणि विदुषि (१) कुलाले स्वयमचेतना मृहण्डादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति । न चास्ति कुविन्दे तन्तुवेमादयः पठं वयन्ते । तस्मात्कार्येत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति । कार्येत्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सद्वद्वत्तदृति कार्येत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्धा चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वएवावतिष्ठत (२) इति प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युच्येत अद्वा चेतनाधीनैव कार्येत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्विद्विद्विद्विविषयस्पर्शे (३) सत्यभिज्जलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातया प्रकाशयद्चेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वत्यतीति तत्राह । “चित्ताभिज्जलनस्य च समुदायसिद्धिन्द्रीनत्वात्” । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्जलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति । घटनसमये तस्याश्चिरातीतवेन सामर्थ्यविरहा-

(१) व्यापारविदुषि—पा० १ ।

(२) व्यवतिष्ठत—पा० २ ।

(३) संसर्के—पा० २ ।

[अ.२ पा.२ छ.१८] [४९६] [भाष्टी]

त । असद्राजान्तवदन्यस्य (१) चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा
स्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्युपगमान् । कारणविन्यासभेदं हि
विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकावल्लरेख त-
दिन्यासभेदं वेदितुमर्जति । न च स शणिकोन्वयव्यतिरेक-
कालानवस्थायो ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावल्लहते । अत उक्तं
“स्थिरस्य”ति । यद्युच्येत असमविज्ञानान्येव कारणानि
कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाय-
यना चेतनेनेतत्र आह । “निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चे”ति ।
यद्युच्येत अस्त्यालयविज्ञानमहंकारास्पदं पूर्वापरानुसंधात्र
तदेव कारणानां प्रतिसंधात्र भविष्यतीति, तत्राह । “आ-
शयस्थापी”ति । यत्वल्लेकं यदि (२) स्थिरमारथीयेत ततो
नामान्तरेणात्मैव । अथ ज्ञणिकाम्, तत उक्तदोषापत्तिः ।
न च तत्संतानस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्मा उभ्युपगतो इन-
न्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च ज्ञणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः । आशे-
रते उस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं
तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारो न च
ज्ञणिकानां व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारवदा-
श्रयस्तत्कारणकस्य लोके प्रसिद्धतेन व्यापारवता व्यापारा-
त्यूर्वं व्यापारस्तमये च भवितव्यम् । अन्यथा कारणत्वाश्रय-
त्वयोरयोगात् । न च समस्तमयोरस्ति कार्यकारणभावो
नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा चं शणिकत्व-

(१) अन्यस्य कस्यवित्—पा० २ ।

(२) तथादि—पा० २ ।

द्वनिरित्याह । “शणिकत्वाभ्युपगमाच्चे”ति ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्प- त्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपीति । अयमर्थः । संशेषतो हि प्रतीत्य समुत्पादलष्ट-
णमुक्तं बुद्धेन ‘इदं प्रत्ययफल’मिति । उत्पादाद्वा तथाग-
तानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता
धर्मनियामकता प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुन-
रयं प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतुप-
निवन्धतः प्रत्ययोपनिवन्धतस्य । स पुनर्द्विविधः । बाह्य
आध्यात्मिकस्य । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतु-
पनिवन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोङ्कुरात्पत्रं पञ्चाल्काण्डं का-
ण्डान्नालो नालाङ्गसीं गर्भाच्छूकः शूक्रात्पुष्पं पुष्पात्फल-
मिति । असति बीजेङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे
फलं न भवति । सति तु बीजे ङ्कुरो भवति, यावत्पुष्पे
सति फलमिति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहम-
ङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं
बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति,
अच्छं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं
पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादी-
नामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्यकारणभावनियमो
दृश्यते । उक्तो हेतुपनिवन्धः । प्रत्ययोपनिवन्धः प्रतीत्य
समुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतुनां समवायः । हेतुंहेतुं

प्रत्ययन्ते चेत्वन्तराणीति, तषामयमानानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत् । यथा षण्ठा धात्र्णां समवायाद्वीज-हेतुरङ्कुरो जायते तत्र च पृथिवी धातुर्बोजस्य संग्रहकृत्यं करोति, यतोङ्कुरः^(१) कठिनो भवति । अव्यातुर्बोजं स्वेच्छयति, तेजोधातुर्बोजं परिपाचयति, वायुधातुर्बोजमभिनिर्वरति, यतोङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति । आकाशधातुर्बोजस्यानावरणकृत्यं करोति । कृतुरपि^(२) बीजस्य परिणामं करोति । तदेषामविकलानां धात्र्णां समवाये बीजे रोचत्वङ्कुरो जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावद्यतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोतीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति । तथाध्यात्मिकः प्रतीत्य समुत्पादो ह्याभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतुपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतस्य । तत्रास्य हेतुपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संखारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संखारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जाति, जाति^(३) चेन्नाभविष्यन्नैवं जरामरणादय उद्पत्त्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संखारानभिनिर्वर्तयामीति । संखारणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति । एवं यावज्जात्या ध्रपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्व-

(१) यतोङ्कुरः—पा० २ ।

(२) कृतुधातुरपि—पा० २ ।

(३) जातिरिति २ पुस्तके नारंत ।

र्त्यामीनि । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्त्वविद्यादिषु स्थमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजादिव्यव सत्त्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यद्वारादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यते इत्येतावन्मात्रस्य दृष्ट्वाचेतनाधिष्ठानस्यानुपत्तव्यः । सोयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पदस्य द्वेष्टपनिवन्धः । अथ प्रत्ययोपनिवन्धः पृथिव्यप्लेजोवायाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्वति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति(१) । अब्धातुः स्वेहयति कायं, तेजोधातुः कायस्याग्निपीते परिषाचयति । वायुधातुः कायस्य आसादि(२) करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । यस्तु नामद्वपाङ्गुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तं सास्वतं च मनोविज्ञानं सोयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधात्रौ भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्वति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयति । कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमद्वमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यो उचेतनेभ्यस्तेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽग्नुरस्येव कायस्योत्पत्तिः सोयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्ट्वाज्ञान्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव पदं सुधातुषु यैकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सु-

(१) अभिनिर्वर्तयति—पा० २ ।

(२) शासप्रशासादि—पा० २ ।

खसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुङ्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा माटदुहिट्संज्ञा
 अहंकारममकारसंज्ञा सेयमविद्या संसारानर्थसंभारस्य
 मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागदेषमोहा
 विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानाच-
 त्वारो रूपिण उपादानस्तन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रू-
 पमभिनिर्वर्तते । तदैकधमभिसंक्षिप्त नामरूपसंमिश्रितानोन्दिया-
 णि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां चयाणां संनिपातः स्पर्शः,
 स्पर्शाद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं प-
 नर्मयेत्यध्यवसानं त्वच्छा भवति । तत उपादानं वाक्याय-
 चेष्टा भवति । ततो भवः, भवत्यसाज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ ।
 तद्वेतुकः स्तन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे
 जरामरणादयः । जातानां स्तन्धानां परिपाको जरा ।
 स्तन्धानां नाशो मरणम् । मिथ्यमाणस्य मूढस्य साभिष-
 झस्य पुच्चकलचादाक्षतर्दीचः शोकः । तदुत्थं प्रलपनं चा
 मातः चा तात चा च मे पुच्चकलचादीति परिदेवना ।
 पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्यनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं
 द्वौर्मनस्यम् । एवं जातीयकास्त्रेपायां स्त्राउपक्षेशां^(१) यृ-
 ज्ञन्ते । ते उमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्या-
 दयो उविद्यादिहेतुकास्त्र जन्मादयो घटीयमन्त्रवदनिम्नमाव-
 र्तमानाः सन्तोति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संधान इति ।
 तदेतद्वृषयति । “तन्न” कुतः, “उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा”-

(१) याक्षोपक्षेशात्—पा० २ ।

दिति । अयमभिसंधिः । यत्खलु हेतुपनिबद्धं कार्यं त-
दन्यानपेक्षं हेतुमाचाधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्क-
न्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमाचाधीनोत्पत्तिरपि
तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सं-
निधापयितास्ति कारणानामित्युक्तम् । वीजादङ्गुरोत्पत्तेरपि
प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पश्चनिश्चिपत्वात् ।
(१)पक्षेण च व्यभिचारोङ्गावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानो-
च्छेदप्रसङ्गात् । स्थादेतत् । अनपेक्षा एवान्यक्षणप्राप्ताः क्षि-
त्यादयोङ्गुरमारभन्ते । तेषां दृपसर्पणप्रत्ययवशात् परस्पर-
समवधानम् । न चैकस्तादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किम-
न्यैः(२) कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्यो-
त्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ
इत्यन्यउदासतइति युक्तम् । नहि ते प्रेक्षावन्तो ये नैव-
मालोचयेयुरस्तात् समर्थ एकोपि कार्ये इति छातं नः
संनिधिने(३)ति । किं दृपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसंनिधा-
नोत्पादा नानुत्पत्तं नाप्यसंनिधातुमीशते । तात्त्वं सर्वान-
नपेक्षानप्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । न च स्वम-
हिस्त्रा सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोपि नानाकार्याणामीशते त-
त्वैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः, साम-
ग्र्या एकत्वात् तज्जेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्श-

(१) पक्षकोटिनिश्चिपत्वात्—पा० ३ । पक्षनिश्चेष्टात्—पा० २ ।

(२) कृतमन्यैः—पा० २ ।

(३) सन्निधानेन—पा० २ । ३ । ४ ।

नात् । तत्र । यद्यन्वशणप्राप्ता अनपेत्ता: स्वकार्योपजनने
चन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वे ततः पूर्वे सर्वएवानपेशास्त-
तत्त्वकार्योपजननद्विति । कुसूलस्थत्वाविशेषेषिं येन बीज-
शणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यशणपरम्परयाङ्गुरोन्पत्तिसमर्थै
बीजशणो जनयितव्यः सो इनपेश एव बीजशणः स्वका-
र्योपजनने । एवं सर्वेव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजशणा
अनपेशा इति कुद्वलनिहितबीजेव स्यात् कृती कृषीवलः,
कृतमस्य दुखबङ्गलेन कृषिकर्मणा । येन ह्य बीजशणेन
स्वशणपरम्परया इङ्गुरो जनयितव्यस्थानपेशासौ शणपरम्प-
रा कुद्वल एवाङ्गुरं करिष्यतीति । तस्मान्परस्परापेत्ता एवा-
न्वय वा मध्या वा पूर्वे वा शणाः कार्योपजननद्विति व-
क्तव्यम् । यथाङ्गः ।

‘न किं चिदेकमेकसात्त्वामग्याः सर्वसंभव’ इति ।

तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्त्वयोजनाभि-
ज्ञप्रेशावत्पूर्वकं दृष्टिमिति नाचेतनाङ्गवितुमर्हति । तदि-
दमुक्तम् । “भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किं
चिन्निमित्तमवगम्यत”इति । “इतरेतरप्रत्ययत्वेषि”ति । इ-
तरेतरचेतुत्वेषीत्यर्थः । उक्तमभिसंधिमविहानं परिचोद-
यति । “नन्वविद्यादिभिरर्थादाश्चियत”इति । परिच्छरति ।
“अचोच्यते, यदि तावहि”ति । किमाशेष उत्पादनमाद्यो
ज्ञापनम् । तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं का-
र्यमुत्पादयति, किं तु स्वसामर्थ्येन । तस्माज्ज्ञापनं वक्त-
व्यम् । तथा च ज्ञापितस्थान्यदुत्पादकं वक्तव्यं तच्च

स्थिरपक्षेषि सत्यपि च भोक्तारि अधिष्ठातारं चेतनम-
न्तरेण न संभवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेष ।
भोक्तुर्भीमेनापि कदा चिदान्तिष्ठेत संघातः, स तु भो-
क्तापि नास्तीति दूरोमारितत्वं दर्शयति । “भोक्तृरहिते-
ष्वि”ति । अपि च बहव उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः
(१)कार्यं जनयन्ति । न च क्षणिकपक्षउपकार्योपकार-
कभावोस्ति, भावस्योपकारानास्पदत्वात्(२) । क्षणस्याभे-
द्यत्वादनुपकृतोपकृतत्वासंभवात् । कालभेदेन वा तदुपपत्तौ
क्षणिकत्वाद्याघातात्तदिदमाह । “आश्रयाश्रयिष्यन्येषु चे”ति ।
“अथायमभिप्राय” इति । यदा हि प्रत्ययोपनिवन्धनः प्रती-
त्य समुन्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाता ऽपेक्षेतापि, न तु
प्रत्ययोपनिवन्धनोऽपि तु चेतुपनिवन्धनः । तथा च कृतमत-
धिष्ठात्रा ह्यतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल
इति भावः । अस्तु तावद्यथा केवलाह्वेतोः कार्यं नोपजायत-
इति, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गोस्मिन्यश्चैत्याश्रयवानाह । “कथं
तमेवे”ति । सम्भवति प्रत्ययोपनिवन्धनं प्रतीत्य समुन्पादमा-
स्थाय चोदयति । “अथ मन्यसे संघाता एवे”ति । अस्थिरा
अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च । न पु-
नरितस्ततोवस्थिताः केन चित्पुञ्जीक्रियन्ते तथा च कृतमत्र
संचन्त्वा चेतनेनेति भावः । “अनादा”विति परस्पराश्रद्ध-
निवर्तयति । तदेतदिकल्प्य दूषयति । “तदापि संघाता-

(१) व्यवस्थिताः—पा० २ ।

(२) नाश्रयत्वात्—पा० २ ।

दि”ति । स खलु संघातसंतिवतो धर्माधर्माङ्गयः संखा-
रसंतानो(१) यथायर्थं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कं चना-
नासाद्य स्तत एव जनयेद् आसाद्य वा । अनासाद्यजनने
सदैव सुखदुःखे जनयेत् । समर्थस्यानपेक्षस्य छेपायोगात् ।
आसाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः । तथा
च न प्रत्ययोपनिवन्धनः प्रतीत्य समुत्पादः । तस्माद्
नेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसंतानस्यैव सहशजनने विसद्द-
शजनने वा स्वभाव आस्थेयः । तथा च भावोत्तं दूष-
णमिति । “अपि च यज्ञोगार्थः संघातः स्यादि”ति । अ-
प्राप्तभोगो ह्व भोगार्थी भोगमाप्नुकामस्तत्साधने प्रवर्तत-
इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भागादन्यस्मिन् स्थिरे
भोक्तरि भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्पते नास्थिरे न च
भोगादनन्यस्मिन् । नह्व भोगो भोगाय कल्पते नायन्यो
भोगायान्यस्य । एवं मोक्षेपि द्रष्टव्यम् । तत्र बुभुश्शुमुक्षु
चेत् स्थिरावास्थीयेयातां तदा इभ्युपेतज्ज्ञानमस्थैर्ये वा प्र-
वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । “न तु संघातः सिद्धोद् भोक्त्रभावा-
दि”ति । भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्त्वभावः । ततः क-
र्माभावात् संघातासिद्धिरित्यर्थः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरो-

धात् ॥ २० ॥

पूर्वस्त्रेण सङ्गतिमस्याह । ‘उक्तमेतदि’ति । हेतुप-

(१) संस्कारसंज्ञो—पा० ३।

[भास्ती]

[४२५] [अ.२ पा.२ अ.१०]

निवन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिवन्धनः प्र-
तीत्य समुत्पादो दूषितः । समनि षेष्टपनिवन्धनमपि तं
दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह । “इदमिदानीमि”ति । “नि-
रुध्मानसे”ति । न तावद्वैशेषिकवच्चिरोधकारणसां-
निधं निरुध्मानता स्त्रीक्रियते(१) वैनाश्चिकैरकारणं वि-
नाशमभ्युपगच्छङ्गिः । तस्यानिष्टत्वात् । तस्याद्विनाशयस्त-
त्वमचिरनिरहृत्वं निरुध्मानत्वं वक्तव्यम् । निरहृत्वं च
चिरनिरहृत्वं विविष्टं, तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाहृ-
तुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते । “अथ भावभूत”इति । का-
रणस्य हि कार्योत्पादात्माकालसत्तार्थवती न कार्यकाला
तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धर्थायाः सत्ताया अनु-
पयोगादिति भावः । तदेतज्जोकटृष्णा दूषयति । “भाव-
भूतस्ये”ति । भूत्वा व्यापुत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं
कुर्वन्तो लोके इश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम् इतरथा तु
लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते । “अथ भाव एवे”ति ।
यथाङ्गः । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते’
इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि शणिकस्य न कार-
णत्वमित्याह । “तथापि नैवौपपद्यते” शणिकस्य कारण-
भावः । मृत्युवर्णकारणा हि घटादयस्य रुचकादयस्य मृ-
त्युवर्णत्वानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कार-
णं सत्कर्यं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादश्यं
कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असनि कस्य

(१) ‘स्त्रीक्रियते’ २.१.३ । ४ पुस्तकेषु नास्ति ।

किंदूपस्या(१)नगमे साहशस्याप्यनपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमश्चिकात्ममित्यर्थः, सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तनुष्ठादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह । “विनैव वे”ति । न च तज्जावभावो नियामकस्तस्यैकस्मिन् शणे उशक्यग्रहच्चात् सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा शणिकत्वहनेरस्तपश्चापातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेषि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह । “अपि चोत्पादनिरोधौ नामे”ति । पर्यायत्वापादनेषि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंच्छटमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेष्यसता संसर्गानुपपत्तेः सच्चाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि इष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौग-

पद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययानीलाकारतासमनन्तरप्रत्ययात् पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्मद्विकारिप्रत्यया(२)हेतोः स्थृतार्थता । एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां ‘चत्वार्येतान्येव कारणानि । सेयं प्र-

(१) च नदूपस्या—पा० २ ।

(२) ‘सहकारिप्रत्यया’ २ । पुस्तके नास्ति ।

तिज्ञा चतुर्विधान् चेद्बन् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ताह-
त्यभावकारणत्वपृथ्येत । “अथोत्तरशङ्कोत्पत्तिं शावह-
वतिष्ठत”इति । उत्पत्तिरूपद्यमानाङ्गावादभिज्ञा, तथा च
शणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाचानिः ॥

प्रतिसंख्या प्रतिसंख्यानिरोधा-

प्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तथा निरोधः प्र-
तिसंख्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकाराता
च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोपि व्याख्या-
तः । संतानगोचरो वा निरोधः, संतानिक्षण(१)गोचरो
वा । न तावत्संतानस्य निरोधः संभवति । हेतुफलभा-
वेन च व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः संता-
नः । तत्र योसावन्यः संतानी यज्ञिरोधात् संतानोच्छेदेन
भवितव्यम् स किं फलं किं चिदारभते न वा । आर-
भते चेत् नान्यः । तथा च न संतानोच्छेदः । अनार-
भे तु भवेदन्यः स, किं तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारि-
तायाः सन्तालक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमर्यस-
ज्जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वएव संतानिन इति
तत्संतानो नितरामसज्जिति कस्य प्रतिसंख्या निरोधः ।
न च सभागानां संतानिनां हेतुफलभावः संतानस्य वि-
सभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च शणः

(१) ‘क्षण’ २ । पुस्तके नास्ति ।

[अ.२ पा.२ छ.२१] [४२८] [भास्ती]

संतानस्यात्मः । तथा सति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञा-
नोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसङ्गः । कथं चित्प्राप्ये वा विस-
भागेयन्ततः सञ्जया तदस्तीति न संतानोच्छेदः । तदने-
नाभिसंधिनाह । “सर्वेषपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन
चेतुपलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादित्”ति । नापि भा-
वगोचरै संभवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधै । अत्र
तावदुत्पन्नमात्रापवृक्षस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः सं-
भवति तस्य(१) पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्येव दूषणं त-
थापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते । “नहि भावा-
ना”मिति । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो नि-
रुपाख्योपि न संभवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य न-
ष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे चेतुमाह ।
“सर्वास्वप्यवस्थास्ति”ति । यद्यदन्वयिरूपं तज्जत्परमार्थस-
ङ्गावः । अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां
सर्वासामनिर्वचनोयतया स्तो न परमार्थसत्त्व(२)मन्वयेव
तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न
विनाश इत्यवस्थावतो ऽविनाशान्नावस्थानां निरन्वयो विनाश
इति । तासां तत्त्वस्थान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् । स्यादेत-
त् । मृत्यिष्ठमृद्गटमृत्युपालादिषु सर्वत्र मृत्युप्रत्यभि-
ज्ञानान्नावत्वेवम् । तप्तोपलतत्त्वपतितनष्टस्य द्वद्विन्दोः कि-
मस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो

(१) निरोधस्य—पा० ३ ।

(२) परमार्थत्व—पा० २ ।

[भास्ती] [४२८] [अ.२ पा.२ छ.१२]

नाशः स्थादित्यत आह । “अस्यष्टप्रत्यभिज्ञानाख्यपी”ति । अत्रापि तजोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमन्वदत्वाय नीयत-इत्यनुमेयं मृदादीनामन्वयिनामविच्छेदर्थनात् । शक्यं त्व-च(१) वक्तुम् ।

उदबिन्दौ च सिंधौ च तोयभावो न भिद्यते ।

विनष्टेपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽन्वृधौ ॥

तस्मान्न कस्त्रिदपि (२) निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः अवण-
मननादित्वा । मार्गाः क्षणिकनैरानन्यादिभावनाः । अतिरो-
च्चितमन्यत् ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्वाचष्टे । “यच्च तेषां”मिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिप-
न्नानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । तथाह
जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्या-
त्यर्थत्वे (३) सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वम-
नुमितम् । न चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् (४) ।
अत एव न मनोगुणः तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथि-
व्यादिगुणः तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्मादुणो

(१) शक्यं च तत्र —पा० ३ ।

(२) क विदापि—पा० २ ।

(३) स्पृश्यत्वे जातिमत्त्वे च—पा० ३ ।

(४) मायात्मवाहन्धादिवत्—पा० २ ।

[अ.२३ा.१८.४४] [४१०] [भास्ती]

भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रिययाद्यो यद्यमनुमापयति
तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्वति । “अपि चावरणा-
भावमाकाशमिष्टत” इति । निषेधमिषेधाधिकरणनिष्ठप-
णाधीननिष्ठपणे निषेधो नासत्यधिकरणनिष्ठपणे शक्यो
निष्ठपयितुम् । तच्चा(१)वरणाभावाधिकरणमाकाशं वस्त्व-
ति । अतिरोचितार्थमन्यत् ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते । “अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन्” इति ।
यत्तु सत्यप्येतसिन्दुपलब्धूसर्वारन्धत्वेषि समानायां संततौ
कार्यकारणभावात् सृनिष्ठपत्यतइति मन्यमानो न परि-
तुष्टति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञात(२)प्रत्यक्षविरोधमाह ।
“अपि च दर्शनसारणयोः कर्तरी”ति । ततो उद्भवद्राक्षी-
दिति प्रतीयाद्, अहं स्वराम्यन्यस्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभि-
ज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तूत्तरः । “आ जन्मन्” “आ चो-
क्तमादुच्छासाद्”, आमरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिब-
न्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुप-
पत्तेः । शङ्कते । “तेनेदं सदृशमि”ति । अयमर्थो विकल्प-
प्रत्ययोर्यम् । विकल्पस्थ स्वाकारं वाज्ञातया उध्यवस्थति, न
तु तत्त्वतः पूर्वाप्ररौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति ।
तत्कल्पमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गःइति निराक-

(१) तथा च—पा० ३ ।

(२) समास्यात्—पा० १ । ३ ।

रोति “न तेनेदमि”ति । “भिज्ञपदार्थोपादानादि”ति । नानापदार्थसंभिज्ञवाक्यार्थभास(१)खावदयं विकल्पः प्रथते । तचैते नानापदार्था त्र प्रथन्तइति शुवाणः स्खसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं संभवति, एकत्वविरोधात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम् । तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवार्ता ज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात् । तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यं, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्चेत । अस्त्वेतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विच्च तत्तेदंतास्यदौ पदार्थौ, तयोर्श्च सादृशमिति विवक्षितम् । अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति । तत्राच्च । ‘यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ’ इति । एकाधिकरणविप्रतिष्ठधर्मदयाभ्युपगमो विवादः । तचैकः स्खपञ्चं साधयत्यन्यस्व तत्साधनं दूषयति । न चैतत्सर्वमसति विकल्पानां वाञ्छालम्बनत्वे उसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकल्पे भवितुमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावाऽज्ञानानां च धर्मिणां भेदान्न विरोधः । नक्षात्रमनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च श्रुवाणै विप्रतिपद्यते । न चात्मौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षित्वा उनित्यशब्दं प्रयुज्ज्ञानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुज्ज्ञानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादनेन स्ख-

पक्षं प्रतिनिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकीर्षता
विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनसा च वक्त-
व्या । यदुच्येत् द्विविधो शि विकल्पानां विषयो आ-
द्याद्याध्यवसेयस्त्र । तत्र स्वाकारो आद्यो उध्यवसेयस्तु बा-
ह्यः । तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपक्षः
प्रसिद्धपदार्थकलं चोपपद्यतइत्याह । “एवमेवैषोर्य” इति ।
निश्चितं यज्ञदेव वक्तव्यं ततोन्यदुच्यमानं बङ्गप्रलापित्वमा-
त्मनः केवलं प्रख्यापयेत् (१) । अयमभिसन्धिः । केयमध्य-
वसेयता बाह्यस्य यदि आद्यता न द्वैविध्यम् । अथान्या
सेच्यतां, ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासे उर्जे उर्ध्यवसायेन
ग्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पकारस्य कोयमध्यवसायः (२) ।
किं करणमाद्यो योजनमुतारोप इति । न तावत्करणं
नद्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सद्वस्त्रमपि शि-
ल्पिनो घटं पटयितुमीश्वते । न चान्तरं बाह्येन योज-
यितुम् । अपि च तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्वात्-
न चास्ति । आरोपोपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्य-
माणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाद्यो तत्पम-
यज्ञेनाविकल्पकेन । न तावद्विकल्पोभिलापसंसर्गयोग्यगो-
चरो उशक्याभिलापसमयं स्वलक्षणं देशकालाननुगतं गो-
चरयितुमर्हति । यथाङ्गः ।

अशक्यसमयो द्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

(१) सापयेत्—पा० १ । २ ।

(२) कोयमर्ध्यवसायः—पा० १ । २ ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्भिन्नत्पानुषङ्गिणी ॥ इति ।

न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्णमाणे बाह्ये
विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति ।
गृहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोर्वतिनि वस्तुनि रजत-
ज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्णमाणे तु बाह्ये
स्वाकार इत्येव स्थान्न बाह्य इति । तथा च नारोपण-
म् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं
वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाह्यमारोपयत्यथ य-
दा (१) स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति न तावत् शणि-
कतया क्रमविरचिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी ग्रहणारोपणे
कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमा-
रोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चैतद्युज्यते स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिवि-
शदो बाह्यां चारोप्यमाणमविशदं सत्ततोऽन्यदेव स्थान
तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदयज्ञमात्रेण स-
मारोपाभिधानम् । वैश्वद्यावैश्वद्यरूपतया भेदयज्ञोक्त(२)-
त्वात् । अपि चागृह्णमाणे चेहाह्ये ऽबाह्यात् स्वलक्षणाङ्गे-
दाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, इन्त तर्हि चैतोक्तय ए-
वानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्वचन प्रवर्तताविशे-
षात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवालोकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः
प्रत्यक्तः । तस्मात्सुष्ठूकृतं ततोन्यदुच्यमानं बङ्गप्रसापित्वमा-

(१) अथवा यदा—पा० २ । ३

(२) भेदमहण्ट्योक्त—पा० २ ।

त्मः ख्यापयेदिति । अपि च सादश्वनिबन्धनः संव्यव-
ह्वारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेत् तु त-
देवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याच्च । “न चायं सादश्वा-
त्संव्यवह्वार” इति । ननु ज्वालादिषु सादश्वादसत्यामपि
सादश्वबुद्धौ तज्जावावगमनिबन्धनः संव्यवह्वारो दृश्यते यथा
तथेच्चापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाच्च । “भवेदपि क-
दा चिह्नाच्छावस्तुनी”ति । तथाच्च विविधजनसंकीर्णगोपु-
रेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायासा-
धारणं चिङ्गं विद्धितमुपच्छसन्ति पाश्टुपतं पृथग्जना
इति(१) ॥

नासतोदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

“इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय” इति । अस्थिरात्का-
र्यात्यन्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावेत्यन्ति-
माङ्गः । उत्तमेतदधस्तात् । निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ प्रुष-
कर्मवैयर्थ्यम् सापेक्षतायां च शणस्याभेदात्वेनोपकृतत्वानु-
पकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः ।
सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीय-
कत्वेन प्रकारान्तरभावान्नास्थिराङ्गावाङ्गावोत्पत्तिरिति शणि-
कपक्षेर्थादभावाङ्गावोत्पत्तिरिति परिशिष्यतइत्यर्थः । न को-
वलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च । “नानुपमृद्य प्रादुर्भावा-
दि”ति । एतद्विभजते । “विनष्टाद्विं किञ्च”ति । किलका-

[भास्ती]

[४३५]

[अ.२ पा.२ द्व.२६]

रोनिष्ठाया, कूटस्थाचेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि (१) सर्वं सर्वत उत्पद्येत । अयमभिसंधिः । कूटस्थो हि कार्यज- ननस्थभावो वा स्थादतत्त्वभावो वा, स चेत्कार्यजननस्थभा- वस्तो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्सद्वसैव कुर्यात् । समर्थस्य शेषायोगात् । अतत्त्वभावत्वे तु न कदा चि- दपि कुर्यात् । यद्युच्येत समर्थोपि क्रमवत्सद्वकारिसचिवः क्रमेण कार्याणि करोतीति । तदयुक्तम् । विकल्पासह- त्वात् । किमस्य सद्वकारिणः कं चिदुपकारमादधति न वा । अनाधाने इनुपकारितया सद्वकारणो नापेष्टेन् । आधानेपि भिन्नमभिन्नं वोपकारमादध्युः । अभेदे तदेवा- भिहितमिति कौटस्थं व्याहृन्येत । भेदे दृपकारस्य त- स्मिन्यति कार्यस्य भावादसन्ति चाभावात्पद्यपि कूटस्थे का- र्यान्त्यादादन्यव्यव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रिबाकारी भावः । तदुक्तम् ।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।

चर्मापमश्चेत्सो इनित्यः खतुल्यश्चेदसन्फलः ॥ इति ।

तथा चाकिंचित्करादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत स- वं (२) सर्वस्माज्जायेतेति द्वक्तम् । उपसंहरति । “तस्मा- दभावग्रस्तेभ्य” इति । “तचेदमुच्यते” । “नास्तो इष्टत्वा- दि”ति । नाभावात्कार्येत्पत्तिः, कस्मात्, अदृष्टत्वात् । न- हि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दश्यते । य-

(१) उत्पद्येताविशेषात्—पा० २ । ३ ।

(२) जायेत तत्—पा० १ ।

हि त्वभावाङ्गावोत्पत्तिः स्थान्तोऽभावत्वाविशेषात् शशकि-
षाणादिभ्योपद्धुरोत्पत्तिः । नद्धासांबो विशिष्यते । विशेष-
णयोगे वा सोपि भावः स्थानं निरुपाख्य इत्यर्थः । वि-
शेषणयोगमभावस्थाभ्युपेत्याच । “नायभावः कस्य चिदु-
त्पत्तिहेतुरि”ति । अपि च यद्येनानन्वितं न तत्स्य वि-
कारो, यथा घटश्चरावोदच्छनादयो हेत्वानन्विता न हेत्व-
विकारा, अनन्वितास्यैते विकारा अभावेन । तस्मान्नाभा-
वविकारा, भावविकारात्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याच ।
“अभावाच्च भावोत्पत्तावि”ति । अभावकारणवादिनो वच-
नमनुभाव्य दूषयति । “यत्तूक्तमि”ति । स्थिरोपि भावः
क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न
चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य सहकारिभिराधी-
यमान उपकारो न भिन्नो नायभिन्नः किं त्वनिर्वाच्य ए-
वानिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता
स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात्कार्यस्य (१) रज्जूपादानत्व-
मिष्य भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ‘मृत्तिकेत्येव सत्य’मि-
ति । अपि च ये ऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि
वस्तुसन्त्यास्थिष्ठत तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्यो ऽङ्ग-
रजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेत्वकजातीयानि ।
नहि बीजाहीजान्तरस्य (२) वा क्रमेत्वकस्य वात्यन्तवैलक्षण्ये
कस्त्रिदिशेषः । न च बीजाङ्गुरत्वे सामान्ये परमार्थसती

(१) कार्यमेदस्य—पा० ३ ।

(२) स्वबीजान्तरस्य—पा० १ ।

[भास्ती]

[४४७] [अ.२ पा.२ छ.२६]

येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्काल्प-
निकादेव स्वलश्चणोपादानाद्वीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्गुर-
जातीयस्थोत्पत्तिनियमं आस्थेयः । अन्यथा कार्यच्छेत्कानु-
मानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्गात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मत-
त्त्वसमोक्षान्यायकण्ठिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विश्व-
रभयात् ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम् ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह । “एवमि”ति । बाह्यार्थवादि-
भ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह ।
“केषां चिकित्से”ति । अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमि-
तिरिति हि चतुर्थपु विधातु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामन्यत-
माभावेपि तत्त्वस्थाव्यवस्थानात् (१) । तस्मादनेन विज्ञान-
स्खन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतुर्थो विधा एषितव्या-
स्था च न विज्ञानस्खन्धमात्रं तत्त्वं नद्वस्ति संभवो वि-
ज्ञानमात्रं चतुर्थो विधास्तेत्यत आह । “तस्मिंश्च विज्ञा-
नवादे बुद्धारुद्धेन रूपेणे”ति । यद्यप्यनुभवान्नान्योनुभाव्यो
ऽनुभवितानुभवनं तथापि बुद्धारुद्धेन बुद्धिपरिकल्पितेना-
न्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारस्तेत्यपि
द्वृष्ट्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । एवं च न सिद्धसाधनम् ।

(१) व्यवस्थापनात्—पा० १ ।

नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां विज्ञिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं नीलादीति । तथाहि । स्वरूपं विज्ञानस्या-सत्याकारयुक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौ-चान्तिकयोः काल्पनिक एव प्रमाणफलव्यवहारो उभिमत इत्याह । “सत्यपि बाह्योर्थ”इति । भिन्नाधिकरणात्वे हि प्रमाणफलयोस्तज्ज्ञावो न स्थान् । नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति । तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं च तद्विति यदि ज्ञानस्ये एव प्रमाण-फले भवतः । न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुस-झाँ युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनश-त्वयं प्रमाणम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । एवं सौत्रान्ति-कसमयेपि (१) । ज्ञानस्यार्थसाहृष्ट्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञान-व्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाङ्गः । नहि विज्ञिसत्तैव तदेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु साहृष्ट्यमाविशत् सहृष्ट्यन्तद् घटयेत् । प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभावउपपत्तीराह । “कथं पुनरवगम्यत”इति । स हि विज्ञानालभ्यनत्वाभिमतो बाह्योर्थः परमाणस्तावच्च संभवति । एवस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाणवाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं

(१) सौत्रान्तिकनयेपि—पा० ३ ।

[भासी]

[४३६]

[अ.२ पा.२ छ.२८]

भवितुमर्जनि । अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्व(१)-
प्रसङ्गात् । न च प्रतिभासधर्मः स्यौल्यमिति युक्तम् ।
विकल्पासञ्ज्ञात् । किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म, उत
प्रतिभासनकालेर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पो इदा तथा
सति हि सांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एवं
च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति । इतीय इति
चेत् । तथा हि रूपपरिमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एक-
विज्ञानोपारोहिणः स्यौल्यं न चाच कस्य चिद्वान्तता ।
नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न
चैकविज्ञानानुपारोहिणः । तेन मा भूमीलत्वादिवत्परमा-
णुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुष्वभावात् । प्रतिभासदशापन्नानां
तु तेषां भविष्यति बङ्गत्वादिवसांवृतं स्यौल्यम् । यथाऽऽः ।
अत्र इनेकस्य चैकेन किं चिद्रूपं हि गृह्णते ।

सांवृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसंभवात् ॥

न च तद्विशेषं भान्तं नानावस्तुयच्चाद्यतः ।

सांवृतं अहमाणं नान्यन्न च वस्तुयच्चो भ्रमः ॥ इति ।

तन्न । नैरन्तर्याविभासस्य भान्तत्वात् । गन्धरससर्वर्षप-
रमाणुन्नरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः । त-
स्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्य-
यः परमाणुष सान्तरेषु भान्त एवेति पश्यामः । तस्मा-
त्कल्पनापोढत्वेषि भान्तत्वाद्वटादिप्रत्ययस्य पीतशङ्खादिज्ञा-
नवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं, न

तावत्परमाणवः स्तम्भादिग्रत्यपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति ।
 नापि तस्मूदास्तम्भादयोऽवयविनः । तेषामभेदे परमा-
 णुभ्यः परमाणव एव । तच्च चोक्तं दूषणम् । भेदे तु
 गवाश्चस्येवात्यन्तैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम् । समवाय-
 श्च निराकृत इति । एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणक-
 मादीनपि प्रत्याचक्षीत, तस्माद्यद्यत्तिभासते तस्य सर्वस्य
 विचारासह्याद् अप्रतिभासमानसङ्गावे च प्रमाणाभावा-
 न्न वाच्चगलम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च न तावदिज्ञा-
 नमिन्द्रियवक्त्रिलोनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि यथेन्द्रि-
 यमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्वेवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयि-
 तुमर्हति । तच्चापि समानत्वादनुयोगस्थानवस्थाप्रसङ्गात् ।
 न चार्थाधारं प्राकव्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहने । अती-
 तानागतेषु तदसंभवात् । नह्यस्ति संभवोऽप्रत्युत्पन्नो धर्मो
 धर्मशास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माऽज्ञानसहृपप्रत्यक्षतैवा-
 र्थप्रत्यक्षता ऽभ्युपेया । तच्चानाकारं सद् आजानतो भे-
 दाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति । तज्जेदव्यवस्थाप-
 नायाकारभेदोस्यैषितव्यः । तदुक्तं न हि विज्ञिसत्तैव त-
 हेदना सुकृता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु साहृष्यमा-
 विशत् सहृपयत्तद् घटयेदिति । एकश्चायमाकारोऽनुभूयने
 स चेद्विज्ञानस्य नार्थसङ्गावे किं चन प्रमाणमस्तीत्याच्च ।
 “अथ चानुभवमाचेण साधारणात्मनो ज्ञानस्यै”ति । “अ-
 पि च सहोपलम्भनियमादि”ति । यद्येन सह (१) नियत-

सच्चोपलभ्ननं तत्ततो न भिद्यते, यथैकसाच्छब्दमसो द्वि-
तीयशब्दमाः । नियतसच्चोपलभ्नस्थार्थो ज्ञानेनेति व्यापक-
विरुद्धोपलभ्यः । निषेधो द्वि भेदः सच्चोपलभ्नानियमेन
व्याप्तो यथा भिन्नावस्थिनौ नावश्यं सच्चोपलभ्येते । कदा
चिदभ्रापिधाने उन्यतरस्यैकस्योपलभ्यः सोयमिह भेदव्या-
पकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्वाप्यं भेदं निव-
र्त्यतीति । तदुक्तम् ।

सच्चोपलभ्ननियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

भेदस्य भान्तिविज्ञानैर्दर्श्येतेन्दाविवादये ॥ इति ।

“स्वप्नादिवच्चेहं द्रष्टव्यम्” । योऽप्यः प्रत्ययः स सर्वो बा-
ह्मानालभ्ननो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाधा-
सितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । बाह्मानालभ्ननता द्वि
प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिंशपात्वमात्रानुबन्धिनीति
तन्मात्रानुबन्धिनि निरालभ्ननत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं
स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चादयति । “कथं पु-
नरसति बाह्मेर्थे” नीलमिदं पीतमिदमित्यादि । “प्रत्ययै-
चित्यमुपपदेत” स द्वि मेने ये यस्मिन्मुख्यपि कादाचि-
त्कासे सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथा उविष्णव्यजि-
गमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययास्तेतनसंताना-
न्तरसापेक्षास्तथा च विवादाधासिताः सत्यप्यालयविज्ञान-
संताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यसासा-
वालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः
स बाह्मोर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कल्पात्

कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसंततिपतितानामाल्यविज्ञानानां तत्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्यास्य स्वकार्योपजनं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसंतानवर्तीं पूर्वव्याख्याः संतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात् । तथा च सर्वेष्यालय(१)संतानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसंतानपातित्वाविशेषात् । शणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्रबोधसामर्थ्यं चेति शणान्तरस्यैतन्न स्यात् । सत्त्वे वा कथं शणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसङ्गावे कार्यक्षेपानुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वे निषेधस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदानन्त्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेतवन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामित्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य चिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि सत्त्वान्तरसंतानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसंभवः (२) । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तलाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात् संसारस्यादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वस-

(१) आलयविज्ञान—पा० १ ।

(२) विप्रकर्षः संभवति—पा० ३ ।

स्वप्रादुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोपि विप्रकर्षसंभवः ।
 तस्माद्दसति बाह्योर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्यानुमानिको बा-
 ह्योर्थे इति सौचान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तान्त्रिराकरोति ।
 “वासनावैचित्र्यादित्याच्च” विज्ञानवादी । इदमत्राकृतम् ।
 स्वसंतानमात्रप्रभवत्वेषि प्रत्ययकादाचित्कलोपपत्तौ संदिग्ध-
 विपक्षव्यावृत्तिकल्पेन हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि । बाह्यनि-
 मित्तकल्पेषि कथं कदा चिन्नीलसंबेदनं कदा चित्यीतसं-
 बेदनम्, बाह्यनीलपीतसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत् ।
 अथ पीतसंनिधानेषि किमिति नीलज्ञानं न भवति पी-
 तज्ञानं भवति, तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति
 चेत् । कुलः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति
 चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिवृत्यनः श-
 क्तिभेदो भविष्यति । संतानिनो हि क्षणः कार्यभेदहेतव-
 स्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । संतानो नाम कश्चिदेका
 उत्पादकः क्षणानां यदभेदात् क्षणा न भिद्येत् । बनूत्तं
 न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिज्ञानामपि क्षणाना-
 मेकसामर्थ्योपलब्धेः । अन्यथैक एव क्षणे नीलज्ञानजन-
 नसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेत् । तस्म-
 र्थस्यानीतिलात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् क्षण-
 भेदेषि न सामर्थ्यभेदः, संतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्य-
 तइति । तत्र । यदि भिज्ञानां संतानानां नैकं सामर्थ्यं,
 हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिथो भिज्ञानां नैकमस्ति
 नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति संनिधानेषि नीलसंतानान्तरस्य

[अ.२ पा.२ द्व.२८] [४४४] [भासी]

न नीलज्ञानमुपजायेत् । तस्माक्षंतानान्तराणामिव क्षणा-
न्तराणामपि खकारणभेदाधीनोपजनानां केषां चिदेव सा-
मर्थ्यभेदः केषां चिन्नेति वक्तव्यम् । तथा चैकालयज्ञान-
संतानपतितेषु कस्य चिदेव ज्ञानशणस्य स ताडशः साम-
र्थ्यातिशयो वासनापरनामा खप्रत्ययासादितो यतो नी-
लाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम् । कस्य
चिन्तु स ताडशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमि-
ति वासनावैचित्यादेव खप्रत्ययासादिताज्ञानवैचित्यसि-
द्देवं तदतिरिक्तार्थसङ्गावे किं चनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः ।
आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वै-
चित्याक्षीलाद्यनुभववैचित्यम्, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्याच्च वा-
सनावैचित्यमित्यनादितानयोर्विज्ञानवासनयोरुत्सान्न परस्प-
राश्यदोषसंभवो बीजाङ्कुरसंतानवदिति । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यामपि वासनावैचित्यस्यैव ज्ञानवैचित्यहेतुता नार्थवै-
चित्यस्येत्याच्च । “अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्या”मिति । “एवं
प्राप्ते, ब्रूमः” । “नाभाव उपलब्धे”रिति । न खल्वभावो
बाह्यस्थार्थस्थाध्यवसातुं शक्यते । स छूपलम्भाभावादाध्यव-
स्तीयेत सत्यपुपलम्भे तस्य बाह्यगविषयत्वा(१)द्वा सत्यपि
बाह्यगविषयत्वे बाह्यर्थबाधकप्रमाणसङ्गावादा । न तावसुर्व-
थोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाच्च । “कस्यादुपलब्धे”रिति ।
नहि स्फुटतरे सर्वजनीनउपलम्भे सति तदभावः शक्यो
वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्भते । “ननु नाहमेवं

ब्रवीमी”नि । निराकरोति । “बाढमेवं ब्रवीषि” । उपल-
भियाद्विषा च्चि साक्षिणोपलभिर्गृह्णमाणा बाह्यविषयत्वेनैव
गृह्णते नोपलभिमात्रमित्यर्थः । “अतश्च”नि वच्यमाणोप-
पत्तिपरामर्शः । द्वनीयं पक्षमालम्बते । “ननु बाह्यस्या-
र्थस्यासंभवा”द्विति । निराकरोति । “नायं साधुर-
ध्यवसाय” इति । इदमत्राकृतम् । घटपटाद्यो च्चि स्थूला
भासन्ते न तु परमद्वच्छासनचेदं नानादिगदेशव्यापित्वल-
क्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन
विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनावृतत्वादेव त-
थापि तद्वेशत्वातद्वेशत्वकम्याकम्यत्वरक्तारक्तत्वलक्षणैर्विरुद्ध-
धर्मसंसर्गेरस्य नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेपि न
शक्यं शक्तेणापि वारयितुम् । व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पै
च परमाणोरंशवच्चं चोपपादितानि वैश्वेषिकपरीक्षायाम् ।
तस्माद्वाच्चगार्थवन्न ज्ञानेपि स्थौल्यसंभवः । न च तावत्यर-
माणवाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः । आका-
राणां वा(१) ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात् । न च यावन्त
आकारास्तावन्येव ज्ञानानि तावतां ज्ञानानां मिथो वा-
र्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । न च तत्पृष्ठभावी
समस्तज्ञानाकारसंकलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृ-
म्भतद्विति साम्रातम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात् ।
यथाह धर्मकीर्तिः ।

तस्मान्नार्थे न च(१) ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।
 एकत्र प्रतिषिद्धत्वाहज्जब्धपि न संभवः ॥ इति ।

तस्माङ्गवतापि ज्ञानाकारं स्यौल्यं समर्थयमानेन प्रमा-
 णप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावास्थेयौ । तथा चेदंता-
 स्यदमशक्यं ज्ञानाङ्गन्नं बाह्यमपज्ञोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य
 प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसाहृष्ट्यमास्थितं नैतेन विषयोऽ-
 पज्ञोतुं शक्यः । असत्यर्थं तत्साहृष्ट्यस्य तद्वावस्थायाऽचानु-
 पपत्तेरित्याह । “न च ज्ञानस्य विषयसाहृष्ट्या”दिति ।
 यद्यच्च सहोपलभ्यनियम उक्तः सोपि विकल्पं न सहने ।
 यदि ज्ञानार्थयोः साच्चित्येनोपलभ्यस्ततो विरुद्धो हेतुर्ना-
 भेदं साधयितुमर्हति । साच्चित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्त्यात् ।
 अभेदे तदनुपत्तेः । अथैकोपलभ्यनियमः । न । एकत्र-
 स्यावाचकः सहशब्दः । अपि च किमेकत्वेनोपलभ्य आ-
 च्छो एक उपलभ्यो ज्ञानार्थयोः । न तत्वदेकत्वेनोपलभ्य
 इत्याह । “बहिरुपलभ्येऽच्च विषयस्य” । अथैकोपलभ्य-
 नियमस्तत्राह । “अत एव सहोपलभ्यनियमोपि प्रत्यय-
 विषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदचेतुक इत्यगत्य-
 म्” । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभासृपानुविद्धं बुद्धिवोध्यं
 नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चेतावता घटादिरूपं प्रभा-
 त्मकं भवति किं तु ग्रभोपायत्वान्नियम एवमिहाप्यात्म-
 साक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलभ्यनियम इति । अपि
 च यत्कैविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्त्वार्थभेदं विज्ञानभेदं

चाध्यवस्थन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्म्ये इवकल्पयतइ-
त्याह । “अपि च घटज्ञानं पठज्ञान”मिति । तथार्थाभे-
देपि विज्ञानभेददर्शनान्न विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह । “त-
था घटदर्शनं घटस्मरण”मिति । अपि च स्वरूपमात्रपर्यव-
सितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमिति यथोर्भेदस्ते द्वे न
गृह्णीते इति भेदोपि तद्गतो न गृह्णीत इति । एवं शाणि-
कशून्यानात्मत्वादयोध्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसा-
ध्याः । एवं स्वमसाधारणंमन्यतो व्याख्यातं लक्षणं यस्य
तदपि यद्यावर्तते यतश्च व्यावर्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं
सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोऽरुपं वा इनेकज्ञान-
गम्यम् । एवं वास्यवासकभावो इनेकज्ञानसाध्यः । एवम-
विद्योपस्थववशेन यत् सदसद्वर्मन्त्वं यथा नीतिमिति सद्वर्मी,
नरविज्ञाणमीश्वर इत्यसद्वर्मः, अमूर्तमिति सदसद्वर्मः । श-
क्यं च्च शशविज्ञाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं
वक्तुम् । यथोक्तम् ।

अनादिवासनोऽनुतविकल्पपरिनिष्ठितः ।

शब्दार्थक्षिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन
मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । एवं विप्रतिपञ्चं प्रतिपादयितुं
प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः
प्रतिपादयते यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्येत्यसत्येक-
स्मिन्नेकार्थज्ञानप्रतिसंधानरि नोपपद्यते । तत्सर्वं विज्ञानस्य
सांशालम्बनेनुपपन्नमित्याह । “अपि च इयोर्ज्ञानयोः पु-

वैत्तरकालयो”रिति । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावे नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति । नो स्वतु द्विदा द्विदने किं तु दारु नापि पाकः पश्यते इपि तु तण्डुलाः । तदिह्वा-पि न ज्ञानं स्वाश्रेण ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोर्थः । पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भूमिरचनापूर्वकमात्र । किं चान्यद् विज्ञानं विज्ञानमित्यप्य-भ्युपगच्छतेति । चोदयति । “ननु विज्ञानस्य स्वरूपाति-रिक्तयाद्यत्वे” इति । अयमर्थः । स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चे-द्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सज्जार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि चक्षुरिव तज्ज्ञिलीनमर्थे कं चनातिशयमाधने येनार्थ-मप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथा-ङ्गः । ‘अप्रत्यक्षोपलभ्यस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यते’ति । तच्चेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमप-रोक्षयितुमर्हति । एवं तत्तदित्यनवस्था । तस्मादनवस्थाया विभ्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्र-दीपो न दीपान्तरमपेशत् एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपे-श्यितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्परिहरति । “तदुभयम-प्यसहिज्ञानयह्यणमाचएव विज्ञानसाक्षियह्यणाकाङ्क्षानुत्पादा-दनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः” । अयमर्थः । सत्यमप्रत्यक्षस्योपलभ्यस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तप्तपलभ्यारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायोपल-भ्यान्तरं प्रार्थनोयम्, अपि तु तस्मिन्निक्षियार्थसंनिकर्षादन्तः-करणविकारभेदउत्पन्नमाचएव प्रमातुरर्थेऽचोपलभ्यस्य प्रत्यक्षौ भवतः । अर्थैँ च निष्ठीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वा-

यान्तःकरणविकारभेदमनुभवमपेषते, उनुभवस्तु जडोपि स्व-
च्छतया चैतन्यविम्बोद्दृश्यहणाय नानुभवान्तरमपेषते येनान-
वस्था भवेत् । नहरस्ति संभवोनुभव उत्पन्नस्त्र न च प्रमातुः
प्रत्यक्षी भवति यथा नीलादिः । तस्माद्यथा क्वेता क्षिद्या
क्वेदं बृशादि व्याप्तोति, न तु क्षिदा क्षिदान्तरेण, नापि
क्षिदैव क्वेती' किं तु स्वत एव देवदत्तादिः । यथा वा पक्षा
पाकं पाकेन व्याप्तोति न तु पाकं पाकान्तरेण । नापि
पाक एव पक्षा किं तु स्वत एव देवदत्तादिः । एवं प्रमाता
प्रमेयं नीलादि प्रमथा व्याप्तोति न तु प्रमाता प्रमान्तरेण,
नापि प्रमैव प्रमात्री, किं त स्वत एव प्रमायाः प्रमाता
व्यापकः । न च प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेषासं-
भवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरपेषायामनवस्था भ-
वेत् । तस्मातुष्टूक्तं विज्ञानग्रहणमात्रेव विज्ञानसाक्षिणः
प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादिति ।
यदुक्तं, समत्वाद्वभास्यावभासकभावानुपपत्तेरिति । तत्र-
च । “साक्षिप्रत्यययोऽन्तर्व स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावो-
पपत्ते” । मा भृद् ज्ञानयोः साम्येन याद्वयाहकभावो
ज्ञात्वानयोर्लु वैषम्यादुपपद्यतएव । याद्वत्वं च ज्ञानस्य
न याहक(१)क्रियाजनितफलज्ञालितया यथा वाच्यार्थस्य
फले फलान्तरानुपपत्तेः । यथाङ्गः । न संविदर्थ्यते फल-
त्वादिति । अपि तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटनया
याद्वयोर्थ्यः प्रमातारं प्रति सत्या संविदि प्रकटः संविदपि

(१) महान—पा० ३ ।

ग्रकोटा । यथाङ्गरन्ते, नास्याः कर्मभावो विद्यतद्विति । स्या-
देतत् । यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाशयम् यथा ज्ञानार्थी तथा
च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्बैषम्यमित्यत आह ।
“खयंसिद्धस्य च साक्षिणो इप्रत्याख्येयत्वात्” । तथाहि ।
अस्य “साक्षिणः सदा इसंदिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षा-
त्कारता इनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि । प्रमाता
संदिद्वानोप्यसंदिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुद्दे-
शमाणोप्यपरोक्षः स्वरज्ञप्यानुभविकः प्राणभृत्यात्रस्य, न
चैतदन्याधीनसंवदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः ।
तत्त्वात्खयं सिद्धतास्यानिच्छताप्यप्रत्याख्येयाप्रमाणमार्गयत्त-
त्वादिति । किं चोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य खयमवगन्तृत्वा-
भावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवहिज्ञानमवभासकान्त-
रनिरपेक्षं खयमेव प्रथतद्विति ब्रुवता इप्रमाणगम्यं विज्ञानम-
वगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसद्व्यप्रथनव-
त् । अवगन्तुश्चेत्कस्य चिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन
खयं प्रकाशेनेति । विज्ञानमेवावगम्यति मन्वानः शङ्कते ।
“बाढमेवमनुभवरूपत्वा”दिति । न फलस्य कर्त्तव्यं कर्मत्वं
वासनीति प्रदीपवत् कर्त्तव्यरमेषितव्यम्, तथा च न सिद्धसा-
धनमिति । परिव्वरति । “नान्यस्यावगन्तु”रिति । ननु
साक्षिस्थाने इस्वसादभिमतमव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव
विप्रतिपत्तिनार्थद्विति शङ्कते । “साक्षिणोवगन्तुः खयंसिद्ध-
तामपक्षिपता” इभिप्रेयता “खयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवे”-
ति । निराकरोति । “ने”ति । भवति हि विज्ञानस्यो-

त्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावग-
न्त्रुत्वम् । कर्तृफलभावस्थकच विरोधात्, किं तु प्रदीपादि-
तुल्यतेव्यर्थः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्रादि-

वत् ॥ २९ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्रप्रत्ययो बाधितो जायत्रत्वयस्या-
बाधितः । त्वयापि चावश्यं जायत्रत्वयस्याबाधितत्वमास्थेयं
तेन हि स्वप्रप्रत्ययो बाधितो मिष्ट्येत्यवगम्यते । जायत्र-
त्वयस्य तु बाध्यत्वे स्वप्रप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् ।
नच्च बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्र-
प्रत्ययो मिष्ट्येति साध्यविकल्पो इष्टान्तः स्यात्स्वप्रवदिति ।
तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्रप्रत्ययदृष्टान्तेन जायत्र-
त्वयस्य शक्यं निरालम्बनन्वमध्यवसातुम् । “निद्राग्लान”-
मिति । करणदोषाभिधानं, मिष्ट्यात्माय वैधर्म्यान्तरमात् ।
“अपि च सूतिरेवे”ति । संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं सू-
तिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसंप्रयोगलिङ्गशब्दसाहृप्यान्यथानुप-
द्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसामयीप्रभवं तु ज्ञानमु-
पलभित्वदिति निद्राणस्य सामग्यन्तरविरचात्स्कारः परि-
शिष्यते, तेन संस्कारजन्मान्तसूतिः, सापि च निद्रादोषाभि-
द्विपरीता उर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासश्चि ।
तेन सूतेनेव तावदुपलभ्वेर्विशेषस्तस्यास्य सूतेन्द्रेपरीत्यमिति ।
अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जा-

अत्रत्यथानां यथार्थत्वमनुभवसिष्ठं नानुमानेनान्यथयितुं ग्र-
क्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादाद्बाधितविषयतायनुमानोत्पा-
दसामयोः न च कारणभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याश्रयवा-
नाह । “अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति ॥

न भावो अनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यनिरेकावनुश्रियमाणावर्येष्वोप-
लब्धेभवतो नार्थानपेक्षायां वासनायां वासनाया अर्थो-
पलब्धधीनत्वदर्शनादित्वर्थः । अपि चात्रयाभावादपि न
लौकिकी वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं
वासनाधारो भवितुमर्हति । द्वयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्य-
दक्षिणशट्टङ्गवदाधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयो-
त्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याश्रयवानाह । “अ-
पि च वासना नामे”ति । शेषमनिरोहितार्थम् ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

स्थादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं न संभवति बाह्य-
स्थार्थः स्थूलस्त्रमविकल्पेनासंभवी । इत्तैवमर्थज्ञाने सञ्चेन
तावद्विचारं न सर्वते । नायसञ्चेनास्तो भासनायोगात् ।
नोभयत्वेन । विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नायन्-
भयत्वेन । एकनिषेधस्त्रेतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तस्मा-
द्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्त्रनाम् । यथाङ्गः ।

इदं वस्तु बलायानं यददन्ति विपस्तिः ।

यथायथार्थाच्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

न क चिदपि पश्चे व्यवतिष्ठन्ताइत्यर्थः । तदेतज्जिराचि-
कीर्षुराह । “गृह्ण्यवादिपञ्चतु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध” इति
तज्जिराकरणाय नादरः क्रियते । लौकिकानि हि प्रमा-
णानि सदसत्त्व(१)गोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्णमाणं
यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्तते । असच्चासदिति
गृह्णमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्तते । सदस-
तोऽस्त्र विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं
व्यवस्थापितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नेयं
व्यवस्थापयते । यद्युच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणाना-
मनेन विचारेण व्युदस्थते न सांव्यवहारिकम् । तथा च
भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह । न-
च्छायं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकस्य व्यवहारो इन्यत्तत्वमन-
धिगम्य शक्यते इपङ्गोत्तम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्र-
वर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु
तङ्गोचरस्थान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं
नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चा-
तात्त्विकत्वमेषां तङ्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् ।
यथा शुक्तिकोयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकस्वन्द्रो न
चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्दिव्यापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीत-
तत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन
दर्शनोयं न तत्त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि
बाधितुम् । विचारासहत्वं वस्त्रनां तत्त्वं व्यवस्थापयहाध-

कमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत् किं पुनरिदं
विचारासहस्रं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तदस्तु परमार्थतः
सदादीनामन्यतमल्लेवलं विचारं न सहते । अथ विचारा-
सहस्रेन निस्तत्त्वमेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यत-
मद्विचारं न सहतइति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेष्ट
सदादीनामन्यतमदन्यतमचेत्कथं न विचारं सहते अथ
निस्तत्त्वं चेत्कथमन्यतमतत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम् ।
न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां तथा सति हि तत्त्वा-
भावः स्थान् सोपि च विचारं न सहतइत्युक्तं भवद्विः ।
अपि चारोपितं निषेधनीयम् आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टे
यथा घुक्तिकादिषु रजतादेः । न चेत् किं चिदस्ति तत्त्वं
कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्वद्वानिर्वा-
च्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते तत्त्वं तत्त्वं व्यवस्थापातात्त्विकत्वेन
सांव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत(१)इति युक्त-
मुत्यश्यामः ॥

सर्वथा इनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते । “किं बङ्गनोक्तेन यथायथं”(२) अन्यतो ईर्यत-
श्यायं “बैनाश्चिकसमय” इति । अन्यतस्तावत्पश्यनानिष्ठना-
मिहमोषधाद्यसाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्या-
लयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमभ्यु-

(१) उपगायते—पा० १ । २ ।

(२) यथायथा—पा० १ ।

पैति । एवं क्षणिकत्वमध्युपेत्योत्पादाद्वा तथागतानामनु-
त्पादाद्वा स्थितैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिसेति नि-
त्यतामुपैतोत्पादि(१)बहुन्नेतव्यमिति ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मन्त्रकच्छानां सुगतानां समयो विवसनानां
समय इदानीं निरस्ते । तत्समयमाच्च संक्षेपविस्तराभ्याम् ।
“सप्त चैषां पदार्थाः संमता” इति । तत्र संक्षेपमाच्च ।
“संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थाः” विति । बोधात्मको जीवो
जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं
प्रपञ्चमाचश्चते । तमाच्च । “पञ्चास्तिकाया नामे” ति ।
“सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि” ति । जीवास्तिकायस्तिधा ।
बहू भुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुङ्गलास्तिकायः षोढा । पृ-
थिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । ध-
र्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः ।
आकाशास्तिकायो देखा । लोकाकाशोऽलोकाकाशस्त्वा ।
तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तवती लोकाकाशस्तेषा-
मुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः स-
न्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थैः पञ्चधा प्रणच्छितौ । आ-
स्तवसंवरनिर्जरास्त्वयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चगते ।
द्विधा प्रवृत्तिः सम्यक्षिद्वया च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्त-
वः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ । आस्तावयति पुरुषं

(१) मध्युपैतीत्पादि—पा० ३ ।

विषयेच्चितोन्द्रियप्रवृत्तिराख्वः(१) । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं
ज्ञानिर्विषयन् सूश्राहूपदिज्ञानक्षयेण परिणमतइति । अ-
न्ये तु कर्माण्याख्यमाङ्गः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्व-
वक्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्याख्वः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थ-
हेतुत्वात् । संवरनिर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्ती । तत्र शम-
दमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ज्ञानवशेत्सो हारं
संबृणोतीति संवर उच्यते । निर्जरख्वनादिकालप्रवृत्तिकषा-
यकलुषपुण्यापुण्यप्रवृत्ताणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः । स हि
निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः ।
वन्धेष्टविधं कर्म । तत्र घानिकर्म चतुर्विधम् । तद्यथा ।
ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोक्षनीयमन्तरायमिति । त-
था चत्वार्यघानिकर्माणि । तद्यथा, वेदनीयं नामिकं गो-
त्रिकमायुष्कं चेति । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ।
नहि ज्ञानादसुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विषययो ज्ञाना-
वरणीयं कर्मार्थेते । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति
ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बड्डेषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थका-
रै(२)रूपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोक्षनीयं
कर्म । मोक्षमार्ग(३)प्रवृत्तानां तद्विन्नकरं विज्ञानमन्तरायं
कर्म । तानोमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घानिकर्माण्युच्यन्ते । अ-
घानीनि कर्माणि तद्यथा वेदनीयं कर्म मुक्तपुन्नज्ञविपा-

(१) आलक्षण्य—पा० ३ ।

(२) तीर्थ—पा० ३ ।

(३) प्रक्षमार्ग—पा० २ ।

[भास्ती]

[४५७]

[अ.२ पा.२ च.३३]

कहेतुः तद्वि बन्धोपि न निःश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविधातकत्वात् । शुद्धपुङ्गलारम्भकवेदनोयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्वि शुद्धपुङ्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्धदादिमारभते । गोत्रिकमव्याकृतम्^(१) । ततोप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि शुद्धपुङ्गलाद्याश्रयत्वादधातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः । विगतिसमस्तान्तेष्टतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरि देशवस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये दृष्ट्वर्गमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । तएते सप्त पदार्था जीवाद्यः सहावान्तरप्रभेदैरूपन्यस्ताः । तत्र ‘सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यस्य स्यान्नास्ति चावक्तव्यस्य स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यस्य”ति । स्याच्छब्दः खल्खयं निपातस्तिडन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योती । यथाङ्गः । वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोर्थयोगित्वाच्चिडन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनर्यमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कर्थं चिदर्थोस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयतइति

(१) गोत्रिकं त्वव्याकृतम् । पा. १। २।

नानथक्यम् । तथा च ।

स्थादादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः ।

सप्तभङ्गनयापेषो हेयादयविशेषकृत् ॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्यं चिन्निपातविधिना(१) सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्तेकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेषः सन् हेयोपादेयभेदाय स्थादादः कल्पते । तथाच्च । यदि वल्लस्थ्येवेत्यैकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वत्मना उस्त्येवेति, न तदीपाजिह्वासाभ्यां क्व चित्कदाचित्कर्थं चित्कश्चित् प्रवर्तते निवर्तते वा । प्राप्नाप्रापणोयत्वात्, हेयह्वानानुपपत्तेश्च । अनैकान्तपक्षे तु क्व चित्कदा चित्कस्य चित्कर्थं चित् सत्त्वे ह्वानोपादाने प्रेषावतां कल्पते इति तमेन सप्तभङ्गीनयं दूषयति । “नैकस्मिन्नसंभवात्” विभजते । “नह्येकस्मिन् धर्मिणि” परमार्थसति परमार्थसतां “युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां” परस्परपरिह्वारस्त्वपाणां समावेशः संभवति । एतदुक्तं भवति । सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा । यत्तु क्व चित्कर्थं चित्कदा चित्केन चिदात्मना उस्तीत्यच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्वावदारतो न तु परमार्थत(२)-स्तस्य विचारासहत्वात् न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वा-

(१) विधानात्—पा० २ ।

(२) वस्तुत—पा० २ ।

स्वत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामवाधेन तु तद्वस्थायां देहा-
त्माभिमानस्यायवाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन
नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य
विचारतो वाधनं प्रपञ्चस्यायनैकान्तस्य तुल्यमिति । अ-
पि च सदसत्त्वयोः परम्परविश्वल्वेन समुच्चयाभावे विक-
ल्पः(१) । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति । तस्मात्स्थाणु-
र्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य
निर्धारयितुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च
सप्तत्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरण-
त्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकानात्मत्वे सर्वत्र नाने-
कान्तवाद इत्याह । “यएते सप्त “पदार्था” इति । शेषम-
तिरोच्चितार्थम् ॥

एवं चात्मकात्मन्यम् ॥ ३४ ॥

“एवं चे”ति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वे
ज्ञात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये
हि परिच्छिन्नास्ते सर्वे ऽनित्या यथा घटादयस्तथा चा-
त्मेति । तदेतदाह । “यथैकस्मिन् धर्मिणो”ति । इदं चा-
परमद्वृत्तत्वेन सूचितमित्याह । “शरीराणां चानवस्थित-
परिमाणत्वादिं”ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न
हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यत्पत्तादित्यात्मनः कृत्स्नशरी-
राव्यापित्वादकात्मन्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति ।

(१) विकल्पो भवेत्—पा० २ ।

तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाश्वरीरो भवति
तदा न तत्र कृत्वः पुत्तिकाश्वरीरे समीयेतेत्यकार्त्त्वमा-
त्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति । “स्थादेतत्” । “अन-
न्तावयव”इति । यथा च्चि प्रदीपो घटमच्छ्वर्णीदरवर्ती
संकोचविकाशवानेवं जीवोपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः ।
तदेतदिकल्प्य दूषयति । “तेर्षा पुनरनन्तानामि”ति । न
तावत्प्रदीपोत्र निर्दर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्प्रसङ्गात् ।
विश्वरारवो च्चि प्रदीपवयवाः प्रदीपश्वावयवी प्रतिश्वणमुत्प-
त्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तदव-
यवाश्चाभ्युपेतव्याः(१) । तथा च विकल्पद्वयीकृतं दूषणमिति ।
यच्च जीवावयवानामानन्यमुदितं तदनुपपन्नतरमिल्याह ।
“अपि च शरीरमात्रे”ति । शङ्खापूर्वं सूत्रान्तरमवतारय-
ति । “अथ पर्यायेणे”ति । तत्रायुच्यते ।

न च पर्यायादप्यविरोधो

विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माद्यकमुक्तं ज्ञानावरणोयादि । किं चात्मनो नि-
त्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽ-
निष्ठपणेन(२) चात्मज्ञानाभावान्नापवर्ग इति भावः । “अ-
त एवमादिदोषप्रसङ्गादि”ति । आदिग्रहणसूचितं दोषं
ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समू-

(१) अन्युपेषाः—पा० २ ।

(२) इत्याया अनिष्ठपणेन—पा० १ ।

[भामती] [४६१] [अ.२ पा.२ छ.३५]

हो वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बद्धनां चेतनानामेकाभिप्राय-
त्वनियमाभावात् कदा चिद्रुद्धदिक्षियत्वेन शरीरमुन्मथेत् ।
समूच्चैतन्ये तु इस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे द्विचावयव-
शेषो जीवो न चेतयेत् । विगलितबङ्गसमूच्चितया समूच्चस्या-
भावात् । “पुत्तिकाशरीर”इति । “अथवे”ति । पूर्वसूच-
प्रसञ्जितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्संताननित्यतामाशङ्केदं
सूचम् । ‘न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ । न च
पर्यायात् परिमाणानवस्थानेपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नि-
त्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः । परिणामादिभ्यो
दोषेभ्यः । संतानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततस्मर्मवदनित्यत्वा-
दिदोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चादिग्रहणसूचितो^(१) नैरात्म्या-
पत्तिदोषप्रसङ्ग इति । विसिचो विवसनाः ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वा-

दविशेषः ॥ ३६ ॥

एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् ।
यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्वटादीनाम् ।
कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । न च परिमा-
णात्तरावरोधे उपूर्वं भवितुमर्हति । तस्मादन्त्यमेव परिमा-
णं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणतैव
स्थान्नेपचितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्या-
धातादिति । अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति

(१) महणेन सूचितो—पा० २ ।

[अ.२ पा.२ छ.४६] [४६२] [भामती]

योजना । एकशरीरपरिमाणत्वेति च दीप्यम् । द्वितीये
तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरप-
रिमाणता न दीप्या, किं लेकपरिमाणतामात्रमणुर्महान्वेति
विवेकः ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणेश्वरकारणादोनेन निषिध्यतइति भ्रमनिवृत्य-
र्थमाह । “केवले”ति । सांख्ययोगव्यपाश्रया व्हिरण्यगर्भ-
पतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं इक्षत्तिः पुरुषः प्रत्ययानु-
पश्यः । स च नानाङ्गेश्वरकर्मविपाकाश्वयैरपरामृष्टः पुरुष-
विशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वराश्वलारः
शैवाः, पाशुपतः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकास्त्रेति ।
चत्वारोयमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया(१) माहेश्वराः ।
कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महादादि । योगोप्याङ्गार-
दिध्यानधारणादिः । निधिक्षिप्तवणस्त्रानादिर्गूढचर्यावसा-
नो(२)दुःखान्तो मोक्षः । पश्चव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं
महिमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामभिसंधिः । चेतनस्य खल्प-
धिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न
द्वपादानत्वमपि । तस्मादिहपीड्वरोधिष्ठाता जगत्कारणानां
निमित्तमेव, न द्वपादानमयेकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरो-
धादिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उभिधीयते । पत्युरसामञ्जस्यादि-
ति । इदमत्त्वाकृतम् । ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमा-

(१) सिद्धान्तानुगामितया—पा० १।२।३।

(२) गूढचर्याभूमिशयान्तसानो—पा० ३।

[भास्ती]

[४६३] [च.२ पा.२ छ.१७]

द्वोच्येत् प्रमाणान्तरादा, प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा ।
न तावदागमात् तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपर-
त्वादित्यसङ्कादावेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमा-
स्थेयम् । तत्रानुमानं तावज्ज(१) संभवति । तद्वि दृष्टानु-
सारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह ।
“चोनमध्यमे”ति । एतदुक्तं भवति । आगमादीश्वरसिद्धौ
न दृष्ट(२)मनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिव्यागमादवग-
म्यमानेषु किं चिदंस्ति दृष्टम् । नद्वागमो दृष्टसाधर्म्यात्म-
वर्तते । तेन श्रुतसिद्धार्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सु-
बृहन्यपि कल्प्यमानानि न सोऽग्नितामावृहन्ति प्रमा-
णवत्वात् । यस्तु तत्र कथं चिद् दृष्टानुसारः कियते स
सुबृहन्नावमात्रेणागमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्त-
मानं दृष्टविपर्यये तुषादपि विभेतितरामिति । प्राणिकर्मपे-
क्षत्वाददोष इति चेत् । न । क्वनः, कर्मश्वरयोर्मिथः प्रव-
र्त्यप्रवर्तयित्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अथमर्थः ।
यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये
कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण
प्राणिनां दुःखानुत्पादात् । नहोश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण
कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कपूयं कर्म
फलं प्रसोतुमुत्पन्नते । तस्मात्खतन्वोपीश्वरः कर्मभिः प्रव-
र्त्यतइति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तथा चायमपरो ग-

(१) तावदस्मिन्नर्थे न—पा० २ ।

(२) दृष्टानुदृष्ट—पा० ३ ।

एडसोपरि स्कोट इतरेतराश्रयः(१) प्रसज्येत्, कर्मणेश्वरः
प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति । शङ्कते । “अनादित्वादिति
चेत्” पूर्वकर्मणेश्वरः संप्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण
. संप्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यतइति । निराकरोति । “न,
वर्तमानकालवदि”ति । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तित-
मीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरे-
ण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः । चक्षुश्चता
द्वान्धो नीयते नान्धान्तरेण । तथेहापि द्वावपि प्रवर्तीवि-
ति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्व-
रस्य निर्देषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह । “अपि चेति ।
अस्माकं तु नायं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि
प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आ-
ह । “स्वार्थप्रयुक्त एव चेति । कारुण्ये हि सत्यस्य
दुःखं भवति तेन तत्रहाणाय प्रवर्ततइति कारुणिका अ-
पि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्तइति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव
प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह । “स्वार्थवच्चा-
दीश्वरस्ये”ति । अर्थत्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चैदासीन्याभ्यु-
पगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति । अपरमपि दृष्टानुसारेण
दूषणमाह ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

द्युषो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः । अप्रा-

(१) इतरेतराश्रयाभ्यः—पा० २ ।

[भास्ती]

[४६५]

[अ. २ पा. २ छ. ३८]

प्रिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावाद्विरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तद्वाप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स द्युयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते न च प्रधानपुरुषेष्ववराणां मिथोस्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसंबन्ध इत्याच्च । “नायन्य” इति । नहि प्रधानस्य महादद्वंकारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शङ्खते । “ब्रह्मवादिन” इति । निराकरोति । “न” कुतस्तस्य मते उनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । “अपि च”ति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षतइत्यदृष्टपूर्वे तदिरुद्देश्ये च प्रवर्तितुं समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतोति शङ्खते । “परस्यापि”ति । परिच्छरति । “ने”ति । अस्माकं त्वीश्ववरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनिलेप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीद्वापि न प्रसर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

“रूपादिद्वीनमि”ति । अनुज्ञूतरूपमित्यर्थः । रूपादिद्वीन-

[अ.२ पा.२ छ.४०] [४६६] [भाष्मती]

करणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादवेव दृष्टं नान्यत्र ।
नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते ।
तस्माद्गूपादिष्ठीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रस-
क्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः । कल्पान्तरमाह । “अ-
न्यथे”ति । पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानों तु अधिष्ठानं भो-
गायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं
पूर्वमापादितम् । संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गाद-
नीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वचानुमानं प्रमाणयतः प्रधानपुरुषेश्वरराणा-
मपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च इव्यतात् । संख्यान्यत्वे
सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं ततस्यान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।
अस्माकं त्वागमगम्येर्थे तद्वाधितविषयतया नानुमानं प्रभ-
वतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादशमणुमह-
त्वरममहद्वीर्धं ज्ञस्तं चेति । “अथ मा भद्रेष दोष” इत्यु-
क्तरो विकल्पो यस्यान्तोस्ति तस्यान्तवत्त्वाद्यद्वाणमसर्वज्ञता-
मापादयेत् । यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं ना-
सर्वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति
भावः । परिहरति । “तत्” इति । आगमानपेक्षस्यानुमा-
नमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र वेदाविसंवादाद्यत्रांशे विसंवादः स निरस्तते, त-

[भागती] [४६७] [अ.२ पा.२ छ.४२]

मंशमाह । “यत्युनरिदमुच्यते” । “वासुदेवात्मकंकर्षणो जीव”
इति जीवस्य कारणवच्चे सत्यनित्यत्वमनित्यत्वे परलोकि-
नोऽभावात्परलोकाभावः । ततस्य स्वर्गनरकापवर्गभावाप-
त्तेनाभावापत्तेनास्तिक्यमित्यर्थः । अनुपपञ्चा च जीवस्यो-
त्पत्तिरित्याह । ‘प्रतिषेधिष्यते चे’ति ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परश्चां छन्वा तेन पत्ताश्च
क्षिनत्ति । यद्यपि च प्रयत्नेन्द्रियार्थात्ममनःसंनिकर्षल-
क्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मायाँ विजानाति तथापि संक-
र्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अक-
रणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्ये छन्तं करणनिर्माणेनाकर-
णादेव निखिलकार्यसिद्धेरिति भावः ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो “निर्देषा” अविद्यादिदो-
षरहिताः । “निरधिष्ठाना” निरुपादाना अत एव “निर-
वद्या” अनित्यत्वादिदोषरहिताः तस्मादुत्पत्त्यसंभवोनुगुण-
त्वात् दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते । “एवमपि”ति । मा भ-
दभ्युपगमे न दोषः प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं
प्रकारान्तरमाह । “कथं यदि तावदि”ति । न तावदेते
परस्यरं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहृतेच्छा भवितुमर्हन्ति ।
व्याहृतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् । अव्याहृतकामत्वे वा
प्रत्येकसीश्वरत्वे एकोनेवेशनायाः छन्तव्यादानर्थक्यमितरेषाम् ।

[च.२ पा.२ छ.४४] [४६८] [भास्ती]

संभूय चेशनायां परिशुद्धो न कश्चिदीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्येयम् । तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति । “आथायमभिप्राय” इति । सुगममन्यत् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः खल्वात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्ता पुनरभेदं ब्रूते । “आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा” इति । आदिगच्छेण प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैतइति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भास्तीर्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, संप्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र छष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह । “वेदान्तेषु तत्रतत्रे”ति । श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्ष्यत्वं रखापितं तदत्त्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । “तदर्थनिर्मलत्वं”मर्थाभासविनिवृत्यार्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्थानपेक्ष्याशङ्कानिवृत्तिः । इत्य हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो

विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः । तच्च सिद्धान्ते-
कदेशिनो वचनं “न वियदश्चुते”रिति । तस्याभिसंधिः । य-
द्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्र-
माणान्तरविरोधाहुज्ञश्रुतिविरोधाच्च गौणम्ब्रम् । तथा च
वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्थाना च न विरोधः
श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम् । “प्रथमं तावदाकाशमाश्रि-
त्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्यत नास्ती”ति । यदि नास्ति,
न श्रुतिविरोधाशङ्का । अथास्ति, ततः श्रुतिविरोध इति
तत्परिह्वाराय प्रयत्नान्तरमास्येयमित्यर्थः । तच्च पूर्वपञ्चद्वन्द-
म् । “अस्ति तु” तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्या-
काशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते व्यान्दोग्ये च केवलस्य तेज-
सः प्रथमः सर्गः । न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासह्यायस्याधिग-
तस्यापि ससह्यायताकर्त्त्वने युक्तम्, सह्यायत्वावगमविरोधात् ।
श्रुतसिद्धार्थं खल्वश्रुतं कल्पयते न तु तद्विघाताय विह्वन्त्यते
चासह्यायत्वं श्रुतं कल्पितेन ससह्यायत्वेन । न च पर-
स्परानपेक्षाणां ब्रीहियववद्विकल्पेनुष्टानं हि विकल्पयते
न वस्तु । नहि स्याणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभ-
ते । न च सर्गमेदेन व्यवस्थोपपद्यते । सांप्रतिकसर्गव-
द्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खल्वहि सर्गे श्वीराहृषि जा-
यते सर्गान्तरे तु दध्नः श्वीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्चु-
त्यः परस्परविरोधिन्यो नास्तिन्नर्थे प्रमाणं भवतुमर्हन्तोति
पूर्वः पञ्चः । सिद्धान्तेकदेशो द्वन्द्वेण साभिप्रायमाविष्करोति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बङ्गश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्य संभवात् । गौण्येषाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह । “नन्दाकाशस्य”ति । समवाय्यसंभवायिनिभित्तिकारणेभ्यो व्वि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे । तस्मात्सद्कारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च यजुत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभूतोनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यतइत्याह । “उत्पत्तिमताचे”ति । “प्रकाशनं” प्रकाशो घटपटादिगोचरः । “पृथिव्यादिवैधर्म्याचे”ति । आदिग्रहेण हृव्यन्वे सत्यसर्पवच्चादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । “आरण्यानाकाशेष्वि”ति । वेदैष्येकस्याकाशस्यौपाधिकं बङ्गत्वं तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौण्यत्वमुक्ता श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौण्यत्वमाह ॥

शब्दाच्च ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

पदस्यानुषङ्गो न पदार्थस्य तद्विक्षणं क्वचिन्मुख्यं क्वचिदैपचारिकं संभवासंभवाभ्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वयं करोति । “कथमि”ति । प्रथमं चोद्यं प्ररिहरति । ‘एकमेवेति तावदि’ति । “कुंचं” गृह्णम् । “अमन्त्राणि” पान्नाणि

घटश्वरावादीनि । आपेशिकमवधारणं न सर्वविषयमित्य-
र्थः । उपपत्त्यन्तरमाह । “न च नभसापी”ति । अपि-
भ्युपगमे । यदि सर्वपेशं तथायदोष इत्यर्थः । “न च
प्रागुग्यत्तेः” । जगत इति शेषः । द्वितीयं चौद्यमणकरो-
ति । “अत एव च ब्रह्मविज्ञानेने”ति । लक्षणान्यत्वाभा-
वेनाकाशस्य ब्रह्मणोन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदे-
शकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्येत्य तदभिन्नखभावैरतः
शीरकुम्भप्रशिष्ठकतिपथपयोविन्दुवद्ब्रह्मणि तत्कार्ये च दि-
ज्ञाते नभो विदितं भवतीत्याह । “अपि च सर्वं कार्य-
मुत्पद्यमान”मिति । एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राप्तइदमाह ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका-

च्छुठदेभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो
भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते नहि जगत्तत्वं ब्रह्म-
णोन्यत् । तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्त-
ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा । अविकारत्वे तु ततस्त-
त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु
लक्षणान्यत्वाभावेपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यत-
रज्ञानं भवति । नहि शीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे यद्यमाणे
सख्यपि पाथोविन्दुषु पाथस्तत्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं
तस्मान्न ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्र-
चयानुपरोधाय विथत उत्पत्तिरकामेनाभ्युपेयेति । तदेवं

सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपश्चि खपश्चे विशेषमाह । “सत्यं दर्शित”मत एव “विरुद्धं तु तदि”ति । सिद्धान्तसारमाह । “नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैजिरीयक”इति । श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमानाबलवतो तैजिरीयकश्रुतिः । क्वान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना(१) दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायत्वेन विरुद्धते इत्युक्तमत आह । “नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाने”ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः । सच श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजः प्रमुखसर्गसंसर्गवदसहायत्वमप्यस्य श्रौतं, किं तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादवाधने श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तं । तेजोजनिप्रधानेति । स्थादेतत् । यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारदद्यासंभवात्, इन्त भोः कथमेकस्य स्थृतुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमित्यत आह । “स्थृष्टा त्वेकोपी”ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकचार्थे व्यापारी दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह । “न चास्माभिर”ति । सुगमम् । चोदयति । “ननु शमविधानार्थमि”ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थी न चैष स्थृष्टिपरं इपि तु शमपर इत्यर्थः । परिच्छरति । “न हि तेजःप्रा-

यन्यानुरोधेने”ति । गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपर्दार्थविरोधात्तच्यागोऽयुक्त इत्यर्थः । सिंचावलोकितन्यायेन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह्व । “अपि च व्यान्दोग्य”इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपादनं कृतं तद्वृष्टयति । “यच्चोक्तमि”ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्वार्षान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्वार्षान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये श्रीरबुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंचो माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्वान्तमित्याह्व । “श्रीरोदकन्यायेने”ति । भान्तेर्विप्रलभ्याभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभव इत्यर्थः । नायौपचारिकमित्याह्व । “सावधारणा चेयमि”ति । काममुपचारादस्त्वेकत्वमवधारणा ऽद्वितीयपदे नोपपद्यते । नहि माणवको सिंचत्वमुपचर्य न सिंचादन्योस्ति मनागपि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्वान्तमैकान्तिकं गजतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वैपचारिकम् । अभ्यासे हि भूयख्यमर्थस्य भवति नत्वल्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः । “न च स्वकार्यपेक्षये”ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यतइत्यर्थः । आकाशस्योन्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

सोर्यं प्रयोग आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकारा
आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद् घटशरावोदच्चनादिवदिति ।
“सर्वं कार्यं निराकरणमि”ति । निरूपादानं स्थादित्यर्थः ।
शून्यवादस्त्र निराकृतः स्वयमेव श्रुतोपन्यस्य कथमसतः
सञ्जायेतेति । उपपादितं च तज्जिराकरणमधस्तादिति ।
आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः ।
एतदुक्तं भवति । सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादान-
मुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरूपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरि-
ति । स्थादेतत् । अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य द्विपादा-
नान्तरमश्रूयमाणमयन्यज्ञविष्टीत्यत आह । “नद्यात्माग-
न्तुकः कस्य चिदुपादानान्तरस्योपादेयः” कुतः “स्वयं सिद्ध-
त्वा”त्पत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धौ तत्र प्रकाशात्मि
कायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह । “नद्यात्मात्मन”इति ।
उपपादितमेतद्यथा संशयविष्टीसपारोद्यानाम्यदत्वात् । क-
दापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशात् प्रमाणादयो
इत एव अतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति । “न चेद्गस्य निराकरणं संभवती”-
ति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मत्वाभं तद्विद्वं नो-
देतुमईतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकत्वमस्याह । “तथा-
इमेवेदानों जानामी”ति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमाना-

तीतानागतत्वेषि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युत-
स्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम् । चैकाल्यावच्छेदेन ज्ञागन्तु-
कत्वं व्याप्तं तद्वमातुः सदा वर्तमानाङ्गावर्तमानमागन्तुकत्वं
स्वव्याप्तमादाय निवर्त्तत्वेति । “अन्यथाभवत्यपि ज्ञात-
व्य” इति । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शि-
तः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो स्वतस्य तु
भविष्यतीत्यत आह । “तथा भस्त्रीभवत्यपि”ति । यत्कलु
सत्त्वभावमनुभवसिहृं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादव-
सातव्यम् । बाधकं च घटादीर्णा स्वभावाद्विचलनं प्रमा-
णोपनीतं, यस्य तु न तदस्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं
युक्तमवाधितानुभवसिहृस्य सत्त्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पना
प्रमाणाभावात् । तदिदमुक्तं “न संभावयितुं शक्य”मिति ।
तदेन प्रबन्धेन प्रत्यनुभावेनाकाशानुत्यन्त्यनुभावं दूषयिवा-
नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति । “यत्तूक्तं समानजातीय”मि-
ति । नाथनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते यत्र हि शीरं
दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादान-
त्वमभ्युपगतव्यं, किं द्वपञ्चमेव शीरमेकमुपादेयदधिभावेन
परिणमते । यथा निरवयवपरमाणुवादिनां शीरपरमाणुर्द-
धिपरमाणुभावेनेति । शेषमतिरोच्चितार्थम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वर्मर्थस्य भवति नात्पत्वं दूरत एवोप-
चरितत्वं हन्त भोः पवनस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । वायुशान्तरि-

क्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्ता पुनः पवनस्य विशेषे-
णाच्च । “सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु”रिति । तस्मादभ्या-
साज्ञापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं,
तदिदमुक्तं भाष्यकृता । “अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वश्ववण्णच्च”-
ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधा-
न्यात्तदुपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां नेषामपि चाहैतक्रम-
प्रतिपादकानां मातरिश्चोत्पत्तिप्रतिपादकानां बड़लमुप-
लब्धेर्मुखभूयस्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्वादेतदनुरोधे-
नामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः
श्रुतीरपेक्ष्य हे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कथिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽकारणत्व-
श्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमद्वा पूर्वः पश्च इति
यज्ञामधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकाराददर्शनानुपपत्तेरत
आच्च । “वियत्यवनयो”रिति । यथा हि वियत्यवमयोर-
मृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधापेक्षिकत्वेन जीते ।
एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽधिविस्फलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधात्-
माणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या । न चात्म-
नः कारणवत्त्वे ऽनवस्था खोद्वग्नितामावहत्यनादित्वात्का-
र्यकारण(१)परम्पराया इति भावः । “तथा विकारेभ्य”
इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

सदेकस्खभावस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः । “अनुपपत्तेः” । स-
देकस्खभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्य-
म् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेनानुभृता अपि कतिपयकाल-
कलातिक्रमे विनश्यन्ते दृश्यन्तदृत्यनिर्वचनोयाखैकाल्याव-
च्छेदादिति । न चात्मा तादृशस्य श्रुतेरनुभवादा(१) व-
र्तमानैकस्खभावत्वेन प्रसिद्धेस्तदिदमाच । “सन्माचं हि ब्र-
ह्मो”ति । एतदुक्तं भवति । यत्खभावाद्विचलति तदनिर्वच-
नीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः । यथा र-
ज्जूपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । यथोक्तु
स्खभावादप्रच्युतिस्थयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, य-
था रज्जुशुक्तिकयोरिति । न च निरधिष्ठानो विभ्रम इ-
त्याच । “नायसत” इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्प-
रानादितेत्याच । “मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे उनवस्थाप्रसङ्गा-
दि”ति । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावो उनादिर्नान-
वस्थया दुष्टति । समारोपसु विकारस्य न समारोपितो-
पादान इत्युपपादिनं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदन्त न
प्रसर्तव्यम् । तस्मान्नासदधिष्ठानविभ्रमसमर्थना उनादित्वेनो-
चितेत्पर्ययः । अग्निविश्फुलिङ्गश्रुतिश्चैपाधिकरूपपेशया ने-
तव्या । शेषमतिरोच्चितार्थम् । ये तु गुणदिक्कालोत्पत्ति-
विषयमिदमधिकरणं वर्णयाचक्रुतैः सतोनुपपत्तेरिति श्वे-
शेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या ।
च्चवादिवद्विक्कालादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् ।

(१) रनुभवाच—पा० २ ।

तदस्ता तावत् ॥

तेजोतस्तथाद्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरूप-
पदविभक्तेर्बलीयसीति नेयमानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि ब-
ज्ञश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवाचोचिता । ततस्मा-
नन्तर्यदर्शनपरेयं वायोरग्निरिति श्रुतिः । न च साक्षाद्वा-
द्वाजत्वसंभवे तद्दंशत्वेन तज्जत्वं परम्परयाश्रयितुं युक्तम् ।
वाजपेयस्य पश्चु(१)यूपवदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते ।
युक्तं पश्चुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाज-
पेयासंबन्धे क्लेशेन परम्पराश्रयणम् । इह तु वायोर्ब्रह्म-
विकारस्यापि ब्रह्मणो वसुतोनन्यत्वाद्यूपादानत्वे साक्षा-
देव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्वानुरोधे-
नोभयथोपपद्यमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन नियम्य-
न्तर्दृति युक्तमिति राहान्तः । “पारम्पर्यजन्त्वेपी”ति । भेदक-
त्वपनाभिग्राय यतः पारमार्थिकमभेदमाह । “वायुभावापञ्चं ब्र-
ह्मे”ति । “यथा तस्याः पृष्ठत”मिति तु दृष्टान्तः परम्परा-
माचसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् ॥

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नशब्दोयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धा च ग्रीहियवादै त-

(१) ‘पश्चु’ इति नस्ति । १।२।

द्विकारे चौद्दने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकारणाहृतीयसी, सा च
वाक्यशेषेणोपोहृलिता यत्र क्वचन वर्षतोन्येतेन, तस्माद्-
भ्यवद्यायं ब्रीहियवादेवाचाङ्गो जायतइति विवशितम् ।
काषण्ठमपि चि संभवति कस्य चिदद्वनीयस्य, नच्च पृथि-
व्यपि कृष्णा, सोहितादिरूपाया च्चपि दर्शनात् । ततस्थ
श्रुत्यन्तरेणाङ्गः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय इत्यादिना वि-
रोधु इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पानु-
पपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमङ्गः पृ-
थिवीति पृथिवीशब्दोन्नपरतया नीयतामुतान्नमस्तजतेत्यन्न-
शब्दः पृथिवीपरतयेति विश्ये महाभूताधिकारानुरोधात्
'प्रायिककृष्णारूपानरोधाच्च तद्यदपां शर आसीदि'ति च
पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथायुपपत्तेनशब्दो-
न्नकारणे पृथिव्यामिति राहान्तः ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लङ्घात्सः ॥१३॥

स्फृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूता-
धिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा एवोन्तरोन्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त-
उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्राकाशादायुर्वा-
योरधिरिति स्वाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च
चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रखावस्य च लिङ्गस्य च
पारम्यर्थेणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्रा-
णामेवाकाशादीनां वाप्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयो-
नित्वव्याघात इति ग्रासम् । एवं ग्रासे उभिधीयते । आ-

काशाद्वयुरित्याद्य आकाशादीनां कवचानामुपादानभाव-
माचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठात्रत्वम् । न च चेत-
नानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं, परतन्त्राणा-
मपि तेषां बज्जलमुपलब्धेर्भूत्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माङ्गि-
ङ्गप्रस्तावसामञ्जस्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादि-
भावेनोपादानभावेनाविष्टमानः स्थयमधिष्ठाय निमित्तका-
रणमृतस्तुतं विकारं वायादिकं स्वजटीति युक्तम् । इत-
रथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । “परमेश्वरावे-
श्वशा”दिति । परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईश्वि-
ता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठा-
ता निमित्तकारणं न त्वकाशादिभावमापन्नः । आकाशा-
दिभावमापन्नस्त्वपादानमिति सिद्धम् ॥

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते

च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाथ्ये इष्यमाचस्य
श्रान्तत्वात् । तत्र नियमे संभवति नानियमो व्यवस्थारच्चितो
हि सः । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्थां युज्यते । तत्र
क्रमभेदपेक्षायां किं दृष्टोप्यक्रमो घटादीनां महाभूता-
प्यक्रमनियामकोस्त्वाच्चो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विश्ये
श्रान्तस्य श्रौतान्तरमभर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धि-
साक्रिधात् । न दृष्टं, विश्वजातीयत्वात्(१) । तस्माच्छ्रौतेनै-

(१) विजातीयत्वात्—पा० १ । ३ ।

वोत्पत्तिक्रमेणाय्यक्रमो नियम्यतइति प्राप्ते, उच्चते । अ-
यस्य क्रमापेक्षायां खलूत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न
त्वस्याय्यस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रु-
त्यनुसारिणोप्यक्रमस्य बाध्यमानवात् । तस्मिन् हि स-
त्युपादानोपरमेषुपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति । तस्मात्त-
दिव्यदृष्टक्रमावरोधादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्य-
योग्यत्वात् तस्य तदिदमुक्तं द्वचक्षतोपपद्यते चेति ।
भाष्यकारोप्याच । “न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्षत”-
इति । तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्यायमूला च
सृतिरूपा ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तत्त्व- ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनोपयोगिनौ भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य
बुद्धिन्द्रियमनसां क्रमं विचारयति । अत्र च विज्ञायतेने-
नेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते ।
तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समा-
न्त्रज्ञात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते । तस्मात्पर्वैत्पत्ति-
भङ्गप्रसङ्गः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भू-
तीति प्रसीयते, तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते ।
विभक्त्यमिति च मयडानन्दमय इतिवह न विकारार्थ
इति भास्ते, उभिधीयते । विभक्तात्वात्तावन्मानःप्रभृतीना
कारणापेक्षायामञ्चमयं मन इत्यादिलङ्गश्रवणादपेक्षितार्थ-

[अ.२ पा.३ द्व.१५] [४८२]

[भास्ती]

कथनाय विकारार्थत्वमेव मयटो युक्तमितरथा स्वनपेशि-
तमुक्तं भवत् । न च तदपि घटते । न ज्ञानमयो यज्ञ
इतिवद्ब्रह्मप्राचुर्यं मनसः संभवति । एवं चेहूतविकारा
मनचादयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्तद्विति युक्तम् । प्रौ-
ढवादितया उभ्युपेत्याच्च । “अथ त्वमैतिकानि”ति । भ-
वत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता भूतरात्म-
नो नोत्पत्तव्यम् । तथा च नोत्तकमभङ्गप्रसङ्गः । विश्व-
व्यते भिद्यते भज्यतद्विति यावत् ॥

**चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदे-
शो भात्तस्तद्वावभावित्वात् ॥१६॥**

देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तज्जा-
म्बे शरीराय आद्वादिकरणानुपपत्तेः । तन्मृतो देवदत्तो
जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः
यज्ञः, मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकस्वर्गादिफलसंबन्धानुपपत्तेः
शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः । भ-
क्तिश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्योग इति जातक-
र्मादि च गर्भवीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षशार्थं, न तु जीवज-
न्मजपापक्षयार्थम् । अत एव स्मरन्ति ।

एवमेनः श्रमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति ।

तस्मात् शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवज-
सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्याभ्यां भावित्वा-
धिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्ये उस्य धारणमनुसारत । मा-

[भास्ती]

[४८६] [अ.२ पा.३ छ.१६]

भूतामस्य श्रोरोदयव्याख्या स्थूलावुत्पत्तिविनाशौ, आ-
काशादेरिव तु महासर्गादै तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जी-
वस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते ॥

नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१७॥

विचारमूलसंश्यस्य बीजमाच्च । “श्रुतिविप्रतिपत्ते”रिति ।
तामेव दर्शयति । “कासु चिह्नि श्रुतिष्व”ति । पूर्वपक्षं यृ-
द्धाति । “तच प्राप्त”मिति । परमात्मनस्तावदिरुद्धधर्मसं-
सर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यत्वम् । ते
चेन्न विकारास्तस्तत्वान्तरत्वे बड्डतराद्वैतश्रुतिविरोधः ।
ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्माच्चुतिभिर-
नुज्ञायते विकारत्वं प्रमाणान्तरं चाचेक्तं, “विभक्तात्वादाका-
शादिवदि”ति । यथा ‘अग्ने शुद्धा विस्फुलिङ्गा’ इति च श्रुतिः
साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा सुहीम्पात्
पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्यथं च
साक्षादर्शयति । नन्वक्षराङ्गावानामुत्पत्तिप्रलयाववगम्येते न
जीवानामित्यत आह । “जीवात्मना”मिति । स्यादेतत् ।
षष्ठिश्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाम्नायते ।
“आदाम्नानयोग्यस्यानाम्नानात्स्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत
चाह । “न च क्व चिदश्वण”मिति । एवं हि कस्यां चि-
खायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसच्चितस्य कर्मणः शाखा-
न्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत् । तस्माद्बृतरश्रुतिविरोधाद-
नुप्रवेशश्रुतिर्निकारभावापत्त्या व्याख्येया । तस्मादाकाशव-
ज्जीवात्मान उत्पद्यन्तर्भूति प्राप्ते उच्चते । भवेदेवं यदि

[अ.२ पा.३ सू.१७] [४८४] [भास्ती]

जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति तत्त्वद्वा तदेवानुप्राविशद्देनेन जीवेनेत्याद्यविभागश्रुतेरैपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकाद्याकाशवद्विरुद्धधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः । उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनोपच्छितस्येति च प्रश्नोत्तराभ्यामनेकधीपपादनाच्छ्रुत्या “अविभागस्य चैकोदेवः सर्वभूतेषु गूढ़” इति श्रुत्यैवोक्तत्वान्वित्या जीवात्मानो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रीब्राह्मणं चाधस्ताद्वाख्यातमिति नेत्रं व्याख्यातम् ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

कर्मणा हि जानात्यर्थो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूमदूवधूमध्वजाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थात् च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्त्यस्य ज्ञानस्याभावः । तथा च नात्मखभावश्वैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसञ्चिकर्षधेयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयस्य शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निंजा जीवानां न तु व्योग्नद्वेन्द्रियादिसञ्चिकर्षेष्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते, अभिधीयते । यदागन्तुकज्ञानं जड़स्यभावं तत्कदा चित्परोक्षं कदा चित्सन्दिग्धं कदा चिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि न चैवमात्मा । तथाद्वानुमिमानोप्यपरोक्षः स्मरन्व्यानुभविक

[भामनी] [४८५] [अ.२ पा.३ च.१८]

संदिव्वानोप्यसन्दिग्धा विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा तथा
च तत्स्वभावः । न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्याभावस्यस्य नि-
त्यत्वात् । तस्मादृक्तयः क्रियाहृषिः सकर्मिकाः कर्मभावे
सुषुप्त्यादौ निर्वर्तन्ते । न चैतन्यमात्मस्वभाव(१) इति सि-
द्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कथं चित्
क्षेपेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चे-
न्द्रियाणामर्थवत्तेति सर्वमवदातम् ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यविकृतस्यव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानणुपरि-
माणलं, तथायुक्तान्तिगत्यागतीनां श्रुतेऽप्य साक्षादणुप-
रिमाणश्रवणस्य चाविरोधार्थमिदमधिकरणमित्याक्षेपसमा-
धानाभ्यामाह । “ननु चे”ति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । “तत्र
प्राप्तं तावदि”ति । विभागसंयोगोत्यादौ हि द्रुक्तान्त्यादीनां
फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा
सर्वात्मकस्य वा तद्संभवादिति ॥

स्वात्मना चोक्तरयोः ॥ २० ॥

उक्तमणं हि मरणे निरुद्धम् । तच्चाचलतोपि तत्र स-
तो देहस्यनिवृत्योपपद्यते न तु गत्यागती । तयोश्च-
जने निरुद्धयोः कर्तृस्यभावयोर्व्यापिन्यसंभवादिति मध्यमं
परिमाणं महत्वं शरीरस्यैव, तच्चार्हतपरीक्षायां प्रत्युक्तम् ।
गत्यागती च परममहति न संभवतो इतः पारिशेष्यादण-

[अ. २ पा. ३ छ. २०] [४८६] [भागती]

त्वसिद्धिः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि
देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः खायनिवृत्ति-
मात्रमिति सिद्धमित्याच्च । “सत्योश्च गत्यागत्यो”रिति ।
इतस्य देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याच्च । “देहप्रदे-
शाना”मिति । तस्माद्यागत्यपेशोळान्तिरपि सापादाना-
णत्वसाधनमित्यर्थः । न केवलमपादानश्रुतेस्तच्चरीप्रदेशग-
त्वयत्वश्रुतेरप्येवमेवेत्याच्च । “स एतास्तेजोमात्रा” इति ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिका- रात् ॥ २१ ॥

यत उळ्ळान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुलं प्रसाधितं ततो
व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः । तथा च
महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इ-
त्यविरोध इत्यर्थः । यदि जीवा अणवस्ततो योग्यं विज्ञा-
नमयः प्राणेभिति कथं शारीरो महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रतिनि-
र्दिष्यते इति चोदयति । “नन्ति”ति । परिच्छरति । “शा-
खदृष्ट्या” पारमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेवत । यथा
हि गर्भस्य एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्म-
त्वं प्रतिपेदे । एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तर्यां
माणत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥

स्वशब्दं विभजते । “साक्षादेवे”ति , लित ।
“तथोन्मानमपो”ति । उद्भूत्य मानमुन्मानं, द. उद्भूतः श-

[भास्ती]

[४८७]

[अ.२ पा.३ छ. २१]

ततमो भागस्तसादपि शततमादुद्धृतः शततमो भाग इति
तदिदमुच्चानम् । आराग्रादुद्धृतं मानमारायमात्रमिति च-
चान्तरमवतारयितुं चोदयति । “नन्वणुत्वे सती”ति । अ-
णुरात्मा न श्रीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैल्योपलभ्यः स्था-
दित्यर्थः ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्ष्वयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलश्रीरव्यापिनोति
त्वग्व्याप्तात्मसंबन्धः सकलशैल्योपलभ्यौ समर्थ इत्यर्थः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्यु-

पगमाद् हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोल्पीयस्त्वं बुध्वा युक्ता कल्पना भ-
वति, यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते
तस्य व्यापित्वमौत्पर्गिकमपद्वाय नेयं कल्पनावकाशं उभते
इति शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वान्मानं
जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसंभवेनानैकान्तिकत्वादित्याच्च । “न चा-
चानुमानमि”ति । शङ्काभिमामपाकरोति । “अत्रोच्यत-
नि । यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि
रुत्वन्तरमुपन्यस्तम् ॥

गुणोद्धार लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु एवत्वाच्चन्दनविन्दोरणुसंचारेण देहव्याप्तिरू-
पपद्यते च, त्वात्मनो इनवस्थस्याणुसंचारः संभवी, तस्मादैष-

[अ.२ पा.३ छ.२५] [४८८] [भास्ती]

म्यमिति मन्यन्ते तान्प्रतीदमुच्चते, “गुणाद्वा लोकवदि”-
ति । तद्विभजते । “चैतन्ये”ति । यद्यप्यएर्जीवस्तथापि त-
द्गुणश्वैतन्यं सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्थाल्यवेपि तद्गु-
णः प्रभा सकलगृहोदरव्यापिनीति । एतदपि शङ्कादारेण
दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

“अशीयमाणमपि तदि”ति । शयस्यातिसूक्ष्मतया उनुप-
लभ्यमानक्षयमिति(१) । शंकते । “स्थादेतदि”ति । विश्लिष्टा-
नामल्यत्वादित्युपलशणं द्रव्यान्तरपरमाणूनामनुप्रवेशादित्य-
पि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सन्नपि विश्लेषः सूक्ष्म-
त्वान्नोपलक्ष्यते इति । निराकरोति । “न,”कुतः । “अती-
क्षियत्वादि”ति । परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिव-
द्गन्धोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्यते न
सूक्ष्म इत्यर्थः । शेषमतिरोच्चितार्थम् ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्वयपदेशः

प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

“कण्ठकतोदनेपी”ति । महदस्ययोः संयोगोल्पमवरुणादि
न महान्तं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नभसो नभी
व्यन्नुवते । पि त्वयानेव घटकरकादीनितरथा ग्रन्तं नभस्तत्र

(१) मिति द्रष्टव्यम्—पा० १।

[भास्ती]

[४८८]

[अ.२ पा.३ ख.२८]

सर्वत्र घटकरकाद्युपलभ्य इति तेषि नभःपरिमाणाः प्र-
सज्जेरन्निति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपय-
द्यते । यद्यप्यन्तःकरणमणु तथापि तस्य त्वचा संबद्धत्वा-
(१)त्वचस्य समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेष्यधिष्ठिता त्वगधि-
ष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यम-
नुभवितुं लगिन्द्रियेण गङ्गायाम्(२), अणुस्तु जीवो यचाद्भित्ति
तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेन्न सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वा-
ङ्गीणत्वात् । कण्ठकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गी-
णोपलभ्यिरिति वैषम्यम् । “गुणत्वमेव चौ”ति । इदमेव
च गुणानां गुणत्वं यद्यव्यदेशत्वमत एव च चेमन्ते विष-
क्तावयवाप्यद्व्यगते इतिसाङ्के श्रीतस्यर्थेऽनुभूयमानेष्यनुदूतं
रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाह्विप्रकी-
र्णस्तद्व्यावयवानामतिसाङ्के गन्धेनुभूयमाने रूपस्यर्थां नानु-
भूयते, तत्कस्य चेतोरनुदूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चौदूतत्वादिति ।
न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपूरणात् । अत एव
कालपरिवासवशादस्य इतग्नितोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं
नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः, किं तु स्वभावः । न च स्वभा-
वस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्त्वप्रच्युतेरित्याह । “यदि
च चैतन्यमि”ति । तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीव-
स्याविकारितया(३) परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे

(१) संबन्धात्—पा० १ ।

(२) गङ्गायां निमग्नः—पा० २ ।

(३) विकारतया—पा० २ ।

च या नामाणत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतथा
व्याख्येया इत्याहौ । “तद्गुणसारत्वादि”ति । तद्गुणाचष्टे । “त-
स्था बुद्धेरि”ति । आत्मना स्वसंबन्धिन्या बुद्धेरूपस्थापित-
त्वात् तदा परामर्शः । नच्च गुह्यबुद्धमुक्तस्वभावस्थात्मन-
स्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते । अपि तु योयं मिथ्याज्ञानद्वे-
षाद्यनुष्ठानः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । न च ब्रह्मा-
स्वभावस्थ जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्थ स्वत इच्छादेषानुष-
ङ्गसंभव इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्वर्त्त्वा-
ध्यास उदग्नरावाध्यस्तस्येव चन्द्रमसो विम्बस्थ तोयकम्पे
कम्पवत्त्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये । तथा च बु-
द्धाद्युपाधिकृतमस्थ जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्थाणुतया
सोप्यणुव्यपदेशभागभवति नभ इव करकोपच्छितं करकप-
रिमाणम् । तथा चोत्क्रान्त्यादीनामुपपत्तिरिति । निगद-
व्याख्यातमितरत् । प्रायणे ऽस्तत्त्वमसंसारित्वं वा ततस्थ कृ-
तविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥

यावदात्मभावित्वात्तु न दोषस्तदर्श-

नात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्धा
समानः तद्गुणसारत्वादिति । “अपि च मिथ्या ज्ञाने”ति ।
न केवलं यावत्संसार्यात्मभावित्वमागमत उपपत्तिश्चेत्यर्थः ।
“आदित्यवर्णमि”ति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । “तमस” इति ।
अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कात्य न्त्वयुमवि-

[भास्ती]

[४६१]

[अ.२ पा.३ छ.३०]

द्यामत्येतीति योजना । अनुशयबोजं पूर्वपक्षी प्रकटयति ।
“ननु सुषुप्तप्रलययो”रिति । “सता” परमात्मना । अनुश-
यबोजपरिच्छारः । अत्रोच्यते ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोभिव्यक्तियो-
गात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातस्य भाष्यम् ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो इन्य-
तरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्थादेतद् । अन्तःकरणेषि सति तस्य नित्यसंनिधानात्क-
साज्जित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते । अथादृष्टविपाकका-
दाचित्कल्पात्मामर्थप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नायं
प्रसङ्गः । तावस्त्वेवान्तःकरणे आत्मनो वेद्विद्याणां वास्तां,
तत्किमन्तर्गडुनान्तःकरणेनेति चोदयति । “अथ वान्य-
तरस्यात्मन” इति । अथ वेति सिद्धान्तं निवर्त्तयति । सि-
द्धान्तो ब्रूते । “न चात्मन” इति । अवधानं खल्खनुभूषा
शुशूषा वा । न चैते आत्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात् ।
न चेद्विद्याणमेकैकेद्विद्यव्यतिरेकोपन्धादीनां दर्शनात् । न
तदान्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तःकरणम् । तदिदमुक्तं
“यस्यावधाने”ति । अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति । “तथा
चे”ति ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्यनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
च लब्धमेवेति तद्व्यादनमनर्थकमित्यत आह । “तद्गुण-
सारत्वाधिकारेण”ति । तस्यैवैष प्रपञ्चो ये पश्यन्त्यात्मा भो-
क्तैव न कर्त्तेति तन्निराकरणार्थः । शास्त्रफलं प्रयोक्तरि
मस्तक्षणत्वादित्याह स्म भगवान् जैमिनिः । प्रयोक्तर्यनुष्टा-
तरि कर्त्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः, प्रयो-
क्तुफलसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्त्त्वेच्चितोपाय-
ता च विधिः, बुद्धिश्चेत् कर्त्त्वं भोक्ता चात्मां ततो यस्या-
पेषितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च त-
स्यापेषितोपाय इति किं केन संगतमिति शास्त्रस्यानर्थक-
त्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात् । यथा
च तद्गुणसारतयास्या वस्तु सदपि भोक्तृत्वं सांव्यवहारिकमेवं
कर्तृत्वमपि सांव्यवहारिकं न तु भाविकम् । अविद्याव-
द्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्यइति सर्वमवंदातम् ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः संचारः, क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः संभवति,
तस्यादपि कर्ता जीवः ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानामिद्वियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं
अच्छणशक्तिमादयोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्त्तुः सं-
भवति ॥

[भाष्मती]

[४६३]

[अ.२ पा.१ छ.१६]

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश- विपर्ययः ॥ ३६ ॥

अभ्युच्चयमाच्चमेतन्न सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्तृं यज्ञं
तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदि-
श्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्य-
यः स्यात्सादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्त्ते-
ति । खनात्तरमवतारयितुं चोदयति । अत्राह । ‘य-
दी’ति । प्रज्ञावान्(१) स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः संपादयेन्ना-
निष्टमनिष्टसंपत्तिरथस्योपलभ्यते, तस्मान्न स्वतन्त्रस्तथा च
न कर्ता तज्ज्ञणत्वात्तस्येव्यर्थः । अस्योत्तरम् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्ता प्रयुड्जते न त्वयं
कारकान्तरैः प्रयुज्यतइत्येतावच्चाच्चमस्य स्वातन्त्र्यं न तु
कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षतइति । ईदृशं हि
स्वातन्त्र्यं नेत्ररस्याप्यत्रभवतोस्तीत्युत्पन्नसंकथः कर्ता स्या-
त् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमभिप्रेसुस्तसाधनवि-
भ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्तृत्वं
चेति न विरोधः विषयप्रकल्पनमाच्चप्रयोजनत्वादिति ।
नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्खात्मन इन्द्रियादीनि करणानि
स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावस्थान्नमेव चैतन्यं वृत्तिरि-

[अ.२ पा.१ छ.३७] [४६४] [भामती]

ति विज्ञानमिति चास्यायते तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनरुक्तम् । अविपर्ययाय तु करणात्तरकल्पनायां नान्त्रि विसंचाद इति ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्ष्यति । धारणाध्यानसमाधयोहि संयमपदवेदनीयाः । यथाऽङ्गः । त्रयमेकत्र संयम इति । अत्र श्रोतव्यो मन्त्रव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाऽङ्गस्तदेव ध्यानमर्थमाचनिर्भासं स्वरूपगृह्ण्यमिव समाधिरिति सोयमिह कर्त्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्त्तृत्वमवैतीति ख्यतार्थः ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवात्तरसङ्गतिमाच्च । “एवं ताव”दिति । विमृशति । “तत्पुन्”रिति । पूर्वपश्च गृह्णाति । “तत्रे”ति । शास्त्रार्थवत्त्वादयोहि चेतव आत्मनः कर्त्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविके कर्त्तृत्वे संभवति असत्यपवादे तदौपाधिकं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो(१) ज्ञेयाभावेषि नान्त्रो भवत्येवं क-

(१) स्वभावेष्यात्मा—पा० २ ।

र्त्तुखभावोपि क्रियावेशाभावेपि नाकर्त्ता । तस्मात् खा-
भाविकमेवास्य कर्त्तृत्वमिति प्राप्ते, उभिधीयते । नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तखभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धत्व-
मसत्यपि बोद्धव्ये युक्तं वज्जेरिवासत्यपि दाह्वे दग्धत्वं,
तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्त्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशाद्वग-
न्त्यम् । न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासक्ष-
क्षुतस्य संभवति, तस्य च कदा चिदपि असंसर्गे कथं
तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसंभवात् । तथा च यदि
तस्मिद्दर्थं तद्विषयः क्रियावेशो उभ्युपेयते तथा सति तत्त्व-
भावस्य खभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो न च मुक्त-
स्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखत्वात् । न विग-
लितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह ।
“न खभाविकं कर्त्तृत्वमात्मन” इति । अभिप्रायमवृध्वा चो-
दयति । “ननु स्थितायामपो”ति । परिच्छरति । “न नि-
मित्तानामपो”ति । शक्तशक्ताश्रया शक्तिः खसत्तया उवश्यं
शक्यमाल्लिपति । तथा च तथा उक्तिमाल्लिपति । शक्यं सदैव स्यादि-
ति भावः । चोदयति । “ननु मोक्षसाधनविधाना”दिति ।
परिच्छरति । “नं साधनायत्तस्ये”ति । अस्ताकं तु न
मोक्षः साध्यो, उपि तु ब्रह्मखरूपं तच्च नित्यमिति । उक्त-
मभिप्रायमाविष्करोति । “अपि च नित्यशुद्धे”ति । चो-
दयति । “पर एव तर्हि संसारी”ति । अयमर्थः । पर-
च्छेत्सारी तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वे मुच्येरन्नविशेषात् ।
ततस्य सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । परस्यादन्यस्थेत्सु बुद्धादिस-

[अ.२ पा.३ छ.४०] [४८६] [भाष्मती]

हुणत एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारौ नात्मन इति । परिचरति । “नाविद्या प्रत्युपस्थापितत्वा”दिति । न परमात्मनो मुक्तिसंसारौ तस्य निव्यमुक्तत्वा, नापि बुद्धादिसङ्घातस्य, तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्धादिसङ्घातानां भेदात्तज्जुड्डादिसङ्घातभेदोपधान आत्मैकोपि भिन्न इव विशुद्धोप्यविशुद्ध इव ततस्यैकबुद्धादिसङ्घातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र वद्ध इव यथा मणिकृपाणाद्युपधानभेदादेकमेव मुखं नानेव दीर्घमिव वृक्तमिव श्याममिवावदातमिवान्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपच्छितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गस्तस्मान्न परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्धादिसङ्घातस्य, किं तु बुद्धाद्युपच्छितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः । अचैवान्यव्यव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति । “तथा च”ति । इतस्यैपाधिकं यदुपाध्यभिभवोङ्गवाभ्यामस्याभिभवोङ्गवौ दर्शयति श्रुतिरित्याच । “तथा स्वप्रजागरितयो”रिति । अचैवार्थे द्वन्नं व्याचष्टे । “तदेतदाचे”ति । संप्रसादः सुषुप्तिः । स्यादेतत् । तत्त्वः पाण्यादयः सन्ति तैरयं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तत्त्वे दृष्टान्तेनेत्यत आच । ‘तत्त्वदृष्टान्तस्ये’ति । यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तत्त्वा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनामोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावता इस्य साम्यं न तु सर्वथा । यथा उत्तमा

च जीवोऽवयवान्तरानपेषाः स्वशरीरं व्यापारयत्वेवं मनः-
प्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे
नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षचेद्बननुभाष्य दूषयति ।
“यत्कू”मिति । यत्वरं ह्य शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः । क-
न्त्रेषितोपायभावनापरं तद् न कर्तृस्वरूपपरम् । तेन यथा
लोकसिद्धं कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वा-
भाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सव्वते, तस्मात्त्वमसीलाद्युप-
देशविरोधादविद्याङ्गानं तदवतिष्ठते । चोदयति । ‘ननु
सन्ध्ये स्थान’इति । अपाधिकं ह्य कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे
संभवतीति स्वाभाविकमेव युज्यतइत्यर्थः । अपि च यत्वा-
पि करणमस्ति तत्रापि केवलस्थात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्मा-
भाविकमेव युक्तमित्याह । “तथोपादानेषी”ति । तदेतत्प-
रिच्छरति । “न तावत्सन्ध्य”इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धो-
न्तःकरणस्थोपाधेः सन्ध्येष्यवस्थानादित्यर्थः । अपि च स्वप्ने
यादृशं ज्ञानं तादृशो विच्छारोपित्याह । “विच्छारोपि च
तत्रे”ति । “तथोपादाने इषो”ति । यद्यपि कर्तृविभक्तिः
केवले कर्तरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानाङ्गतमस्य
कर्तृत्वं न प्रादृश्य, नह्य परप्रादृश्यश्वेत्ता केवलश्वेत्ता
भवति । ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणा-
दिसच्छितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः
स्वास्त्रं चैतदस्तीत्याह । “भवति च लोक”इति । क-
रणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः कदा चिदस्येव विवक्षावशादि-
त्यर्थः । अपि चेयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममा-

चपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्तृविभक्तिसु भाक्ती कूलं पि-
पतिष्ठतीतिवद्बुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्ट्वा-
दित्याच्च । “अपि चास्मिन्नुपादान”इति । यस्यां व्यप-
देश इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्युच्चयमाचमेतदिति तदितः
समुत्थितम् । “सर्वकारकाणामेवे”ति । विक्षिद्यन्ति तण्डु-
ला ज्वलन्ति काष्ठानि विभर्ति रथालीनि हि स्वापारे
सर्वेषां कर्तृत्वं, तत्किं बुद्धादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्व-
मित्यत आच्च । “उपलब्धपेक्षं त्वेषां^(१) करणत्वम्” । न-
न्वेदं सति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्वित्यत आ-
च्च । “न च तस्या”मुपलब्धावप्यस्य स्वाभाविकं “कर्तृत्वम-
स्ति”, कस्मा “नित्योपलब्धिस्त्रहपत्वादा”त्मनो नहि नित्ये
स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्योपलब्धौ
स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्तोत्युक्तम् । नापि बुद्धादेहूपलब्धि-
कर्तृत्वमात्मन्यधस्तं यथा तद्गतमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्या-
च्च । “अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति” ।
कुतः । “अहंकारस्यायुपलभ्यमानत्वात्” । नहि शरीरा-
दि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तृ भवति । एत-
दुक्तं भवति । यदि बुद्धिरूपलब्धो भवेत् ततस्तस्या उप-
लब्धत्वमात्मन्यधस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडन्वेनोपल-
भ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धौ बुद्धेरक-
र्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरूपलब्धृत्वे करणान्तरं कल्पनीयं तथा
च नाममात्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याच्च । “न चैव

(१) तेषां करणानामिति भाष्ये पा० ।

सति करणान्तरकल्पना” बुद्धेष्वपलब्धूत्वाभावात् । तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरूपलब्धावात्मा चानुपलब्धेत्यत चाह । “बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्” । अयमभिसंधिः । चैतन्यमुपलब्धिरात्मख्यावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वम्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किं तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं बुद्धिरिति चोपलब्धिरिति चाख्यायते । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ बुद्धादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपधानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यतइति ॥

परान्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्ववर्तनालक्षणेषु रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चेश्वरो द्वेषपश्चपातरहितो जीवान्माध्यसुधुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मपेक्षया जगदैचित्यमपयदेत । स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्मएव जन्मन् प्रवर्तयेन्नाधर्मे, ततश्च तत्प्रेरिता जन्मवः सर्वे धार्मिकाएवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्यमनुभवन्तीति युक्तम् । एवं च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथाजीवा अस्वतन्त्रां इतीश्वरेणैव प्रवर्त्यन्तइति क्वानं विधिनिषेधाभ्यां, नहि बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशो ऽर्थवान् । तस्मादेष द्वेष साधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाङ्गोकविरोधाच्चैश्चर्यप्रभंसापरतयः

नेया इति प्राप्ते इभिधीयते । एष ह्योव साधु कर्म कारयती-
त्यादयस्तावङ्कुतयः सर्वव्यापरेषु जन्तूनामीश्वरतत्त्वतामाङ्गः ।
तदस्ति बन्धके(१) न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुच्चितम् ।
न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु
सत्सु तत्कल्पना विरुद्धेत । न चेश्वरतत्त्वे धर्मएव ज-
न्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम् । यदप्य-
यमीश्वरो वीतरागस्थापि पूर्वपूर्वजन्तुः कर्मपेक्षया जन्तू-
न् धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न इषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि
निर्वृणः । न च कर्मप्रचयस्यादिरस्यनादित्वात्संसारस्य ।
न चेश्वरतत्त्वस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति सांप्रतम् । न-
श्वीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तून् प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतत्त्व-
मनुरुद्धमानो रागाद्युपहारमुखेनैवं चेष्टानिष्ठप्राप्तिपरिच्छा-
रार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः । तदनेनाभिसंधिनो-
क्तं “परायनेषि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव” इति । त-
स्यादिधिनिषेधशाखाविरोधाक्षोकस्य स्यूलदर्शित्वात् ‘एष
ह्योव साधु कर्म कारयती’त्यादि श्रुतेः

‘अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्वग्ं ना श्वभ्रमेव वा’ ॥ इति

स्मृतेश्वरतत्त्वाणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं न तु स्वतत्त्वा-
णामिति सिद्धम् । ईश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियु-
ज्येत् यदिधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माध-
र्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवल-

मानर्थकं विपरीतं चापद्यतइत्याह । ‘तथा विहितकारि-
ष”मिति । पूर्वोक्तश्च दोषः क्रतनाशाक्ताभ्यागमः प्रसञ्जेत ।
अतिरोच्चितार्थमन्यत् ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयतएके ॥ ४३ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । “जीवेश्वरयो”रिति । उपका-
र्योपकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । अन्नापाततो वि-
निगमनाचेतोरभावादनियमो निष्ठय इत्युक्तो निष्ठयहेत्वा-
भासदर्शनेन भेदपक्षमालम्ब्याह । “अथवे”ति । ईशि-
तव्येशितृभावस्थान्वेष्टुभावस्थ ज्ञेयज्ञातृभावस्थ नियम्य-
नियन्तृभावस्थाधाराधेयभावस्थ न जीवपरमात्मनोरभेदे उव-
क्त्वयन्ते । न च ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवा’ इत्याद्यास्त
श्रुतयो दाशा ब्रह्मकितवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवा-
नां ब्रह्मणो भेदे उवकल्पन्ते । न चैताभिर्भेदाभेदप्रतिपा-
दनपराभिः श्रुतिभिः साशादंशत्वप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णा-
त्यादो उस्य विश्वा मूतानीत्यादेः, स्मृतेश्च ममैवांश इत्यादे-
जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः निरतिशयोपाधिसंपदा च विभ-
तियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निष्ठयोपाधीनामीष्टिति युज्य-
ते । नहि तावदनवयवेश्वरस्य जीवा भवितुमर्जन्यंशः ।
अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वे तद्रता वेदना ब्रह्मणो भवे-
त् । पादादिगताइव वेदना देवदत्तस्य । ततस्य ब्रह्मभ-

संगतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःख-मनुभवति । मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयत्नेन मु-क्तिरन्थबङ्गलतया परिहृतव्या स्थादिति । तथा भेदाभे-दयोः परस्यरविरोधिनोरेकत्रासंभवान्नाशत्वं जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सदसन्तलु जीवा इति युक्तं सुखदुःखमुक्तिसं-सारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुज्ञापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च । तस्मा-जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्यम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः । तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगत-त्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्य-मुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंक्षियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमुपनिषदश्चादैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंचारा अ-द्वैतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदैपचारिकं युक्ता-मध्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नास्यत्वमपि प्रागेवो-पचरितत्वमित्युक्तम् । तस्माद्वैते भाविके स्थिते जीवभाव-स्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनोयाविद्योपधानभेदादेकस्येव वि-म्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्रतिविम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरि-चारौ लौकिकवैदिकौ तुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपप-द्यते । न च मोक्षस्थानर्थबङ्गलता, यतः प्रतिविम्बानामिव श्यामतावदाततादिर्जीवानामेव नानावेदनाभिसंबन्धो ब्रह्म-णस्तु विम्बस्येव न तदभिसंबन्धः । यथा च दर्पणापनये-

तत्प्रतिविम्बं विस्तुभावे इव(१)तिष्ठते, न कृपाणे प्रतिविम्बित-
मध्येवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो
ब्रह्मांश्चैव तत्तत्त्वतया न त्वंश्च इति तात्पर्यार्थः । सप्तदश-
संख्यापरिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः । तद्यथा, बुद्धिकर्म-
न्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसो वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने
आप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तद-
शको राशिः । अनुज्ञाविधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना ।
अपौरुषेये(२) प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासंभवात् । क्रत्वर्था-
यामग्रीषोमीयहिंसार्था प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेषि
नियमांशे इप्रवृत्तेः । “कः पुनर्देहसंबन्धः” इति । नहि कूट-
स्थनित्यस्यात्मनोपरिणामिनोक्ति देहेन संयोगः समवायो वा
इन्यो वा कश्चित्संबन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसंधिः ।
उत्तरं “देहादिरयं संघातोऽहमेवैत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययो-
त्पत्तिः” । अथर्वार्थः । सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः
पारमार्थिकः संबन्धः, किं तु बुद्धादिजनितात्मविषया वि-
परीता वृत्तिरहमेव देहादिसंघात इत्येवंहृपा । अस्ता दे-
हादिसंघात आत्मतादात्म्येन भासते । सोयं सांवृतस्तादा-
त्म्यत्यलक्षणः संबन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिसंधिश्चो-
दयति । “सम्यग्दर्शिनस्तद्दोर्मिति । उत्तरं “न तस्ये”ति । य-
दि द्वच्छस्यूलदेहादिसंघातो इविद्योपदर्शित एकमेवादितीयं
ब्रह्मासीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्वा तद्वन्तं प्रति विधिनि-

(१) भावेनाव—पा० १।२।

(२) अपौरुषेये वेदे—पा० १।

[च.२ पा.४ छ.४६] [५०४] [भास्ती]

षेषयोरानर्थक्षमेव । एतदेव विशद्यति । “हेयोपादेयो”-रिति । चोदको निगूढाभिसंधिमाविष्करोति । “शरीरव्यतिरेकदर्शिन एवा”मुमिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेत्यरिच्चरति । “न, तत्संज्ञतत्वाभिमानात्” । एतद्विभजते । “सत्य”मिति । यो ज्ञात्मनः षाटकौशिकाहेत्वादुपपत्त्या व्यतिरेकं^(१) वेद, न तु समस्तबुद्धादिसंघात्यतिरेकं, तस्यामुमिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्धादिव्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्टुचेष्टा, उभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति । येषां तु सांख्यानां वैश्वेषिकाणां वा सुखदुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान्त्रिति व्यतिक्रमं तावदाह । “कथ”मिति । यादृशस्ताद्यशो गुणसंबन्धः सर्वानुरूपान्प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृते सुखदुःखे सर्वान्प्रत्यविशिष्टे । न च कर्मनिबन्धिना व्यवस्था, कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेष्व साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्था, चेद्यति । “स्यादेत”दिति । अथमर्थः । न प्रधानं खविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते, किं तु पुरुषार्थम् । यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गे पुरुषार्थी साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थापत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति निराकरोति । “नहीं”ति ।

(१) दुपत्त्यात्मातिरेकं—पा० २ ।

सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं
प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नाति । तस्मात्प्रयोजनव-
शेन विना हेतुं व्यवस्था इत्येया । सा चायुक्ता, चेत्व-
भावादित्यर्थः । भवतु सांख्यानामव्यवस्था प्रधानसमवाया-
ददृष्टस्य प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वा-
त्मसमवायदृष्टं प्रत्यात्ममसाधारणं तत्कृतस्य मनसा स-
ह्यात्मनः स्वस्यामिभावलक्षणः संबन्धो उनादिरदृष्टभेदानाम-
नादित्वा, तथा चात्ममनः संयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्यामि-
भावस्यासाधारण्यादभिसंध्यादिव्यवस्थोपपद्यतएव । न च
संयोगोपि साधारणः । नहि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः
संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन
भेदात् । तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाद्युवस्थायाच्चैकत्वेऽपि
उपपत्तेनानेकात्मक ल्पनागौरवादागमविरोधाच्चान्त्यविशेषव-
चेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदे हि त-
त्कल्पना ततस्य भेद इति । एतदेव काणादमतदूषणं
भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान्प्रत्यप्यदृष्टानियमा-
दित्यादीनि द्वचाणि योजितानि सांख्यमतदूषणपराण्येवेति
तु रोचयन्ते के चित्तदासां तावत् ॥

इति श्रीवाचस्यतिमिश्रविरचिते भगवत्यादशारीरकभाष्य-
विभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुतिविरोधा-
ह्यक्तराहैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादै सङ्घावश्रुतिर्वि-

[अ.२ पा.४ छ.१]

[५०६]

[भाषी]

यदमृतत्वादिश्रुतयद्वान्यथा कथं चिक्षेतुमुचिता, तथाप्य-
न्यथानयनप्रकारमविद्वानन्यथानुपपद्मानैकापि श्रुतिर्बङ्गोर-
न्यथयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति । अत्र चाभ्युच्यतया वि-
यदधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति । “तत्र तावदि”ति । श-
ब्दैकप्रमाणसमधिगम्या ह्य महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र श-
ब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभावेन तदभावः प्रतीयते । यथा
चैत्यवन्दनतत्कर्मधर्मताया इत्यर्थः । अत्रापाततः श्रुतिविप्र-
तिपत्त्यानध्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वा इथ वेत्वभिच्छितं पूर्वपक्षम-
वतारयति । अभिप्रायोस्य दर्शितः(१) ‘पानव्यापञ्च तद्वदि’-
त्वत्राश्वप्रतिग्रहेष्व्याद्यधिकरणपर्वपक्षसूत्रार्थसादश्यं तदा प-
रामृष्टम् । राह्वान्तर्खु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ प्राणस-
ङ्गावश्रुतिरनन्यथासिद्वा भवेत् । अन्यथैव त्वेषा सिध्यति ।
अवान्तरप्रत्यये ह्यग्रिसाधनानां स्वर्षिर्वक्तव्येति तदर्थोसावु-
पक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रणष्ट एव चैलो-
क्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेच्य सा श्रुतिरूपपन्नार्था ।
तस्माद्युपसीनां श्रुतीनामनुव्यव्याय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्य-
र्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्या-
भावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात् प्राणा अपि नभोवद्व्याणो
विकारा इति । न च चैत्यवन्दनादिवत्स्वयथा प्राणानामुत्य-
न्यश्रुतिः, क चित्खल्वेषामत्यन्यश्रवणमुत्यत्तिश्रुतिस्तु तत्र
तत्र दर्शिता । तस्मादैषम्यं चैत्यवन्दनपोषधा(२)दिभिरि-

(१) वार्णितः—पा० १ ।

(२) उपवासताची पोषधशब्द इति कल्पतरौ ।

ति । के चिदियदधिकरणव्याख्यानेन गौणसंभवादिति सूचं
व्याचश्ते । गौणो प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसंभवादुत्पत्तेरिति ।
तदयुक्तम् विकल्पासङ्घत्वात् । तथाच्चि, प्राणानां जीवब-
द्वाविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्थानः ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया-
वा, न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात् । तस्मा-
तत्त्वान्तरतयैषामनुत्पत्तिरास्थेया । तथा च ब्रह्मवेदनेन
सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहृतिः समस्तवेदान्तव्याकोपस्वेतदाहृ ।
“विदधिकरणे ह्यौ” ति ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम् । अयमर्थः । यत्रा-
पि तेजःप्रभूतीनां द्वयौ प्राणद्वष्टिर्नेत्रैति ब्रूषे । तत्राप्युक्तेति.
ब्रूमहे । तथाच्चि, यस्मिन् प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्रा-
णमनसामान्नायते उच्चमयं हील्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं
तत्तदत्मामान्यात्मुर्वेषामेव प्राणानां द्वष्टिरूप्ता । अथ गौणं,
तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहार-
पर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेऽप्त ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्रा-
णादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणद्वष्टि-
रिति सिद्धम् ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच ॥ ५ ॥

अवान्तरसंगतिमाहृ । “उत्पत्तिविषयं”इति । संशयकार-

णमाह । “अुतिविप्रतिषेधा”दिति(१) । “विशयः” संशयः । क चित्पत्र प्राणः । तद्यथा । चक्षुप्राणरसनवाक् श्रोत्रमन-खगिति । क चिदष्टौ प्राणा अच्चत्वेन बन्धनेन गुणेन संकीर्त्यन्ते । तद्यथा, प्राणरसनवाक् चक्षुः श्रोत्रमनोहस्तत्व-गिति । तएते अच्चा, एषां तु विषया अतिग्रहास्त्वष्टावेव प्राणो वै अच्चः सोपानेनातिग्राहेण गृहीतो उपानेन हि गन्धान् जिन्नतीत्यादिना संदर्भेणोक्ताः । क चिन्नव । तद्यथा सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाच्चाविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त । पायूपस्थौ बुद्धि-मनसी वा(२) द्वाववाच्चाविति नव । कचिद्दश । नव वै पुरुषे प्राणास्तुतक्ता नाभिर्दशमीति । क चिदेकादश, दशमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा, बुद्धीन्द्रियाणि प्राणादीनि पञ्च-कर्मन्द्रियाण्यपि इस्तादीनि पञ्चात्मैकादश, आप्नोति व्याप्तीत्यधिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति । क चिद्दा-दश । सर्वेषां स्यार्थानां लगेकायनमित्यत्र । तद्यथा, त्व-ग्रासिकारसनचक्षुः श्रोत्रमनोहस्तयद्यच्चत्पादोपस्थपायूवागिति । क चिदेतत्व प्राणा अच्चकाराधिकास्त्वयोदश । एव विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रम्भपूर्वं पूर्व-पक्षं गृह्णाति किं तावत्प्राप्तं, “सप्तैवे”ति । सप्तैव प्राणाः । कुतः । “गतेः” । अवगते । “अुतिभ्यः” सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितो उवगतिर्विशेषणाद-

(१) श्रुतिविप्रतिपत्तेऽस्ति भाष्ये पा० ।

(२) ‘बुद्धिमनसी वा’ २ नास्ति ।

प्येवमेवेत्याच्च । “विशेषितत्वाच्च” । “सप्त वै श्रीष्टेणः प्राणा” इति । ये सप्त श्रीष्टेणः श्रीचादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामश्रीष्टेणानां इस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च पूर्वसंख्याच्च न परासां संख्यानां निवेशस्थाऽप्यवच्छेदकल्पेन बङ्गीनां संख्यानामसंभवादेकस्यां कल्पयमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याक्षाघवाच्च, वृत्तिभेदमात्रविवक्षया त्वष्टत्वादयो गमयितव्या इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थिते इतो नैवम् ॥६॥

तुशब्दः पञ्चं व्यावर्तयति न सप्तैव, किं तु इस्तादयोपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकादेश्वले प्राणानां स्थिते इतो इस्तिन् सति सार्वविभक्तिकस्तस्मिः । नैवम् । लाघवात्राथम्याच्च सप्तत्वमित्यशरार्थः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतया इनपेशास्तथापि परस्परविरोधान्नार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठानइव विकल्पः संभवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा सुवेणावद्यतीति मांसपुरोडाश्वदानासंभवात् संभवाच्च इवावदानस्य(१) सुवावदाने इवाणीति व्यवस्थाप्यन्ते । एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चककार्यव्यवस्थात्सञ्चुरादिबुद्धिन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नद्यन्वादयः स-

त्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धाद्युपलब्धनुभितसङ्गावेषु रूपा-
दीनुपलभन्ते । तथा वचनादिलक्षणकार्यपञ्चकव्यवस्थातो
वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मन्त्रियपञ्चकव्यवस्था । नहि जातु
मूकादयः सत्त्वपि विच्छरणाद्यवगतसङ्गावेषु पादादिषु बुद्धी-
न्त्रियेषु वा वचनादिमन्तो भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्त्रियासंभ-
विन्या संकल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् ।
एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्र-
दीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारस्तेवशोषणाच्चेतुः । तस्मान्ना-
न्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मननान्मन इति चाभि-
मानादच्छकार इति चाध्यवसायाहुद्विरिति चाख्यायते । बृ-
त्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचर्यते चयमिति, तत्त्वेन
त्वेकमेव भेदे प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां
व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराज्ञसि । तदनुगु-
णतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तचावयुत्यनुवादेन स-
प्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते हौ वृणीते इति
चीन् वृणीतइत्येतदानुगुण्यात् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती
तु कथं चिदृत्तिभेदेन भेदं^(१) विविष्टिवोपासनादिपरतया
नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतरइति सिद्धम् । अपि च
श्रीष्ठिर्ण्यानां प्राणानां यत्सप्तत्वाभिधानं तदपि चतुर्वेव व्य-
वस्थापनीयम्, प्रमाणान्तरविरोधात् । न खलु इते चक्षुषी,
रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्यस्थाभेदात् । पिच्छितैकचक्षुषस्तु न
तादशी रूपोपलब्धिर्भवति यादशी समग्रचक्षुषः, तस्मादेक-

(१) भेदेनाभेदेप भेदं—पा० २ ।

मेवचक्षुरधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते । काणस्याप्य-
कगोलकगतेन चक्षुरवयवेनोपलभ्यः । एतेन ब्राणशोचे अ-
पि व्याख्याते । इयमपरा द्वचदययोजना । “सप्तैव प्राणा”स्म-
चुप्राणरसनवाक्श्रोत्तमनस्त्वच उक्तान्तिमन्तः स्यः । सप्ता-
नामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते(१) । “ननु
सर्वशब्दोप्यचे”ति । अस्योत्तरं “विशेषितत्वा”दिति । चक्षुरा-
दयस्त्वक्पर्यन्ता उक्तान्तौ विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य
प्रकृतापेशत्वात् सप्तैव प्राणा उक्तामन्ति न पाण्यादय इति
प्राप्तम् । चोदयति । “नन्वत्र विज्ञानमष्टम”मिति । न वि-
ज्ञानातीत्याङ्गरित्यनेनानुक्तान्तं परिहरति । “नैष दोषः” ।
सिद्धान्तमाच्च । “द्वद्यादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणा”
उक्तान्तिभाजोवगम्यन्ते ग्रहत्वश्रुतेहस्तादीनाम् । एवं ख-
खेषां ग्रहत्वान्नानमुपपद्येत । यद्यामुक्तेरात्मानं वध्रीयुरि-
तरथा षट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहत्वं नाम्नायेत । अत
एव च सूतिरेषां मुक्त्यवधितामाच्च । “पुर्यष्टकेने”ति । त-
यार्थवणश्रुतिरथेषामेकादशानामुक्तान्तिमभिवदति । तस्मा-
च्छुत्यन्तरेभ्यः सूतेष्व सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुक्तमणे
स्थितेस्थितेवं यदुक्तं सप्तैवेति, किं तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्व-
संख्येति सिद्धम् ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अत्र सांख्यानामाहंकारिकत्वादिद्वियाणामहंकारस्य च
जगन्मण्डलव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः । वृत्तिस्तेषां शरीरदे-

(१) शङ्कयते—पा० २ ।

शतथा प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्या गतिशुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह्व । “अणवस्थ” प्राणा अनुद्भूतरूपस्थर्थता चाणुत्वं दुरधिगमलान्न तु परमाणुत्वं देहव्यापि कार्यानुत्यन्तिप्रसङ्गात्तापदूनस्य शिशिरह्रदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्य-र्णोपलभिरस्तीयुक्तम् । एतदुक्तं भवति । यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुक्तानो व्यवहृतविप्रकृष्टवस्त्रपलम्भप्रसङ्गः । सर्वगतत्वेषि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहृतविप्रकृष्टवस्त्रपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, इन्त प्राणाप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विसंवादो नार्थे इस्माभिस्तुदिन्द्रियमुच्यते भवद्विस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥

•श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठस्य प्राणो अ-
ह्नविकारः । नासदासीदित्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नास-
दासीये सर्गात्मागानोहिति प्राणव्यापारश्चवणादसति च
व्यापारवति व्यापारानुपत्तेः प्राणसङ्गावाजज्येष्ठत्वश्रुतेष्व न
ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बज्जुतिविरोधे ऽपि
च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः । राह्वान्तस्तु । बज्जु-
तिविरोधादेवानीहिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी, किं तु
द्विष्टिकारणमानीत जीवतिस्म, आसीदिति यावत् तेन स-
सङ्गावप्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेषमिति गमयि-

[भास्मी]

[५१३]

[अ.२ पा.४ छ.ट]

तव्यम् । तसाद्विज्ञुयनुरोधामुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मवि-
कारत्वमिति सिद्धम् ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निष्ठप्तते । अत्र हि यः प्राणः
स वायुरिति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति । अथ वा
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषेति वा-
योर्भेदेन प्राणस्य अवणादेतद्विरोधाद्वारं तत्त्वान्तरीयमेव प्रा-
णस्य खरूपमस्तु श्रुती च विह्रार्थे कथं चिन्तेष्यते इति
सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । न चाचापि करणेभ्यः
पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः ।
स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा । न
तावन्मिलितानाम् एकद्विचिच्छतुरिन्द्रियाभावे तद्भावप्रस-
ङ्गात् । नो खलु चूर्णच्छरिद्वासंयोगजन्मा उरुणगणस्तथोर-
न्यतराभावे भवितुमर्हति । न च बड्डविष्टिसाध्यं शिवि-
कोद्दृष्टनं द्विचिविष्टिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, त-
था सति सामान्यवृत्तिस्वानुपपत्तेः । अपि च यत्संभूय का-
रकाणि निष्यादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगणावान्तरव्यापा-
रेणैव यथा वयसां प्रतिस्थिको व्यापारः पञ्चरचालनानु-
गुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्ये इस्ति
ताद्वागः कश्चिद्वान्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिग्र-
त्यया न ते तदनुगुणा, स्तसाज्ञेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्रा-
णस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथं चिन्देदविषया न पृथग-

पदेश्चो गमयितव्यः । तस्माच्च क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः,
किंतु वायुभेदं एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति ।
स्थादेतत् । यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणमृतत्वा-
ज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोपि प्राधान्या-
त् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति । न च द्वयोः स्वतन्त्रयो-
रेकस्मिन्द्वयोरेकवाक्यत्वमुपपद्यते इत्यपर्यायं विद्वानेकदि-
क्क्रियतया देहं उम्भयेतेति प्राप्ने, उच्यते ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्यादि-

भ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथा-
पि संहतत्वादचेतनत्वाद्वैतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्ट-
त्वाच्च पुरुषार्थत्वात्पुरुषं प्रति पारतन्त्रं शयनासनादिवद्भ-
वेत् । तथा च यथा मन्त्रोत्तरेषु नैयौगिकेषु प्रधानमपि
राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि
जीवे इस्वतन्त्र इति । स्थादेतत् । चक्षुरादिभिः सह शासनेन
करणं चेत् प्राण एवं सति चक्षुरादिविषयरूपादिवद्यापि
विषयान्तरं वक्तव्यम् । न च तच्चक्षयं वक्तुम् । एकादशकरण-
गणनव्याकोपश्चेति दोषं परिच्छरति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्श-

यति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणादिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य
विषयान्तरमन्विष्येत एकादशत्वं च करणानां व्याकुण्येतापि

तु प्राणान्तरासंभवि देहेन्द्रियविशारणकारणं प्राणः । तस्मा
श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य का-
र्यम् । अपि च

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥१२॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्वप्प्रतिष्ठम् । यथा मरुमरीचि-
कादिषु सलिलादिबुद्धयः । अतद्वप्प्रतिष्ठता च संश्येष्यति
तस्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोपि संगृहीतः । शब्दज्ञानानु-
पाती वसुशृङ्खल्यो विकल्पः । यद्यपि मिथ्याज्ञानेष्यस्ति वसुशृङ्ख-
ल्यता तथापि न तस्य व्यवहारहतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरू-
पविचारासहस्रापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारचेतुभावो-
स्थेव । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । न ह्यत्र षष्ठ्यर्थः संबन्धो-
स्ति तस्य भेदधिष्ठानल्पात् । चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात् ।
यद्यपि चाचाभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्नेष्यते तथापि विशेष-
संस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरिहास्त्वेवेति (१) सर्वमवदातम् ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

समखिभिर्लोकैरिति विभुत्वश्रवणाद्विभुः प्राणः समशुष्टिण्ड-
त्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदाङ्गविर्यान्ति । यथा विभुन
आकाशस्य कुट(२)करकादवच्छेदात्कुटादिसाम्यमिति प्राप्त-
चाह । “अणुश्च” । उज्ज्ञान्तिगत्वा गतिश्रुतिभ्य आध्यात्मि-
कस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामाचेष्ट
च शरीरव्यापिनोष्यणुलम्पुचर्यते न त्वणुत्वमित्युक्तमधस्ता-

(१) रिहास्येऽति—पा० १ ।

(२) कुटो षट् इति कल्पतरौ ।

त् । यस्त्वं विभुत्वान्नानं तदाधिदैविकेन स्त्रात्मना सु-
मष्टिव्यष्टिरूपेण, न त्वाध्यात्मिकेन रूपेण तदाश्रयात् सम-
सुविषेद्येवमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणस्थाङ्गः स्वरूपतो
न तु करकाकाशवत्तरोपाधिकतया कथं चिन्तेत्वा इति ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामन-

नात् ॥ १४ ॥

यद्व यत्कार्यं कुर्वद्दृष्टं तत्समधिष्ठैव करोतीत्येष ताव-
दुत्सर्गः पराधिष्ठानं तु तस्य बलवत्प्रमाणान्नरवशात् ।
स्थादेतत् । वास्त्रादीनां तज्जाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्य-
कारित्वदर्शनादचेतनब्लेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठात्रदेवताकल्पनेति
चेत्, न, जीवस्यैवाधिष्ठानुसेतनस्य विद्यमानत्वात् । ‘न
चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश्यदित्यादिशुतिभ्यो देवतानाम-
प्यधिष्ठात्रत्वमभ्युपगत्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि
तेषामेकाभिप्रायनियमनिमित्ताभावान्न किं चित्कार्यमुत्पद्येत
विरोधात् । अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भो-
क्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन स्वामित्वं शरीरइति न जीवः
स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादग्न्याद्युपचारो वागादिषु
ग्रकाशकत्वादिना केन चिन्मित्तेन गमयितव्यो न तु स्व-
रूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति ग्राप्तम् । एवं
प्राप्ते उच्यते । नानाविधातु तावच्छुतिषु सृतिषु च तच-
तच वागादिष्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तद-
स्त्वामनुपपत्तौ केशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्वरूपो-
पयोगभेदज्ञानविरचिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठात्रत्वसंभवः, सं-

भवति तु देवतानामिन्द्रियाद्यार्थेण ज्ञानेन साक्षात्कृतवती-
नां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तात्त्वा एव
देवतास्तत्त्वकरणाधिष्ठात्वं इति युक्तं न तु जीवः । भ-
वतु वा जीवोपधिष्ठाता तथाप्यदोषः । अनेकेषामधिष्ठात्-
णामेकः परमेश्वरो ऽस्ति नियन्तान्तर्यामी तदशाह् विप्र-
तिपित्तिवोपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न
तत्कार्योत्पत्तिप्रत्यूच्छः । न चैतावता देवतानामन शरीरे
भोक्तृत्वम् । नहि यन्ता रथमधितिष्ठन्नपि तत्समध्यविजयादे-
भोक्ता ऽपि तु खाय्येव । एवं देवता अधिष्ठात्वोपि न
भोक्त्यस्तासां तावन्नाचस्य श्रुतत्वात् । भोक्ता तु जीव
एव । न च नरादिशरीरोचितं दुःखबडलमुपभोगं सुखम-
यो देवता अर्हन्ति । तस्मात्प्राणानामधिष्ठात्वो देवता
इति सिद्धम् । शेषमनिरोचितार्थम् ॥

तद्द्वयपदेशादन्यत्र श्रे- ष्ठात् ॥ १७ ॥

मा भूत्याणो वृत्तिरिन्द्रियाणामिन्द्रियाणेवास्य ज्येष्ठस्य
श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्गावाभावानुविधायि-
भावाभावत्वमिन्द्रियाणां शुद्धनुभवसिद्धं, तथा च प्राणशब्द-
स्यैकस्यान्वयमनेकार्थत्वं न भविष्यति । वृत्तीनां वृत्तिमतस्त-
त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्या-
नेकार्थत्वं प्रसर्येत । इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्य-
संभवे लक्षणा युक्ता जघनत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो
भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादिः मनसोपीन्द्रियेभ्यो

क्षि भेदेन व्यपदेश इत्यनिद्रियत्वप्रसङ्गः । स्मृतिवशात् त-
स्थेन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाङ्गेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति
प्राणस्वभावत्वे इन्तांस्यैव रूपमसामेति श्रुतिः । तस्मादुपपत्तेः
श्रुतेष्व प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्त-
राणीति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । मुख्यात्प्राणात्तत्त्वान्त-
राणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात् । मृत्युप्राप्तप्राप्तत्व-
लशणविहृष्टधर्मसंसर्गश्रुतेः । अर्थक्रियाभेदाच्च देहधारणं हि
प्राणस्य क्रिया उर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां न च तज्जावा-
भावानुविधानं तदुत्तितामावहृति । देहेन व्यभिचारात् प्रा-
णादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः ।
या उपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः । तत्रा-
पि पौर्वापर्यालोचनार्थां भेद एव प्रतीयतइत्युक्तं भाष्यकृता ।
तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात्पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपतामिधान-
मिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम् । मनसस्ति-
न्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क चिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं
गोबलीवर्दन्यायेन । अथ वेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वा-
न्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाङ्गेदेनाभिधानम् । न च प्राणे व्य-
पदेशभेदबाहुत्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेष्व गति-
दर्शिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्त-
त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्य-
त्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूङ्गादीनां तीरा-
दिभिरैक्यमिति । अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारभिया भेदश्रुते-
श्चेति पौनरुत्तम्यभिया च तत्त्वस्य चानन्तरोत्तपरामर्श-

कात्वादन्यथा वर्णयाचक्षुः । किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाणयाहो प्राणोपीति विश्ये इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, ऽलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माङ्गौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोपीन्द्रियमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः । तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात् । नहि मुख्ये प्राणइन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्तिमात्रनिमित्यथा गच्छतीति गौरिति प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यदेहानुग्रहोपघाताभ्यां तदनुग्रहोपघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्गूर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदशुतेरित्यादिषु सूचेषु नेयम् ॥

संज्ञामूर्तिकृप्तिस्तु लिवृत्कुर्वत उप- देशात् ॥ २० ॥

सत्प्रक्रियार्थं तत्त्वेज ऐक्ततेत्यादिना संदर्भेण तेजोबन्नानां स्वर्णिं विधायोपदिश्यते । सेयं देवतैक्षत इन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां चिवृतं चिवृतमेकैकां करवाणीति । अस्यार्थः । पूर्वोक्तं बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमद्यापि सर्वथा न निष्पत्तिमिति पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य

कथं इन्देहनीमहमिमा ययोक्तासेऽचायास्तिक्षो देवताः
 पूर्वद्वृष्टवनुभूतेन संप्रति सारणसञ्चिधापितेन जीवेन प्रा-
 णधारणकर्त्तात्मनानुप्रविश्य बुज्यादिभूतमात्रायामादर्शइव
 मुख्यविम्बं तोयइव चन्द्रमसो विम्बं क्षायामात्रतयानुप्रविश्य
 नाम च रूपं च ते व्याकरवाणि विस्थृतं करवाणीदमस्य नामेदं
 च रूपमिति तासां तिष्ठणा देवतानां चित्तवृत्तचित्तवृत्तं नेजो-
 ज्ञात्मना व्यात्मिकाव्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति ।
 तत्र संशयः । किं जीवकर्त्तकमिदं नामरूपव्याकरणमाद्दो
 परमेश्वरकर्त्तकमिति । यदि जीवकर्त्तकं तत्र आकाशो
 वै नामरूपयोर्निर्विद्वितेत्यादिशुतिविरोधादनध्यवसायः ।
 अथ परमेश्वरकर्त्तकं, ततो न विरोधः । तत्र उत्त्विड-
 पित्यादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवक-
 र्त्तकर्त्तव्यादर्शनात् । इत्थापि चित्तवृत्तकरणे नामरूपकरणे चात्मि
 संभावना जीवस्य तथा च योग्यत्वाद्देन जीवेनेति व्या-
 करवाणीति प्रधानक्रियया संबध्यते, न त्वानन्तर्यादिनु-
 प्रविश्येत्यनेन संबध्यते । प्रधानपदार्थसंबन्धो हि साक्षात्पु-
 र्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्तर्गिकस्तादर्थात्तेषाम् । त-
 स्य तु क्वचित्साक्षादसंभवात् परम्पराश्रयणं, साक्षात्पुर्वभवस्य
 योग्यतया दर्शितः । ननु सेव्य देवतेति परमेश्वरकर्त्तव्यं अ-
 यते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्विष्यति । यथा लोके चारै-
 णाहं परस्पैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीति । यदि पुनरस्य
 साक्षात्कर्त्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकां स्यात् । नहि
 जीवस्यान्यथाकरणभावों भवितुमर्हति । प्रयोजककर्त्तस्त

[भास्ती]

[पृष्ठ ११] [अ.४ पा.४ छ.२०]

साक्षात्कर्ता करणं भवति प्रधानक्रियोदेशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्यापनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूपव्याकरणे इन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासंबन्धं प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र डित्यउपित्यादिनामकर्मणि घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिशापि योग्यता संभाव्यतद्देति चेत् । न । गिरिनदीसमुद्गादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापरम्यभावपरिच्छिन्नेन संभावनापवाधनात् । तस्मात्परमेश्वरस्यैवाच साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविश्येत्यनेन तु सञ्चितेनास्य संबन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थकं चिवृत्करणस्य भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशा(१)भिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत् । अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे ह्यः स्मरणात्प्रवेशनकर्तुर्जीर्वस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यते इन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टुत्वे भिन्नकर्तृत्वेन ह्यः प्रयोगो व्याहन्येत्यत्राह । “न च जीवो नामे” ति । अतिरोचितार्थमन्यत् ॥

मांसादिभौमं यथा शब्दमितर-

योश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयोपदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्वं वक्तुम् ।

(१) तदनुवेशा—पा. २ ।

नथाच्चि, योन्नस्याणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योणिष्ठो भागः स वर्गित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपतिस्तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्या-स्वाहौकारिके वाङ्मनसे । अन्नभागतावचनं त्वस्यान्नसंबन्ध-ज्ञानार्थम्^(१) । अन्नोपयोगे हि मनः स्वस्यं भवति । एवं वाचो ऽपि पाटवेन तेजस्साम्यमभ्युहनीयम् । तत्रेदमुप-निष्ठते । “मांसादीति” । वाड्मनसइति वक्तव्ये मांसाद्य-भिधानं सिद्धेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौमाद्येवं वाङ्मनसे अपि तैजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद्व्याव्यतिरिक्तमस्ति किं चिन्नित्यम् । अहोज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञाव्याघातात्, बड्डशुतिविरोधाच्च । नाप्यत्त्वंकारिकमहंकारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणि-कत्वात् । तस्मादस्ति बाधके श्रुतिराज्ञसी नान्यथा कथं चिन्नेतुमुचिनेति कं चिदोषमित्युक्तं तदोषतां दर्शयत्यत्राच्च पूर्वपक्षे । “यदि सर्वमेवे”ति ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणविशेषेषेपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भाचस्यतिमिश्रविरच्चिते श्रीमद्भगवत्यादशारीर-कभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

(१) संबन्धोपलक्षणार्थम्—पा० २ ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रइननिरूपणाभ्याम् ॥२॥

द्वितीयद्वितीयाध्याययोर्द्देतुमङ्गावलक्षणं संबन्धं दर्शयन्
सुखावबोधार्थ(१)मर्थसंज्ञेपमाह । “द्वितीयेध्याय”इति ।
स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिव्वारेण हि अनध्यवसायलक्षणम-
प्रामाण्यं परिव्वतं तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तारीयो
विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बीजितया न सिध्येदिति । अ-
वान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि
जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसंक्षेपमुक्ता पादार्थ-
संक्षेपमाह । “तत्र प्रथमे तावत्याद”इति । तस्य प्रथोजनमा-
ह । “वैराग्ये”ति । पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचय-
ति । “जीवो मुख्यग्राणसचिव” इति । “करणोपादानवदे
भूतोपादानस्याश्रुतवा”दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव
भौतिकत्वात्करणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियोपादानातिरि-
क्तभूतविवक्षयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादाया(२)गमि-
ष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाश्रोष्टत् । न च श्रूयते, तस्मा-
न्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । न ह्याग-
मैकगम्येर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेन्नुमर्द्दति । न च
देहान्तरारम्भान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्यनेति
युक्तमित्याह । “सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा” इति । “द्युप-
र्जन्ये”ति । इह हि कायारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं

(१) सुखबोधार्थ—पा० २ ।

(२) भूतान्युपादाया—पा० १ । २ ।

[अः३ पा.१ सू.१] [५२४] [भास्मी]

अहोदित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य पञ्चसु द्युप्रभृतिषु अग्निषु हो-
तव्यत्वेनोपासनमुक्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवशन्त्याच्च श्रुतिः ।
‘असौ वाव द्युलोको गौतमाग्नि’रित्यादि । अत्र सायंप्रातर-
ग्निहोत्राज्ञती द्युते पयच्छादिसाधने अहोपूर्वमाहवनीया-
ग्निसमिहूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्तादिकारकभाविते
चान्तरित्वं क्रमेणोक्ताम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ द्वद्वयाभृते द्रव-
द्रव्यपथःप्रभृत्यस्मन्भादपश्चवाच्ये अहोहेतुकलाच्च अहोश्च-
व्यवाच्ये तशोराहुत्योरधिकरणमग्निरन्ये च समिहूमार्चि-
रङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकल्पेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाव
द्युलोको गौतमाग्निः । यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय
एवं अहोश्चवाच्याग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थाह्यपाः सूच्चा-
या आपः अहोभावितात्तदधिकरणं द्युलोकः । अस्यादि-
त्य एव समित् तेन हीहोसौ द्युलोको दीप्तये इतः
समित्वनात् समित् तस्यादित्यस्य रज्ञयो धूमा इत्यनादि-
वादित्यादृशीना समुत्यानादहर्चिप्रकाशसामान्यादादित्य-
कार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गारोर्चिषः प्रश्नमे उभित्यक्तेः ।
नष्टचाण्यस्य विस्फुलिङ्गास्थन्दमसोङ्गारस्यावयवाद्व विप्र-
कीर्णतासामान्यादिस्फुलिङ्गात्तदेसस्मिन्नश्चौ देवा यजमान-
प्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदेवम् । अहो जुङ्गति अहो
चोक्ता । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृद्ध्युप-
करणभिमानी देवताविशेषस्य वायुरेव समित् वायुना
हि पर्जन्योग्निः समित्वते पुरोवात्प्रदिग्राबस्ये वृष्टिदशनात् ।
अथं धूमः धूमकार्यतांत् धूमसादश्याच्च विद्युदर्चिः प्र-

काशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्यादिद्युत्पंबन्धाच्च ।
 गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकोर्णतासामान्यात् । तस्मि-
 न्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोमं राजानं जुङ्गति तस्य
 सोमस्याहुतेर्वर्षे भवति । एतदुक्तं भवति । अह्माख्या आपो
 द्युलोकमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सत्यो
 द्वितीये पर्याये पर्जन्याश्च हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति ।
 पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याश्च उपस्थर एव
 समित्युत्पत्तरेण कालेन च्च समिहा भूमिर्बीच्छादिनिष्ठतये
 कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्रेहत्यितइवाकाशो दृश्यते
 रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रि-
 ग्रेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोङ्गाराः प्रगे रात्रिरूपार्चिः शमने उपशा-
 न्नानां प्रसन्नानां दिशां दर्शनात् । अवान्तरदिशो विस्फु-
 लिङ्गाः शुद्धत्वसाम्यात् (१)सिन्नेतसिन्नग्नौ अह्मासोमपरिणाम-
 क्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुङ्गति त-
 स्या आहुतेरक्तं ब्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमा-
 ग्निस्तस्य वागेव समिहाच्च खख्यं ताख्याद्यष्टस्यानस्थितया
 वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिधते ।
 प्राणो धूमः धूमवन्मुखान्निर्गमाद् जिङ्गाचिर्लोहितत्वसाम्या-
 च्छुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् । ओचं विस्फुलिङ्गाः विप्रकोर्ण-
 त्वात् । ता एवापः अह्मादिपरिणामक्रमेणागताः ब्रीह्मादिरू-
 पैः परिणताः सत्यः पुरुषेण्णौ हुतास्तासां परिणामो रेतः सं-
 भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन

हि सा पुन्नाद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्वयते स धूमः
 खीसंभवादुपमन्वणस्य लोमानि वा धूमः योनिरचिर्लेहित-
 त्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं ते इङ्गारा अभिनन्दाः सुख-
 लवा विस्फुलिङ्गाः शुद्रत्वात्सिन्नेतसिन्नग्रौ देवा रेतो जु-
 झति तस्या आद्युतेर्गर्भः संभवति । एवं अद्वासोमवर्षान्न रेतो
 द्वनक्रमेण योषाग्निं प्राप्यापो गर्भास्था भवन्ति । तत्राप-
 सम(१)वाधित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाद्युतावि-
 ति । यतः पञ्चम्यामाद्युतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मा-
 दङ्गिः परिवेष्टितो जीवो रंहतोति गम्यते । एतदुक्तं भवति ।
 अद्वाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वच्यति तासां चिवृत्कृत-
 तया तेजोन्नाविनाभावेनाब्यद्येण तेजोन्नयोरपि संगम्य
 इत्येतदपि वच्यते । यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य
 रंहणं नावगम्यते तेजोवज्ञानां पञ्चम्यामाद्युतौ पुरुषवच-
 स्त्वमाचश्वणात्, तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना पितृया-
 नेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरया ॥५॥ काशाच्चन्द्रमस-
 मेष सोमो राजेति श्रुत्या सह अद्वाँ जुझति तस्य
 आद्युतेः सोमो राजा संभवतीत्यस्याः श्रुतेः समानवज्ञ-
 म्यते भूतपरिष्कृतो रंहतोति । तथाच्च । या एवापो इता
 द्वितीयस्थामाद्युतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परिष्कृतो जीव
 इष्टादिकारो चन्द्रभूयं गतस्थन्द्रलोकं प्राप्त इति । ननु स्त-
 तन्ना आपः अद्वादिक्रमेण सोमभावमास्तु ताभिरपरि-
 ष्कृत एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु

को दोषः । अयं दोषः । यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत् यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत् । अन्यथा तु न श्रुतिसामान्यं स्थात् । तस्मात्परिष्वक्ता-परिष्वक्तारंहणविश्ये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तारंहणं निश्चीयते । अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो झटाः सूक्ष्मीभृता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेत्यनेन विधिना देहे द्वयमाने हुताः सत्य आचृतिमय इष्टादिकारिणं परिवेष्यं स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति । “नन्यन्या श्रुतिरिति । अयमर्थः । एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत् । अस्तित्वस्य वर्तमानस्थूल-शरीरयोगः आदेहान्तरप्राप्नेहणजलायुकानिदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्रुतिविरोधान्तरं द्वच्छमदेहपरिष्वक्तो रंहतीति, परिहरति । “तत्रापि”ति । न तावत्यरमात्मनः संसरणसंभवः । तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तखभावत्वात् किंतु जीवानाम् । परमात्मैव चोपाधिकस्तिवच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादेहुपाधेः प्रादेशिकत्वान्तरं संदेहान्तरं गन्तुम-र्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः । प्राप्नव्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाया उत्पादनाया दीर्घिभावमात्रं जलुकयोपमीयते । सांख्यानां कल्यनामात्र । “व्यापिनां करणाना”भिति । आचंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वात्करणानामपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्यनामात्र । “केवल-

[अ.३ पा.१ छ.१]

[५२८]

[भास्मनो]

स्यैवात्मन्” इति । आलयविज्ञानसंतान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रबृत्तिविज्ञानानि पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि जायन्ते । कणभुक्त्यनामाह । “मन एव चे”ति । भोगस्थानं भोगायतनं श्रीरमभिनवमिति यावत् । दिग्घ्वरकल्यनामाह । “जीव एवोत्सुखे”ति । आदिगच्छणेन लोकायतिकानां कल्यनां संगृह्णाति ते हि श्रीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्ने कस्य चिङ्गमनमिति । चोदयति । “ननूदाहृताभ्या”मिति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह ।

आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तेजसः कार्यमश्चितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं खे-हस्तेदादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । यस्तु गन्धस्तेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनादेहस्य पाच्चभौतिकत्वं पश्यन्ते जीवज्ञात्मकत्वेन व्यात्मकत्वेन परितुष्टति । नं प्रत्याह । “पुनश्च व्यात्मक” इति । वातपित्तस्तेऽभिविभर्धातुभिः श्रीरधारणात्मकैच्चिधातुस्त्वात् । अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गिरारब्धुं शक्यते । अब-गच्छणनियमस्तर्हि कस्मादिव्यत आह । “तस्माहूयस्त्वापेश” इति । पृथिवीधातुर्वर्जमितरतेज आद्यपेशया कार्यस्य श्रीरस्य लोचितादिःत्वभूयस्त्वात्तत्करणयोशोपादाननिमित्त-योर्द्वभूयस्त्वादपां पुरुषवचस्त्वोक्तिर्नपुर्भूतान्तरनिरासार्था ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवहेच्चे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवहेच्चे तदनुविधायिनः प्राण अपि गच्छन्तीति दृष्टमतः षाट्कौ-

शिका हेहादुक्त्रामनः कस्मिंश्चिदुक्त्रामत्युक्त्रामन्ति । स चै-
षमनुविधेयः द्वच्चो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते ।
नहींनिद्रियमाचाश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्तन्माचाश्रयाणां गति-
रूपपद्येतेति ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न

भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

आवितेपि स्थिरे जीवस्य प्राणैः सह गमने उग्न्यादिग-
तिशङ्का श्रुतिविरोधोत्यापनार्था । अत्र व्वि लोमकेशयो-
रोषधिवनस्तिगमनं दृष्टविरोधाङ्गाकृतं तावदभ्युपेयम् । एवं
च तन्मध्यपतितन्वेन तेषामपि श्रुतिविरोधाङ्गाकृत्वमेवोचि-
तमिति । भक्तिस्थोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥

प्रथमे उश्रावणादिति चेन्न ता एव

ह्युपत्तेः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यामाद्यतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्ठे प्रथमायामा-
ज्जतौ अनपां अद्वाया छोतव्यताभिधानमसंबद्धमनुपपन्नं च ।
नहि यथा पश्चादिभ्यो द्वदयादयोवयवा अवदाय निष्क्रिय
द्वयन्ते । एवं अद्वा बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्क्रष्टुं वा छोतुं
वा शक्यते (१) । न चाप्येवमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता
कार्यस्य युज्यते । तस्माङ्गत्यायमसु अद्वाशब्दः प्रयुक्तं इति ।
अत एव(२) श्रुतिः “रापोहे” ति ॥

(१) शक्ता—पा० ३ ।

(२) अत एवाह—पा० ३ ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अग्निहोत्रे षट्सूक्लान्तिगतिप्र-
तिष्ठात्रिपुनरावृत्तित्तोकंप्रत्युत्थायिष्वग्निसमिद्भूमार्चिरङ्गारवि-
स्फुजिङ्गेषु प्रश्नाः षट् तेषां यः समाव्वारः षष्ठा सा षट्-
प्रश्नी, तस्या निष्ठपणं प्रतिवचनम् । सूत्रान्तरमवतारयितुं
शङ्खते । “कथं पुन”रिति । सोमं राजानमायायस्वापशी-
यस्वेति । एवमेतांस्तत्र भश्यन्तीति क्रियास्मभिहारेण-
प्यायनापश्यौ यथा सोमस्य तथा भश्यन्ति । सोममयान्
खोकानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति ।

भात्तं वा इनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ज्ञधिकारी न पुनरुपभोग्य-
स्तस्माच्चन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभज्यत्वे स्वर्गकामो
यजेतेति यागभावनायाः कर्त्तर्पेष्ठितोपायतारूपविधिश्रुतिवि-
रोधादन्वशब्दो भोक्तृणामेव सतां देवोपजीवितामात्रेण
भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्यां मुख्य इति ।
अन्तैवार्थे श्रुत्यन्तरं संगच्छतइत्याह । ‘तथा हि दर्शयति’
श्रुतिरनात्मविदामनात्मवित्त्वादेव पश्चुवद्देवोपभोगयतां न तु
चर्वणीयतया । यथा हि बलीवर्द्दहयो भुज्जाना अपि
खफलस्तामिनो इत्यादिवद्वनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं पर-

मतत्वमचिद्दास इष्टादिकारण इह दधिपयः पुरोडाशादि-
ना । मुक्षिंश्च लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति
श्रुत्यर्थः । अथ वा ‘आत्मविच्चात्तथा हि दर्शयतीत्यस्या-
न्या व्याख्या’ । आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित्, न आत्म-
वित् अनात्मवित् । यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं दे-
वा भक्षयन्ति निव्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्र-
कृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचार-
निमित्तमनुपपत्तिमाह । “तथा हि” “दर्शयति” । श्रुतिर्भी-
त्तृत्वम् । “स सोमलोके विभूतिमनुभूये” ति । शेषमति-
रोहितार्थम् ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

“यावत्संपातमुषित्वे” ति । यावदुपबन्धाद्यत्किं चेह क-
रोत्यमिति च यत्किं चेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति
श्वरणात् । प्रायणस्य चैकप्रघट्टकेन सकलकर्माभिव्यञ्जक-
त्वात् । न खल्बभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्ये । भिव्यक्ति
नियमो युक्तः । फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्या-
त्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् खफलविरोधि च कर्म ।
तस्याच्छ्रुतेऽपपत्तेऽन्व निरनुशयानामेव चरणादाचारादवरोहो
न कर्मणं आचारकर्मणो च श्रुतेः प्रसिद्धभेदे । यथाकारी
यथाचारी तथा भवतीति । तथा च रमणीयचरणाः कपूर-
चरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति । न तु कर्म
रतां वा कर्मशीले द्वे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्य-

मिष्टापूर्तकारी खयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रा-
दिगतानुशयवशात्तद्विपाकान् जात्यायुर्भेगांश्चन्द्रलोकाद्व-
रुद्धानुभविष्यति । सर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य
तत्पुंचिनस्तप्फलभागिता । ‘पतत्वद्वशरीरेण यस्य भार्या-
सुरां पिबे’दित्यादि । तथा आडवैश्वानरीयेष्टादेः पितापुत्राः-
दिगामिफलश्रुतिः । तस्माद्यावत् संपातमित्युपक्रमानुरोधा-
द्यतिकं चेह करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्वमणोयचरणत्वं
संबन्धन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयितव्यम् । तथा
च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह्व इति प्राप्ते, उच्यते ।
येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतेपि सानुशया
एव चन्द्रमण्डलाद्वरोहन्ति । कुतः । दृष्टसृतिभ्याम् ।
प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाच्या । स्मृतिस्थोपन्यस्ता । अथ वा
दृष्टशब्देनोच्चावच्छृणो भोग(१)उच्यते । अयमभिसंधिः ।
कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम् । न च
सति मुख्यार्थसंभवे संबन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्यायम् ।
न चोपक्रमविरोधाच्चुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थासंभव इति
स्त्रीप्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मपेक्षया ऽपि यावतपदस्य यत्किं-
चेतिपदस्य चोपपत्तेः । नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुड्यादिति
यावज्जीवमाहारविद्वारादिसमयेषि होमं विधत्ते, नापि
मध्याङ्गादावपि तु सायंप्रातःकालपेक्षया । सायंप्रातः-
कालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि नि-
मित्तानुप्रवेशात्तत्रैवमिति चेत् । न । इहापि रमणीयचरणा

इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात्तदुपपत्तेः । तत्किमिदानीमुपसं-
च्चारानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः । नेत्रुच्यते । नद्य-
सावुपसंच्चाराननुरोधेष्यसंकुच्छृत्तिरुपपत्तुमर्हति । नहि या-
वन्तः संपाता यावतां वा पुसां संपातास्ते सर्वे तत्रेष्टादि-
कारिणा भोगेन श्वयं नीयन्ते । पुरुषान्तराश्रयाणां कर्मा-
शयानां तद्वोगेन श्वये उतिप्रसङ्गात् । चिरोपभुक्तानां च
कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपथनात् । तथा
च श्वयं संकुचन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंच्चारानुरोधप्राप्तमपि सं-
कोचनमनुमन्यते । एतेन यत्किं चेह करोतीत्यपि व्याख्या-
तम् । अपि चेष्टापूर्तकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्र-
मकार्षीत् । अपि तु गोदोहनेनापः प्रणयन् पश्चुफल-
मध्यपूर्वं समचैषीदेवमहर्निशं च वाञ्छनःशरीरचेष्टाभिः
पुण्यापुण्यमिच्चामुचोपभोग्यं संचितवतो न मर्त्यलोकादि-
भोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं^(१) भवितुमर्हति । न च खफलविरो-
धिनोनुशयस्य छटते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद्वा उदत्तफलस्य
ध्वंसः^(२) संभवति । तस्मात्तेनानुशयेनायमनुशयवान् पराव-
र्त्तद्विति श्लिष्टम् । न चैकमविकः कर्माशय इत्येभ्यो भाष्य-
कृद्वच्यति । अन्ये तु सकलकर्मशये परावृत्तिशङ्का निर्बी-
जेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयांचक्रुरित्याच । “कै
चित्तावदाङ्ग”रिति । अनुशयोत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष
उच्यते । तत्रेदमिव विचार्यते, किं दत्तफलानामिष्टापूर्त-
कर्मणामवशेषादिच्छावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरवशेषं

(१) चन्द्रलोकोपभोग्यं—पा० ३ ।

(२) स्वयं विमाशः—पा० ३ ।

क्षपयित्वा इनुपभुक्तकर्मवशाद्वावर्तन्तइति । तचेष्टादोनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वान्निरनुशया एवानुभुक्तकर्मवशाद्वर्तन्तइति प्राप्तउच्यते । “सानुशया एवावर्तन्त”इति । कुतः । दृष्टानुसारात् । यथा भाण्डस्ये मधुनि सर्पिषि वा क्षालिते इपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा सर्पिर्वा न क्षालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठासन्नपि स्थातुं पारयति । यथा सेवको द्वास्तिकाश्चीयपदानिन्नातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छब्दपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी सूतिरिति दृष्टसूतिभ्यां सानुशया एवावर्तन्तइति । तदेतद्बूषयति । “न चैतदिति” । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिङ्किकया प्रयत्नः शब्दैकगम्येर्थे न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपश्चेतुमनुभाषते । “यदप्युक्तं प्रायण”मिति । दूषयति । “तदप्यनुशयसङ्घावे”ति । रमणीयचरणः कपूर्यचरणा इत्यादिकथानुशयप्रतिपादनपरया शुत्या विरुद्धमित्यर्थः । “अपि चे”त्यादि । इह जन्मनि हि पर्वायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्यते युगपच्चेदेकप्रघट्टकेन । प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्मणि व्यज्येरन् । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् । तसादुपभोगपर्यायदर्शनाद् बलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु दृष्टव्यम् । न चाभिव्यक्तं च कर्मफलं न दत्ते इति च संभवति । फलोपजनाभिमुख्यं

हि कर्मणामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यच्छकत्वे
खर्गनरकतिर्थयोनिगतानां जन्मनां तस्मिन् जन्मनि कर्म-
स्वनंधिकाराज्ञापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्राय-
णाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रक्षयाज्ञास्ति तेषां कर्मा-
शय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरज्ञात्मज्ञानाभा-
वादिति कष्टाघ्नताविष्टा दशाम् । न च खसमवेतमेव प्रा-
यणेनाभिव्यज्यते इपूर्वं न परसमवेत येन पित्रादिगतेन
कर्मणा वर्तेरन्निति । शेषं सुगमम् ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति

काष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

‘अनेन निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढ-
मुद्घात्य(१) निरस्यति । यद्यपि

‘अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

‘अनुश्वस्य ज्ञानं च श्रीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥’ इति
सृतेः श्रीलमाचारो इनुशयाङ्गिज्ञस्तथाप्यस्यानुशयाङ्गतया
इनुशयोपलक्षणात्वं काष्णाजिनिराचार्यो मेने । तथा च
रमणीयचरणाः ‘कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सा-
नुशयानामेवावरोहणमिति ॥

आनर्थव्यमिति चेन्न तदपेक्ष-

त्वात् ॥ १० ॥

‘आचारहीनं न पुनन्ति वेदा’ इति हि सुत्या वेदपदन

(१) मुत्थात्य—पा० ३ ।

[अङ्ग पा.१ ख.१०] [५७६] [भास्ती]

वेदार्थमुपलक्ष्यन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न
तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठा-
नोपकारकतया उचारस्य नानर्थकं क्रत्वर्थस्य । तदनेन
समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं, संप्रति स्वानादिवत्पुरु-
षार्थत्वे पुरुषसंखारत्वेष्टदोष इत्याह । “पुरुषार्थत्वेष्टाचा-
रस्ये”ति । तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वेनुशयो
लक्षित इत्युक्तम् ॥ बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्म-
णीत्याह ।

सुकृतदुष्कृते एवैति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणग्रित्राजकन्यायो गोवलीवर्दन्यायः । शेषमतिरो-
च्चितार्थम् ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

ये चैके चास्त्राल्लोकात्ययन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति
कौषीतकिनां समान्नानादेहारम्भस्य च चन्द्रलोकगमनमन्त-
रेणानुपपत्तेः । पञ्चम्यामाङ्गतावित्याङ्गतिसंख्यानियमात् । त-
थाहि द्युसोमवृष्ट्यन्नरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषि-
दग्धौ झनाः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम् । न
चैतन्मनुष्याभिप्रायं कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि
श्रवणात् । गमनागमनाय च देवथानपिद्याणयोरेव मा-
र्गयोरास्त्रानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेजायस्त्रियस्त्रेति द्वतीयं स्था-
नमिति च स्थानत्वमाचेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः । च-
न्द्रलोकादवतीर्णानामपि च तस्थानत्वसंभवादसंपूरणेन प्र-
तिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्वोगविरच्छिणामपि

यामं गच्छन् बुश्यमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यम-
वश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपयत्तेः । न कतरेण च नेत्यस्या-
संपूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वाभावात् । अ-
निष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते उभिधीयते ।
सत्यं स्थानतया उवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेत्य यथा
इसौ लोको न संपूर्यतइत्यस्य प्रतिवचमावसरे मार्गद्वय-
निषेधपूर्वं तृतीयं स्थानमभिवदन् असंपूरणाय तत्त्वातिपश्यमा-
चक्षीत् । यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्रबन्धव-
तस्थानमध्यासीत नैतत्तृतीयं स्थानं भवेत् । नहोष्टादिका-
रिणश्चन्द्रमण्डलादवरुद्ध्वा रमणीयां निन्दितां वा योनिं
प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते तत्कस्य हेतोः
पितृयाणेन पथा उवरोहात् । तद्यदि शुद्धजन्तवोप्यनेनैव
पथा उवरोहेयुः । नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्धवत् तृतीयं स्था-
नं भवेत् । ततोवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातना भूमि-
र्यमवश्यतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रम-
ण्डलादवरोहन्तीति । तस्याद्ये वैके चेतोष्टादिकारिविषयं
न सर्वविषयं पञ्चम्यामाङ्गताविति च स्वार्थविधानपरं न
पुनरपञ्चम्याङ्गतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संय-
मने त्वनुभूयेति द्वचेणावरोहापादानतया संयमनस्योपा-
दानाच्चन्द्रमण्डलापादाननिषेध आञ्जसः । तथा च सि-
द्धान्तद्वचमेव । पूर्वपश्यद्वचत्वे तु शङ्खान्तराध्याहारेण क-
शं चिङ्गमयितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं
संखेद्जम् ॥

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥२२॥

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्युमिल्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि वायुभूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावगमाद् यथेतमाकाशमिल्येतदपि तादात्म्यएवाविष्टते । न चान्यस्यान्यभावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य देवदेहस्त्रपरिणामस्मरणादेव देहस्य च नङ्गषस्य तिर्यक्षस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया । गौणां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः संभवात् । यथाऽः ।

‘लक्ष्यमाणगणैर्योगादुत्तेरिष्टा तु गौणता । इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । “साभाव्यापत्तिः” । समानो भावो रूपं येषां ते सभावास्तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यमिति यावत् । कुतः । उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे । “नद्वान्यस्यान्यभाव उपपद्यते” । युक्तमेतद्यदेव शरीरमजगरभावेन परिणमते देवदेहसमये उजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्थातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिशतेनापि क्रियते । नहि दधिपयसी समसमये परस्परात्मनो शक्ये संपादयितुं, तथेहापि द्वच्छशरीराकाशयोर्युगपद्मावान् परस्परात्मत्वं भवितुमर्हति । एवं वाय्वादिव्यपि योज्यं, तथा च तद्वावस्त्रादश्येनैपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह । “विभुत्वाच्चाकाशेन”ति ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥

दुर्निष्प्रपतरमिति दुःखेन निसरणं ब्रूते न तु विलम्बेने-
ति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूलशरीरं न द्वच्चशरीरे
दुःखभागीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं लक्षयतीति राज्ञानः ।
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥२४॥

आकाशसाहस्रं वायुधूमादिसंपर्कोऽनुशयिनामुक्त इच्छे-
दानीं ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तित्तमाषा इति जाय-
न्तद्विति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनुशयिनां भोगाधि-
ष्टानं ब्रीहियवाद्यः स्थावरा भवन्त्याच्चो स्ति श्वेतज्ञा-
न्तराधिष्ठितेषु संसर्गमाचमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्यो
जायते, देवो जायतद्वित्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे
प्रसिद्धत्वादत्रापि ब्रीह्यादिशरीरपरिग्रहेव जनिर्मुख्यार्थ
इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । न च
रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासंकी-
र्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात् श्वेतज्ञान-
राधिष्ठितानामेव तत्संपर्कमाचमिति सांप्रतम् । इष्टा-
दिकारिणामिष्टादिकमसंकीर्तनादिष्टादेश्च हिंसादोषदूषि-
तत्वेन सावद्यफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरश-
रीरभोगयदुःखफलत्वस्याप्युपत्तेः । न च न हिंस्यात्पर्वा
भूतानीति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपश्चुचिंसाक्षियविशेष-
शास्त्रेण वाधनं सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यदारेण वि-
शेषोपसर्पणं विलम्बेनति साक्षादिशेषसृग्मः शास्त्रात् शी-

ग्रन्थप्रवृत्ताहुर्बलत्वादिति सांप्रतम् । नहि बलवदित्येव दुर्बनं बाधते, किं तु सति विरोधे । न चेदास्ति विरोधो, भिन्नगोचरचारित्वात् । अशेषोभीयं पश्चुमालभेतेति हि क्रतुप्रकरणे समाप्तातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति न त्वपनयनि निषेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुर्तां तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विधेश्च क्रत्वर्थता को विरोधः । यथाङ्गः ।

यो नाम क्रतुमध्यस्यः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोसतत्र वैगुणयं यथा चोदितसिद्धितः ॥ इति ।

तस्माच्चनेमुख्यार्थत्वाद् ब्रीज्ञादिशरीरा अनुशयिनो जायन्तदिति प्राप्ते ऽभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवद्रीज्ञादिघ्ननुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत । न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः संभवति, तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तद्गतायाः पश्चुहिंसाया न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थाया अपि दुःखफलत्वसंभवः । पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेधाधीननिरूपणतया तदर्थं निषेधेण तदर्थं एव निषेधो विज्ञायते । न चैतन्नानृतं वदेन्न तौ पश्चौ करोतीतिवत् कस्य चित्प्रकरणे समाप्तातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोपि क्रत्वर्थः स्थात् । पश्चौ निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् । एवं हि सत्याज्यभागरच्चितैरप्यङ्गान्तरैरा

ज्यभागसाधः क्रतूपकारो विज्ञायते । तस्मादनारभ्याधी-
तेन न हिंसादिव्यनेनाभिहितस्य विध्युपहितस्य पुरुषव्या-
पारस्य विधिविभक्तिविरोधादुःखात्मकप्रकृत्यर्थहिंसाकर्मभा-
व्यवपरित्यागेन पुरुषार्थं एव भाव्योवतिष्ठते । आख्या-
तानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारेणोप-
स्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन न-
जर्थं विधिरुपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थो निषेधं इति त-
दधीननिष्ठुपणो निषेधोपि पुरुषार्थो भवति । तथा चा-
यमर्थः संपद्यते यत्पुरुषार्थं इननं तत्र कुर्यादिति ।
क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमपि
कर्त्वयेत । न च इष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति
तत्कल्पनास्यदम् । न च स्वातन्त्र्यपारतत्व्ये असति सं-
योगपृथक्को खादिरतादिवदेकत्र संभवतः । तस्मात्पुरु-
षार्थप्रतिषेधो न क्रत्वर्थत्वमप्यास्त्वन्दतीति शुद्धसुखफल-
त्वमेवेष्टादीनां न स्वावरशरीरोपभोग्यदुःखफलत्वमपीति ।
आकाशादिव्यव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनु-
शयिनां ब्रीह्मादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति ।
अयमेवार्थं उत्सर्गापवादकथनेनो(१)पलश्चितः । अपि च
मुख्येनशयिनां ब्रीह्मादिजन्मनीति ब्रीह्मादिभावमाप-
न्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतःसिग्मभावमनुभव-
न्तीति श्रूयते । तदेतद्वीह्मादिदेहत्वे इनुशयिनां नोपप-
द्यते । ब्रीह्मादिदेहत्वे हि ब्रीह्मादिषु लूनेष्ववृहन्तिना

फलीकृतेषु च ब्रीह्मादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रसवेयुरिति
कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः संसर्गमाचे तु संसर्गिषु ब्री-
ह्मादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणो इनुशयिनः प्रसवेयुरिति
रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥

रेतःसिग्योगो ९थ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिर-
जातः प्रैढयैवनस्तस्मादपि संसर्गमाचमिति गम्यते ।
तत्किमिदानों सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमाचं तथा च रम-
णीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्यतेति, नेत्याहु ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां भामत्या तृतीयस्था-
धायस्य प्रथमः पादः ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्ठसि-
ज्जर्थं प्रपञ्च्यते । “किं प्रबोधइव स्वप्नेपि पारमार्थिकी
सृष्टिराहो स्थित्यामयी”ति । यद्यपि ब्रह्मणोन्यस्थानिर्वा-
च्यतया जाग्रत्स्वभावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं
तथापि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राग्नुवर्तते ।
ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात् निवर्तते । एवं किं स्वप्नसृष्टि-
राहो स्थित् प्रतिदिनमेव निवर्ततइति विमर्शार्थः । “इ-
यो,”रिष्टलोकपरलोकस्थानयोः । संधौ भवं संध्यम्(१) । ऐ-

(१) सन्धौ भवतीति संध्यम् पा० २ ।

हत्तैकिकचनुरादव्यापारादूपादिसाक्षात्कारोपजननादनैह-
लौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य(१) च भविष्यतो
इप्रत्युत्पन्नवेन न पारलौकिकम् । न च न रूपादिसाक्षा-
त्कारोस्ति स्वप्रदग्धस्तस्मादुभयोर्लोकयोरस्यान्तरालविभिति
ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्माक् तथ्यरूपैव स्वष्टिर्भवितुमर्हति ।
अयमभिसंधिः । इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहर-
णं तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स-
प्रज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवोधयति स तथैवेति यु-
क्तम् । तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतथात्वस्य त्वप्रतीय-
मानस्य तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात् । बाध-
कप्रव्ययादतथात्वमिति चेत् । न । तस्य बाधकत्वासिङ्गे, स-
मानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंचारणो ज्ञाने विरुद्धेते । ब-
लवद्वलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्यते । न
चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथांहि
क्षीरं दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं का-
लान्तरे पूर्णिर्भवेत् । नानारूपं वा तदस्तु । तदस्य ती-
त्रातपज्ञानितिसञ्चितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति ।
यस्य तु केवलमालोकमात्रोपकृतं, स तस्यैव पूर्णिरूपतां
गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भासि-
रभिव्यक्तं नीलतया गृह्णते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लो-
हिततया । एवमसत्यां निश्चायां सतोपि रथादीन् न गृ-
ह्णाति निद्राणस्तु गृह्णतीति सामयीभेदादा कालभेदादा

विरोधाभावः । नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवद्बलवत्त्वनिर्णयः । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात् । तस्मादप्यवश्यमविरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत् । विवादात्यहं प्रत्ययाः सम्यच्चः प्रत्ययत्वाज्ञायतस्तम्भादिप्रत्ययवदिति । इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति । ‘अथ रथान् रथयोगान् पथः द्वजते’ति । न च न तत्र रथान् रथयोगा न पन्थानो भवन्तीति विरोधादुपचरितार्था द्वजतद्विति श्रुतिर्व्याख्येया । द्वजतद्विति हि श्रुतेः, बङ्गश्रुतिसंवादात्माणान्तरसंवादाच्च । बलोयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात् । जायदवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति । अत एव कर्त्तव्यतिः शाखान्तरश्रुतिरुदाहृता । प्राज्ञकर्त्तव्याचास्य पारमार्थिकत्वं विदादिसर्गवत् । न च जीवकर्त्तव्यान्त्र प्राज्ञकर्त्तव्यमिति सांप्रतम् । अन्यत्र धर्मादन्यचाधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्ञीवकर्त्तव्यत्वेषि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादवन्तोपि स्वप्नप्रत्ययाः के चिट्ठश्यन्ते । तद्यथा । सप्ते षुड्काम्बरधरः षुड्कमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियत्रतं प्रत्याच्च । प्रियत्रतं पञ्चमे उद्दिनि प्रान्तरेवोर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्वां मानयिष्यतीति, स च जाग्रत्तथा ९५त्मानो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्सुधे पारमार्थिकी द्वष्टिरिति प्राप्ते, उच्यते ।

मायामात्रं तु कात्स्नर्येनानभिव्य- क्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमचाकृतम् । न तावत्त्वोरस्येव दधि रजतस्य परिणामः
शुक्तिः संभवति । नहि जात्वीश्वरगृहे चिरस्थितान्यपि र-
जतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चेतरस्य
रजतानुभवसमये इन्यो इनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभा-
वमनुभवति प्रत्येति च । न चोभयरूपं वस्तु सामग्रीभेदा-
त्तु कदाचिदस्य तोयभावोनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति सा-
प्रतम् । पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपश-
मलक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणा-
म् । न मरीचिभिः कस्य चित्तृष्णजा उदन्योपशाम्यति
न च तोयमेव द्विविधमुदन्योपशमनमतदुपशमनमिति यु-
क्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्रयापि ताम-
कुर्वत्तोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रलयसमीचीनत्वा-
यस्य द्वैविधमभ्युपेयते तच्चाभ्युपगमेपि न सेहुमर्हति ।
तथाह्यसमर्थविधायातितोयमेतदिति मन्वानो न दृष्ण-
गपि मरीचितोयमभिधावेत् । यथा मरीचीननुभवन् । अ-
थाशक्तं शक्तमभिमन्यमानो इभिधावति । किमपराह्वं म-
रीचिषु तोयविपर्यासेन सर्वजनोनेन यत्तमतिलङ्घ्य विप-
र्यासान्तरं कस्यते । न च क्षोरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुल-
ब्राह्मणप्रत्ययवदा तोयमरीचिविज्ञाने समुच्चितावगाहिनी(१)

खानुभवात्परस्यारविरुद्धयोर्बाध्यवाधकभावावभासनात् । त-
चापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु बाधकं शु-
क्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक्
प्रापकाभावेन शुक्तेरप्राप्तायाः प्रतिषेधासंभवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं
तु रजतं शुक्तिज्ञानमपबाधितुमर्हति । तदपबाधात्मकं च
खानुभवाद्वसीयते । यथाऽङ्गः ।

आगामित्वाद्वाधित्वा परं पूर्वं हि जायते ।

पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क चित् ॥

न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्या गोच-
रयन्न भविष्यता स्वसमयवर्तिनोः शुक्तिं गोचरयता प्रत्य-
येन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा-
नामास्य ज्ञासीत्प्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमु-
पकारहेतुभावमिवासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमा-
कलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थि-
रं रजतत्वादनुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथा च रज-
तगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । त-
था च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्त्वादिति वि-
रोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाऽङ्गः ।

रजतं गृह्णमाणं हि चिरस्थायीति गृह्णते ।

भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्तोति तेन तत् ॥ इति ।

प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्णतइति के चिद्वाचक्षते । त-
दयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः
शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्याप्तिं, तदप्ययत्तं,

कालान्तरेण भविष्यते निर्दियस्य संयोगायोगात्^(१) तदुपच्छि-
त सीम्नो व्यापित्वस्थातीनिर्दियत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
यवद्वास्ति संखारः सहकारी येनावर्तमानमप्याकलयेत् ।
तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यज्ञानन्तरं श्रीघ्रतरोत्पन्नविनश्य-
दवस्थानुमानसच्छितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्णात-
इति मनव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवे-
चयन्तः सौगताः प्राज्ञ, दिविधीर्विव विषयः प्रत्यक्षस्य ग्राह्य-
स्याध्यवसेयस्य । ग्राह्यक्षण एकः स्वलक्षणोऽध्यवसेयस्य संतान
इति । एतेन स्वप्रप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यन्तु सत्यं
स्वप्रदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा ब्राह्मणायनेनाख्याते संवादा-
भावात् । प्रियब्रतस्याख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्रज्ञानं
प्रमाणयितुमर्हति । तादृशस्यैव बङ्गलं विसंवाददर्शनात् ।
दर्शितस्य विसंवादो भाष्यकृता कात्यर्थ्यनानभिव्यक्तिं विवृण्व-
ता रजन्यां सुप्त इति रजनीसमयेषि च भारताद् वर्षा-
न्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्षदत्युक्तम् ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च

तद्विदः ॥ ४ ॥

दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत् असत् दृश्यम् । अ-
त एव खीदर्शनस्वरूपसाध्यास्वरमधातुविसर्गादयो जायदव-
स्थायामनुवर्तन्ते । खीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदत्तक्षतादयो
मानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्रेषि प्राज्ञव्यापार इति । प्राज्ञ-
व्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्यये-

(१) असंप्रयोगात्—पा० ३ । संयोगाभावात्—पा० ४ ।

नाविरुद्धमानं नात्मानं लभतइति भावः । बन्धमोक्षयोरान्तरालिकं हतीयमैश्वर्यमिति । ‘पराभिधानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ’ ‘देहयोगाद्वासोपी’ति सूत्रदद्यं क्षतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूचे । निगदव्याख्यातं चैतयोर्भाष्यमिति ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि

च ॥ ७ ॥

इह हि नाडीपुरीतत्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आच्चो स्थितमुच्चयः । किमतो, यद्येवम् । एतदतो भवति । यदा नाञ्चो वा पुरीतदा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति । अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगान् विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि संभवात् । ततस्य कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाङ्गः ।

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । इति ।

अथ तु परमात्मैव नाडी पुरीतन्धनिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभावोपयोगः । तथा हि तावदेष जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकाषात् जाग्रत्स्वभवश्च जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्यात्रयोजनवत्येषा

विचारेणेति । किं तावत्त्रास्तं, नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु
सुषुप्तस्य जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः । यथा बङ्गषु प्रासा-
देष्वेको नरेन्द्रः कदा चिक्कचिन्निलोयते कदा चिक्क चिदेव-
मेको जोवः कदा चिन्नाडीषु कदा चित्युरीतति कदा चि-
द्रह्मणीति । यथा निरपेशा व्रीह्वियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरो-
डाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पन्ते । एवं सप्तमी-
श्रुत्या वा ८५यतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेशा
नाञ्चादयोपि विकल्पमहंनि । यत्रापि नाडीभिः प्रत्यव-
द्वय पुरीतति शेतइति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं
तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्य
ति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति नाडीब्रह्मणोराधा-
रयोः समुच्चयश्रवणम् । प्राणशब्दं च ब्रह्माथास्मिन् प्राणे
ब्रह्मणि स जीव एकधा भवतीति वचनात् । तथायासु
तदा नाडीषु स्वप्नो भवतीति च पुरीतति शेतइति च नि-
रपेष्योर्नाडीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेष्योरेवाधा-
रत्वम् । इयांस्तु विशेषः । कदा चिन्नाद्य एवाधारः कदा-
चिन्नाडीभिः संचरमाणस्य पुरीतदेव । एवं ताभिरेव संच-
रमाणस्य कदा चिद्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडी-
पुरीतत्परमात्मनामनपेशत्वम् । तथा च विकल्पो व्रीहि-
यववहृष्टद्वयन्तरवद्वेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ९भिधीयते ।
जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाञ्चादीनि स्वापायोपैति न विक-
ल्पेन । अयमभिसंधिः । नित्यवदाम्नातानां यत्पाश्चिकत्वं
नाम तद्वत्यन्तराभावे कल्पते । यथाङ्गः ।

एवमेषोष्टदोषोपि यद्वीक्षियववाक्ययोः ।

विकल्पं आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्व्यप्रकृतितया हि परस्परानपेष्ठौ वीक्षियवौ विचितौ शक्तुतस्यैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्वत्यितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत परस्परानपेष्ठौक्षियवविधावणी उभे अपि शास्त्रे वाद्येयाताम् । न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चेतुमर्हति स हि यथाविक्षितान्यङ्गान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्यथयितुं शक्तोति मिश्रणे चान्यथात्ममेतेषाम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो गोसवे उभे कुर्यादितिवद्युक्तः । अश्रुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोङ्गानुरोधेन च सोऽन्यायः । न चाङ्गभूतेन्द्रवायवादियच्छानुरोधेन यथां प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम् । सोमेन यजेतेति हि तत्रापूर्वयागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्व्यस्य सोममभिषुणोति सोममभिज्ञावयतीति च वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूतस्येन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन प्रादेशमात्रेषूर्ध्वपात्रेषु अह्लानि पृथक् प्रकल्पनानि संखाराविधीयन्ते न तु सोमयागोद्देशेनेन्द्रवाय्वादयो देवतास्थोद्यन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणैकार्थत्वेन विकल्पः स्थान् । न च प्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तु स्त्यार्थतया अह्लानि विकल्पेरन् । न च यावत्मात्रमेकमूर्ध्वपात्रं व्याप्त्रोति तावत्मात्रं गृह्णीत्वा परिशिष्टं त्यज्यतेति युज्यने । दशमुष्टिपरिमितोप-

दानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तदृष्टार्थं भवेद्यदि तत्सर्वं
यागउपयुज्येत् । न च इष्टे संभवत्यदृष्टकल्यना न्याया,
तस्मात्पक्षस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हत्वादे-
कैकेन च अह्मेण सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्थै-
केन संस्कारे इवयवान्तरस्य अह्मणान्तरेण संस्कार इति
कार्यभेदाङ्गहणानि समुच्चीयेरन् । अत एव समुच्चयदर्शनं
दृश्यतानध्वर्युः प्रातःसवने अह्मान् गृह्णातीति । समुच्चये
च सति क्रमोप्युपपद्यते । आश्विनो दशमो गृह्णते छती-
यो इत्यते । तथैवैन्द्रवायवाग्नान् अह्मान् गृह्णातीति । तेषां
च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्स्यै देवतायै
त्यक्तव्यमित्यर्थाद्यागस्यावृत्त्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृ-
थकृतान्यप्येकीकृत्य कां चन देवतामुहिष्य त्यजेन् पृथक्क-
रणानि च देवतोहेशास्यादृष्टार्था (१) भवेयुः । न च इष्टे
संभवत्यदृष्टकल्यना न्याये त्यक्तम् । तस्मात्तत्र समुच्चयस्या-
वश्यंभावित्वाङ्गुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते । इह
त्वभ्यासकल्पना (२) प्रमाणाभावात् पुरोडाशदव्यस्य चानि-
यमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका परस्परान-
पेशा व्रोच्चिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्थंतया विकल्पम-
र्हतः । न तु नाडीपुरीतत्परमात्मनामन्योन्यानपेशाणामे-
कनिलयनार्थत्वसंभवो येन विकल्पो भवेत् । न ह्येकवि-
भक्तिनिर्देशमात्रैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्ति-
निर्देशदर्शनात् पर्यङ्के श्रेते प्राप्तादे श्रेतद्विति । तस्मादेकवि-

(१) अदृष्टार्थानीति—पा० १ । २ ।

(२) कल्पनायामिति—पा० ३ ।

भक्तिनिर्देशस्थानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्या
सा चोक्ता भाष्यकृता “यचापि निरपेक्षाद्व नाडीः सुप्ति-
स्थानवेन आवयतो”त्वादिना । सापेक्षशुल्यनुरोधेन निरपे-
क्षश्रुतिनैतव्येवर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । ननु यदि ब्रह्मैव
निलयनस्थानं तावन्मात्रमुच्चतां कृतं नाष्टुपन्थ्यासेनेत्यत
आह । अपि चाचेति । अपि चेति समुच्चये न विकल्पे ।
एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिर्थसाधिनीति । मार्गोपदे-
शोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः ।
पित्तेनाभिव्याप्तकरणे न बाह्यान् विषयान् वेदे(१)ति
तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मात्म्यर्थेन(२) नाडी-
स्तुतिः । यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुगमम् । अपि च
नाष्टः पुरीतद्वा जीवस्थाधेयत्वमिदमुक्तम् । परमार्थतस्तु न जीव-
स्थाधेयत्वमस्ति । तथाहि । नाष्टः पुरीतद्वा जीवस्थाधीनां
करणानामाश्रयः । जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्तुत्यमित्य-
ष्ठः । न चापि ब्रह्मजीवस्थाधारस्तादात्म्याद्विकल्प्य तु व्य-
तिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथा च
सुषुप्तावस्थायामुपाधीनामसमुदाचाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव
ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरीतदाधारत्वम् तदुपाधिकरण-
मात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीत-
दाधारत्वमित्यतुत्यार्थतया न विकल्प इति । “अपि च
न कदा चिज्जीवस्थेति” । औत्सर्गिकं ब्रह्मस्तुत्यपत्वं जी-

(१) वैत्तीति—पा० २ ।

(२) पाप्मादर्शनेति—पा० २ ।

वस्यासति जाग्रत्सप्तदशाहूपे इपनादे सुषुप्तावस्थायां ना-
न्यथयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येषि स्थानविकल्पमा-
स्थिष्ठत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्था-
ज्ञीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाज्ञादिषु पर-
मात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोयं जीव
आत्मव्यतिरेकाभिमानो सञ्जवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् ।
तथाहि श्रुतिः । ‘यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्यश्ये’दिति ।
आत्मस्थानत्वे त्वदोषः । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभृत्तत्वेन
कं पश्येद्विजानीया’दिति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं
नाज्ञादीत्याह । “अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेषो”ति ।
अत्र चोदयति । “ननु भेदविषयस्यापि”ति । भिद्यत इति
भेदः । भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति । “बाढमेवं
स्यादि”ति । न तावज्जीवस्यास्ति स्ततःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्मा-
त्मत्वेन विभुत्वात् । औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसं-
निहितस्तत्त्वात्रं न जानीयान्न तु सर्वम् । नन्द्यसंनिधा-
नात् सुमेरुमविद्वान् देवदत्तः संनिहितमपि न वेद । त
स्यात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमर्थों सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य
सर्वोपाध्युपसंचारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्र-
ह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न समप्रधान-
तयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति । “न च
वयमिहे”ति । स्वाध्यायाध्ययनविधायापादितपुरुषार्थत्वस्य वेद-
राश्वरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च
सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाज्ञादिस्थानत्वप्रतिपा-

दने किंचित्प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वक्ति । तस्माच्च
समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः ।
नीतार्थमन्यत् ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधि- भ्यः ॥ ९ ॥

यद्यपीश्वरादभिन्नो जीवस्थायुपाध्यवच्छेदेन भेदं विव-
क्तिला उधिकरणान्तरारम्भः । स एवेति दुःसंपादमिति
स वाच्यो वेति ईश्वरो वेति संभव(१)माचेणोपन्यासः ।
नहि तस्य गुद्वमुक्तस्यभावस्याविद्याकृतव्युत्थानसंभवः । अत
एव विमर्शावसरे उस्थानुपन्यासः । यद्विद्वादिनिर्वर्तनीय-
मेकस्य पुंसस्योदितं कर्म तस्य पूर्वेद्युरनुष्ठितस्याक्षिति स्मृति-
रिति वक्तव्ये इनुः प्रत्यभिज्ञानद्वचनार्थः । अत एव सोहृ-
मस्तीत्युक्तम् । “पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या इवति”ति ।
अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं
संप्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताया इवति आगच्छति ।
प्रतियोनि योहि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन्
स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्, “त इह
व्याघ्रो वा सिंहो वे”ति । “अथ तत्र सुप्त उच्चिष्ठती”ति । यो
हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तरउच्चिष्ठति । शरीरान्तरग-
तस्तु सुप्तजीवसंबन्धिनि शरीरउच्चिष्ठति । ततस्य न श-
रीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । “अपि च न जीवो
नाम परस्मादन्य” इति । यथा घटाकाशो नाम न पर-

(१) संभावनामविजेति—पा० २ ।

माकाशादन्यः । अथ चान्यइव यावद्विषयनुवर्तते । न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाद्यनिर्वचनोयाविद्योपधानभेदोपाधिकञ्चितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते तदुपाध्युद्धवाभिभवाभ्यां चोद्धृतद्वाभिभृतइव प्रतीयते । ततस्य सुषुप्तादावपि अभिभृतइव जाग्रदवस्थादिष्पूद्धृतइव तस्य चाविद्यातदासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवह्वतः सुविवेचतया तदुपहितोजीवः सुविवेच इति ॥

मुग्धेर्घसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

विशेषविज्ञानाभावामूर्च्छा जागरस्त्रावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छासवेपथुप्रभृतयस्तु सुप्तरवान्तरप्रभेदाः । तद्यथा । कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह्व सुखमहमस्तासं लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चित्पुनर्दुखमस्तासं गुरुणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चैतावता सुषुप्तिर्भिद्यते । तथा विकारान्तरेषि मूर्च्छा न सुषुप्तेभिद्यते । तस्माक्षोकप्रसिद्धभावान्त्रेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम् । एवंप्राप्ते, उच्यते । यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमेन मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् । नहि विशेषविज्ञानसङ्गावसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियव्यापारभावाभावाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदात्कारणभेदाच्च भेदः । अमापनुच्यर्था हि ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्तम् । शरीरत्वागर्था

तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं
तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । मुसल-
संपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य अमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्त-
स्य मुखनेत्रादिविकारलक्षणस्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिल-
क्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य । सुषुप्तस्य त्वान्तरभेदेपि निमि-
त्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकत्वं तस्मात्सुषुप्तमोहावस्थयोर्ब्रह्मा-
णा संपत्तावपि सुषुप्ते यादशी संपत्तिर्न तादशी मोहदत्य
ईसंपत्तिरक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामध्यत्वम् । यदा चैतदवस्था-
न्तरं तदा भेदात् तत्त्वविलयाय यत्नान्तरमास्थेयम् । अ-
भेदे तु न यत्नान्तरमिति चिन्नाप्रयोजनम् ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं

सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अवान्तरसंगतिमाह । “येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति” ।
यद्यपि तदनन्यत्वमारभणशब्दादिभ्य इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव
ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां बङ्गोनां श्रुतीनां द-
र्शनाङ्गवति पुनर्विचिकित्सातस्तन्निवारणायारभस्तस्य च त-
त्वज्ञानमपवर्गीपयोगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभय-
लिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि सविशेष-
त्वनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं खतोपरं
तु परतः । न च यत्परतस्तदपारमार्थिकम् । नहि चक्षु-
रादीनां खतःप्रमाणभूतानां दोषतो ऽप्रमाण्यमपारमार्थ-
कम् । विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादु-

भयनिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकी-
तिप्राप्ने, उच्यते । न स्थानत उपाधितोषि परस्य ब्रह्मण
उभयचिङ्गत्वसंभवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्यारो-
पितं पारमार्थिकत्वे ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः प-
रिणामो भवेत् । स च प्राक् प्रतिष्ठिस्तत्यारिशेषा-
त्स्फटिकमण्डेरिव स्वभावस्वक्षधवलस्य लाक्षारसावसेकोपाधि-
रूपणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति प-
श्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वाच्छुतीनाम् । सविशे-
षतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुती-
नां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वाद् एकत्वनानात्मयोश्चैकस्मि-
न्नसंभवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्मप्रतिपादनपर्यवसानात् ।
नानात्मस्य प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधि-
गतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाङ्गूयसीभिः
श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च का-
सां चिच्छुतीनामुपासनापरत्वमसति बाधके इन्द्रपराद्वचनात्प्र-
तीयमानमपि गृह्णते । यथा देवतानां विश्ववत्त्वम् । सन्ति
चाच साक्षादैतापवादेनादैतप्रतिपादनपराः श्रतशः श्रुतयः
कासां चिच्छ दैताभिधायनीनां तत्प्रविलयपरत्वम् । तस्मा-
न्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतो इविशेषास्म
सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम् ।
शेषमतिरोहितार्थम् । अत्र के चिह्ने अधिकरणे कल्पय-
न्तीति किं सज्जन्त्वां च प्रकाशलक्षणं च ब्रह्म किं सज्ज-
न्त्वां मेव ब्रह्मोत्त प्रकाशलक्षणमेवेति । तत्र पूर्वपत्तं गृह्णाति ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ २५ ॥

चकारात्पच्च । अवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणिसच्छुतेः । सिद्धान्त-
यंति ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ २६ ॥

प्रकाशमात्रं, नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्त् यथा सर्वगन्धत्वादयोपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्त्वाप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम् । भेदेन स्थानतोपीति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतस्यभेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्थान् । एवं हि तस्यावकाशः स्थाद्यदि काश्चिदुपासनापरतया रूपमाचक्षीरन् काश्चिन्नीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नोरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्थादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यधिकाराभिप्रायम् । अनुबन्धभेदात् भिन्नो इनयोरपि नियोग इति । “कोयं प्रपञ्चप्रविलय” इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष्ठ इवाग्निसंयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वासनवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेतुम् । अपि च प्रक्षादशुकादिभिः पुरुषधौ-

रेयैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्चइति शृण्वं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मातत्त्वज्ञापनपरैरेव वाक्यैब्रह्मातत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः स-मुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि विना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्तस्वात्मज्ञानइति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्तोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मातत्त्वावबोधो न भवति । मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधनपरतामापादयतो विद्यमानत्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन्निति । न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरूपपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चतः । नस्माज्जर्तिलयवाग्वा जुङ्यादितिवद् विधिसरूपा एते आत्मा वा अरे इष्टव्य इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं इष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मातत्त्वं निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित्पुंभवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्तते को नियोज्यस्तस्योक्तिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथायनियोज्यो ब्रह्म-एो ऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणो ऽनन्योप्यविद्यया ऽन्य-इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं(१) पारमार्थिकम-

वगमयतागमेनाविद्याया निरस्तन्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं “जीवोनाम प्रपञ्चपञ्चस्यैवे”ति । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात् ज्ञानस्थानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयं तत्र वरं तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगमनव्यत्वेनोभयवादिसिद्धत्वात् । एवं च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह । “ज्ञेयाभिमुखस्यापो”ति । न च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यद्यन्यथाकारं ज्ञानमन्यथादधीत । न च तच्छक्कं वापि युक्तमित्याह । “न च प्रमाणान्तरेण”ति । किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्थत्वाम्नाये यदभ्युगतं भवद्भिः शास्त्रपर्यालोचनया १-नियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततोद्वार्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्याह । “अथे”ति । दर्शपैर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो १धर्मस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता नहि तदाक्यं तस्य नियोज्यतामाह । अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विधत्ते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुक्ते चेति दुर्बटमिति भावः । “नियोगपरतायां चे”ति । पौर्वपर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोगनिष्ठतेव्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपैर्णमासकर्मणादवापूर्वावान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मणोप्यपूर्वावान्तरव्यापारा-

देव सर्गादिफलवन्मोक्षस्यानन्दहृपफलस्य सिद्धिः । तथा चानिव्यत्वं सानिश्चयत्वं सर्गवद्वेदित्याह । “कर्मफलव-
दि”ति । “अपि च ब्रह्मावाक्येत्वं”ति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चो-
पदेशेषु हि साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमसिद्धं दर्शयैर्ण-
मासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकारांशस्य
साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो

ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

अधिकरणक्षियमाह । “द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे” इति । द्वे
एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतोऽरूपसाधारोपिते द्वे
एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूपते । ने दर्शयति । “मूर्ते चै-
वामूर्ते च” । समुच्चीयमानावधारणम् । अत्र पृथिव्यप्तेजा-
सि चीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्ते मूर्वितावयवमितरे-
तरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणा-
न्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति
यावत् । सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति या-
वत् । गन्धस्तेहोष्णतास्त्रान्योन्यवच्छेद(१)हेतवोऽसाधा-
रणधर्मस्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोबन्नस्य चतुर्विशेष-
ण(२)स्यैष रसः सारो य एष सविता तपति । अथामूर्ते
वायुस्त्रान्तरिक्षं च तद्विद्विः(३) न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतमम-

(१) अन्योन्यं व्यवच्छेद—पा० १ ।

(२) चतुर्विधविशेषण—पा० २ ।

(३) ते द्वे—पा० १ । २ ।

[आ॒पा॒ २ द्वा॑ २२] [५६२] [भामती]

रणधर्मकं मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिहन्यमानमवयवविस्तेषाद्
ध्वंसते न तु तथाभावः संभवत्यमूर्तस्य । एतद्यदेति ग-
च्छति व्याप्रोतीति एतत्यं नित्यपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैत-
स्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष
एतस्मिन् सवित्तमण्डले पुरुषः । करणात्मको हिरण्यगर्भ-
प्राणाद्वयस्यस्य ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता च (१)
साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाधात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्रा-
णान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतत्मर्त्यमेतत्स्थि-
तमेतत्पृथक्स्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथामूर्तं
प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतत्यन्त-
स्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो
योयं दक्षिणेश्वरं पुरुषस्वयस्यैष (२) रसः । लिङ्गस्य हि-
करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमच्युधिष्ठानं श्रुतेर-
धिगतम् । तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोमूर्तमूर्तयोराधात्मि-
काधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः
सत्यदृशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः (३)
पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्तमूर्तवासनाविज्ञान-
मयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तैरादर्श-
यति तद्यथा “माहारजन”मित्यादिना । एतदुक्तं भवति ।
मूर्तमूर्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति ।

(१) नित्यपरोक्षत्वाच—पा० ३ ।

(२) त्यस्य शेष—पा० १ । २ ।

(३) तस्य हैतस्य करणात्मनः—पा० २ । ३ ।

तदेवं निरशेषं सवासनं सत्यरूपमुक्ता यज्ञसत्यस्य सत्य-
मुक्तं ब्रह्म तत्त्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते। यतः सत्यस्य
रूपं निःशेषमुक्तमतोव शिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यानन्तरं
तदुक्तिहेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह । “अथात आदेशः” ।
कथनम् । सत्यसत्यस्य परमात्मनस्तमाह । “नेतिनेति” ।
एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । ननु किमेतावदेवाश्यमुतेतः
परमन्यदप्यस्तोत्यत आह । “नह्येतस्माद्ब्रह्मण” इति । नेत्या-
दिष्टादन्यन्परमस्ति यदादेश्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेश्यं
नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेऽनेतिना यत्पुनिहितं परामृष्टं
तन्निषिध्यते नेत्रा सन्निहितं च मूर्त्मूर्तसवासनं रूपद्व-
यम् । तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म । तत्रेदं विचार्यते । किं
रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत
ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यतइति ।
यद्यपि तेषुतेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं
तदसङ्गावज्ञानं च निन्दितम् । अस्तीत्येवोपलब्ध्य इति
चास्य सत्त्वमवधारितं तथापि सहोधरूपं तद्ब्रह्म सवासन-
मूर्त्मूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशे-
षा मूर्त्मूर्तादयो न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्था-
तुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्यायोगात् (१) । यथाऽः ।

‘निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छश्विषाणवत्’ । इति ।

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोनवस्थाना-
त्मवस्यैवायं निषेधः । अत एव नह्येतस्मादिति नेत्य-

(१) सामान्यस्यायोगात्—पा० २ ।

न्यतरमस्तीति निषेधात्परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्व-
मात्र श्रुतिः । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चोपासनाविधा-
नवन्नेयं, न त्वस्तित्वमेवास्य तत्त्वम् । तत्प्रशंसार्थं चास-
ङ्गावज्ञाननिन्दा । यच्चान्यत्र ब्रह्माखरूपप्रतिपादनं तदपि मू-
र्त्तमूर्त्तरूपप्रतिपादनवन्निषेधार्थमसन्निहितोपि च तत्र नि-
षेधो योग्यत्वात् संभन्तस्थाते । यथाङ्कः ।

‘येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्यास्यापि तेन सः’ । इति ।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । अथ वा
पृथिव्यादिग्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिग्रमाणसिद्धत्वाद्रह्मा-
णस्तु वाङ्मनसागोचरतया (१) सकलग्रमाणांवैरचात् कर-
स्यास्तु निषेध इति विश्ये प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादि-
व्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्रह्मैव प्रतिषेधेन
संबध्यते योग्यत्वात् प्रपञ्चस्तदैपरीत्या, दीप्ता तु तदत्यन्ता-
भावसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथमं पक्षं निराक-
रोति । “न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गा-
दि”ति । अयमभिसंधिः । उपाधयो ह्यमो पृथिव्यादयो
इविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषा अश्वत्वस्य ।
न चोपाधिविगमे उपच्छितस्याभावो इप्रतीतिर्वा नह्युपा-
धीनां दर्पणमणिकपाणादीनामपगमे मुखस्याभावो इप्र-
तीतिर्वा । तस्मादुपाधिनिषेधेषि नोपच्छितस्य शशविषाणा-
यमानता इप्रत्ययो वा । न चेतोति सन्निधानाविशेषात्म-
वस्य प्रतिषेधत्वमिति युक्तम् । नहि भावमनुपश्चित्य ग्र-

(१) स्ववाङ्मनसागोचरतया—पा० ३ ।

तिषेध उपपद्यते किंचिद्दि क्वचिन्निषिध्यते नन्दनाश्रयः
प्रतिषेधः शब्दः प्रतिपत्तं तदिदमुक्तमपरिशिष्यमाणे चान्य-
स्मिन् य इतरः प्रतिषेहुमारभ्यते तस्य प्रतिषेहुमशब्द-
त्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं
पक्षं प्रतिषिधिति । नापि ब्रह्मनिषेध उपपद्यते । युक्तं य-
न्नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वा-
त्रप्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरा-
त् । तस्माच्छब्देन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं तथा च यस्त-
स्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति
कथमस्य निषेधोपि प्रमाणवान् । न च पर्युदासाधिकर-
णपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्खभावे तदनुपपत्तेः ।
न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शब्दः । अशब्द-
श्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धौ उनूद्य ब्रह्म-
णि, प्रतिषिधित इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं
नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । हेत्वन्तरमाह । “ब्रह्म
ते ब्रवाणो”ति । “उपक्रमविरोधादि”ति । उपक्रमपराम-
र्शीपसंचारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मप-
रत्वमुपपादितं प्रथमेधाये । न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरत-
रस्थेन प्रतिषेधेनैषां संबन्धः संभवति । यद्य वाङ्मनसा-
तीततया ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति
तचाह । “वाङ्मनसातीतत्वमपो”ति । प्रतिपादयन्ति वेदा-
न्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्प्रतिपाद-
नम् अनपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोज-

नमित्युक्तं प्रश्नात्मनाद्वि पद्मस्थेति न्यायात् । न सादेदाम्नवाचा
मनसि सन्निधानाद्वाणो वाञ्छनसातीतत्वे नाड्जसम-
पि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एषः । यथा गवादयो वि-
षयाः साक्षाच्छृङ्गग्राहिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैव
ब्रह्म । यथाऽऽः ।

भेदप्रपञ्चविलयदारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आ-
ह । “तद्वि प्रकृतं प्रपञ्चितं चे”ति । प्रधानं प्रकृतं प्र-
पञ्चस्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य पष्ठग्रन्ततया प्रपञ्चावच्छे-
दकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः । “ततोन्यद्वीतो”ति । नेति ने-
तीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति । नन्निवर्चनम् । नच्छे-
तस्मादित्यस्य यदा नद्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाद्वाणो-
न्यत्यरमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्वृह्मौव
ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु नद्येतस्मादिति सर्वना-
म्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्च-
प्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्त्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भाव-
रूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते कस्मादित्यत आह । “ततो ब्रवीति
च भूय” इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्नादपि ब्रवीति ।
अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्वाचष्टे
श्रुतिः ‘प्राणा वै सत्यमि’ति । माहारजनाद्युपमितं (१) लिङ्ग-
मुपलक्ष्यति । तत्खलु सत्यमितरापेक्षया तस्मापि परं सत्यं
ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्ताद्वीति तस्मान्न प्र-

पञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरूपमिति । तदेवं पूर्व-
स्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मि-
स्तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषमति-
रोच्चितार्थम् ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥२७॥

अनेनाच्छिष्ठपेणाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन
विषयभेदाङ्गेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदो-
पलभ्वेरविरोधः । विरुद्धमिति हि नः क्व संप्रत्ययो न
यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगमतश्च प्रमाणादेकगोचरावपि भे-
दाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमावद्धतः सवित्रप्रकाशयोरिव
प्रत्यक्षात्प्रमाणाङ्गेदाभेदाविति । प्रकारान्तरेण भेदाभेदयो-
रविरोधमाच्च ।

प्रकाशाश्रयवदा तेजस्त्वात् ॥२८॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य खमतमाच्च ।

पूर्ववदा ॥२९॥

अयमभिसंधिः । यस्य मतं वस्तुनो ऽच्छित्वेनाभेदः कुण्ड-
लत्वेन भेद इति । स एवं श्रुताणः प्रष्टव्यो जायते किम-
च्छित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति । यदि भि-
न्ने अच्छित्वकुण्डलत्वे (१) भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तु-
नस्ताभ्यां भेदाभेदौ नद्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विज्ञमभिन्ने वा
भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुबो न भिन्नेते
अच्छित्वकुण्डलत्वे तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्त-

(१) अहिकुण्डले इत्यधिकं २ पुस्तके ।

[अः३ पा.२ छ.२८] [५६८] [भास्ती]

योर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वेषि सदानुभू-
यमानत्वाङ्गेदभेदयोरविरोधः । स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे
क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत । न च सदानुभूयमानं वि-
चारासङ्घं भाविकं भवितुमर्चति । देहात्मभावस्थापि सर्व-
दानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतदसाभिः
प्रथमस्त्रैति नेत्रं प्रपञ्चितम् । तस्मादनाद्यविद्याविक्री-
डितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्था च तत्व-
ज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गस्त्रिहिः । तात्त्विकले त्वस्य न
ज्ञानान्निवृत्तिसंभवः । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनम-
स्ति । यथाच्च श्रुतिः । ‘तमेव विदित्वातिर्थ्येत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यते इयनायेति । शेषमतिरोचितार्थम् ॥

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यप-

देशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्रह्माव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं
तथापि सेवादिश्रुतीनामापाततस्त्रिरोधदर्शनात् तत्प्रतिस-
माधानार्थमव्याप्तमारम्भः । “जाङ्गलं” स्थलम् । प्रकाशवदनन्तव-
ज्ज्योतिष्यादायतनवदिति (१) पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पा-
दानामर्हान्यष्टौ शप्ताः । तेषावस्य ब्रह्मण इत्यैश्च ब्रह्म ।
घोडश कलास्येति घोडशकलम् । तद्यथा प्राचीप्रतीचीदशि-
णोदीचीति चतस्रः कला अवयवाद्व कलाः स प्रकाशवा-
न्नाम प्रथमः पादः । एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो
भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः

(१) प्रकाशवाननन्तवान् ज्योतिष्यानायतनवानिति—पा० १ ।

समुद्र इति चतुर्थः कला एव द्वितीयः पादो उनन्तवाज्ञाम
 सोयमनन्तवत्वेन गुणेनोपास्यमानोनन्तत्वमुपासकस्यावह-
 तीति अनन्तवान्यादः । अथाग्निः द्वर्यस्त्रमा विद्युदिति च-
 तुर्थः कलाः स ज्योतिष्वाज्ञाम पादस्त्रूतीयस्तदुपासनाज्यो-
 तिष्वान्-भवतीति ज्योतिष्वान् पादः । अथ ग्राणश्चक्षुः श्रो-
 त्रं वागिति चतुर्थः कलाश्वतुर्थः पादः आयतनवाज्ञामै-
 ते ग्राणादयो हि गम्भादिविषया मन आयतनमाश्रित्य
 भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवाज्ञाम पादः । तदेवं चतुर्थ्या-
 द्रह्माष्टशफँ षोडशकलमुनिषितं श्रुत्या । अनस्ततो ब्रह्मणः
 परमन्यदस्ति । स्यादेतत् । अस्ति चेत्परिसंख्यायोच्यता-
 मेतावदित्यत आहौ “मितमस्तीति” प्रमाणसिद्धम् । न
 लेतावदित्यर्थो भेदव्यपदेशस्त्र चिप्रकारः । आधारतस्याति-
 देशतस्यावधितस्य ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

जगनस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं च सेतुसामान्यम् ।
 यथा हि तन्तवः पटं विधारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मा-
 पि जगदिधारयति तदुपपादकत्वात् । तन्मर्यादानां च वि-
 धारकं ब्रह्म इतरथा उत्तिचपलस्यलबलवत्क्षोलमालाकलि-
 लो जलनिधिरिलापरिमण्डलमवगिलेत् । वडवानलो वा
 विशूर्जितञ्चालाजटिलो जगद्वस्त्रसाङ्घावयेत् । पवनः
 प्रचण्डो वा उकाण्डमेव ब्रह्माण्डं विघटयेदिति । तथा च
 श्रुतिः । भीषासादानः पवने इत्यादिका । मनसो ब्रह्म-
 प्रतीकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्ग्राणश्चक्षुः श्रोत्रमि-

ति चत्वारः पादाः । मनो हि वक्तव्यप्रात्वदृष्टव्यशोत्वान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसाधारणतया मनसः पादास्तदिदमध्यात्मम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नमस उदरइव गोः पादा विज्ञा उपलक्ष्यन्तइति पादाः । तदिदमधिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निर्दर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निर्दर्शनमित्याह । “अथ वा पादवदिति” । “तद्वदि” तिइच्छापि मन्द्वुह्नीनामाध्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

बुद्धाद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जाग्रत्स्वप्नयोर्बिशेषविज्ञानस्योपाध्युपश्मे उभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति । तथा भेदव्यपदेशोपि चिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा सौधजालमार्गनिवेशिन्यः सविठभासो जालमार्गोपाधिभेदाङ्गिका भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमण्डलेनैकीभवन्त्यतस्तेन संबन्धन्तइव एवमिच्छापीति । स्यादेतत् । एकीभावः कस्तादिच्च संबन्धः कर्यं चिद्वाख्यायते न मुख्य एवेतेतत्पुत्रेण परिहरति ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

ख(१)मपीत इति हि खरूपसंबन्धं ब्रूते । खभावस्थेदनेन संबन्धत्वेन खृष्टस्ततः खाभाविकसादात्याक्षातिरिच्छतइति तर्कपादउपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि चिविधो

नान्याद्वशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाव्येण व्याख्यातम् ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दा-

दिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मादैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्र-
ह्मणा स्वरूपेण रूपवत्वं सिध्यतीत्यत आह । “अनेन
सेत्वादिनिराकरणेन” परचेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्र-
यणेन च स्वसांधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं
भवति । अद्वैते सिद्धे सर्वोयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभा-
सो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसंबन्धाद्वह्मा सर्वगतमिति
सिद्धम् ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुन ईश्वरत्वं कुनश्च फलचेतुत्व-
मपीत्यत आह । “तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या”मिति ।
नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्यैतच्चिन्त्यते किंतु साव्यवहा-
रिकमेतच्च तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्षाणैरसाभिरूपपा-
दितम् । इष्टं फलं स्वर्गः । यथाऽऽः ।

‘यन्म दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्यदम्’ ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र

तावत्तातिपाद्यते । फलमत ईश्वराकर्मभिराराधिताङ्गवितुम-
हृति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान् भवतीत्यत आह । “क-
र्मणस्वनश्चिनाशिनः प्रत्यश्चिनाशिन” इति । चोदयति ।
“स्यादेतत् कर्म विनश्य”दिति । उपात्तमपि फलं भोक्तुमयो-
ग्यत्वादा कर्मान्तरप्रतिबन्धादा न भुज्यतेऽत्यर्थः । परिह-
रति । “तदपि न परिशुद्धती” ति । नहि स्वर्ग आत्मा-
नं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किं तु भोग्यो उस्माकं
भवत्यति । तेन यादशमेभिः काम्यते तादश(१)स्य फलत्वमि-
ति भोग्यत्वमेव सुफलमिति । न च तादशं कर्मानन्तर-
मिति कथं फलं सदपि स्वरूपेण । अपि च स्वर्गनरकौ
तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्ना-
वश्यं भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शश-
शृङ्खलन् स्त इति निश्चयते । चोदयति । “अथोच्येत
मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाङ्गवे”दिति ।
परिहरति । “तदपि ने”ति । यद्यदचेतनं तत्त्वस्वर्वं चेतना-
धिष्ठितं प्रवर्ततेऽति प्रत्यक्षागमाभ्यामवधारितम् । तस्माद-
पूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्ततव्यं नान्यथेत्यर्थः ।
न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह । “तदस्ति चे”ति ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९॥

“अन्नादो” उन्नप्रदः । सिद्धान्तेनोपकम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह । “शूयते ताव”दिति । ननु स्वर्गकामो यजे-

(१) तादृशमस्येति—पा० २ ।

तेत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति ।
 तथा हि । यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता भावना
 तथापि तएव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साधस्वभावा अव-
 गम्यन्तद्विति न साधान्तरमपेषान्तद्विति न स्वर्गेण साधा-
 न्तरेण संबन्धुमर्हन्ति । अथापि तदतिरेकिणी भावनास्ति
 तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं
 धात्वर्थमपहाय न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गा-
 दि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन्वाक्ये साध्य-
 द्वयसंबन्धसंभवः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो
 वस्तुतस्य पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साशाह्वात्वर्थ एव साध्यो
 न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्तत्वात् । स्वर्गादेस्तु नाम-
 पदाभिधेयतया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति
 भूतं भव्यायोपदिश्यतद्विति न्यायात्साधनतया गुणत्वेनाभि-
 संबन्धः । तथा च पारमर्थं हृत्रम् । ‘द्रव्याणां कर्मसंयो-
 गे गुणत्वेनाभिसंबन्ध’ इति । तथा च कर्मणो यागादेवुः-
 खत्वेन पुरुषेणासमीच्छितत्वात् समीच्छितस्य च स्वर्गादे-
 रसाध्यत्वात् यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां
 न पुरुष ईष्टे ‘अनीश्वानश्च न तेषु संभवत्यधिकारीत्य-
 धिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाम्नायस्य
 निर्मृद्यनिखिलदुखानुषङ्गनित्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रप-
 रक्तविलयनद्वारेण । तथा हि । सर्वत्रैवाम्नाये का चिक्कस्य
 चिङ्गेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यज्ञेतेति
 शरीरात्मभावप्रविलयः । इदं स्वत्वापाततो देहातिरिक्त

आमुक्तिकफलोपभोगसमर्थाधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योक्तेन क्रमेण निराकरणाद् असतोपि प्रतीयमानस्य विचारासङ्ख्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तथपरेण क्रियते । गोदोऽनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्राप्यापाततो^(१) इधिक्ताधिकारावगमादधिकारभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साशादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि चाच्यानि सांख्यहेत्या यजेत् ग्रामकाम इत्यादीनि न सांख्यहेत्यादिप्रवृत्तिपराण्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिद्वयोपायप्रतिषेधार्थानि । यथा विषं भुड्ल्ल मा इत्यगृहे भुड्ल्ल इति । तथा च रागाद्यात्मिन्प्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते रागनिवन्धनां तृपायोपदेशदारेण प्रवृत्तिमनुजानतो^(२) रागसंवर्द्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्मफलसंबन्धस्याप्रमाणिकत्वादनादिविचित्राविद्यासचकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोन्पत्तिरिति । कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । नह्य योः प्रवर्तयति स सर्वोधिकृतमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्षुराह । “तत्र च विधिश्चुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः खर्गस्योत्पादक इति गम्यते” । अन्यथा ज्ञाननुष्ठो-ढको याग आपद्येत । अयमभिसंधिः । उपदेशो हि विधिः । यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशस्य नि-

(१) आपाततद्विती नाहित ।

(२) अनुजानतः शास्त्रस्येत—पा० १ ।

योज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तदथा
इरोग्यकामो जीर्णे भुज्जीत । एष सुपन्था गच्छतु भ-
वाननेनेति । न त्वाज्ञादिरिव नियोक्तुप्रयोजनस्तत्राभिप्रा-
यस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेये^(१) इसंभवात् । अस्य
चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्टाचपेक्षिता-
नुकूलव्यापारगोचरत्वमस्याभिरूपपादितं न्यायकर्णिकायाम् ।
तथा च खर्गकामो यजेतेत्यादिषु खर्गकामादेः समीद्वितो-
पाया गम्यन्ते यागादयः । इतरथा तु न साधयितारम-
नुगच्छेयुः । तदुक्तमृषिणा । असाधकं तु तादर्थादिति ।
अनुष्टाचपेक्षितोपायतारच्छितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादी-
नामसाधकं कर्म यागादि स्थानं साधयितारं नाधिगच्छे-
दित्यर्थः । न चैते साक्षात्कावनाभाव्या अपि कर्त्तपेक्षित-
साधनताविध्युपच्छितमर्यादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति ।
येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः ।
दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीद्वानास्यदत्वात् । खर्गादीनां तु
भावनापूर्वरूपकामनोपधानात्म । प्रीत्यात्मकत्वात् । ना-
मपदाभिषेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनोद्देश्यता-
लक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च
यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फल-
साध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसंभवात् भाव-
नाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणोप्यविरोधात् ।
अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परम्पादेरपि छिदादिषु तथा-

(१) वैदे इति १ अधिकम् ।

भावात् फलस्य साक्षाङ्गावनाव्यप्यत्वविरच्छणोपि तदुद्देश्यत-
या सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् खर्गसाधने यागादौ ख-
र्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्नार्थविषयाः
सांग्रहणादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका वा भ-
वितुमर्हन्ति । न चाधिकाराभावे देवात्मप्रविलयो वाधि-
कारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः
प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वं खरस्तः प्रतो-
यमानेर्थे वाक्यस्य तादर्थे संभवति न संपातायातपरत्व-
मुचितम् । न चैतावता शाखत्वव्याघातः । तस्य खर्गाद्यपा-
यशासनेपि शाखत्वोपपत्तेः । पुरुषश्रेयोभिधायकत्वं हि
शाखत्वं सरागवीतरागपुरुषश्रेयोभिधायकत्वेन सर्वपरिष-
दतया न तत्त्वव्याघातः । तस्मादिधिविषयभावोपगमाद्
यागः खर्गस्त्रोत्पादक इति सिद्धम् । ‘कर्मणो वा का
चिदवस्थे’ ति । कर्मणोवान्तरव्यापारः । एतदुत्तं भवति ।
कर्मणो हि फलं प्रति तत्वाधनत्वं श्रुतं तन्निर्वाहयितं
तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्येव
व्यापारो नासतीति युक्तम् । असत्स्वप्याग्नेयादिषु तदुत्प-
त्थपूर्वाणां परमापूर्वे जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात् ।
असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन(१) पुष्टौ कर्तव्यायामन्तरा
तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारत्वात् । तस्मात्कर्मकार्य-
मपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् ।
यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किं चित्कल्प्यते त-

दा फलस्य वा पूर्वावस्था । “अविचित्रस्य कारणस्येति” ।
यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । कर्मभिर्वा गुभाशुभैः (१)
कार्यद्वैधोन्यादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशा-

त् ॥ ४२ ॥

दृष्टानुसारिणी चि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु
मृत्यिएडणडादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठितः कुम्भाद्यारम्भाय
विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वव्यभि-
चारस्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिर्दर्शनत्वानुपप-
त्तेः । तस्माद्चेतनं कर्म वा उपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं
स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितमुक्तव्वते । न च चैतन्यमात्रं कर्म
स्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते ये-
न तद्विहितक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाव्येत, त-
स्मात् तत्त्वासादाद्वालगोपुरतोरणाद्युपजननिर्दर्शनसहस्रैः
सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानाद्चेतनानां कार्यारम्भ-
(२)कल्पमिति तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रु-
तिसम्मतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्विमित्यपि श्व-
ष्टं निरटङ्कं देवताधिकरणे । लौकिकश्वेश्वरो दानपरि-
चरणप्रणामाच्छलिकरणस्तुतिमयोभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभि-
राराधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति वि-
रोधतस्यापक्रियाभिर्विरोधकायाद्वितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदित्थ

(१) शुभशुभैः पक्षपतितयेति—पा० १ ।

(२) कार्यारम्भश्चित—पा० १ । २ ।

केवलं कर्म वा ॐ वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रद्वत्इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रद्वत्इति कल्पते दृष्टविरोधादेवमिहापोति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रद्वत्इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाद्य कल्पते । तस्मादृष्टानुग्रहाय यागादिभिरपि देवताप्रसन्निरुद्धाद्यते । तथा च देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरूपतत्त्वे छतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्थायिनोऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसुवानादेवता देषपश्चपातवतीति युज्यते । नहि राजा साधुकारिणमनुगृह्णन्निगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तददलौकिकोपीश्वरः । यथा च परमापूर्वं कर्तव्ये उत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधने ऽङ्गाराधनानामुत्यच्याराधनानां चोपयोगः । स्वाम्याराधनद्वयतद्मात्यतद्यायिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादृष्टाविरोधेन देवताराधनात्पलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशस्य श्रौतः स्मातेष्व व्याख्यातः । ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांबभूवः । तेभ्यो व्यावहारिक्यामोश्चित्तिश्चित्व्यविभागावस्थामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥

इति श्रीवाचस्यनिमिश्विरच्चिते भाष्यविभागे भास्ती

द्वनीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशे- षात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गतिमाह । “व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण्” इति । निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आश्विपति । “ननु विज्ञेयं ब्रह्मो”ति । सावयवस्य द्व्यवयवानां भेदान्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाङ्गिद्येरन्तिवयवयवाब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नानास्त्रभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद् भिज्ञानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरसमिति । “घनं” कठिनम् । नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टयथा सोमशर्मैकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता दिजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तं“मेकरूपत्वाच्च” । एकस्मिन् गोचरे संभवन्ति ब्रह्मनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराराणीत्युक्तम् । “अनेकरूपाणि” । रूपमाकारः । समाधत्ते । “उच्यते । सगुणेति” । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिफला विषयभेदाङ्गिद्यन्तर्वर्थः । तत उपपञ्चो विमर्श इत्याह । “तेष्वेषा चिन्ता” । पूर्वपद्धं गृह्णाति । “तत्रे”ति । “नाम्नस्ताव”दिति । अस्त्वयैष ज्यौति(१)रेतेन सहस्रदशिणेन यजेतेति । तत्र संशयः । किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्ठोमानुवादेन सहस्रदशिणालक्षणगुणविधानस् उत्तैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति ।

ते । किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत्कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयतइति । किं तावत्प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । न चोत्यतिशिष्टामिश्वागुणावरोधान्तत्र वाजिनमलब्धावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिश्वावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणात्मेन नामिश्वायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविश्येत् । न च वैश्वदेवोत्यत्र औत्रामिश्वासंबन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसंबन्धात् वाक्यगम्याद्वच्चवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेशप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविश्वेषात् । नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिश्वापदानपेशामामिश्वामध्यवस्थामः । अस्तु वा औतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमन्नमामिश्वा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वेदेवशब्दाद्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तेनैवोद्देशे देवतात्मन शब्दान्तरेण । अन्यथा ऽर्थेकत्वेन ह्यर्यादित्यपदयोः ह्यर्यादित्यचर्वरेकदैवत्यप्रसङ्गात् । तथापि वाजिन्नीतिः सर्वनामार्थे स्मरणात् संनिहितस्य च सर्वनामार्थत्वादिश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन संनिधापनान्तपदपुरःसरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाया(१) न तु ह्यर्यादित्यपदवत्क्षतन्त्रास्थात्

(१) उपस्थाप्यन्तश्चति १ उपस्थाप्येरन्तिः—पा० २ ।

च तदुपलशणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतां-
मुपलक्षयतीति न शब्दान्तरादेवताभेदस्तत्त्वामिक्षासंबन्धो-
पजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधोयमानं नामिक्षया बाध्यते
किं तु तया सह समुच्चीयतइति न कर्मान्तरमपि तु
वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयतइति प्राप्ते । उच्यते ।
स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्वितश्रुत्यामिक्षा नोचेत ।
तद्वितस्य त्वस्येति सर्वनामार्थं स्मरणात् सन्निहितस्य च वि-
शेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्वितस्यापि वृत्तिः । न
तु विश्वेषु देवेषु न तत्संबन्धेनापि तत्संबन्धिमात्रे । नन्वेव
सति कस्मादैश्वदेवीशब्दमात्रा(१)देव नामिक्षां प्रतीमः कि-
मिति चामिक्षापदमपेक्षामहे । तद्वितान्तस्य पदस्याभिधाना-
पर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्त्वर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिता-
भिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुमिदं तु संनिहित-
विशेषाभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं संनिधापकमामिक्षा-
पदमपेक्षतइति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रस-
ङ्गः । कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतस्य सत्यामपि पदान्तरा-
पेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्त्वमाणभूतप्रथमभा-
विपदावगम्यत्वात् श्रौतं बलीयस्तु । यत्तु पर्यवसिताभि-
धानपदाभिहितपदार्थावगमगम्यं तत्तच्चरमप्रतीतिवाक्यगम्यं
दुर्बलं चेति तद्वितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्व-
कर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससंबन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । एवं
च सति नित्यवद्वगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद-

(१) शब्दश्वरणमात्रादिति—पा० १।२।

व्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्यन्ति । न चाङ्गत्वे निरु-
द्धवादनपेत्तवृत्ति वाजिपदं कथं चिद्यौगिकं सापेत्तवृत्ति
विष्वेदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवोपदादामित्ताद्रव्यं प्रत्युपसर्जनी-
भूतामवगतामुपलक्ष्यन्ति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः
प्रधानं च प्रकृतमुच्चते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च वि-
धिकल्पनागौरवे ऽभ्युपेतव्यएव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्-
स्मादयेत्त एवं पूर्वकर्मसंभविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि
पञ्चाश्रिविद्यायाः षडश्रिविद्या भिन्ना एवं प्राणसंवादेषूना-
धिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोपि कर्म-
भेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि । कांरोरोवाक्यान्य-
धीयानास्तैत्तिरोया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये ।
तथाश्रिमधीयानाः के चिदुपाध्यायस्यादकुम्भमाहरन्ति ना-
हरन्त्यन्ये । तथाङ्गमधीयानाः के चिदश्वस्य घासमानय-
न्ति नानयन्त्यन्ये । के चित्ताचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न
च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्ष-
न्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोवगम्यते भिन्नानि
तासुतासु शाखासु कर्माणोति । अस्तु प्रस्तुते किमाया-
तमित्यत आह । “अस्ति चाचे”ति । अन्येषां शखिनां
नास्तीति शेषः । “एवं पुनरुत्तादयोपि”ति । समिधो यज-
तीत्यादिषु पञ्चक्रांतेभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका
कर्मभावना किं वा पञ्चैति । किं तावत्राप्तं, धात्वर्थानु-
वन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्वात्वर्थस्य
च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथम-

भाविना वाक्येन विच्छिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरित-
नैर्वाक्यैरनूद्यते । न च प्रयोजनभावाद्वाहननुवादः प्रमाणसि-
हस्याप्रयोजनस्थानन् योज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वक-
ल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तउच्यते । परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्या-
नीति सर्वाण्येव प्राथम्याह्वाण्यपि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्र-
मेणाधीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः । परस्प-
रापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्या-
भावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोनुवादः । कथं चि-
दिपरिवृत्तिमात्रं स्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवाद-
सामर्थ्याभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने वि-
धिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मनुवादापेक्षा-
यां विपरिवृत्तेरूपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधि-
परे वाक्ये विपरिवृत्तपेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विच्छित-
स्य होमस्य विपरिवर्तमानस्थानुवादः । न चाच गुणाङ्गे-
दः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् ।
अगृह्यमाणविशेषतया च किं वचनविच्छितं किं कर्मनु-
वादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते । न चापूर्वं
नाम ज्योतिरादिविधानासंबन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्व-
बुद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वसात् संज्ञातो व्यवच्छि-
न्द्यात् । किं तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरणेनावगताः
समिदादयस्तद्भावात् कर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना अख्यात-
स्थानुवादत्वे उनुवादा विधित्वे विधयी न तु स्वातन्त्र्येण कस्य

चिदीश्वते । तस्मात्सरसिहाप्रापकर्मविधिपरत्वात् कर्म-
एयमध्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनां भिन-
त्ति यथा तथा शाखान्तरविच्छिता अपि विद्याः शाखान्त-
रविच्छिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति । अशक्तेश्च । न-
द्योः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंचर्तुं श-
क्तोति सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंचारे उध्यय-
नविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशाखं भेदे दृपासनानां नायं
दोषः । समाप्तिभेदाच्च(१) । केषां चित् शाखिनामोकारसा-
र्वात्म्यकथने समाप्तिः । केषां चिदन्यत्र तस्मादप्युपासना-
भेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाच्च । नैतदचीर्णव्रतो
उधीतइति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । क
चिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते । तस्मादुपासना-
भेद इति । अत्र सिहान्तमाच्च । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदना-
द्यविशेषात् । तद्वाचष्टे । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्त-
प्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्त-
रेष्वपीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात् आदिशब्देन संयोगरू-
पाख्याः संगृह्यन्ते । अत्र च चोदनाद्यविशेषात् चोदना पुरुषप्रथ-
लः । स च्च पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्पयं होमादिधा-
त्वर्थावच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यासेचना-
दिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रथलः स एव शाखान्तरे यथैवमि-
हापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रथलः स एव

(१) भेदाच्च भेद इति—पा० १।

शाखान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्चेष्ठभवनलक्षणः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्त्रा शाखायां इव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्चेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति । “कं चिदिशेष”मिति । युक्तं यदशीषोमीयस्योत्पन्नस्य पश्चादेकादशकपालत्वादिसंबन्धेयभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्वं त्वंग्रिषुत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूचकारः । “भेदान्वेति चे”दिति । परिहारः रूपावयवः । “न एकस्यामपीति” । पञ्चैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठस्त्वयिः संपद्मितिरेकायानूद्यते न तु विधीयन्ते वैश्वदेव्यां दृत्यज्ञौ गुणो विधीयतइति भवतु (१) भेदः । अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोयिः प्रद्यत एव । अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं माच भूच्छान्दोग्यानां (२) तथापि पञ्चत्वसंख्याया अविधानान्वोत्पत्तिशिष्टत्वं संख्यायाः किं दृत्पञ्चेष्वग्निषु प्रचयशिष्टा संख्या इनूद्यते सांपादिकानग्नीनवक्षेत्रं तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुत्पत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिग्रहणवद्विकल्पसंभवाद् न शाखान्तरे ज्ञानभेदः । उ-

(१) भवतीति—पा० २ ।

(२) छन्दोग्यानामिति—पा० ३ ।

[अ.३ पा.३ सू.१]

[५८]

[भासी]

त्यज्जिशिष्टत्वे ऽस्ति प्राणसंवादाद्योपि भवन्ति प्रत्यभि�-
ज्ञानादभिज्ञास्तात्तुतात् शाखाखिति ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे नहि समाचारे
ऽधिकाराच्च सववच्च तन्त्रियमः ॥ ३ ॥

यैरार्थर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शि-
रोब्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तव्यन्वोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा ।
अन्येषां तु क्वान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोब्रतानां
फलदेत्यार्थवणग्रन्थाध्ययनसंबन्धादवगम्यते । तत्संबन्धस्य वे-
दवते(१)नेति नैतदचीर्णब्रतो ऽधीतइति समाज्ञानादवग-
म्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेयेता-
मिति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना ऽध्ययनसंबन्धाविरोधा-
यार्थर्वविच्छिन्नैव विद्योच्यतइति । सवा होमाः सप्त सौ-
र्यादयः(२) गतौदनान्ता आर्थर्वणिकानां तएकस्मिन्नेवार्थर्व-
णिके ऽग्नौ क्रियन्ते न चेतायाः(३) विद्यैकत्वम् ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । यत्रापि सगुण-
ब्रह्मविद्यानां न साक्षादेद एकत्वमाच्च तासामपि तत्प्राय-
पठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव तथाच्चायप्राये-
लिखितं इद्वा भवेद्यमन्य इति बुद्धिरिति । यत्र काठका-
दिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पै-

(१) वेदवत्तत्वेनेति—पा० १ । ३ ।

(२) सूर्यादयइति—पा० २ । ३ ।

(३) चेताप्राप्तिः—पा० १ ।

रुपेयः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखानां
न दृपासनानाम् । न ज्ञेताः कठादिभिः प्रोक्ताः । न च
कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च क-
ठप्रोक्ततानिमित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथं
चिक्षणयोपासनात् प्रवृत्तौ रुभवन्यामुपासनाभिधानम-
प्यासां शक्यं कल्पयितुम् । न च तद्वेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेद-
प्रयोजकौ मा भूद्यथाख्यमासामभेदाज्ञानानामेकशाखाग-
तानामैक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्वैताः समाख्याः (१)
कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासी-
दिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्माच्च समाख्यातो
भेदः । अभ्यासोपि नाच भेदको युक्तं यदेकशाखागतो
यजत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति तत्र हि विधित्व-
मौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनमप्वृत्तप्रवर्त्तनं च (२) कुप्येयाताम् ।
शाखान्तरे त्वधेष्टपुरुषभेदादेकत्वेषि नौत्सर्गिकविधित्वव्या-
कोप इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायोऽधेत-
व्य इति स्वशाखायामध्यननियमः । ततश्च शाखान्तरीया-
नर्थानन्येभ्यस्तद्विधेभ्योऽधिगम्योपसंचरिष्यति । समाप्ति-
स्यैकस्त्रिविनि तत्संबन्धिनि समाप्ते तस्य व्यपदिश्यते । यथा-
ऽऽधर्यवे कर्मणि ज्योनिष्ठोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति ज्यो-
तिष्ठोमः समाप्त इति । तस्मात्समाप्तिभेदोपि न साधन-
मुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनाद्यविशेषा-
त्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्मणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(१) समाख्याइति—पा १ । ३ ।

(२) चान्यथेति—पा० १ ।

कं चिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।

वद्यमाणार्थसिद्धार्थमर्थमाह स्म खचक्षत् ॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थ(१) खचम् ।

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने

च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते । भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं त-
थापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते
तस्मिन्नुपसंचारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो या-
वन्मात्रमङ्गजातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोप-
कारसिद्धेरधिकारानपेशणाद् अपेक्षणे चाधिकमपि तत्र वि-
धीयेत न च विहितं तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्ग-
वद्विहितमपि अशक्तौ यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्र(२)-
जन्येनोपकारणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव
भविष्यतीति । एवं प्राप्ते उच्यते । सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते
गृह्मेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते । नर्व्व तदेव
कर्म सत्तदङ्गमपेशते नापेशते चेति युज्यते नैमित्तिके तु
निमित्तानुरोधादवद्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंचारस्य सदातनत्वा-
संभवादुपकारावच्छेदः कल्पयते । प्रकृतोपकारपिण्डे चोद-
कप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृह्मेधीयेष्युपकारावच्छेदः
स्यादित्त तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते ने-
तराणि परिनंचष्टे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आ-

(१) सिद्ध्यर्थमिति—पा० १ ।

(२) तावन्मात्राङ्गजन्येति—पा० १ ।

ज्यभागवत्तन्माचविधानम् । तस्मात्तत्वेन कर्मणा सर्वाङ्गसङ्गमं
चौत्सर्गिकोऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्तं इति ॥
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेष-

पात् ॥ ६ ॥

इया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्वासुराश्व ततः कानी-
यसा एव देवा ज्यायसा असुराः शास्त्रजन्यया सात्विक्या
बुद्ध्या संपन्ना देवास्ते ह्य दोव्यन्तद्विति देवाः शास्त्रयुक्त्य-
परिकसिपतमतयः । तामसशृज्जिप्रधाना असुरा असुभिः प्रा-
णैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु रमन्तदत्यसुरा अत्
एवते ज्यायांसो यतोऽमो तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु
देवाः । अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः
सात्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदा चित् । कदा
चित्तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्विक्या वृत्तेः सेयं स्यद्वा ।
ते ह्य देवा ऊचुः । हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम अ-
सुरान् जयमास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसाम-
भक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति । ते ह्य वाचमूर्चुरित्यादिना
संदर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविरुद्धतया नि-
न्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्यं
मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवतो देवतामूर्चुख्यन्त उद्गायेति ।
तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उदगायत् ते सुरा विदुर-
नेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येष्टतोति । तमभि-
द्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन्तसुराः । यथास्मानमृत्वा प्राप्य मृद्धा
लोष्टो वा विध्वंसतएवं विध्वंसमाना विष्वच्चोऽसुरा वि-

नेष्ठुः । तदेतत्संक्षिप्याह । “वाजसनेयक” इति ।
 तथा क्वान्दोग्ये प्येतदुक्तमित्याह । “तथाक्षान्दोग्येपो” ति ।
 विषयं दर्शयित्वा विमृशति “तत्र संशश” इति पूर्वपञ्चं गृ-
 ल्लाति “विद्यैकत्वमिति” पूर्वपञ्चमाश्चिपति “ननु न युक्त-
 मिति” एकत्रोङ्गाटत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोङ्गानत्वेन क्रि-
 याकर्त्त्वे च स्फटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते “नैष दोष”-
 इति । बङ्गतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किंचल्ल-
 ण्या नेतव्यम् न कैवलं शाखान्तरे । एकसामप्यशाखाण्या
 दृष्टमेतत्र च तत्र विद्याभेद इत्याह । “वाजसनेयकेषि
 च” ति । बङ्गतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि
 उङ्गीशावयवेन उङ्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपञ्चः ।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वा-

दिवत् ॥ ७ ॥

बङ्गतरप्रत्यभिज्ञानेषि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहा-
 रर्वणनादेकसिन्चाक्ये तस्यैव चोङ्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात्
 लक्षणाणां च क्वान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाहृ विद्या-
 भेद इति राहान्तः । झंकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादि
 गुणोपव्याख्यानमोङ्गारस्य । तथाहि । भूतपृथिव्योषधिपुरुष-
 वाक्कृकसाम्नां पूर्वस्थोत्तरमुक्तरं रसतया सारतयोक्तं । तेषां
 सर्वेषां रसतम चोकार उक्तः क्वान्दोग्ये । “न च विवक्षि-
 तार्थभेद” इति । एकत्रोङ्गीथोङ्गातारावुपास्यत्वे विवक्षिता-
 वेकत्र तदवयव ओङ्गार इति । तथा च्छाभ्युदयवाक्य” इति ।

एवं हि श्रूयते ऽवि वाएतं प्रजाया पशुभिरद्वयति वर्द्धयति अस्य
 भ्रातृव्यं यस्य इविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेष्ठा
 तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युक्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंशस्त्रं ये क्षो-
 दिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृटते चरुमिति । तत्र सन्देहः
 किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यतेऽत तेष्वेव कर्मसु प्र-
 कृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष तावदत्र वि-
 षयः । अमावास्यामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया
 ब्रतादिश्च यजमानसंस्कारः । दधर्थश्च दोहः । प्रतिपदि च द-
 र्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्टानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु यजमानस्य
 कुतश्चिह्नमनिबन्धनाच्चतुर्दशामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोग-
 स्य चन्द्रमा अभ्युदीयते । तत्रेदं श्रूयते यस्य इविर्निरुप्तमिति,
 तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परि-
 समाप्तं पुनस्तद्वरेव वेद्युद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः
 प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं द-
 र्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन
 देवतान्तरं विधीयतइति । तत्र इविर्भागमात्रश्चवणाच्च-
 रुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो इ-
 वोंषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव इवोंषि देवतान्तरेण यु-
 ज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव
 कर्म तद्विष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र
 पुनर्जेधा तण्डुलान् विभजेदिति इविष एव मध्यमादिकर्मण
 विभागश्चवणात् । अनपनीता इविषं पूर्वदेवता इति पूर्वद-

वतावरुह्ने हविषि देवतान्तरमलभ्यावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्त-
रमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दध्रस्त-
षडुलानां पश्यस्तपदुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धस्थ विधात-
व्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् ।
तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत् । क-
र्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातु-
मिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । दर्शस्तु लुप्यते
कालापराधादिति प्राप्तउच्यते, न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो
हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । चर्वर्थस्य
चार्थप्राप्तेः । भवेदैतदेवं यदा चेधा तण्डुलान् विभजेदिति
तपदुलानां चेधा विभागविधानपरमेतदाक्यं स्यादपि तु वा-
क्यान्तरप्राप्तन्तपदुलानां चेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधिते
तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । त-
पदुलानिति त्वविविषितं हविरुभयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्या-
दीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववहेवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव क-
र्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । त-
था च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानादेवतान्तरसम्बन्धेपि
न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्दति । ततश्च समाप्तेपि नै-
मित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्धिर्थं तान्येव पुनः कर्मा-
ण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुसप्तम्यर्थयोर्विधा-
नं तयोरर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तपदुलपेषण-
प्रथनं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनि-
मित्ते दधियुक्तानाम्ययोयुक्तानाच्च तपदुलानां विभजेदिति

वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यै-
देवतान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रभूतदधिपयः संसक्तैरल्पैस्त-
एडुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ
तदर्थस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावा-
त्तथा चार्थप्राप्तस्योदयते । भवतु वा अनेकशक्यकल्पनम् ।
प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्यायात्वादिति । तस्मात्त-
देवेदेवं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धं, पशुकामवाक्ये त्व-
पूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यसाहृष्टेष्विपि यः पशुकामः स्यात्सो-
मावास्यायामिष्ठा वस्तानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये स-
निमतेष्टाकपालं निर्वपेत् ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपि-
विष्टाय शुले चरुम् । ये शोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्वरुमि-
ति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ठेति समाप्ते यागे पशुकामे-
ष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति
युक्तम् । परोवरीयस्वादिवद्, यथोङ्गीयोपासनासाम्येष्विपि आदि-
त्यगतहिरण्यश्रुत्वादिगुणविशिष्टोङ्गीयोपासनातः परोवरी-
यस्वगुणविशिष्टोङ्गीयोपासना भिन्ना तद्दिदमपीति । पर-
स्यात्परस्य वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुङ्गीयः परमात्म-
रूपः संपन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमङ्गीये भा-
वयितुमाकाशो ज्ञावैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानित्याकाशशब्देन प-
रमात्मानं निर्दिशति ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरे भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नाभेदमाधनमतिप्रसङ्गा-
पातात् । अपिच श्रुत्यश्वरालोचनयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्ग-

[अ.३ पा.३ सू.८] [पृष्ठ] [भासी]

स्वानपेक्षश्च । संज्ञैकल्पं तु श्रुतिबाह्यतया बहुरङ्गं च पौरुषेय-
तया सापेक्षश्च । तस्माहुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥९॥

“अध्यासो नामे”ति । गौणी बुद्धिरध्यासः । यथा मा-
णवके उनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धि-
व्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति । एवं प्रतिमार्या वासु-
देवबुद्धिनाम्नि च ऋग्वेदबुद्धिस्तयोंकारउड्डोथबुद्धिव्यपदेशावि-
ति । अपवादैकलं विशेषणानि चोक्तानि । एकार्थेषि च
शब्दद्यप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्वदेव्यामिषा विन्दज्ञानमान
व्याख्यायाच्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करी
पिकः कोकिल इति । विमृश्यानध्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णा-
ति । “तत्रान्यतमे”ति । सिद्धान्तमाच्च । “इदमुच्यते व्याप्तेश्च” ।
प्रत्यनुवाकम्भृत्यमुपक्रमे च समाप्तौ चोकारः सर्ववेद-
व्यापीति किञ्चतोयमेंकारस्तत्तदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-
तस्मै कामावाप्त्यादिफलायोपाख्यत्वेनाधिक्रियतद्यपेक्षाया
मुड्डोथपदे नेति विशिष्यते । उड्डोथपदेनोंकाराद्यवयवघ-
टितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्ते-
स्तस्ममन्धवयव ओंकारो लक्ष्यते, न पुनरोंकारेणावयविन-
उड्डीयस्य लक्षणा । ओंकारस्मैवोपरिष्टातु तत्तद्गुणविशि-
ष्टस्य तत्तत्पत्तिविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् । दृष्ट्य
समुदायशब्दोवयवे लक्षणया यथा आमो दग्धः पटो दग्ध
इति तदेकदेशदाचे अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च ।
तथा छाप्त्यादि गुणकप्रणवोपासनादिदमुड्डीयतोपासनम्-

एवस्यान्यन्तचाचापत्यादिउपासनेविवफलं श्रूयते । तस्मा-
त्कर्त्त्वनोयम् । उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे वाक्ये
परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बली-
यसी लाघवात् । लक्षणाया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव
वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य
तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावोऽधिकरणतया । गौर्वाह्वीक इत्य-
त् तु गोसम्बन्धितिष्ठन्मूलपुरीषादिलक्षणाया न तत्परत्वं गो-
शब्दस्य । अपि तु तत्काषाध्यवसिततद्गुणयुक्तवाह्वीकपरत्वमि-
ति गौण्या वृत्तेर्दुखत्वं तदिदमुक्तं “लक्षणायामपि लि”ति
गौण्यपिवृत्तिर्लक्षणावयवत्वालक्षणोक्ता । यद्यपि वैश्वदेवी-
पदमामिक्षायामवर्तते तथार्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षा-
पदं हि रूपेणामिक्षायामवर्तते । वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव
विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः
प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यैकार्थे । न च व्याख्या-
नमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्विज्ञार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ॥१०॥

एवं शब्दस्य सञ्चिहितप्रकारभदपरामर्शार्थत्वात्माक्षाच्छ-
ब्दोपस्थापितस्य च सञ्चिधानात् शाखान्तरगतस्य चानुक्रमत-
या सञ्चिधानाभावाच्च कौषीतकिप्राणसंवादवाक्ये प्राणस्य व-
सिष्ठत्वादिभिर्गुणैरूपस्थात्वमपि तु उयेष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः
पशः । सिद्धान्तसु सत्यं सञ्चिहितं परामृशति एवज्ञारो न तु
शब्दोपात्तमाच्च सञ्चिहितम् । किन्तु यच्चब्दाभिहितार्थनान्त-
रीकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ संज्ञिहितं सञ्चिहितमेव ।

[अ.३ पा.३ छ.१०] [५८८]

[भास्ती]

यथा यस्य पर्णमयी जुर्खर्वति इत्यव्यभिचारितक्रतु समन्वया
जुद्धोपस्थापितः क्रतुः । तस्मादुपास्य फलप्रत्यभिज्ञानात्तद्-
व्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुकूलस्यापि बुद्धौ सञ्चिधानात्प्र-
कृतपरामर्शिनैवकारेण परामर्शी युक्त इति सिद्धं कौषी-
तकिन्नाम्भाषणगतेन तावदेवकारेण शक्यते परामर्षम् । तथाप्य-
भ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं “तथापि तस्मि-
न्नेव विज्ञाने वाजसनेर्येपि ब्राह्मणगतेनैति श्रुतद्वानि” रिति ।
केवलस्य श्रुतस्य द्वानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न
चेत्यर्थः । अतिरोच्चितमन्यतः ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणात्याख्यानाद्विवेकार्थभि-
दमधिकरणम् । यथैकस्य ब्रह्मणः सम्पदामत्वादयः सत्य-
कामादयस्य गुणा न सङ्कोर्येत् । एवमानन्दविज्ञानत्वादयो
विभूतवित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कोर्येत् । तत्प-
क्षैर्वा सम्पदामत्वादयोपि सत्यकामादिभिः सङ्कोर्येत् ।
नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्ये कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः ।
राह्वान्तसु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्टेयतया चाव्य-
वस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठते । वस्तुधर्मो हि यावदस्तु व्यवति-
ष्ठते । नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुकूलो नास्तीति शक्यं व-
क्तुम् । विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतत्त्वः पुरुषप्रयत्नस्य यत्र या-
वद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नावि-
च्चितमपि गुणं गोचरोकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रत्वादि-
धेश्च व्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्वात्म-

तथोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म शूयते तत्रतनुक्ता अपि लभ्यन्ते ।
 संपद्माद्यस्थोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्वतिष्ठन्ते
 न तु यथावस्त्विति सिद्धम् । प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्त्व-
 मारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु विषयः संपद्मादि-
 रुक्तः । मोद(१)नमात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ता-
 विमौ परस्परापेक्षावुपचयापचयौ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥२४॥

इन्द्रियेभ्यः परा च्छर्था इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां प-
 रत्वं प्रतिपिपाद्यिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्रतिपादनार्थं
 चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्र-
 तिपादनश्रुते: शूयमाणतत्त्वत्परत्वे च संभवति न तत्तदति-
 ष्टकमे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्यायम् । न च प्रयोजना-
 भावादसंभवः । सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यान-
 प्रयोजनत्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । त-
 था हि सृतिः ॥

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्था-
 दीनां परत्वपराण्येतानि वाक्यानीति प्राप्ने, उच्यते ।

इन्द्रियेभः परा आर्था इत्येष तावसुंदर्भो वस्तुतत्व-
प्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः ।
तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं हृष्टयते तत्प्रत्ययपरत्वं
सर्वेषाम् । हृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसा-
रकारणाविद्योपशमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमल-
क्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न
हृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च हृष्टे संभवति अहृष्टकर्त्त्वना न्या-
या । न च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवति अवान्तरपुरुषा-
र्थतोचिता । तस्माहृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थो-
यं संदर्भं इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवास्यार्थं इत्या-
ह । “अपि च परप्रतिषेधेने”ति । नन्वत्राध्यानविधिना-
स्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह । “आध्यानाये”ति ।

आत्मशब्दाच्च ॥२५॥

चन्द्रिगतार्थप्रतिपादनस्यभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतश्चाग-
मस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वा-
वधारणात् । वस्तुतस्य दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च
स्तुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुते-
राशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्त्वात्पर्यतेति यावत् ।
किं च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्व-
रूपेण विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह । “अपि च सो-
धनः पारमाप्नोति”इति ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥२६॥

अतिस्मृत्योर्विं लोकांष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश-

रच्छिरणगर्भकर्त्तव्योपलब्धा सेयमिति महाभूतसर्गमनभिधाय प्राथमिको लोकद्विष्टुपलभ्यमानावान्तरेष्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेष्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेष्वरसर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्वैपरीत्यात् । अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाऽग्न्यत्वमस्ति चेष्टणम् । अपि चैतस्मिन्नैतरेष्यके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्त्तव्यै लोकद्विष्टुपक्षता । तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवच्चाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्परमात्मच्च प्रसिद्धाः । ततोप्यवान्तरेष्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगसाक्षात्पि इष्टसत्सादपरात्माभिलापोयमिति प्राप्तउच्यते । परमात्मनो गृह्णीतिरिति यथा इतरेषु द्विष्टुप्रवणेषु एतसादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु । तसादुक्तरात्मै ऐश्वर्तेनीष्टणपूर्वक-स्थृत्वश्वणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतदभिसंचितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्माक्षेवत्त्वमात्मपदत्वं स्थृत्वं च परमेष्वरस्याच भवतः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातमुचितम् । न च महाभूतस्त्वद्व्यनभिधानेन लोकद्विष्ट्यभिधानमनुपपत्तिवीजम् । आकाशपूर्विकार्या वसुतो ब्रह्मणः स्थृतौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकस्त्वद्व्यभिधानं न विरुद्धते एतसादात्मन आकाशः संभूत इति दर्शनात् । आकाशं वायुं स्थृतेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमित्यापि महाभूतानि स्थृतेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धर्थम् श्रुतोपलब्धौ यद्वत्ता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे

सर्वस्य श्रैथिल्यमादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविधधीनग्र-
हणो वेदराश्चिरध्यनविधापयदितप्रयोजनवद्याभिधानो य-
थायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेराम् । यथा
चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषर्णीपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे
तदिदमुक्तम् । “योव्ययं व्यापारविशेषानुगम” इति । न
लोकसर्गोपि व्हिरण्यगर्भव्यापारोपि तु तदनुप्रविष्टस्य पर-
मात्मन इत्यन्तैवोक्तम् । तसादात्मैवाग्रहित्युपक्रमात्मद्वापारेण
चेशुणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्ठाच्च भेदजातं महाभूतैः स-
हानक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंचाराद्ब्रह्माभिलापत्व-
मेवास्थेति निश्चोयते । यत्र तु पुरुषविज्ञादिश्वरणं तस्य
भवेत्त्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम् । अपरः
कल्पः । सदुपक्रमस्य संदर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ-
माद्वो स्तिर्थभेदः । तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि चा-
त्मनि च प्रवृत्तनेर्नात्मार्थत्वं किं तु समस्तवस्त्रवनुगतसत्तासामा-
न्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्विनार्थत्वम् । स आत्मा तत्त्वम-
सीति चोपसंचार उपक्रमानुरोधेन संपत्त्यर्थतया व्याख्येयः ।
तद्वि सत्सामान्यं परमात्मतया संपादनीयम् । तद्विज्ञानेन
च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्त्रविस्ता-
रव्यापित्वादित्येवं प्राप्तउच्यते । आत्मगृहीतिर्वाजसनेयिना-
मिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्म आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यो-
पदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वा-
भ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मधातोरेव तत्त्वेन नि-
र्वाच्यत्वात्मादात्मैव सन्ति । अभ्युपेत्याह सच्छब्दस्य

सत्तासामान्याभिधायित्वात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि
चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंचारानुरोधेन स-
देवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन शुप-
संचारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंचारो वर्ण-
नीयः । अपि च संपत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सा-
मान्यमाक्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसंभवः । न खखारादृष्टे ज्ञाते
शिंशणाद्यस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्व-
मनात्मार्थत्वे स्थादनुपपत्तिमिति छान्दोग्यस्थात्मार्थत्वमेवेति
सिद्धम् । अत्र च पूर्वस्मिन्नूर्वपश्चे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धा-
न्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥

कार्यरूपानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह “छन्दोगा वाजसनैयिनश्च”ति । अनन्तं प्रा-
णनं अनः प्राणः तं प्राणमनग्नं कुर्वन्तः अनग्नाच्चिन्तनमि-
ति मन्यन्तइति मननं ज्ञानं तद्यानपर्यन्तमिति चिन्तनमु-
क्तम् । संशयमाह “तत्किमि”ति । खुररवमाक्रेणापातत उ-
भयविधानपञ्चं गृहीत्वा मध्यमं पञ्चमाजम्बते पूर्वपञ्ची ।
“अथ काचमनमेवे”ति । यद्येवमनग्नासंकोर्तनस्य किं प्र-
योजनमित्यत आह । “तस्यैव तु लुत्यर्थमि”ति । अथमभि-
संधिः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यार्थमाचमनविधानमस्ति तथापि
प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानम-
र्थवद्वत्वति अनुतवदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ज्योतिष्ठोमप्रकरणे
समाप्तातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्ठोमाङ्गतया-
र्थवानिति । राहान्तमाह “एवं प्राप्त”इति । चोदयति ।

“नन्वियं श्रुतिं”रिति । परिहरति । “ने”ति । तु स्वार्थयोर्मूल-
मस्तिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं
निराकरोति । “न चेयंश्रुतिं”रिति । क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनुतव-
दनप्रतिषेधयोर्युक्तमपैनस्तथम् । इच्च तु स्मार्तमाचमनं स-
कल्पकमाङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन
स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्तस्या-
नेन पैनस्तथं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतवि-
षयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाङ्गत्य प्रथमपक्षमपाकरोति ।
“अत एव नोभयविधानम्” । युत्थन्तरमाह । “उभयविधाने
चे”ति । उपसंहरति । “तस्मात्माप्नमेवे”ति । “न चायमन-
ग्नतावाद्”इति । स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नैपपद्यतइत्यर्थः । अ-
पि च मानान्तरप्राप्नेनाप्राप्नं विधेयं श्रूयते । न चानग्नता-
संकल्पेन्यतः प्राप्नो यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनम-
न्यतोप्राप्तं येन विधेयं सत्त्वद्येतेत्याह । “स्वयं चानग्नतासं-
कल्पस्ये”ति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितं तस्य
बलवत्प्रमाणवशादनन्यगमित्वे सत्यनेकार्थता कस्तपते । सं-
कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह । “न
चैवं सत्येकस्याचमनस्ये”ति । अपि च हृषिचोदनासाद्वच-
र्यादृष्टिचोदनैव न्याया न चाचमनस्तोदनेत्याह । “अपि च
यदिदं किंचे”ति । यथा हि श्वादिमर्यादस्याक्षस्याक्षुमश-
क्यत्वादन्नहृष्टिश्वेत्यने एवमिहायपां परिधानासंभवादृष्टिरेव
चोद्यतइत्यन्नहृष्टिविधिसाहचर्याङ्गम्यते । अशब्दत्वं च यद्यपि
इष्ट्यभ्यवशारयोस्तुल्यं तथापि हृष्टः श्वादहृष्ट्यनान्त-

रीयकतया साक्षात्कृदेन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहार-स्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिना चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्निलयवान्वा वा जुङ्यादितिविधित्वमविवक्षितम् । मन्यन्तेऽति त्व-प्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतोत्यादिविधिर्वेत्याह । “अपि चाचमन्तो”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

इदाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । इयोर्विद्याविधो-रेकशाखागतयोरगृह्णमाणविशेषतया कस्य को मुख्योनुवाद इति विनिश्चयभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपस्य च विधिष्य स्वरससिहेरुभयत्रोपासनाभेदः । न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धे-र्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतोत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्त, उच्चते । नैककर्म्मेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चागृह्णमाणविशेषता यत्र भृयासो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्रच्छवचामरपताकाइश्विकाइश्वीयशक्तीकायष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रासिकप्रदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्येत्येहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदाठर्यार्थत्वात् । अस्तु वा इस्मि-

[अ.४ पा.३ ख.१६] [६०६] [भामती]

नित्यानुवादो नज्ञनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवस्थम् ।
अनुवादमात्रस्यापि तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव वृहदार-
ण्यके इप्युपासनं तद्गुणेनोपसंचाराद्विदिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यतापि ॥ २० ॥

यद्येकस्थामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञातादुपासनस्य
तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः तथा सति सत्यस्यैकस्या-
भेदान्मण्डलद्यवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति
च प्रकृतपरामर्शत्वाङ्गेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात्
अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्र-
स्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्गुणसङ्कर इति प्राप्नुञ्जयते ।

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्व-
रूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तमात्रसम्बन्धित्वाच्च ध-
र्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र स-
विशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्य-
न्यविशेषणसम्बिन्दितस्य । नद्वि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते द-
ण्डरच्छितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्यो-
पनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य
गच्छतो इनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मान्नोपनि-
षदोः संकरः किंतु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपाथा-
दिति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे च्छि नातिदेशः स्यादिति ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या समृतानि ब्रह्माये उयेष्ठं दिवमाततान् ।
 ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जग्ने तेनार्हति ब्रह्मणा स्तुर्द्वितुं कः ॥
 ब्रह्म उयेष्ठं येषा तानि ब्रह्मज्येष्ठा जग्ने आस यद्यपि
 तात्ततात् शाण्डिल्यादिविद्यास्त्रायतनभेदपरिगच्छेणाध्यात्मि-
 कायतनत्वं समृक्ष्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्याय-
 तनभेदः प्रतिभानि । तथापि ज्यायान् दिव इत्यादिना सन्दर्भे-
 णाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यात् च विद्या-
 स्त्रायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञा-
 संभवात् । संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यात् षोडश-
 कलादिविद्यात् चोपसंचार इति पूर्वः पञ्चः । राह्वान्तस्तु । मिथः
 समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यदिद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान्
 गुणानुपसंचारयति न त्विह संभृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां
 शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति । या तु का चिदाधिदै-
 विकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां शूयते तस्यास्तत्प्र-
 करणाधीनत्वात्तावन्माकां यज्ञोष्ठते नैतावन्मात्रेण समृक्ष्या-
 दीननुक्रष्टुमर्दति । तत्रैतत्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् । ब्र-
 ह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम् । भूय-
 सीनामैक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं “संभृत्यादयस्तु शाण्डि-
 ल्यादिवाक्यगोचरात्मे”ति । तस्मात्समृतिस्त्र द्युव्याप्तिस्त्र
 तदिदं समृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावात् शा-
 ण्डिल्यादिविद्यास्त्रपरसंग्रह्यतइति सिद्धम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनामा- नात् ॥ २४ ॥

पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । न च विदुषो यज्ञस्येति
न सामानाधिकरण्यसम्भवः । यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्व-
ख्यपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतन-
त्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरु-
षयज्ञत्वाविशेषान्मरणावभूथत्वादिसामान्याचैकविद्याध्यवसाने
उभयत्र उभयधर्मोपसंचार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते ।
यादृशं तापिडिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायु-
षस्थ चेधा क्वचित्स्थितस्य सुवनवयसम्पादनम् । अशिर्गिषाधा-
दीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां
न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यात्मा यजमान इत्यत्रात्मा-
यमात्मशब्दः स्वरूपवचनः नह्य यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति ।
कर्त्तव्यकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञ-
कर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु
चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वचं चेपपद्यते । तथा चायमर्थः ।
एवं विदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी यज्ञः तस्य सम्बन्धितया
यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वस्तुम्ब-
न्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरू-
पवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति
च गौणे स्याताम् । न च सर्वां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात्
पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति क्या तावन्न साम्यम् । न

च पल्लीयजमानवेदविद्यादिसम्यादनं तैत्तिरीयाणामिव ता-
पिडनां पैङ्गिनां वा विद्यते सबनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणै-
व । तस्माद्गुयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चन्मात्रसालशण्या-
दिद्यैकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् । अपि च तस्यैवं विदुष इ-
त्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरिं-
त्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां तापिडनां च पुरुषयज्ञविद्या
फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवं वि-
दुष इति श्रवणात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्पत्रत्वश्रुतेष्व पार-
तन्त्रम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह । “अपि
च संसन्यासामात्रविद्यामि”ति । उपसंहरति । “तस्मादि”ति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति । “आर्थर्षणिकानामि”ति । आ-
र्थणिकाद्युपनिषदारम्भे तेते मन्त्रास्तानितानि च प्रवर्ग्या-
दीनि कर्मणि समान्नातानि । संशयमाह । “किमिम्”-
इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । “उपसंहार एषां विद्यास्ति”ति ।
सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तुत्तिर्थैः मन्त्राः कर्मा-
णि च समान्नातानि फलत्वमन्त्रिधावफलं तदङ्गमिति
न्यायादिद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति । “नन्वेषा-
मि”ति । नह्यत श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि
स्त्रिय विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्ण-
मासावारभ्य समिदादयः समान्नातास्तथा काञ्चिद्दिद्या-
मारभ्य मन्त्रा वा कर्मणि वा समान्नातानि । न चासंति
सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसम्बन्धधानमात्रात्तादर्थसम्भवः । न च

श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सञ्चिधिर्विशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधते । “बाढमनुपलभमाना अपो”ति । मानाम भृत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां तु स्वाध्यायविद्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यदीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलेषितमाकाङ्क्षतां सञ्चिधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । तत्रापि च विद्यानां फलवर्त्तादर्थमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यदीनां पिण्डपितृयज्ञवत्खर्गः कल्पनास्यदं फलवत्सञ्चिधानेन तदवरोहात् । “अनुमास्यामच्चे सञ्चिधिसामर्थ्यादि”ति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सञ्चिधाने श्रुतमनाकाङ्क्ष्या साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात् । तस्या आयाकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति । आस्मर्थस्य चोपकारकत्वानुपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सञ्चिधिः श्रुतिमर्थापत्त्या कल्पयति । अञ्जिपति । “ननु नैषां मन्त्राणामि”ति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन चिमन्त्राणामुपर्योगो वर्णितो ऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते । तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचर-

न्तोति । उपसदां जुङ्घदव्यभिचरितक्रन्तुसम्भवात् । य-
द्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः । तथापि तचानुमा-
निक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया
ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । अपि च प्रकृतौ विहि-
तस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसदन्तद्विकृतावपि प्राप्तिः । प्रकृ-
तौ वा अदिरुक्तत्वादिति न्यायाजज्योतिष्टोमे एव विधान-
मुपसदा सह युक्तं, तदेतदाच्च । “कथं च प्रवर्ग्यदी-
नी”ति । सन्निधानादर्थविप्रकर्षेण वाक्यं बलीय इति भावः ।
समाधने । “नैषदोषः, सामर्थ्यं तावदि”ति । यथा
आग्नये त्वा जुष्टुं निर्वपामीति मन्त्रे अग्नयेनिर्वपामिपदे
परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवा-
क्यतया यथाकथच्चिद्गात्यानमेवमिहाऽपि हृदयपद्मोपा-
सनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि प-
दान्तराणि गौण्या लक्षणया च वृत्त्या कथच्चिन्नेयानीति
नासुमर्वतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नो-
पासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यतइत्याच्च । “दृष्टोपा-
सनेच्च”ति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो
बाध्यते तथापि विरोधे सति । न चेह्वाऽस्ति विरोधः ।
वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना
विद्यायामपि विनियोगसम्भवात् । यथा ब्रह्मवर्चसकामो
बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो
बाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन्मृजे-
तेति । अत्र हि त्रिः समानकर्तृकल्पमवगम्यते धातुसम्भवे

प्रत्ययविधानात् । धात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः
कर्त्ता स्थान् । यद्येकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगविष्टं च
कर्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्तृ-
कत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयवृहस्पतिसवयोर्धात्वर्थान्तरसम्ब-
न्धाच्च । न च गुणप्रधानभावमन्तरेणैकप्रयोगता सम्बन्धश्च ।
तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे समान्नानाद्वाजपेयः प्रधान-
म् । अङ्गं वृहस्पतिसवः । न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वा
सोमेन यजेतेत्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः । नद्योतद्वचनं क-
स्य चिह्नपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समान्नानम् ।
तथा च इयोः साधिकारतया अगृद्वामाणविशेषतया
गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाभिष्ठानमात्रविवशया
लाशणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः । यदि तु कस्याच्च-
क्काखायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति । तथाप्य-
नारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम् । तथा
सति इयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्य-
तां भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्यागो भवेत् । तस्मा-
त्कालार्थी इयं संयोग इति सिद्धम् । सिद्धान्तमुपक्रमते “एवं
प्राप्त” इति । हृदयं प्रविधेत्यं मन्त्रः खरसतस्तावदाभिचारि-
ककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधुपलभ्यते । तदस्या-
भिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाहृजीयो-
भ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्समाज्ज्ञेन सञ्चिदिम-
पोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपासनात्
इदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम् । तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव

[भास्ती] [६१३] [अ.३ पा.३ छ.२५]

पदानामसमवेतार्थत्वम्। आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषां-
मर्थसमवायइति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति। न च
सन्निध्युपगृहीतासूपासनात् मन्त्रमवस्थापयतोति युक्तम्।
इदयपदसाभिचारे इपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्न-
स्य वाक्यप्रमाणसच्चितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना
चालयितुमशक्यत्वादेवं देवसवितः प्रसवयज्ञमित्यादेरपि य-
ज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः किं
करिष्यति। एवमन्येषामपि श्वेताश्वद्येवमादीनां केषां चि-
क्षिङ्गेन केषां चिक्कुच्या केषां चित्यमाणान्तरेण प्रकरणे-
नेति कस्यात्युः सन्निधिर्लिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह ।
“दुर्बलो हि सन्निधिः”रिति । प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते ।
तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे
किं बलोय इति चिन्ता । अत्रोदाहरणम् अस्यैन्द्री कृक्
कदा चन स्तरीरसि नेक्ष इत्यादिका । श्रुतिर्विनियोक्त्री ऐ-
न्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति । अत्र हि सामर्थ्यनक्षणास्त्रि-
ङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति । श्रुतेष्व गार्हपत्यमिति द्वि-
तीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्रेति च द्वितीयाश्रुतेरैन्द्र्या
कृत्तः शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुते-
राग्नेयोमृत्तचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः । यद्यपि चैन्द्रेति
च द्वितीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः ।
पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रु-
तेः । तत्र च विपरीतं बलावलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो
रूपसो व्यापारभेदाददोषः द्वितीयाद्वितीयाश्रुतो हि कारक-

विभक्तितया क्रिया प्रति प्रकार्त्यर्थस्य कर्मकरणभावमवग-
मयत इति विनियोजिके क्रिया प्रति हि कर्मणः शेषित्वं
करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च
क्रिया प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्राच्चप्रतीयेते इति श्रौते ।
सोऽयं श्रुतिः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवशादिः-
शेषे उवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्ब-
न्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, तस्माद्वाक्यलभ्यं वि-
शेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुद्धतइति श्रुति-
लिङ्गविरोधे किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रु-
तिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्रयेन्द्र उप-
स्थेय इति । आचो श्रुत्यनुगुणातया लिङ्गं व्याख्यायताम् ।
प्रभवति हि खोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीज्ज्ञ इन्द्रते-
रैश्वर्यवचनत्वादिति, किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बल्य इति ।
नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसञ्चल्लेषापि तत्र विनियोक्तुं
शक्यते । यथा अग्निना सिञ्चते पाथसा दहेदिति ।
तस्मात्सामर्थं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम् । तत्त्वास्या
क्षत्त्वः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाच्च ।
विदितपदतदर्थः कदाचनेत्युच्चः स्थृतिमन्द्रमवगच्छति । श-
ब्दाच्चैन्द्रयेत्यतः, तस्माद्वारुद्दहनस्थेव दहनस्य सलिलदहने
विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः । न च श्रुत्यनुरोधा-
ञ्जन्यामास्याय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम् । सा-
मर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् ।
तस्मादैन्येन्द्र एव गार्हपत्यसमीपउपस्थानव्य इति प्राप्ते अ-
भिधीयते ।

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्ता ।

श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता । ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षत्वाद्गुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुतिः^(१) विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अबगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाचाय सामर्थ्यं करुण्यते । तद्श्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धेतदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयतद्दृष्टि श्रुतिविनियोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनोया । लिङ्गं तु न स्ततो विनियोजकमपि तु विनियोक्त्रों करुण्यित्वा श्रुतिम् । तथाच्च । न स्वरस्तो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किं त्वीदगिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणाम्बानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकर्त्त्वनायामपि श्रौताद्विनियोगात्कर्त्त्वनीयस्य विनियोगस्थार्थविप्रकर्षाच्छुतिरेष करुण्यितुमुच्चिता न तु तदर्थो विनियोगः । नच्च श्रुतमनुपपत्त्वं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नच्च त्रयोऽत्र ब्राह्मणाः कठकौपिडन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो वा ननोपहसन्ति शाब्दाः माठरश्वेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमा-

नेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति सोकसिद्धम् । न च लोक-
सिद्धस्य नियोगानुयोगौ युच्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलो-
कविरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा
च यावज्ज्ञाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापार-
स्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्दपत्रे विनियोगः सिद्ध इति निवृ-
त्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कस्यानुपत्त्या लिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रु-
तिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसमान्नानस्य प्रत्यक्षयैष विनियोगश्रु-
त्योपपादितत्वात् । यथाङ्गः ।

यावदज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रमित्यते ।

प्रमिते तु प्रमातृणां प्रमौत्सुक्यं विवृन्यते ॥ इति ।
तस्मात्प्रतोतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं त-
दनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमा वृत्तिमजहज्जघन्ययाऽपि नेय-
मिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्मोनं ते
सदनं कृणोमि छृतस्य धारया सूश्रेवं कल्पयामि । त-
स्मिन्सोदास्तुते प्रतिनिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्यमान'इति ।
किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च
प्रयोक्तव्य, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सोदेत्येवमा-
दित्तु पुरोडाशासादनइति । यदि वाक्यं वलियः कृत्स्नो
मन्त्र उभयत्र सूश्रेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सोदे-
त्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सोदे-
ति । अथ लिङ्गं वलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनक-
रणे तत्वकाशने ह्य तत्समर्थं तस्मिन्सोदेति पुरोडाशासादने
तत्र हि तस्मर्थमिति, किं तावत्प्रमाप्तम् । लिङ्गाद्वाक्यं व-

स्त्रीय इति, उभयत्र क्रात्स्वस्य विनियोग इति । इह हि यज्ञत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्गत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यथा देवस्यत्वेतिमन्त्रे उपर्ये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेवं प्रतीतैकवाक्यता निर्वाचाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं कृप्तं सन्न तद्वापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्चते । भवेदेतदेवं यदेकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यवधारणमपि तु अवधृतसामर्थ्यानां पदानां प्रस्त्रिष्ठपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकत्वैनैकवाक्यत्वावधारणम् । यावत्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्गाणि तान्येकं वाक्यम् । अनुष्ट्रेयस्यार्थी मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ट्रेयतया प्रधाने तयोर्स्य सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाश्यितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्मौद्रेत्यादिः । ततस्य यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते । तावद्वतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुति कल्पयति । तथाच श्रुत्यैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकस्मितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरूपन्नाप्याभासीभ-

वति लिङ्गेन वाधनात् । यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तच समवेतार्थकद्विचिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कृष्णयतेति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम् । यथा इच्चैव स्थो-नन्मद्वादीनाम् । तस्माद्वाक्याक्षिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशाल्कसिंश्चिद्विशिष्टएकसिन्नर्थे पर्यवसितानां वा-क्यत्वं, स्वव्यवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्त्तव्यायाः खलु फलभा-वनाया स्वव्यधात्वर्थकरणाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एतद्वि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन्स्वपदगणेन कियत्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षार्था समिधो यजनीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः । समिदादिभावना हि स्वविष्युपहिताः पुरुषे द्वितीं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजि-न्न्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवादतो वा फलान्तराप्रतिज्ञ-ओन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वारयितुमोश्नते । तस्मान्तदाका-ङ्गायामुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपे-क्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृणवन्ति च निर्वार-यन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्सुयोगः । तदेवंलक्षणयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्ष्मवाकनि-गदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताः समा-माताः । तात्त्वं न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लि-ङ्गेन पौर्णमासीयागादिक्रायीशब्द उत्कृष्ट्यो अमावास्यायां

च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अथेदानों संदिश्चते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृष्टेयां महोज्यायोक्रातामिति तज्ज्ञानकृष्टव्यमुतेन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोत्कृष्टव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणं वस्त्रीयस्ततोपनीतदेवताकोपि श्रेष्ठः प्रयोक्तव्योऽथ वाक्यं ततो यत्र दवताग्नशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्नमपनीतदेवताकोपि श्रेष्ठः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणं विरोधे तदुपजीविवाक्यं वाध्यतद्दृतिं प्राप्नम् । एवं प्राप्नुञ्चते । भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्तद्धपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षते इन्द्र्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्त्वायास्त्र नोत्कर्षः स्यातद्रूपालोचनायां च यद्यदेव श्रीम्र्ण प्रतीयते तत्तद्वलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्वूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा इन्यत्र विनियुक्तं तसः प्रकरणं भज्ञकोत्कृष्टते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य श्रीम्र्णप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिच्च प्रकरणादाक्षयस्य श्रीम्र्णप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्गामाचं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततस्य सह प्रस्त्रियोर्वाक्यप्रकरणयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता करुण्यते तावदाक्षयेना-

भिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदि-
तरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदित्
श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षाया श्रुत्यनु-
माने विद्वते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्ताइति वाक्य-
वलीयस्त्वात्तद्वेवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रक-
रणविरोधोदावहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषे-
चनीयस्य सञ्चिधौ श्रौनःशेषोपाख्यानाद्याद्यातं तत्किं सम-
स्तस्य राजसूयस्थाङ्गमुनाभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं व-
लीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीय-
स्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामाचं हि सम्बन्धेतुः ।
गामानय प्राप्तादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामाचापेक्षणः प-
श्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवादिनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मा-
त्सञ्चिधानंसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य
सम्बन्धो विनिगम्यते । न च सञ्चिधानमपि सम्बन्धकारणम् ।
अयमेति पुन्हो राज्ञः पुरुषोऽप्सार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य
पुनरपुरुषपदसञ्चिधानाविशेषान्मा भूदविनिगमना । तस्मादा-
काङ्क्षा निश्चयत्तुर्वक्तव्या । अत्र पुनराशब्दस्य सम्बन्धवचनतया
समुत्तिताकाङ्क्षास्यान्तिके यदुपनिषतिनं सम्बन्धन्तराकाङ्क्ष-
पदं तस्य नेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमा-
चाभिधायिना खतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणाप-
सार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षणेति । सत्यपि सञ्चिधाने
आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाणकः । 'तप्तं तप्तेन
सम्बन्धत'इति । तथा चाकाङ्क्षान्तमपि न यावसञ्चिधायत्ते

तावश्च सम्बन्धते । तथा सच्चिदितमपि यावद्भाकाङ्गस्यते
न तावसुम्बन्धतद्विति दयोः सम्बन्धं प्रति समानवलत्वात्
क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषे-
चनीयोर्विनियोगः शौनःशेषोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तउच्यते । राजसूयके कथंभावापेक्षा हि पवित्रा-
दारभ्य चतुर्थ्य धृतिं यावदनुवर्तते तथा च अविच्छिन्ने
कथंभावे यत्प्रधानस्य पद्यते अनिर्जातफलं कर्म तस्य प्र-
करणाङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेषोपाख्याना-
दीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु खवाक्षेपात्तपदार्थनिरा-
काङ्गस्य सच्चिधिंपाठेनाकाङ्गोत्थापनीया यावद्भावत्यिष्ठा-
काङ्गेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनी-
याकाङ्गस्या तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कृपया राजसूयै-
कवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चा-
भिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं कल्प्यते तावत्कृपतिङ्गे विनि-
योगाणां श्रुतिं कल्पयति यावदाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुति-
रितरच कल्प्यते तावत्कृपया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकर-
णपाठोपपत्तौ सच्चिधानपरिकल्पितमन्तरा विचोयते । प्र-
माणाभावे इप्रतिभल्वात् । प्रकरणिनश्च राजसूयस्य सर्वदा
बुद्धिसाच्चिधेन तत्प्रतिभेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणवि-
रोधे क्रमस्य वाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सि-
हम् ॥ क्रमसमाख्योर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक
इति समाख्याते काण्डे साक्षात्यक्षमे च शुभ्यध्वं दैव्याय
कर्मणांति शुभनार्थी मन्त्रः समाप्तातः, तज्ज सन्दिष्टते किं

समाख्यानस्य वलीयस्त्वात्युरोडाशपाचाणां शुभ्ने विनियोक्तव्य, आहो साज्ञाय्यपाचाणां शुभ्ने क्रमो वलीयानिति, किं तावग्राम्भम् । संमाख्यानं वलीयद्दिनि । पैरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसम्बन्धिनीत्युच्यन्ते तान्यधिकात्य प्रवृत्तं काण्डं पैरोडाशिकम् । ततस्य यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावस्तुमाख्याय श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्माख्यैव वलीयसीति पुरोडाशपाचशुभ्ने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न साज्ञाय्यपाचशुभ्नद्दिनि प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । समाख्यानात्क्रमो वलावानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि । स-माख्या न तावस्तुम्बन्धस्य वाचिका किं तु पैरोडाशविशिष्टं काण्डमात् । तद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षात्मन्त्रभेदस्य । तद्वारेण च तम्भधपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्चुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य खद्वीचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौनःशेषोपाख्यानादिवच्चारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थसारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च ये कं चित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविलङ्घितिं विशेषापेक्षार्थं साज्ञाय्यक्रमः साज्ञाय्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कर्तव्यितुमुख्यते न तु समाख्यानम् ।

तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । समाख्यासमन्वयनिवन्धना
सती तत्सिद्ध्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयति यावच्चावदैदिकेन प्र-
त्यक्षण्ठेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्पयते । यावच्च कृप्तेन स-
न्निधानेनाकाङ्क्षा कल्पयते । तावदितरच रूपयाकाङ्क्षयै-
कवाक्यता यावच्च कृपयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरचै-
कवाक्यतया रूपयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चाचैकवाक्यत-
योपकारसामर्थ्यं तावदितरच लिङ्गेन विनियोजिका श्रु-
तिः । यावदच लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरच
रूपया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सब
समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलत्वाद् लूपमानसस्यमिव नि-
वर्जिं भवति पुरोडाशाभिधायकमन्ववाङ्गत्यात् काण्डस्य
पैरोडाशिकसमाख्येति मन्त्रव्यम् ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्षं उक्तः । तत्रापि च

वाधिकैव श्रुतिर्निर्वाचं समाख्या वाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु वाध्यत्वं वाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेषं उक्तो वृद्धैः । तद्यन्यं विस्तराद्विभ्यतोऽपि प्रथ-
मतन्वानभिज्ञानुकम्यया निज्ञाविस्तरे पतिनाः स्म इत्युपर-
म्यते । तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातकमयोरुपद्धतउप-
द्यस्येत्येवं मन्ववाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः ।
उपद्धतइति लिङ्गसोनुज्ञामन्वो नानुज्ञापने उपद्यस्येति च
लिङ्गसो ऽनुज्ञापने च मन्वोनानुज्ञायाम् । तदित्थ लिङ्गेन

क्रमं वाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते । यावद्वि स्थानेन प्रकरणमुत्तायैकवाक्यत्वं कल्पयन्ते तावस्त्रिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितस्त्रिङ्गश्रुतेः क्रमस्य वाधः । तद्विद्वापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य वाध इति । यद्यपि प्रथम-तन्त्राद्वायमर्थं उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह-स्वविरोधो नहि लिङ्गेनाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुद्ध्यते । न च विनियुक्तविनियोगलक्षणो उचितविरोधो वृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अर्थैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः सविद्यायां विवियोगेऽपि तु स्वयः । तस्मादविरोधादेधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्य-भ्यधिका शङ्का । तत्रोच्यते । नहि(१)लिङ्गविरोधेन क्रमवाधो उभिधीयते, किं तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः कल्प्यनाशमः । प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थव्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रमामुत्तादयितुमर्हति प्रमित्वाभावादिति । वृहस्पतिसवस्य तु क्वाश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकाराद्यमानकर्तृकतायां विचित्रासंयोगपृथक्क्षेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं खप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् । “वाजपेये तु वृहस्पतिसवस्य स्थानं

[भासी]

[६२५] [अ३ पा३ छ३२५]

विनियोगान्तर”मिति । “अपि चौकोऽयं प्रवर्ग्य” इति । तुल्यवलतया वृद्धस्यनिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणदारेण स-
मुच्यथो न तु पृथग्युक्तितया परस्यरापेष्टत्वादिति । सन्निधि-
पाठमुपपादयति । “आरण्यादिवचनादी”ति ।

हानोपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छ-

नदस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते(१)तत्राविवादः सन्निपाते यत्वाप्युपा-
यनमात्रश्वरणं तत्राऽपि नान्तरीयकतया हानमाश्चिन्मि-
त्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः
श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्नि-
पतेत्र वेति संशयः । अत्र (२)पूर्ववेष्टं गृह्णाति । “असन्नि-
पात”इति । स्यादेतत् । यथा श्रयमाणमेकत्र शाखायामु-
पासनाङ्गं तस्मिन्नेव वो(३)पासने शाखान्तरे उश्रयमाणम-
ञ्जमुपसंहित्यते । एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहित्यत-
इत्यत आह । “विद्यान्तरगोचरत्वाच्च”ति । एकत्रे ह्युपा-
सनकर्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न त्वि-
ह्योपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन भेदादित्यर्थः । ननु य-
थोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत
आह । “अपि चात्मकर्तृक”मिति । अह्येण च न स्वा-
मिनोपगममन्तरेण भवतीति अह्येणादपगमसिद्धिरवश्यंभा-
विनो । अपगमस्वसत्यप्यन्येन अह्येण दृष्टो यथा प्रायस्ति-

(१) श्रुते—पा० ३ ।

(२) तत्र—पा० २ ।

(३) वा—नास्ति ३ ।

नापगतिरेनस इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोहूलनार्थं न पु-
नरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति । सि-
द्धान्तमुपक्रमते । “अस्यां प्राप्ता”विति । अयमस्यार्थः ।
कर्मान्तरे विवितं ह्व न कर्मान्तरउपसंहित्यते प्रमाणाभा-
वात् । यत्युनर्न विधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्क्षी-
र्च्यते । तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्र-
तीयमानं परित्यक्तमशक्यम् । तथा च विधूतयोः सुकृत-
दुष्कृतयोर्निर्गुणायां विद्यायामश्वरोमादिवत्किं भवत्वित्याका-
ड़क्षायां(१)न तावत् प्रायश्चित्तेनेव तदित्यसम्भवस्तथा(२)
सत्यश्वरोमराङ्गदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्यश्वरोमराङ्गमुखयो-
र्विलपनमस्ति । अपि त्वश्चन्द्राभ्यां विभागः । न च नष्टे
विधूनप्रमोचनार्थसम्भवः । तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्द-
सन्निधिकातोपि विशेष उपायनं बुझौ सन्निधापयितुं श-
कोत्यपेक्षा पूरयितुमिति । निर्गुणापि विद्या ज्ञानोपायना-
भ्यां खोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम् । अ-
प्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्यवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां
न दृष्टा । न च तैर्न पूरणमित्याह । “प्रसिद्धा चे”ति । “स्तु-
त्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्ये”ति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृत-
दुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो, यथा पुनर्स्य आद्वकर्म
पितुः द्विंश्च यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टः पुनर्स्य । नार्या-
(३)श्च सुरापानं भन्तुर्नरकम् । तथा उपन्यदीये अपि(४)

(१) अपेक्षायां—पा० २ ।

(२) तथा च—पा० २ ।

(३) भार्यायां—पा० २ ।

(४) अपि—नास्ति ३ ।

[भास्ती]

[६२७] [अ.३ पा.३ ख.२६]

सुकृतदुष्कृते साशादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्त्या सुतिरिति परिहारः। गुणोपसंहारविवशायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चाराभिप्रायम्। ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाकरोति। “तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने”ति। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः सुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौचार्हमाचरितव्यम्, न त्वसौचार्हमिति। छन्द एवाच्छन्द आच्छादनादाच्छन्दो भवति। “यथैव चाविशेषेणोपगानमात्र”इति। कट्टिज उपगायन्तीर्थविशेषेणोपगानमृतिजाम्। भास्त्रविनस्तु विशेषेण नाध्वर्युरुपगायतीति। तदेतस्माद्भास्त्रविनां वाक्यमृतिज उपगायन्तीत्येतत्क्षेषं विज्ञायते। एतदुक्तं भवति। अध्वर्युर्जिता कट्टिज उपगायन्तीति। कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते। ननु स्तन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह। “श्रुत्यन्तरकृतमि”ति। अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमन्तभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह। “तदुक्तं” दादशलक्षण्याम्। अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्यायत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति। एतदेव स्वत्मर्थद्वारेण पठति। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् स चान्याय इति शेषः। एवं किल श्रूयते। एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेयज्ञे इन्वायत्तद्विति। ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तदत्त्वानारभ्य कं चिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामचकरणमपदिष्टम्। तदुपदिष्ट्य चास्त्रानं नानुयाजेष्विति। तत्र

संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्यादासः । अनु-
याजवर्जितेषु येयजामहः कर्तव्य इति । मा भृदर्थप्राप्नस्य
शास्त्रोयण निषेधेन विकल्पः । इष्टं हि तादात्मिकोम-
स्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति । तस्य
तच्चैदासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्मिकं सौन्दर्यमवाध-
मानमेव प्रवृत्तयनुखं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्व-
मवगमयति । यथाह । अकर्तव्यो दुःखफल इति । ततो
रागतः प्रवृत्तमप्यायत्त्यां दुःखतो विभ्यतं पुरुषं शक्तोति निवा-
रयितुमिति बलीयान् शास्त्रोयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति
न तथा विकल्पमर्हति । शास्त्रोयौ तु विधिनिषेधौ तुल्य-
बलतया षोडशिशृणाग्रहणविकल्पयते । तत्र हि विधिद-
र्शनात्मधानस्थोपकारभूयस्त्वं कल्पयते । निषेधदर्शनाच्च वै-
गुण्येऽपि फलसिद्धिरवगमयते । यथाह । अर्थप्राप्नवदिति चेन्न
तुल्यतात् । उभयं शब्दलक्षणमिति । न च वाच्यं यावद्य-
जतिषु येयजामहकरणं यावद्यजति सामान्यदारेणानुयाज-
यजति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्नि-
षिद्धिमिति श्रीब्रग्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवा-
निति । यतो भवत्वेवं विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र
कौण्डिन्यायेति तत्र तत्रविधिर्न दधिविधिमपेषते प्रवर्त्तिसु-
मिह तु प्राप्निपूर्वकल्पात्मतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्रा-
प्नेस्त्रनिषेधेन निषेधाग्राप्यै तद्विधिरपेषणीयः । न च सापे-
क्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विक-
ल्पः किं तु निषेधस्यैव वाधनमिति साम्प्रतं, तथा सति

[भास्ती]

[६२८] [अ.३ पा.३ छ.२६]

निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्थात् । न च तदुक्तं तुल्यं हि
सोप्रदायिकम् । न च नतौ पश्चौ करोतीतिवदर्थवादता ।
असमवेतार्थत्वात् । पश्चौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते ।
न चात्र तथा येयजामहाभावो, यजतिषु येयजामहविधा-
नात् । अनुयाजानां च तद्वावात् । न च पर्युदासस्तदा
इननुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माद्विहि-
तप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते ।
“उक्तं षोडशिग्रहणायह्यणयोर्विकल्प” इति । नहि तचा-
न्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते
पक्षे ऽपि प्रामाण्यान्माभूत्यमत्तगीततेति । इह तु पर्युदा-
सेनायुपपत्तौ सम्बवन्त्यामन्यायं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् ।
एवं हि तदा नजः सम्बधो इननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजव-
र्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति किमतो यदेवमेतदतो
भवति । नानुयाजेष्वित्येतदाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्गं पूर्ववा-
क्यैकदेशेन सम्बन्धते यदेतद्येयजामहं करोतीति एता-
नानुयाजेषु यावदुक्तः स्थादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भ-
वति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननु-
याजविधिरेवायमिति प्रतिषेधाभावात्र विकल्पः, न चाभियु-
क्ततरपणिनिविरोधे कात्यायनस्य सदादित्वं नित्यसमाप्त-
वादिनः सम्बवति । स हि विभाषाधिकारे समाप्तं शास्ति ।
तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामहविधानमिति सिद्धम् । व-
र्णकान्तरमाह । “अथ वैतास्ति”ति । यथा हि सुकृतदु-
ख्यूतयोरमूर्तयोः कम्यनं नाञ्चासं मूर्च्युनुविधायित्वात् क-

म्यस्य । तथा उन्यदीययोरन्यत्र सच्चारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्त्त-
त्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कर्मनेन वरं
खकार्यारम्भाच्चालनमात्रेमेवलक्ष्यतां न तु ततोपगत्यान्यत्र
संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्खकार्यारम्भाच्चालनं
विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रा-
वश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क चिदपि चेद्विधूननं
त्यागे वर्तते । तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति ।
एवं हि न वर्तते यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत । न
चैतदस्ति । तत्रापि खकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् ।
न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि-
(१)चानेकार्थलाद् धात्रनां, त्यागे ऽपि विधूयेति मुख्यमेव
भविष्यति । प्राचुर्येण त्यागे ऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् ।
विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य चोपलश्चण्लेनार्थं-
निर्देशस्य तत्र दर्शनात् । तस्माद्वानार्थं एवाचेति युक्तम् ॥

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा-

ह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठकमादद्वपये सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते । वि-
द्यासामर्थाच्च प्रागेवावगम्येते । तथा शाक्यायनिनां ताण्डि-
नां च श्रुतेः श्रुत्यर्थी च पाठकमाद्वलीयासौ, अग्निहोत्रं
जुहोति यवागूँ पचति इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावा-
दनारभ्यमेतद्वोच्यते । नैतत्पाठकममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्पु-

कृतदुष्कृते वि(१)धूनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थे संनिहितपरामर्शकं तस्य चेतुभावमाच्च । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्ति विरजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथएव चकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । अर्द्धपथेऽपि पापविधूनने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राकाल-तोपपत्तेः । एवं शास्त्रायनिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीवन्निति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथएव चकृतदुष्कृतविमोक्षः । एवं च न पर्यङ्गविद्यानस्तत्त्वशय इति पूर्वः पक्षः । राहात्मकु विद्यासामर्थ्यविधूतकल्पस्थ ज्ञानवत उत्तरेण पश्यां गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रशीणकल्पस्थोत्तरमार्गमनं सम्भवति । यथा यवाग्पाकात्रायाग्निहोत्रम् । यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्गस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रशीणपाप्मनस्य तदनुपपत्तेः । विद्यैव तादशी कल्पषं क्षपयति । क्षपितकल्पषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्पषक्षयः । तस्मात्याठक्रमवाधेनार्थकमो ऽनुसर्त्यव्यः । ननु न पाठक्रममाच्चमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या सञ्चिहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदयुक्तं बुद्धिसञ्चिधानमाच्चमत्रोपयुज्यते नान्यत्तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणादिद्याया अपीति समाना श्रुतिरूभयनापीति । अर्थपाठौ परिशिष्टेते तत्रार्थो बलीयानिति । न च ताष्ट्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अश्वद्वरोमाणि विधूयेति हि स्तनन्तस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च

परे तस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तदिरोधः ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परे तस्योत्तरेण
यथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्हपथे सुकृत-
दुष्कृतह्यानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं
सूत्रम् । नद्याचष्टे । “यदि च देहादपद्मस्ये”ति । विद्या-
फलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्भवते परे तस्य भवितुमर्ज्जति शङ्कापदेभ्यः ।
यथाङ्गः । नाजनित्वा तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रश्न-
यस्तु सत्यपि नरग्ररीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनिय-
मादिसहिताया विद्यमानायाः कार्यश्यायोगाद्युक्तो जीवत
एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वच्छन्दतः स्वेच्छ-
येति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया वि-
द्यायासत्य स्यान्न मृतस्यातत्पूर्वकच्च सुकृ-
तदुष्कृतह्यानं स्याज्जीवत एवा समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं
कारणानन्तरङ्गार्थोत्यादे सति निमित्तनैमित्तकयोखङ्गावस्था-
पपत्तिस्ताणिडशाव्यायनिश्रुत्योऽस्मि सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्या-
भावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्या-
तः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्गा-
म(१)त इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः । छन्दतः स-
ङ्गत्पत इति श्रुतिसूत्र्योरविरोधादेव(२) । न त्वत्रागमगम्येऽर्थे
स्वातन्त्र्येण युक्तिर्निवेशनीयेति । तेषामधिकरणग्ररीरानुप्रवेशे

(१) संकेते इति पा० २ । ३

(२) एवं नत्वत्रैति पा० २ । ३

[भागती]

[४४७]

[अ.३ पा.५ छ.२८]

सम्भवत्यर्थात्तरोपवर्णनमसङ्गत(१)मेवेति ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि वि- रोधः ॥ २९ ॥

यथा इनिसन्निधावपायनमन्यत्र श्रुतमिति । यत्रापि केवला इनिः अयने तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्वेवं तत्सुनिधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृत-इनिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितु-मर्हति । न च निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्वानिमात्रे देवयानः पन्थाः संबध्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । विद्वान् पुण्यपापे विध्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । भ्रमनिवन्धनोऽक्षेमो याथात्मज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्तनीयः । नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देश-विशेषमपेक्षते । विद्योत्पादस्यैव खविरोधविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहैव अवणादिर्भिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्य(२)कर्मशपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीह यथार्थ इति श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्मार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन

(१) अयुक्तमिति पा० ३ ।

(२) कार्योति २ पुस्तके नास्ति ।

सूचेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था(१) तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूचमवतारयति । गतेर्थवत्त्वमुभयथा दु-
ष्कृतनिवृत्या सुकृतनिवृत्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्तते(२)
ब्रह्मलोकगतस्थापोहं पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्थात् । तथा
चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः । तस्माद्वच्छ-
तस्येव सुकृतस्थापि प्रश्य इति तैः पुनरनाशङ्कनीयमेवाश-
ङ्कितम् । विद्याशिष्टायां हि गतौ केयमाशङ्का यदि श्रीण-
सुकृतः किमर्थमयं यातीति । नच्छेषा सुकृतनिवन्धना ग-
तिरपि तु विद्यानिवन्धना । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं
साध्यति ।

अनियमः सर्वसामविरोधः शब्दा-

नुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

प्रकरणं हि धर्माणां नियमकम् । यदि तु तत्त्वादि-
यते(३)ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमादिधर्माः सङ्कीर्येन् । न
च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाह्वादिषु च चौदकतः
प्राप्तिः । सर्वत्रैपदेशिकत्वात् । न च दर्विहोमस्थाप्रकृति-
विकारभूतस्थाधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किं
चिदपि शक्यमनुष्टातुम् । न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनि-
योजकास्तेषामपि इति प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति वि-
नियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं सुत्यादिभ्यो विनि-

(१) किमर्थमिति—पा० २

(२) पुण्यमपि न निवर्ततेति ३ पुण्यमनुवर्तते तत इति—पा० २ ।

(३) तादियतेति—पा० २ । ३ ।

योगोवगम्यते तचापि तज्जिर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यंकल्पनी-
यत्वात् । तस्मानप्रकरणं विनियोगाय तज्जियमाय चावश्या-
भ्युपेतत्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसर्त्तेः । तस्माद्याख्ये-
बोपासनात् देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्माखेव
न दृष्टपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् । न च ये चेमे उरण्ये अ-
द्भां तप इत्युपासतद्विति सामान्यवचनात् सर्वविद्यात् तत्प-
थप्राप्तिः । अद्वातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः शूय-
ते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च एवं सत्येक-
स्थां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वात् विद्यास्त्रियेकत्रैव मा-
र्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे । विद्यान्तरे च शूयते ।
तस्मान् सर्वोपासनात् पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त-
उच्यते । ये चेमे उरण्ये अद्भां तप इत्युपासतद्विति न अद्वा-
तपोमात्रस्य पथिप्राप्तिमात्रापि तु विद्यया तदारोहन्तीत्यत्र
नाविद्वांसस्तपस्त्रिन इति केवलस्य तपसः अद्वायाश्च तत्रा-
प्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते अद्वातपसी तन्प्राप्त्युपायतया
बद्न् विद्यान्तरशीलाना(१)मपि पञ्चाग्निविद्याविद्विः समान-
मार्गता दर्शयति । तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारे उभि-
धीयते । यएवमेतद्विदुर्ये चामो अरण्ये अद्भां सत्यमुपासत-
द्विति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तिलात् । तदेव हि
सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथं चिदापेक्षिकसत्यत्वात् । पञ्चा-
ग्निविदां चेत्यंविभयैवापात्तत्वात् । विद्यासाहचर्याच्च विद्या-
न्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्यायम् । मार्गदर्थभृष्टाना-
चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेच्छा-

(१) शालिनामिति २ शीलिनामिति—पा० ३। ४।

[अ.४ पा.५ सू.४१] [६३६] [भासी]

ध्वनोभिसम्भवः । एतदुक्तंभवति । भवेत्प्रकरणं नियमकं
यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मातं वा न स्थादहिति तु
तत्त्वस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम् । तस्मादनियमो (१) वि-
द्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था असङ्गमार्गोपदेशस्य
च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि-

णाम् ॥ ३२ ॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति ।
निर्गुणायां विद्यायां(२)नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुति-
स्मृतीति हास्तपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमःप्रभृतीनां त-
त्तदेवपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयेते । तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते ।
अपवृक्तस्य तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तक्षशणायोगात् ।
अपुनरावृत्तिर्हि तक्षशणम् । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनु-
पपत्तेन मोक्षः फलं विद्यायां (३) विभूतयस्तु तास्तास्तस्या:
फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तप्रशंसार्थेति मन्यते ।
न च(४)तावदेवास्य चिरं यावत् विमोक्ष्ये इथ संपत्यदिति
श्रुतेर्विदुषो देवपातावधिप्रतीक्षावदसिष्ठादीनामपि प्रारब्ध-
कर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्रातम् । येन हि कर्मणा व-
सिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तप्तप्रतीक्षा स्थात् । तथा च न
शरीरान्तरं ते यज्ञीयुः । न च तावदेव चिरमत्येतदप्या-

(१) अनियमादिति—पा० ३ । ४ ।

(२) निर्गुणाया विद्यायादिति—पा० २ । ३ । ४ ।

(३) विद्याया इति—पा० २ । ३ । ४ ।

(४) तस्य तावदेव चिरमिति २ तावदेव चिरमिति—पा० ३ ।

[भास्ती] [६३७] [अ. ६ पा. ६ सू. ४२]

र्जवेन घटने । समर्थदेतुसंनिधौ छेपायोगात् । तस्मादेत-
दपि विद्यासुख्यैव गमयितव्यम् । तस्मान्नापवर्गो विद्याफल-
म् । तथा चापवर्गाङ्केषेण पूर्वः पक्षः । अत्र च पाश्चिकं
मोक्षदेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् ।
राहान्तसु

विद्याकर्मस्तुष्टानतोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं समाप्तैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमा-
न्तया व्याख्यातमुच्चितम् । पौर्वपर्यपर्यालोचने भूयसीर्ना
श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं नदन्य-
थयिनं युक्तम् । उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थं इति ।
न च विदुषामपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तदेहसंचारात्मत्यामपि
ब्रह्मविद्यायामनिर्माशाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति
साम्रातम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपज्ञनो न हेतु-
भावमपाकरोति । न हि बृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुरुत्वं न
पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्देतुः । न च
न सेतुप्रतिबन्धाना (१)मर्पा निन्नदेशानभिसर्पणमिति से-
तुभेदे न निन्नमभिसर्पन्ति । तद्दिच्चापि विद्याकर्माराध-
नावर्जितेश्वरविद्विताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या (२)यद्यपि
न मुक्तिं दत्तवतो तथापि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धविगमे
दास्यन्ति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रश्यमतीश-
माणश्वरमदेहसमुत्पन्नब्रह्मामात्कारोपि ध्रियते उथ तत्प्रश-

(१) प्रतिबद्धानामिति—पा० ३ । ३ ।

(२) ब्रह्मोत्त—नाहित २ ।

[अ.३ पा.३ छ.३२] [६८८]

[भास्ती]

यान्मोक्षं प्राप्नोति । एवं प्रारम्भाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा
पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्त्वयं प्रतीक्षमाणो युगपत्तमे-
ण वा तत्तदेवप्रिव्यवहृपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोप्पनाभोगा-
त्मिकया प्रख्यया सांसारिकद्वय विहरति । तदिदमुक्तम् ।
“सङ्कृतप्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाये”ति ।
प्रारम्भविपाकानि तु कर्मणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञाने-
नैवातिवाच्चितानि । “न चैते जातिस्मरा” इति । यो हि
परवशो हेहं परित्याज्यते देवान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभू-
तस्य स्मरति स जनवान् जातिस्मरस्य । गृहादिव गृहान्तरे
स्वेच्छया (१) कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्या-
यते । व्युद्य विवादं कृत्वा व्यतिरेकमाह । “यदि ह्युप-
युक्ते सङ्कृतप्रवृत्ते प्रारम्भविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारम्भ-
विपाकमि”ति । स्थादेतत् । विद्या ऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ
नावश्यं निष्पेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवपरम्पराच्चि-
तस्यानियतविपाककालस्यासङ्घोयत्वात् कर्माशयस्येतत आ-
ह । “न चाविद्यादिक्लेशदाहे सती”ति । न हि समा-
ने विनाशहेतौ कस्य चिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम् ।
तत्क्लिमिदानों प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत् । तथा च न
विदुषो वसिष्ठादेवेहंधारणेत्यत आह । “प्रवृत्तफलस्य तु
कर्मणि ”इति । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादना-
गतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि
च नाधिकारवतां सर्वेषामृषीणामात्मनत्त्वज्ञानं तेनाव्याप-

(१) कायेदित्योधिकम् २ ।

कोष्यं पूर्वपङ्क इत्याह । “ज्ञानान्तरेषु चे”ति । तर्त्कां
तेषामनिर्मैश्च एव, नेत्याह । “ते पश्चादैश्वर्यक्षये”ति । नि-
र्विला विरक्ताः । प्रतिसच्चरः, प्रलयः । अपि च स्वर्गदाव-
नुभवपथमनारोच्चति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्थादपि
मन्दधियामामुश्मिकफलत्वं प्रति यथा चार्यवादः । को हि
तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके इस्ति वा न वेति । अद्वैतज्ञानफल-
त्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोपि नास्तीत्याह । “प्र-
त्यक्षफलत्वाच्च”ति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यास-
मारोपितं प्रपञ्चं समूलधातमाम्ब्रन् घोरं संसाराङ्गारपरिता-
पमुपशमयति । पुरुषस्येत्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिद्विज्ञास्त्र-
श्रुतिर्दीर्घता । तत्त्वानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्त्व-
मसि वर्तसइति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह ।
“न हि तत्त्वमसीत्यस्ये”ति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यद-
र्थतामृतशब्दाध्याह्वारश्वाशक्य इत्यर्थः ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वा-

वाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अश्वरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उ-
पसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अश्वरस्य तद्वावप्रत्यभिज्ञानात् ।
आनन्दादयः प्रधानस्येत्यचायमर्थो यद्यपि भावहृषेषु विशेष-
णेषु सिद्धस्तत्त्वायतया च निषेधहृषेष्वपि सिद्ध एव । तथा-
पि तस्यैवेष ग्रपञ्चोवगन्तव्यः । निर्दर्शनं जामदग्न्ये ही-
नइति । यद्यपि शावरे दक्षोतरमत्रोदाहरणान्तरम् । तथापि
तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शित-

म । तत्र शावरमुदाहरणमस्याधानं यजुर्वेदविहितम् । य एवं विदानग्नि(१)माधत्तइति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेदएव य एवं विदान् वारवन्तीयं गायति य एवं विदान् यज्ञायज्ञोयं गायति । य एवं विदान् वामदेव्यं गायति इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूत्पन्नानि । तत्रेदं संदिच्छने । किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रत्वेनैवोच्चैङ्गेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्वेनोपांशुत्वेन स्वरेण उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति श्रुतेः, किं तावन्प्राप्नम् । उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तत्त्विभ्यन एवोच्चैःखरे प्राप्नउच्यते । गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः । अथमर्थः । उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैङ्गं विनियोगविधालोचनेन चोपांशुत्वं सोयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन्(२) व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेवेदसंयोगो ग्राह्यो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतो विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य । एतदुक्तं भवति । यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चात्ररूपमस्ति विधित्वस्याविशेषात् । तन्माचनान्तरीयकत्वाच्च चात्ररूपस्य । तथापि वाक्यानामैदम्यर्यं भिद्यते । एकस्यैव विधेस्तुपत्तिविनियोग-

(१) अपीनाधत्तश्चिति—पा० २ ।

(२) स्तदेतरिमन्त्रिति—पा० २। ३। ४।

धिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किं चिदेव रूपं केन चिदाक्षयनोऽस्त्रिख्यते यदन्यतो प्राप्नम् । तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तदाक्षयानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वेदिकैरेव(१) वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीक्षीतार्थाप्रतिलक्ष्मात् विनियोगवाक्ये-भ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र ये-न वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारीयमप्युदा-हरणमेवमेव योजयितव्यम् । उद्गात्वेदोत्पन्नानां मन्त्राणा-मुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्वर्युप्रदानके इपि पुरोडाशे वि-नियुक्तत्वात्रधानानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोऽग्रात्वेति दार्ढान्तिके योजयति । “एवमिच्छापि”ति ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुर्वा प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोप्यर्थः प्रपञ्च्यते । एकत्र भोन्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता अन्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च स्वष्टीरूपदधातीतिवत् पिबदपिबज्ञशणापरं पि-बन्ताविति नेतुमुच्चितम् । सति मुख्यार्थसम्बवे तदाश्रयणा-योगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषान्तर्णिण्यो न च मुख्यलाक्षणिकग्रहणविपयो विश्वयः संभवति, तुल्यवलत्वाभावात् । प्रकरणस्य च ततो वलीय-सा वाक्येन बाधनात् । तस्मादेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्त-उच्यते । द्वासुपर्णेत्यत्र कृतं पिबन्तावित्यत्र च दिल्वसङ्गो

(१) वे द्वाक्षयारति—पा० २ ।

त्यन्तौ प्रतीयते । तेन समानतौवर्गिकी पिबन्ताविति इयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंचारानुरोधेन न द्योरपि तु इच्छिन्यायेन लाशणिकी व्याख्येया । येन ज्ञुप-क्रम्यते येन चोपसंक्रियते तदनुरोधेन मध्यं इयम्^(१) । यथा जामिल्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंचारे च सं-दर्भे म शपातिनो विशुरुपांशु यष्टव्यो । जामिल्वायेत्वादयः पृथग्विधिवमलभमाना विधित्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नी-तासत्कस्य हेतोरेकवाक्यता हि साधीयसो वाक्यभेदादिति । तथेच्चापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूद्घपरं लक्षणीयं पिब-न्तावित्यनेन । तथा च वेद्याभेदादिद्याभेद इति । अपि च त्रिष्वयेतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेपि पैर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते । यद्येवं कथं तर्हि जीवोपादानम-स्थित्यत आच्च । “तादात्म्यविवक्षये”ति । नास्ति जीवः प्र-तिपाद्यते किं तु परमात्मनो ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसा-वनूद्यते । परात्मविद्यायाश्वाभेदविषयत्वाच्च भेदाभेदविचा-रावतारः । तस्मादैकविद्यमन्त्रं सिद्धम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्रायणोपस्त्रप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्नै-रन्तर्येणाम्नातयोः किमस्ति भेदो न वेति विश्वये भेद एवेति ब्रूमः । कुतः । यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानथर्वप्रसङ्गाद् य-जत्वभ्यासवद्देहः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनां नवकृत्व-

उपदेशे इपि यथा भेदो न भवति स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेनो इत्यत्र तथेहाष्टभेद इति युक्तम् । भूय एव मा
भगवान् विज्ञापयत्विति हि तत्र अथते तेनाभेदो युज्यते ।
न चेह तथास्ति । तेन यद्यपीह वैद्याभेदोऽवगम्यते तथा-
ष्टेकत्र तस्यैव अशनायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च
कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनादिद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्यु-
च्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्तरुपप्रतिपादन-
परं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनोपलभ्यते । किमतो यद्येवमेत-
दतो भवति । विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः ।
वस्तुस्तरुपं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहन्ति ।
शतकृत्वोपि हि पश्य वदन्त्यप्राः । विशेषतस्तु वेदः पितृ-
भ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्तयम् । एकत्राशना-
याद्यत्यादन्यत्र च कार्यकारण(१) प्रविलयात्तसादेका
विद्या । प्रत्यभिज्ञानात् । उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिज्ञ आ-
त्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपश्चैकदेशी नं प्रति स-
र्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपश्चत्त्वाभिप्रायो दर्शितः सुगममन्यत् ।
व्यतिहारो विशिष्पन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥
उत्कृष्टस्य निकृष्टरुपापत्तेनेभग्ने भयरुपानुचिन्तनम् ।
अपि तु निकृष्टे जीवउत्कृष्टरुपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट

(१) करणेति पा०— २। ३

उत्कृष्टो भवतीति प्राप्नम् । एवं प्राप्नुत्यते । इतरेतरानु-
वादेनैतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते । इत-
रथा तु योह्यं सोसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्ये-
श्वरत्वमस्य विधीयेत । न त्वीश्वरस्य जीवात्मनं योसौ
सोहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यच । तस्मादुभयरूपमुभयत्रा-
ध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं
तत्किमिदानों सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने इत्य वस्तुतो निर्गुणस्य
निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं वि-
धीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इत्थापि
व्यतिच्चारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता
भवत्युत्कृष्टस्य । अन्वाचयश्चिं तु तादात्म्यदाक्षं भवन्नापे-
श्वामहे । सत्यकामादिगुणोपदेश्वर तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति ।
सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

तदैतदेव तदा स सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथ-
मजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इन्वसा-
वसन् भवे(१)द्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यं हैव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्य-
मित्युपासनमनेन संदर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं
ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति । वक्ष्यमाणं प्रकारा-
न्तरमस्य परामृशति । तत्तदाऽये आस बभूव । किं तदि-
त्यत आह । सत्यमेव सत्यं मूर्तं सत्त्वामूर्तं च सत्यं तदु-

(१) भवेदाति २ । ३ पुरतके नास्ति ।

पासकस्य फलमाह । स यो हैवमेतमिति । यः प्रथमजं
 यश्च पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह । सत्यं ब्रह्मेतीति । स
 जयनीमान् लोकान् । किं च जितो वशीकृत इनशब्द इत्यं
 शब्दस्यार्थं वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिसच्चिद्वितं शब्दं परा-
 मृशति । असाविति । असङ्गवेच्छश्येत् । उक्तमर्थं निगम-
 यति । य एवमेतदिति । एवं विद्वान् कस्माच्यतीत्यत
 आह । सत्यमेव यस्माह ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनान् फलो-
 त्यादोपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तसत्यं किमसौ । अत्रापि
 तत्यदाभ्यां रूपग्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नात्मने तदुपा-
 सनीयमित्यत उत्तरम् “स आदित्यो य एष” इत्यादिना ।
 तस्योपनिषद्द्वरक्षितिं । हन्ति पाप्मानं जहाति च य
 एवं वेदेत्यन्तेन । उपनिषद्द्वस्यं नाम तस्य निर्वचनं हन्ति
 पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेवा रूपमेतत् । तथा च
 निर्वचनं कुर्वन् फलं पापद्वानिमाहेति । तमिमं विषयमाह
 भाष्यकारः । “यो वै हैत”मिति । “सनामाश्वरोपासना”मि-
 ति । तथा च श्रुतिः । तदेतद् अशरं सत्यमिति । स इत्ये-
 कमशरं तीव्येकमशरं यामत्येकमशरम् । प्रथमोत्तमे अशरे
 सत्यम् । मध्यतोनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभू-
 तमेव भवति । नैवं विद्वासमनृतं हिनस्तीति । तीतीका-
 रानुवन्ध उच्चारणार्थः । निरनुवन्धस्तकारो इष्टव्यः । अत्र
 हि प्रथमोत्तमे अशरे सत्यं मृत्युरूपाभावात् । मध्यतोमध्ये
 ऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्यवनृतयोक्तकारसाम्यात् । तदेत-
 दनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं
 सत्यरूपाभ्याम् । अतोकिंचित्करं तंसत्यभूयमेव सत्यबाहुल्य-

[अ. ४ पा. २ द्व. ३८] [६४९] [भास्ती]

मेव भवति । श्रेष्ठमतिरोच्चितार्थम् । स्येवं सत्यविद्यायाः
सनामाश्चरोपासनता । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षणा-
भेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनेव नित्य-
काम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत् यावज्जी-
वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे-
इभेद इति प्राप्ने प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तस्यत्यमिति
प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः
तस्योपनिषद्द्वारहस्यमिति । तस्यैव यदद्वान्तरं रहस्यनाम्नो-
पासुनं तत्रशंसार्थी उर्ध्वादोयं न फलविधिः । यदि पुन-
र्विद्याविधावधिकारश्चवणाभावात्कल्पनायामार्थवादिकं फलं
कल्पयेत् ततो जानेष्टविवायद्वामाणविशेषतया संबलिताधि-
कारकस्यना ततस्य समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपास-
नमिति सिद्धम् । परकोयं व्याख्यानमुपन्यस्यति । “केचि
त्पुनरि”ति । वाजसनेयकमण्ड्यादित्यविषयं छान्दोग्यम-
पीत्युपास्याभेदादभेदः । ततस्य वाजसनेयोक्तानां सत्यादी-
नामुपसंचार इत्यत्त्वार्थं सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्या-
ख्यातं तदेतद्वृष्यति । “तत्र साध्वि”ति । ज्योतिष्टामकर्म-
सम्बन्धिनीयमुद्गोथव्यपाशयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाङ्गेद इति
विद्याभेदादनुपसंचार इति ॥

कामादीतरत्वं तत्र चायतना-
दिभ्यः॥ ३९ ॥

छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः ।
तथाच्च । छान्दोग्ये अथ यदद्वात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति

एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदत्वं श्रु-
यते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमो-
क्षायब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंचारः । निर्गुणायां
तावदिद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंचारः
संभवो । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न विश्लादिगुणो-
पसंचारसंभवः । नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते
चोदिता येनाचार्येयत्वेन संबधेरन्नपि तु सत्यकामादिगुण-
नान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंचार उच्यते । एवं व्यव-
स्थित एष संक्षेपो ऽधिकरणार्थस्य साम्यवाङ्गल्येयेकत्राका-
शाधारत्वस्थापरत्र चाकाशतादान्म्यस्य अवणाद् भेदे वि-
द्ययोर्न परस्परगुणोपसंचार इति पूर्वपक्षः । राहान्तस्मु-
सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोक्तोऽ-
न्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद्
ब्रह्मएषुभयत्रापि सर्वगुणोपसंचारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु
विद्याभेदेपि गुणोपसंचारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्पूर्वमव-
दातम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोज-
नम् । तेन यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि
तस्मांब्रह्मप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्कृतिः । विचारगोचरं
दर्शयति । “क्वान्दोग्ये वैश्वानरविद्या प्रकृत्येति । विचारप्रयो-
जकं संदेहमाह । किं भोजनलोपदृति । अत्र पूर्वपक्षाभा-
वेन संशयमाश्विपति । “तद्यज्ञकृतमि”ति । “भक्तागमनसं-
योगादि”ति । उक्तं खल्वेतत्प्रथमएव तन्त्रे पदकर्माप्रयोजकं

नयनस्य परार्थत्वात् इत्यनेन यथा सोमक्रयार्था (१) नीयमा-
नैकहायनी सप्तमपदपांशुश्चणमप्रयोजकम् । न पुनरेकहा-
यन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः । सोमक्रयेण त-
च्छयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुश्चणस्येति ।
तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणाङ्गतेर्भेजना-
भावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपश्च इत्यपूर्वप-
श्चमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपश्चमाश्चित्य समाधने । “एवं
प्राप्ते, न लुप्यतेनि तावदाच्च” । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानि-
राकरणार्थः । पृष्ठति कस्मात् । उत्तरम् आदरात् । तदेव
स्खोरयति । “तथा ही”ति । जावाला च्च आवयन्ति पूर्वे-
तिथिभ्यो ऽश्रीयादिति । अश्रीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधा-
नं वचः ।

यथा च्च शुधिता वाला मातरं पर्युपासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वे-
न अवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोतिथिभ्योश्रीयादिति प्रा-
णाङ्गतिप्रधानं लक्ष्यते । तदेवं सति यथा वै स्खयमङ्गत्वा
ऽग्निहोत्रं परस्य जुङ्घयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं
निन्दित्वा स्खामिभोजनं स्खामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रा-
प्यन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्रियतामेषा श्रुतिः
प्राणाङ्गतिं किं तु स्खामिभोजनपश्चएव नाभोजनपीत्यत
आच । “या च्च न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्य-
वतो ऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेनि मन्यते” । ईदृशः खस्खयमा-

(१) क्र्यार्थमिति—पा० ३ ।

दरः प्राणग्रिहोनस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वामिभोजनं समयादपकृष्टातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् । तद्यदाग्रिहोनस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्थाः कैव कथा धर्मिलोपं सहतद्विर्यः । पूर्वपक्षाक्षेपमनुभाव्य दूषयति । “ननु भोजनार्थे”ति । यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्रिहोने प्रकरणान्तरान्त्रैयमिकाग्रिहोनाङ्गिने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया तदाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकाग्रिहोनसमाननामतया तद्वर्मानिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेव प्राणग्रिहोनेपि नैयमिकाग्रिहोनगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनागतभक्तद्रव्यता विधीयते । न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालान्त्रिकमात् प्राणग्रिहोनस्य न भोजनप्रयुक्तत्व(१)मिति । न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्थिष्टकृते समवद्यतीतिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् । यथा जाघन्यापत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्यजुघां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकत्वद्वृणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्वक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशुपादानं परप्रयुक्तपशुपजोवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाकृतिरूपादीयते । एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणग्रिहोनलोप इति मन्यते पूर्व-

(१) भोजनाप्रयुक्तत्वमिति—पा० २ ।

[अ.३ पा.३ सू.४०]

[६५०]

[भास्ती]

पश्चि । अङ्गिरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं
भाष्यकारस्य ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

तद्वोमीयमिति वि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं (१) होमे
विनियुक्ते तदः सर्वनामः सन्निहितावगममन्तरेणाभिधाना-
पर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्यज्ञतां प्रथममा-
गच्छेदिति सन्निहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं
भक्तं भोजनार्थमित्युत्तराद्वारा त् स्थितृते समवद्यतीतिवन्न भक्तं
वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्यास्त्ववयव-
भेदस्य नाशीषोमीयपश्चधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यांपि तस्य द्वना-
स्यस्य (२) दर्शनात्तसादस्त्वेतस्य जाघनीतो विशेषः । यच्चोक्तं
चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् । विध्यु-
हेषगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्थाभावाद्यार्थवादिकस्य तु सिद्धं किं
चित्सादश्यमुपादाय स्तावक्वेनोपपत्तेन तद्वाचं विधातुमर्ह-
तीत्याह्व । “न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरि”ति । अपि
चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां बङ्गतरं
प्राप्तं बाध्यते । न च संभवे बाधनिचयो न्यायः । कृष्ण-
लचरौ खल्वगत्या प्राप्तबाधोभ्युपेयतद्वाह्व । “धर्मप्राप्तौ वाभ्यु-
पगम्यमानायामि”ति । चोदकाभावमुपोदलयति । “अत एव
चेद्वापी”ति । यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभोवो इत एव शां-
पादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम् । तत्प्राप्तौ तु सांपादिकत्वं नो-
पपद्येत । कामिन्यां किञ्चुचवदनाद्यसत्ता चक्रवाकनलिना-

(१) सन्निहितेति—नास्ति ३ ।

(२) सूनास्त्वस्येति पा— ३ ।

दिष्टपेण संपाद्यते । न तु नद्या चक्रवाकादय एव चक्रवा-
कादिना संपाद्यन्ते । अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति ।
यत्त्वादरदर्शनमिति तज्जोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मि-
न्यक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोपि न ल्वेतवता धर्मिनित्यता
सिध्यतीति भावः । नन्वतिथिमोजनोत्तरकालता स्वामिमोज-
नस्य विहितेति कथमसौ बाध्यतइत्यत आह । “नास्ति
वचनस्यातिभारः” । सामान्यशास्त्रवाभार्या विशेषशास्त्रस्या-
तिभारो नास्तीत्यर्थः ॥

तन्त्रिद्वारणानियमस्तद्दृष्टेःपृथग्-

द्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं स्तोकं श्ट-
णोतीति । एतदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धं जुह्वद्वारा
क्रतुप्रयोगवचनगृह्णीतं क्रत्वर्थं सत्पत्तिनपेक्षम् । सिद्धवर्तमाना-
यादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्तोकरोतीति । एव-
मव्यभिचरितकर्मसंबन्धोऽत्रीथगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृह्णी-
तं न सिद्धवर्तमानानापदेशावगतसुमस्तकामावापकत्वलश्णफल-
कल्पनायात्मम् । परार्थत्वात् । तथा च पारमर्थं सूत्रम् । द्रव्य-
संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । एवं
च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्त, उ-
च्यते । युक्तं पर्णताया फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम् । नहि प-
र्णताडनाश्रया यागादिवत् फलसंबन्धमनुभवितुमर्हति । अ-
व्यापाररूपत्वात् । व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाङ्गस्त-
त्तिमतः फलदर्शनादिति । नापि स्तादिरतायामिव प्रकृतक्र-

तु संबन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोस्ति अनारभ्याधीतत्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुह्वसंबन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सत्र पर्णतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्घीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुद्धते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्घीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । ननु कर्माङ्गोऽग्नीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् दितीयाश्रुतरुद्घीथमिति तथा चाच्छनादिविव संस्कारेषु फलश्रुतेर्थवादत्वम् । मैवम् । नह्य-चोऽग्नीथस्योपासनं किं तु तदवयवस्थोकारस्येत्युक्तमधस्तात् । न चेंकारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोऽग्नीथावयवः न चानुपयोगमीचितम् । तस्मात्सकृन् जुह्वोतीतिवद्विनियोगभज्ञेनोङ्कारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथाक्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानोति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये । “न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमि”ति । अर्थवादमात्रत्वे इत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्था न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानापदेशान् साक्षात्फलं प्रतीति । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्तमानोपदेशात्फलकर्त्तव्यना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पारार्थेनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

तत्तच्छुत्यथालोचनया वायुप्राणयोः खरूपाभेदे सिद्धे त-
दधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना । न चाध्यात्मा-
धिदैवगुणभेदाद् भेदो नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो न-
ह्यग्निहोत्रञ्जुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुण-
भेदाद् भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः
कर्मणो भेदकः । यथामिश्रावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणो-
र्नीत्यन्नकर्मसंयुक्तः । अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपा-
सनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनि-
श्चयादेकैव सकृतप्रवृत्तिरिति पूर्वपशः । राहान्तस्तु । सत्यं
विद्यैकत्वम् । तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः । सायंप्रातःका-
लगुणभेदाद्यथैकसिद्धिपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः । एवमिहा-
पि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद
इति सिद्धम् । “आध्यानार्थो ह्यमध्यात्माधिदैवविभागोप-
देश” इति । अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिव-
दयं पृथगुपदेशः । “एतेन ब्रतोपदेश” इति । एतेन तत्त्वा
भेदेन । एवकारस्य वागादित्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै
देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायु-
प्राप्तिमाह इत्यत आह । “देवतेवत्र वायु”रिति । वायुः ख-
खरन्यादीन् संवृणुतइत्यरन्यादीनपेत्यानवच्छिन्नोरन्यादयस्तु
तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता ।
“सर्वेषामभिगमयन्न”ति । मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इत्यस्य
देवताया अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदाना-

शङ्कायामुत्पत्तिवाक्येव राजाधिराजस्त्रराजगुणभेदान् । या-
ज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च । यथान्यासमेव देवतापृथ-
क्षात्मदानपृथक्त्वं भवति । सच्चप्रदाने हि व्यत्यासवि-
धानमनुपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थवान् ।
तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि बलीयस्त-

दापि ॥ ४४ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । तत्र
यद्यपि भूयासि सन्ति लिङ्गानि मनस्त्रिदादीनां स्वातन्त्र्य-
द्वचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं (१) प्रति
प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्दलयन्ति । न
चाचास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणं
लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्वि सामर्थ्यमभि-
धानस्य वार्थस्य वा स्यादया पूषाद्यनुमन्त्रणमन्तस्य पूषानु-
मन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतेति एकत्वसङ्गाया अर्थ-
स्य सङ्घोयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं
लिङ्गम् । तथा स्तुत्यर्थेन नास्य विधुद्देशेनैकवाक्यतया
विधिपरत्वात् । तस्माद्दति सामर्थ्यलक्षणे (२) विरो-
द्धरि प्रकरणमप्रत्यूहं मनस्त्रिदादीनां क्रियाशेषतामवगम-
यति । न च ते हैते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रि-
यानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सन्ति न प्रकरणं

(१) स्वातन्त्र्यप्रापकीणिति पा०— ३

(२) लिङ्गदित्यविकं ३ पुस्तके ।

भवेत् बाह्यसाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च विद्ययाहैवं विदश्चिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादयद्वाकर्यं प्रकरणमपवाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । न च तस्वातन्त्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायात्मिति सांपादिका अप्येते अग्रयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । द्वादशाहे तु शूयते । अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृह्णं गृह्णामीति । तत्र संशयः । किं मानसं द्वादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याङ्गमिति । तत्र वाऽन्वै द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाञ्छनसभेदवज्ञेदः । निर्दूतानि द्वादशाहस्य गतरसानि क्वन्दासि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाङ्गेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तद्वज्ञं पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाङ्गा पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेष्यवयुत्य द्वादशसंख्यासमवायात् कथं चिज्जघन्ययापि वृत्त्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधभावादिति प्राप्ते इभिधीयते । प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वे झाँ सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योन्नीयेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गाङ्गभेदेनापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः । देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः । पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यपौत्र्सर्गिकी तथापि दशमस्याङ्गो विशेषवचनान् मानसानि यह्यणासादनहृवनादीनि

[अ.३ पा.३ छ.४४] [६५६] [भास्ती]

पत्नीसंयाजात्पराच्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद्
वचनमिति । एष वै दशमस्याङ्को विसर्गो यन्मानसमिति वच-
नात् । दशमाहरङ्गता गम्यते । विसर्गोन्तो इन्तवतो धर्मो
न स्वतन्त्र इति । दशमेहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दश-
मस्याङ्क आधारल्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति
सिद्धम् । तदिह द्वादशाह्रसंबन्धिनो दशमस्याङ्कोङ्गं मानस-
मिति धर्मसीमांसाह्रत्वक्तुतोक्तम् । दशरात्रगम्यापि दशम-
स्याङ्कोङ्गमिति भगवान्मात्रकारः । श्रुत्यन्तरबलेनाह । यथा
दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य इति । अविवाक्य इति दश-
मस्याङ्को नाम ।

अतिदेशाच्च ॥४६ ॥

नहि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकात्तु चितेनाग्निना किं चि-
दस्ति सादश्यमन्यत्रक्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र
इति प्राप्ते, उभिधीयते ॥

विद्यैव तु निर्द्वारणात् ॥ ४७ ॥

मा भृदन्येषां श्रुतिविध्युहेशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्राप-
कत्वमेतेषु त्वश्रुतविध्युहेशेषु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्या-
याद् विधिरुच्नेतव्यस्तथा चैतेभ्यो याद्वशोर्यः प्रतीयते तदनु-
रूप एव स भवति । प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्यं
चावधारणं च फलभेदसमन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च । न चास्य
गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपार-
तन्त्यं भवेत् । न च विद्याच्चित एवेत्यवधारणं बाह्यसाध-
नापाकरणार्थम् । स्वभावत एव विद्याया बाह्यानपेक्षत्वसिद्धेः ।

तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-
मवधारणम् । न चैवमर्थत्वे संभवति द्योतकत्वमात्रेण नि-
पातश्रुतिः पीडनीया । तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरण-
मपोद्य स्खातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् । अ-
नुबन्धातिहेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम् । ते च भाष्यएव
स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणाकत्वज्ञत्वे पूर्वेणैषकाचितेन मन-
श्चिदादीनां विकल्प इति । तदत्तुत्त्वकार्यत्वेन दूषयति । ‘न
च सत्येव क्रियासंबन्ध’इति । अपि च पूर्वापरयोर्भागयो-
र्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपतिनोपि तत्सामान्याद् विद्या-
प्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह द्वचेण ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विद्यं भूयस्त्वा-

त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । अस्ति राजस्त्वः । राजा स्वाराज्य-
कामो राजस्त्वेन यजेतेति । तं प्रकृत्यामनन्ति । अवेष्टि
नामेष्टिम् । आग्नेयोष्टाकपालो चिरएवं दशिषेत्येव्रमादिर्ता
प्रकृत्याधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्यत्वं मध्ये नि-
धायाङ्गतिं ङ्गत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य
ऐन्द्रमिति । तत्र संदिग्धते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां
निमित्तार्थेन अवणमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत-
इति । अत्र यदि प्रजापालनकर्त्तव्योद्वरणादि कर्म राज्यं
तस्य कर्ता राजेति राजस्त्वस्त्वार्थः । ततो राजा राजस्त्व-
येन यजेतेति राज्यस्य कर्त्तुं राजस्त्वेधिकारः । तस्मात्संभ-

वन्यविशेषेण ब्राह्मणश्चनियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । सर्वेषैते राजद्वये प्राप्ना इति । यदि ब्राह्मणो यजेत्तेवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमतामरसादिशब्दार्थाक्षधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां श्चनियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति च्चिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्निरिति राजसूयप्रकरणं भिन्ना ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्ते इति न नैमित्तिकानि । तच किं तावप्राप्तं, नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति । आर्याणामान्ध्राणां चाविवादः । तथाच्च । ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रस्तेतचामरादिलाङ्गनेषु राजपदमान्ध्राशार्याश्चाविवादं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेविग्रहितपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यववराहवदार्थप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयसीत्वात् । बलवदार्थप्रसिद्धिविरोधे त्वतन्मूलाणाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन वाधनात्तदनुगुणतया वा कथं चिन्नखनकुलादिवदन्वाख्यानमाचपरतया नीयमानन्वादाराज्यस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथा च यदि शब्दोपाङ्गसः स्यादिति प्राप्तमेवं प्राप्नुञ्चते ।

रूपतो न विशेषोऽस्ति द्वार्यम्लेच्छप्रयोगयोः ।

वैदिकादाक्यशेषात् विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिच्च राजशब्दस्य कर्मयोगादा कर्तैरप्रयोगः । क-

[भास्ती]

[६५८] [ऋ.३ पा.३ छ.५२]

र्वप्रयोगादा कर्मणीति विश्ये वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्त-
तरस्याच भवतः पाणिने: स्मृतेनिर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणा-
मनादिरादिमतो चार्याणां प्रसिद्धिः । गोगाव्यादिशब्दवत् ।
न च संभावितादिमङ्गावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्याना-
दिप्रसिद्धिमादिमतो कर्तुमुस्वृते । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-
दित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनी-
यस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिवलीयरत्वेन श्वच्छियत्वजातौ राजशब्दे
मुख्ये तत्कर्तर्यतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । श्वच्छिय-
श्वैवाधिकाराद् राजसूये तत्प्रकरणमपोद्याक्षेत्रस्त्वर्षः । अ-
न्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयि-
तुमर्हति । अत एवाङ्गर्थदिशब्दपरित्यागो रुच्यध्याहारक-
ज्यनेति । इयं च राजसूयादधिकारान्तरमेतयान्नाद्यकामं
याजयेदिति नास्तीति छात्वाचिन्ता । एतस्मिंस्वधिकारेन्नाद्य-
कामस्य चैवर्णिकस्य संभवात् प्राप्नेन्निमितार्थता ब्राह्मणादि-
श्रवणस्तेति दुर्वारिवेति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । “इच्चे”ति । समर्थनप्रयोजनमा-
ह । “बन्धमोक्षे”ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभाव-
माह । “न छास्ती”ति । अधस्तनतन्त्रोक्तेन पैनरुक्तं चो-
दयति । “नन्वि”ति । परिहरति । “उक्तं भाष्यकृते”ति ।
न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृते-
ति अत्रत्यस्यैवार्थस्फूर्यपकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र
छात इति । यत इह सूत्रकृदक्ष्यत्यत एव भगवतोपवर्षेणो

द्वारोपकर्षस्य कृतः । विचारस्यात्य पूर्वोन्नतरतन्त्रशेषमाह ।
 “इह चे”ति । पूर्वाधिकरणसंगतिमाह । “अपि चे”ति ।
 नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवाचोच्यतां किं तदाशेपेणेत्यत
 आह । “आशेपूर्विका ही”ति । आशेपमाह । “अत्रैके
 देहमात्रात्मदर्शन” इति । यद्यपि समस्तव्यक्तेषु पृथिव्यप्ते-
 जोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कायाकारपरिणतेषु भवि-
 ष्यति । न हि किञ्चादयः समस्तव्यक्ता न मदना दृष्टा
 इति मदिराकारपरिणता न मद्यन्ति । अहमिति चानु-
 भवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते । न तु तदनिरिक्तः तदधि-
 ष्ठानः कुण्डदृश दधीति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादि-
 समानाधिकरणोपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जातु दधि-
 समानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरणमनु-
 भवन्ति । सितं मधुरं कुण्डमिति । न चाप्रत्यक्षमात्मत-
 त्वमनुमानादिभिः शक्यमुच्चेतुम् । न खत्वप्रत्यक्षं प्रमाणम-
 ति । उक्तं हि ।

देशकालादिरूपाणां भेदाङ्गिनात्तु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा इति ।

यदा च उपलब्धिसाधनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः ।
 तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य अर्थापत्तेशात्यन्त-
 परोक्षार्थगोचराया उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पि-
 तस्य । सर्वसारूप्ये तत्त्वात् । एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात् ।
 सर्वस्य सर्वेणोपमानात् । सौत्रस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः ।
 चेष्टा/चिन्माद्वितप्राप्तिपरिच्छारार्थो व्यापारः । स च शरीरा-

धीनतया दृग्यमानः शरीरधर्म एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रथलादयस्य यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपत्त्वेऽस्ति शरीरेभावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्ट्वानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । शरीरातिरिक्तात्मनि प्रमाणभावात् शरीरे च संभवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेनि प्राप्तउच्यते ।

व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वान् न तृ-

पलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रत्यक्षं ह्य लिङ्गादिरूपमात्रग्राह्यं नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति । न ह्य धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुद्देतुमर्हति । किं तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेषया । न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति । यथाङ्कः । न चोदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयवल्लेनोत्पत्तेरविचारकल्पादिति । तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुर्मासमपद्मायाप्रतिपन्नसंदिग्भाः प्रेषावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचराः न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः । किं तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत(१) एते सिद्धन्ति । न पुंसामित्यंभावमविज्ञाय यं कं चन पु-

(१) लिङ्गमप्रमाणयत—पा० ३ ।

रुषं प्रनिषिपादयिषतोनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम । अपि च पश्चोपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशब्दस्थामलार्या भुवि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति चाश्यानतृणकण्टकाकीर्णम् । नास्तिकस्तु पश्चोरपि पश्चुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान् । न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति । न च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुज्जीत शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भूज्ञास्तिकस्य जन्मान्तरमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहस्यो महान्नरकः । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः । अत्यन्तपरोक्षगोचरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः । भूयः सामान्ययोगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे, तदचास्तु तावन्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीरातिरिक्तमालम्बतइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याप्रवत् सप्रदशार्या च शरीरान्तरपरिग्रहाभिमानेष्यहंकारास्थदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् । सूचयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किं तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्वाभावित्वात् । चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः ततोनेन विशेषगुणेन भवितव्यम् । न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणो न । तथा च ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्गूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । नद्यस्ति संभवः भूतं च रूपादिरक्षितं चेति । तस्माद्गूतविशेषगणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्यक्तम् । प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव । तथापि न देहमात्रप्रभवाः । मृतावस्थायात्

[भामती] [६६६] [अ.३ पा.३ द्व.५४]

मपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानाहेऽधर्मा भवन्ति । स देहातिरिक्तं आत्मा अदृष्टकारणत्वेभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपतत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति । वैधर्म्यान्तरमाह । “देहधर्मास्मि”ति । स्वपरप्रत्यक्षा च्च देहधर्मा दृष्टा यथा रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्म्यवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहातिरिक्तं धर्मा इति । तत्र यद्यपि चैतन्य-मपि भूतविशेषगुणः तथापि यावद्गूतमनुवर्तेत । न च म-दशत्त्वा व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । अपि च मदशक्तिः प्रतिमद्विरावयवं मात्रयावनिष्ठते । तदहेहेपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् । तथा चैकस्मिन्देहे ब-ज्ञवः चेतयेरन् । न च बहुनां चेतनानामन्योन्याभिप्राया-नुविधानसंभव इति एकपाशनिवद्वादृव बहवो विवंगमाःवि-रुद्वादिक्रियाभिमुखाः समर्था अपि न इत्यमात्रमपि देशम-तिपतितुमुत्सव्यन्ते । एवं शरीरमपि न किं चित्कार्तुमुत्सव्य-ते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्वर्मधर्मिभावः शक्यो विनिष्ठे-तुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां संदिग्धशात्र व्यतिरेकः ॥ तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह । “अपि च सति तावदि”ति । दूषणान्तरं विवशुराक्षिपति । “किमात्मकं चे”ति । सएवै-कग्रन्थेनाह । “नहीं”ति । नास्तिक आह । “यदनु-भवनमि”ति । यथा च्च भूतपरिणामभेदो रूपादिनं तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम् । एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम् । न तु भूतेभ्योर्थान्तरम् । येन पृथिव्यापस्तेजो वायरिति

तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्थादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । च-
तुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्त-
रं यस्य परिणामो रूपादयोन्यदा परिणामान्तरमिति । अत्रो-
क्ताभिस्थावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम् । तथाप्युपपत्त्यन्त-
राभिधित्याह । तत्तद्वीति । भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्वि-
षया एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषां चिह्निषया-
णामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिवि-
रोधात् । न चोपलब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्र-
काशत्वाभ्युपगमात् । क्वतोपपादनं चैतत्पुरस्तान् उपलब्धिव-
दिति सूत्रावयवं योजयति । “यथैवास्या”इति । उपलब्धि-
ग्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोप्यवगम्यते । तस्या-
स्तनः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलशस्येन
व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्यः
स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह । “उप-
लब्धिस्तरुपमेव च न आत्मे”ति । आजानतस्तावदुपलब्धि-
भेदो नानुभूयतइति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरे-
किणां विषयाणां प्रथा संभवतीत्युपपादितम् । न च विष-
यभेदग्राहि प्रमाणमरतीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा-
यामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्देहावेष सुदुर्लभा-
विति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा । तेनोपल-
ब्धेरूपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम् । किं त्वविद्याकच्छितम् ।
तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह । “अहमिदमद्रा-
शमिति चे”ति । न केवलं तात्त्विकाभेदान्नित्यत्वमतात्त्विका-

[भास्ती]

[६६५]

[अ.३ पा.३ छ.५४]

दपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । सूत्याद्युपपत्तेश्च नानाव्ये
हि नान्येनोपलब्धेन्यस्य पुरुषस्य सूतिर्नोपपद्यतइत्यर्थः ।
निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायानुभाषते । “यत्तूक्त मि”ति ।
यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुपद्यते तेन देहधर्म इति
मन्यते तं प्रतीदं दूषणम् । “न चात्यन्तं देहस्ये”ति । प्रकृ-
तमुपसंहरति । “तस्यादनवद्यमिति ।

अङ्गाववद्वा तु न शाखासु हि प्र-
तिवेदम् ॥ ५५ ॥

खरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु
प्रत्ययाः प्रतिशाखां विहिता भेदेन । तत्र संशयः । किं यस्मिन्नेदे
यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तदेदविहिताः प्रत्ययाः
उतान्यत्रेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं
तावत्प्राप्तम् । ओमित्यशरमुद्गीथमुपासीतेति उद्गीथश्रवणे-
नोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां खशाखाविहितस्य विशेषस्य संनिधानात् तेनै-
वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेन शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेषते । न चै-
वं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत
ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति । न ह्युद्गीथश्रुत्यभिहित-
लक्षितौ सामान्यविशेषौ वाधितौ । खशाखागतयोः खोक-
रणात् शाखान्तरीयास्त्रीकारेपि । यथाङ्गः ।

जातिव्यक्ती गृहीत्वेच्च वयं तु श्रुतलक्षिते ।

छाणादि यदि मुच्चामः का श्रुतिस्तत्र पीडते ॥

एवं प्राप्तमेवं प्राप्तं उच्यते । उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखास्तु प्रतिवेदमनुवर्तेरेन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरेन् । उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवति । युक्तं पूर्वं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् पूर्वश्रुतिर्विधत्तिः । विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य । अन्यथा तदनुपपत्तेः । न च स्वार्थसारथिन्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थसारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितमुत्सृच्छते । मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थसारणमपीति श्रुतमविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम् । इच्च लृगीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् । संकोचे प्रमाणं किंचिन्नास्ति । न च सन्निधिमात्रमपबाधितमर्हति । श्रुतिसामान्यदारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थानं पीडैव । तस्माक्षर्वाङ्गीथविषयाः प्रत्यया इति ।

मन्त्रादिवद्वा द्विरोधः ॥ ५६ ॥

विरुद्धमिति नः क संप्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते । उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंबन्धित्वम् । तद्दिव्वापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाव्येण सुगमेनेति ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥
वैश्वानरविद्यायां क्षान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपा-

सनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवच्चाम्नानात् समस्तोपासने च फलवच्चश्रुतेः उभयथा प्रयुपासनम् । न च यथावैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेषि अर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवच्चमेवमत्रापि भवितुमर्हति । अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना । अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपत्तेः । इच्च तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् । अगृह्णमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात् । निन्दायास्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपत्तेः । श्यामो वाश्वाङ्गतिमध्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्नुउच्यते । समस्तोपासनस्यैव जायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाच्च । प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासनमुपसंज्ञार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव संदर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्ब्रह्मफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव तु

फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति ।
“केचित्पत्रे”ति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्यायत्वात् ।
नेदशं सूच्याख्यानं समज्ज्ञसमित्यर्थः ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् ।
सम्प्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भे-
दो वा एवं प्राणादिगोचरास्त्रिति विचारयितव्यम् । ननु य-
था प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया आजनतो भेदाभावेपि
धात्वर्थेन निष्ठयमाणत्वात् तस्य च यागादेभेदात्प्रकृत्यर्थ-
यागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाह्वेदः । तदनुरक्तायां एव तस्याः
प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभे-
देपि तत्त्वत्वसंकल्पत्वादिगुणोपधानभेदादिद्याभेद इति
नास्यभेदाशङ्का । उच्यते । युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणा-
मपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाक्तु-
णानामपि सत्यसंकल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्व-
चाभेदो विद्यात् । नहि विशालवक्षाश्वकोरेक्षणः क्षत्रिय-
युवा दुश्चवनधर्मेति एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिद्धास्तो वृषस्क-
न्धः स एवोपदिश्यमानश्वकोरेक्षणवाद्यपजह्वाति न (१)
खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते । तस्य सर्वत्र तादृवस्थ्यात् ।
अतादृवस्थ्ये वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्पयतइति ।
तस्मादेद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तज-
चते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किं

तु तद्विषयमुपासनाभावना विद्धति । सा च कार्यरूपा ।
 यद्यपि चोपसनाभावना उपासनाधीननिरूपणोपासनं चोप-
 स्याधीननिरूपणम् पास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम् । तथा-
 प्यपासनाविषयीभावोस्य कदा चित् कस्य चित् केन चिद्रू-
 पेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः खीकायः केन चिन्हच्यते-
 या केन चिदुपगन्तव्यतया केन चिदपत्यतया केन चिन्मा-
 त्वतया केन चिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छा-
 तन्त्रः । एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां
 नातिक्रामन्ति । न च तत्तद्वृणतयोपासनानि गुणभेदान्न
 भिद्यन्ते । न चांग्रिहोत्रभिवोपासनां विधाय दधितण्डुला-
 दिगुणवदित्त सत्यसंकल्पत्वादिगुणविधिर्यैकशास्त्रत्वं स्यात् ।
 अपि दृत्पत्तावेवोपासनानां तत्तद्वृणविशिष्टानामवगमात् ।
 तत्रागृह्णमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुत्यः । न च सम-
 स्तशाखाविच्छितसर्वगुणोपसंचारः शक्यानुष्ठानः । तस्माङ्गेहः ।
 न चास्मिन्यश्च समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । के चित्वा-
 लु गुणः कात्तु चित् विद्यात्तु समानास्तेनैकविद्यात्वे आ-
 वर्तयितव्याः । एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुत्त्य-
 मेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि
 तद्वृणत्वाय वक्तव्या अनुकूलानामप्राप्नेरिति ।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रदर्शपैर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समु-
 च्चयो दृष्टो नियमवान् तेषां नित्यत्वादुपासनात् काम्यतया
 न नित्यास्तस्मान्नासां समुच्चेदनियमः । तेन समानफलानां

दर्शपैर्णमासुच्योतिष्ठोमादीनामिव न नियमवाच्चिकल्पः फल-
भूमार्थिनः समुच्चयस्यापि संभवादिति पूर्वः पञ्चः । उपोसना-
नाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्पलभेदस्यैकेनोपास-
नेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपा-
सनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसंभवस्योपायसह-
स्तैरपि तादवस्थ्यात् । तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्नेः ।
उपोसनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्य चि-
दुपासनानिध्यत्तेरह विकल्प एव नियमवानिति राहान्तः ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न

वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यासूपासनात् विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं
तासां काम्यदर्शपैर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमु-
च्चयाविति साप्रतम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

तन्निर्वारणानियमस्तदृष्टेः पृथक्घटप्रतिबन्धः फलमित्यचो-
पासनात् फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्र-
त्वर्थवेन समुच्चयनियममाशड्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचन-
ग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषा-
र्थत्वे कस्माच्चैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाशि-
पन् प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथा-
पि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्वर्थाना-
श्रिततया क्रतुप्रयोगाद्विरथमूषां प्रयोगः प्रसज्जन्ते । न च

प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्त्वफलोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्तः इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्त्वफलकामनानामवश्यंभावमाश्विपति । तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानरय पूर्वः पश्चः । राज्ञान्तस्तु यथाविच्छितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्वयथितुमर्हति । किं तु तदविरोधेनावतिष्ठते । तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदास्त्रानात् । तथाभावस्य च संभवात् । नियमेनैतान्समुच्चिनोतु । कामावद्वाख्यपासनाः कामानामनित्यत्वात् समुच्चयेन नियन्तमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि दृष्टिश्चन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तदिरोधेनोद्दिश्यमन्वयथिति । तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्वानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात्पत्तिपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासितोति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम् । “आश्रयतन्त्राण्यपि चो” ति ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

“होद्विषदनाद्वैवापि दुरुद्गीत(१)मनुस्माहरतो” ति । अपि-भिन्नकमो दुरुद्गीतमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामार्थ्याद्वौद्वकर्मणः शंसनात् । उद्गाता प्रतिसमा-

(१) दुरुद्गीथामिति—पा० २

दधाति किं तदित्यत आहु दुरङ्गीतमपि । वेदान्तरोदिते
चौङ्गाचे कर्मणि उत्पन्नं ज्ञतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य
ग्रन्थयस्येत्यादि योजनीयम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

अस्य हन्तस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेष-
मतिरोच्चितार्थम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्य-
विभागे भामत्यां छत्रीयाध्यायस्य छत्रीयः पादः समाप्तः ॥

पुरुषार्थीतःशब्दादिति वादरायणः ॥१॥

स्थितं कृत्वैपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपर-
त्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजा-
तमभिनिर्वार्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमप-
वर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्त्तप्रतिपाद-
कतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे । यदा च क्रत्वर्थं तदा
यावन्नाचं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्त्तव्यमामुमिकफलोप-
भोक्तृत्वं च । न चैतदनित्यत्वे घटते कृतविप्रणाशाकृता-
भ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्नाचमुपनिषद्मु-
विवक्षितम् । इतोन्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः
स्यात् । यथा शुद्धत्वादि(१) । यद्यपि जीवानुवाटेन तस्य ब्र-
ह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्र-
तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषां चिन्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां
निराकरणे तदेव स्थूलानिखननन्यायेन निश्चलीक्रियतदृत्य-

(१) शुद्धशुद्धत्वादीति—पा० २

स्ति विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं
न किं चित्क्रतुमारभ्याधीतम् । यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्य-
भिचरितक्रतुसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्श-
नात् । येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसं-
बद्धं जुह्वदारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यद्ग
आत्मा कर्तामुश्मिकस्तर्गादिफलभोगभागो देहाद्यतिरिक्तो
वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मद्वय-
योगः । तेषामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशता-
दृशेन कर्त्तृपपत्तेः । आमुश्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्म-
णां तमन्तरेणासंभवात् तत्संबन्धेवायमौपनिषदः कर्ते ति
तदव्यभिचारात्तात्यनुसारथज्जुह्वादिवद् वाक्येनैव तज्ज्ञानं प-
र्णतावत् क्रत्वैदमर्थमापद्यतइति फलश्रुतिरर्थवादः । तदु-
क्तम् । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या-
द्वित्ति । अौपनिषदात्मज्ञानसंख्यतो हि कर्ता पारलौकिकफ-
लोपभोगयोग्योस्मीति विद्यावान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं
नान्यथा प्रोक्षिताइव व्रीह्यः क्रत्वङ्गमिति । प्रियादिसूचितस्य
च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात् । अपद्वत-
पापमन्त्रादयस्तु तदिशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम् । न तु
तत्परत्वमुपनिषदाम् । तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कार-
द्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति । एतदुपोद्वलनाथं च ब्रह्मदि-
दामात्मारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः । न केवलं वाक्यादा-
त्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम् । त्रितीयाश्रुतेष्व । न (१) त्वेतद्वकृतो-

(१) न चैतदात्म—पा० ३

[अः३ पा.४ छ.१] [६७४] [भामती]

झीयविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वानामावधारणाभ्यां प्राप्नेरधिगमात् । यथा य एव धमवान्देशः स वक्षिमानिति । समन्वारम्भवचनं च फल्लारम्भे विद्याकर्मणोः साच्चित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्याय्मेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति । तथापुक्त्या युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्ग भावेनैव नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोपि वेदार्थ इति तत्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् । सिद्धान्तयति ।

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं

तदर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तात्मेतत्त्वात्तद्युपनिषदः पर्यवसिताः स्युक्ततः स्यादेवं, न त्वेतदर्थति । तास्त्वेवंभूत-जीवानुवादेन तस्य प्रुद्वुद्वोदासीनब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरा इति तत्त्वासङ्कादवेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसत्ता च शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रतुनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति । किमङ्ग पुनः तदव्यभिचारस्तत्त्वं क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्मत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादिद्वचितेन संसारिणात्मनोपकर्म्य तस्यैवात्मनोधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनोत्त्वाभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपप्रादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते । योयं

सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुप-
न्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनाना-
मन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धि-
सार्वत्रिकी व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात्
न त्वशेषापेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति नि-
मन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेषि न दोष इत्याच्च । “न चेदं सम-
न्वारम्भवचनमि”ति । संसारिविषया विद्या विहिता यथो-
द्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सच्चाक्षाधिगमनलक्षणा अ-
ध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिर्न द्वपनिषदध्ययनवतः । एतदुत्तं
भवति । यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते । यथा
कर्मविधिवाक्यानां तत्त्वात्रवत् एवाधिकारः कर्मसु नोपनिष-
दध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययनमा-
त्रवत् एवेति मात्रयह्येनोर्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो
भान्तश्चोदयति । ‘नत्वेवं सती’ति । स्वाभिप्रायमुद्घाटयन्
समाधत्ते । “न वय”मिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्र-
यह्येण नार्थबोधपेक्षमित्यर्थः ॥

नाविशेषात् ॥ १२ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणोत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः । विद्यावद्विषय-
त्वेषि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याच्च ।

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तर-
भाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादथ
उक्ताः । इह तु समखक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥

**परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति
हि ॥ १८ ॥**

सिद्धजर्थरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता
स्थात् । आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमाचान्न सिध्यति ।
विधभावात् । सूत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद-
प्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं वीरच्चा-
वा एष देवानामित्यादिका । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृ-
त्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमा-
नमिति तदेतत्पर्वमाह । चयो धर्मस्त्वं इत्यादिना-
नधिकृतविषया चेति । अन्धपड्मवादयो हि ये नैमित्तिक-
कर्मानधिकृतास्तान्प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति । अपि चापव-

दति हि । न केवलमन्यपरतया परामर्शस्याश्रमान्तरं न
लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दादारेणापवादादपीत्यर्थः । स्या
देतत् । भवत्वेष परामर्शोन्यार्थः । ये चेमेरएष्टदित्यादिभ्य-
स्त्वाश्रमान्तरं सेत्यतीत्यत आह । “ये चेमे इरण्य”इति । अ
स्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्यरत्वमित्यर्थः । न चान्यप-
रादपि सुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह । “संदिग्धं च”ति ।
नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति
शब्द इति । नन्वेतमेव प्रव्राजिन इति वचनाद् आश्रमा-
न्तरं सेत्यतीत्यत आह । “तथैतमेवे”ति । “एतदपि लोक-
संस्तवनपरमि”ति । अधिकरणारम्भमाक्षिण्य नप्रस्ति प्रत्यक्ष-
वचनमिति कृत्वाचिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र (१) “ननु-
ब्रह्मचर्यादेवे”ति ।

अनुष्टेयं वादराणः साम्यश्रुतेः॥ २९॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतसादाश्रमान्तराणि प्रती-
यमानानि च नापाकरणमर्हन्ति । एवं तान्यपाक्रियेत्य-
द्यस्तात्त्र प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् ।
न तावन्न प्रतीयन्ते । तथाहि । त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्ध-
चित्वं प्रतिज्ञातम् । तत्रस्कन्धशब्दो यद्याश्रमपरो न स्याद् अ-
पि तु समूहवचनस्तो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्थिकोत्प-
त्तीनां किमपेक्ष्य चित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत एकैकाश्रमो-
पसंगृहीतास्त्वाश्रमाणां चित्वाच्कक्षाचित्वे व्यवस्थापयितुमि-
त्याश्रमचित्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको

(१) तत्रैति ३ पुस्तके नस्ति ।

धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तुप इति च तपःप्रधानात् उ
वानप्रस्थाश्रमान्नान्यः ब्रह्मसंख्या इति च पारिशेष्यात्परिब्राह्मि-
ति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शदाश्रमान्तराणि
प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्ते । प्राकर्तुम् ।
न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो वीरहा वेत्यादेः प्रतिपन्नगार्हस्थयं
प्रमादादज्ञानादाग्निमुद्दासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च
अविरोधे सिद्धवत्परामर्शदाश्रमान्तराणां शाश्वान्तरसिद्धिं वा
कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये उपव्ययते देवता-
च्यमेव तत् कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं
पितणामपि शाश्वान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्शं
इति ॥

विधिवाँ धारणवत् ॥ २० ॥

यद्यपि ब्रह्मसंख्यस्तुतिपरतया । स्य संदर्भस्यैकवाक्यता
गम्यते । संभवन्त्यां चैकवाक्यतायां वाक्यभेदो । अन्यायः ।
तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अप-
रामर्शे च स्तुतेरसंभवेन किंपरतया एकवाक्यतास्तु इति
तां भड़का धारणावद् वरमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु । यथा अध-
स्तात्ममिधं धारयन्ननुद्देवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतोत्यत्र सु-
त्यामर्थधो भूत्येनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयतएवोपरि धारणम्
पूर्वत्वात् । यथोक्तम् 'विधिस्तु धारणे पूर्वत्वादिति' । तथे-
चाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्पयते । सम्राति प-
रामर्शपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंख्यता संस्कृतवसामर्थ्यादेव वि-
धातव्या । न खल्वविधेयं संस्कृतयते तदर्थत्वात् संस्कृतवस्ये-

त्याह । “यदापि”ति । अत्रावान्तरविचारमारभते “सा च किं चतुर्विष्टि”ति । विचारप्रयोजनमाह । “यदि चेति । ननु अनाश्रयेव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतेत्यत आह । “नाअमित्ये”ति । तच पूर्वपक्षमाह । “तच तपःशब्देने”ति । अथमभिसंधिः । न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमितावयवार्थपरिभ्राजकेशकर्णादिपदवद्गृहम् । तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अस्तीभाव इति न तद्वायाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत । तथा च नान्यः पन्था विद्यते इयनायेति विरोधः । न च संभवत्यवयवार्थे समुदायशक्तिकर्त्त्वाना । तस्माद्ब्रह्मणि संसार्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठव्यमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थो उम्भूत्वमेतीति युक्तम् । तच तावद् ब्रह्मचारिण्यस्यौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिज्ञवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिषुरपि च उपाधिकशौचाश्रयासीभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता । सा भिषुरपि कायवाङ्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किं तु कामार्थितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोपि ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वणा न कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मत्यागः । प्रमाणविरोधात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन चय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च चयोप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोम्भूत्वमागिति । न

च येषां पुण्यलोकभागिलं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावभूतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्तते इति तथेचापि यएवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्तएव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आगनेयाग्नीध्रमुपतिष्ठत-इत्यच विनियुक्तापि प्रकृतैवाग्नेयो यज्ञते । न च विनियुक्त-विनियोगविरोधः । यदि द्व्यत्राऽनेयुपदिष्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिष्यते । विनियुक्ता च प्रतीतिभवेद् इति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इच्च तु आग्नीध्रोपस्थाने सा विधेयवेन विनियुज्यते न द्विद्विष्यते । विधेयवेन च विनियोगे आग्नेयोपदार्थापेक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात् । तावता च शास्त्रोपपत्तेनाप्रकृतानामपि यज्ञसंभवः । न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेचापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिब्राह्मेति पूर्वः पक्षः । राह्वान्तमुपकृतमते । “तदयुक्तम् । नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषपृष्ठो”त्रेति । यथोपक्रान्तं तथेव परिसमापनमुचितम् । यत्सङ्ख्याकाशं ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यां-गतावुत्सुर्गस्यापवादो युज्यते । असाधारणेनैकैकेन लक्षणे-नैकैक आश्रमोवक्तुमुपक्रान्त् इति तथैव समापनमुचितम् । न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्ट्यते । न

च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत आह । “तप-स्वासाधारण”इति । न खलुपराकादिभिः कायकेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिष्णुः सत्यप्यद्यासादिनियमे । न च शौचसन्तोषशमदमाद्यस्तपःपञ्चे वर्तन्ते तत्र बृहानां तपः-प्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव बृहाः तपसो भेदेन शौचादीनाच-क्षते । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति । सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभिधानमस्तुष्टमित्याह । “चतुष्क्रेन चे”ति । “अपि च व्यपदेशो चे”ति । चय एतद्दिति किं भिष्णुरपि परामृश्यते किं वा भिष्णुवर्जन्य एव न ता बलय इति भिष्णुसंग्रहे तदर्जनमेते चय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एतद्दिति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिष्णुसंग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थात्वाभावाद् भिष्णोः । तैन तस्य ब्रह्मसंस्थाय सदा पुण्यलोकत्वममृततत्वं चेति विरोधः । चिपु च ब्रह्मसंस्थापदे यदेति संबन्धनोयम् । भिष्णौ च सदेति वैषम्यम् । तदित्यमुक्तम् । “पृथक्क्रो चे”ति । पूर्वपक्षाभासं स्मारयति । “कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थाशब्दो योगादि”ति । तच्च-राकरोति । “अत्रोच्यते”इति । अयमभिसन्धिः । सत्यं यौगिकः शब्दः सति । प्रकृतुसंभवे न तदतिपत्वा इप्रकृते वर्तितुमर्हति । असति तु संभवे मा भृत्यमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यः । दर्शितश्वाचासंभवो इधस्तादिति । एष हि ब्रह्मसंस्थतात्तद्यो धर्मो भिष्णोरसाधारणं आश्रमान्तराण्यं तस्मांस्थान्यतस्मांस्थानि च भिष्णुस्तृत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्तो विरोधाद् यस्तन्संस्थ एव तत्राच्चसी

नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीयहति खाङ्गमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थलमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह । “तथा च न्यासब्रह्मो”ति । सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह । “ब्रह्मा हि परः” । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेक्ष्य परः सन्यास इत्यत आह । “तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यासएवात्यरेचय-दि”ति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्याग-लक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेद्वशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसं-स्थलं भिष्ठोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञा-नस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्य विच्छितम् । न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापू-

र्वत्वात् ॥ २१ ॥

यद्यत्र सन्निधानउपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तर-
स्थितोपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसंबन्धेनोङ्गीयेनोपस्थापितः
स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेणैकवाक्यभावमु-
पगतः ल्लयते । नहि समभिव्याहृतैरेवैकवाक्यता भवतीति
कस्मिन्नियमहेतुरस्ति । अनुषङ्गातिदेशलभैरपि विध्यसम-
भिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात् । यदि द्वंगीयमुपासी-
त सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव
विधेः स्तुतिः । न द्वपासबविषयसमर्पणपर ओमित्येतद-
क्षरमुङ्गीयमित्यनेतैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधी-

यते । न तावद्वारस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासंभवः । प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना का चिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाङ्गः । अस्ति तु तदित्यनिरेके परिचार इति । अत एव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्तनात्मकस्थानुपङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्यभिधानमसमञ्जसम् । नहि कर्चिपेष्टिसोपायतायामवगतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । तस्माद्वारस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहितस्य तृपासनाविधेः किं विषयसमर्पणेनोपयुज्यतामुतं स्तुत्येति विश्वये विषयसमर्पणेन यथार्थवत्तं नैवं स्तुत्या बहिङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत्यात्मवेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

भावनायाः खलु कर्तृसमीचितानुकूलत्वं विधिर्निषेधश्च कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाङ्गः । कर्तव्यश्च सुखफलोऽकर्तव्यो दुःखफल इति । एतच्चासाभिरूपपादितं न्यायकणिकायाम् । क्रिया च भावना तद्वचनात्मकं रोत्यादयो, यथाङ्गः क्वाभ्यस्तयः क्रियासामान्यवचना इति । अत एव क्वाभ्यस्तीनुदाहृतवान् सामान्योक्तौ तदिशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्तइति तच्च कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिका भावना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्वयोपसर्जनभावना । एवं दण्डो भवेद्विष्णुना भवितव्यं दण्डिना भयेतेत्येकधात्वर्थविषया

विशुपच्छिता भावना उदाहार्थः । भवति शैषं जन्मनि । यथा
कुलालव्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुच्ज-
ते । न च बीजादङ्कुरो इस्तीति प्रयुच्जते । तस्मादस्ति:
सन्नायां न जन्मनीति ॥

पारिष्ठवार्था इति चेन्न विशेषित- त्वात् ॥ २३ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि
सर्वाण्याख्यानानि पारिष्ठव इति सर्वश्रुत्या निश्चेषार्थतया
दुर्बलस्य सन्निधं वर्त्तित्वात् पारिष्ठवार्थान्येवाख्यानानि । न
च सर्वा दाशतयोरनुब्रूयादिति विनियोगेषि दाशतयोर्ना प्रा-
तिस्थिकविनियोगात्ततत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरु-
धते तथेच्चापि सत्यपि पारिष्ठवे विनियोगो सन्निधानाद् वि-
द्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्थिकानां
विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यवलत्वादित्वा तु
सन्निधानात् श्रुतेवलोक्यस्त्वात् । तस्मात्पारिष्ठवार्थान्येवाख्या-
नानीति प्राप्त उच्चते । नैषामाख्यानानां पारिष्ठवे विनियोगः ।
किं तु पारिष्ठवमाचशीतेत्युपक्रम्य यान्याम्नातानि मनुर्वैवस्त-
तो राजेवादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव च्छि
पारिष्ठवेन विशेषितानि । इतरथा पारिष्ठवे सर्वाण्याख्या-
नानीतेवावैव गतत्वात् पारिष्ठवमाचशीतेत्यनर्थकं स्यात् ।
आख्यानविशेषकवे त्वर्थवत् । तस्मादिशेषणानुरोधात् सर्व-
शब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवच्चनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-

[भास्ती]

[६८५]

[अ.३ पा ४ छ. २३]

यितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेशः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासंनिधिरप्रतिद्वन्द्वो विध्येकवाक्यता सोरोदीदित्यादीनामिव विध्यैकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि बाला अथवधीयन्ते । यथा तत्राख्यायिक्येति ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तथा क्रतृपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेशितः । तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेशितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः सामर्थ्यात् । अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेशितव्यानोति । स्वार्थसिद्धौ नापेशितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । एतच्चाधिकमुपरिषद्व्यते । “तद्विवश्या चे”ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् । अधिकविवश्येति यदुक्तं तदधिकमाह ।

सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरथ-

वत् ॥ २६ ॥

यथा स्वार्थसिद्धौ नापेश्वन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्त्तावपि नापेशेरन्नति शङ्का स्थात् । न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः । नद्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः । स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च । चतुर्थः प्रतिपत्तयो । ब्रह्माणि प्रथमा तावद् उपनिषदाक्यश्ववणमात्राङ्गव-

[अ.३ पा.४ छ.२६] [६८६] [भाषणी]

ति । यां किलाचक्षते अवणमिति । द्वितीया मीरासास-
हिता तस्मादेवोपनिषदाक्षायामाचक्षते मननमिति । तृतीया
चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतु-
र्थीं साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा नान्तरीयकं हि तस्याः कैव-
ल्यमिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्तो विदितपदतदर्थस्य विदि-
तवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपदेते एवेति न तत्र
कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्र-
सुवाने इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनैरन्तर्य
दीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं
चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तत्रान्तरीयकं च
कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतस्य प्र-
मेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बीजं
शङ्खाया, मेवं प्राप्तउच्यते । उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते
विविदिषोत्पादद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः । न चेदं
वर्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य यथा यस्य प-
र्णमयी जुझभवतीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं व-
र्तमानापदेशः । अनुवादानुपत्तेः । तस्मादु(१)त्पत्तौ विद्यया
शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवं विदिति विद्याख-
रूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि
कर्माणि विविदिषासंयोगात्था द्वाश्रमविहितनित्यकर्मनु-
ष्टानाद्वर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विजीयते । स हि तत्त्वतो
उनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादि-

स्त्रेण विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनवाह्
विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रश्ये प्रत्यक्षोपपत्तिदारापावरणे
सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनियाश्चुचिदुःख-
रूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्नभिरतिसंज्ञं वै-
राग्यमुपजायते । ततस्तज्ज्ञासा उस्थोपावर्त्तते । ततो चा-
नोपायं पर्येषते । पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्थोपाय इति
शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्ज्ञासतइति विविदिषोप-
च्चारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः
खलु युक्तं एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुत्सव्वते । ततोस्य
तत्त्वमसीति वाक्यान्तिर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च नि-
र्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिका-
रोऽस्ति । येन भावनार्था वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे
कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्ये उपवर्गे क-
र्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमद-
मादयो यावज्जीवमनुवर्त्तते एवमाश्रमकर्मणीपीत्यसमीक्षि-
ताभिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । दृष्टार्थेषु तु
कर्मस्तु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेषि असक्तस्य स्वारसिकी प्रवृ-
त्तिरूपपद्यतएव । न हि तत्रान्यव्यर्थतरेकसमधिगमनी-
यफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतस्य भ्रान्त्या चेत्त्रैकिकं कर्म
वैदिकं च तथास्तु तद्दति प्रलापः । शमदमादीनां तु वि-
द्योत्यादायोपात्तानामुपरिष्ठादवस्थाखाभाव्यादनपेक्षितानाम-
प्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमद्वच्छृद्दति नेत्र-
पुनः प्रत्याव्यते । तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां वि-

[अः ४ पा. ४ द्व. २६]

[ईद्द]

[भासनी]

द्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्यइति सिद्धम् । शेषमतिरो-
क्षितार्थम् ।

सर्वानुमतिश्च प्राणात्यये तद-

र्णनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते । एष किल विचारवि-
षयः सर्वाणि खलु वागादीन्वजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि
किं मेऽन्नं भविष्यतीति तानि होचुः । यदिदं खोके ऽन्नमा
न्न श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्त्वान्नमिति ।
तदनेन संदर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह्व
श्रुतिः । न ह वाएवंविधं किं च नानन्नं भवतीति । सर्वं
प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम् । किं च नानन्नं भवतीति ।
तत्र संशयः । किमेतत्सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतदिद्या-
ज्ञतया विधीयते । उत्स्तुत्यर्थं संकीर्त्यतइति । तत्र यद्यपि
भवतीति वर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते । तथापि यथा
यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशम-
यीत्विधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्वा । तथेहापि प्रवृत्ति-
विशेषकरतात्त्वाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं
न तथार्थवद्यथाविधौ । भज्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः
प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यत । गम्यागम्यविवेकशास्त्र-
मिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामेदवविद्याङ्गभूतसमस्तस्त्व्यपरि-
ज्ञारशास्त्रेण विशेषविषये णेति प्राप्नउच्यते ।

अश्वत्तेः कर्त्तव्यनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्थवः ॥

न तावत् कौलेयकमर्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमन्तुम् । इभकरभकादीनामन्नस्य ग्रमीकरीरकण्ठकवटकाष्टादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । न चाच लिङ्ग-इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरक्षिति । न च कर्त्त्वनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात् । स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्क्षेपो युक्तः तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्रातम् । शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणात्यथ-इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वम् । ततोपाख्यानाच्च । स्फुटतरविधिस्तुतेष्य । सुरावर्जं विद्वासमविद्वासं प्रतिविधानात् । न त्वन्यचेति । इभेन साहित्यपकेन सामिखादितानर्हभक्षितान् स च्च चाक्रायणो चक्षितपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् भुज्ञानो चक्षितपकेनोक्तः । कुल्माषानिव मद्यक्षिष्टमुदकं कस्मान्नानुपिबसीति । एव मुक्तस्तदुदकमुक्षिष्टदोषात् प्रत्याचर्चते । कारणं चाचोवाच । न वाऽजीविव्यन जीविष्यामीतीमान् कुल्माषानखादम् । कामो मउदकपानमिति(१) खातन्त्वं मे उदकपाने नदीकृपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोक्षिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोक्षिष्टभक्षणदोष इति महची(२)चतुषु कुरुषु यावन्नशनायया मुनिर्निरपत्रप इभेन सामिजग्धान् खादयामास ।

(१) पात् इतीति—पा० ३ ।

(२) मटीति—पा० ३ ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

निवानित्याश्रमकर्माणि यावज्जीवशुतेर्निवेद्धितोपायतया
उवश्यं कर्त्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात् ।
विद्यायाश्वावश्यंभावनियमाभावादनित्यता प्राप्नोति नित्यानि-
त्यसंयोगस्वैकस्य न संभवति अवश्यानवश्यंभावयोरेकत्र वि-
रोधात् । न च वाक्यभेदादास्त्वा विरोधः शक्योपनेतुम् ।
तस्मादनध्यवसाय एवाचेति प्राप्नम् । एतेनैकस्य तृभयत्वे
संयोगपृथक्क्रमित्याक्षिप्तमेवं प्राप्नेऽभिधीयते ।

सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न ।

विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरह्वधर्मयोगेन बाध्यते । न तु साध्य-
रूपं यथा षोडशिन एकस्य यच्चणाग्रहणे । ते हि विध्यधी-
नत्वाद् विकल्पेते एव । न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः । तदि-
त्वैकमेवाग्निहोत्राखं कर्म यावज्जीवशुतेर्निमित्तेन युज्यमानं
निवेद्धितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं विद्याङ्गतया
च विद्यायाः कादाचित्कलतयानवश्यंभावेषि काम्यो वा नैमि-
त्तिको वा नित्यमर्थं विकल्प निविशेते(१) इति न्यायादनित्या-
धिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति । तेनापि
तस्मिद्देविति संयोगपृथक्क्रान्ति नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य
कार्यस्येति सिद्धम् । सच्चकारित्वं च कर्मणां न कार्ये वि-
द्यायाः किं तृत्यतौ कोर्यो विद्यासच्चकारीणि कर्माणित्य-

(१) निविशत इति—पा० ४ ।

मर्थः । सत्यु कर्मसु विद्यैव स्वकार्ये व्याप्रियते । यथा सचैव दशभिः पुचैर्भारं वहतिगद्भोति सत्स्वेव दशपुचेषु सैव भारस्य वाहिकेति । “अविधिलशणलादि”ति । विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यज्ञयुज्यने न त्विहितम् । आहकयचण्पूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेष्व आहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । चतस्रणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधानमुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमद्वचे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्तर्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्धा विविदिषोपजनद्वारेत्यधस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वांच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य सरूपावस्थानलशणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमनिरोहितार्थम् ॥

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

यथा मासमग्निहोत्रं जुङ्गतीति प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि ‘तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति वच्चेनेतिक्रतुप्रकरणमतिक्रम्य अवणात् प्रकरणान्तरात्तदुहित्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्नुञ्चन्ते । सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः सृतेष्व संयोगभेदः परं यथाऽग्निहोत्रं जुङ्गयात्खर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुङ्गयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरं साक्षाङ्गेदकम् । किं तु अजातज्ञापनखरसो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञावलेन खरसं जद्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः खरसमजद्वत् कर्म भिनत्ति । इच्च तु

सिद्धवदुत्यन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुच्ज्ञानो
न जुश्शतीत्यादिवद्पूर्वमेषां रूपमुत्यादयितुमर्हति । न च
तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वग्निहोत्रोत्पत्तिरि-
ति साम्रात्म् । होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः । कालस्य चा-
नुपादेयस्याविधेयलात् । काले हि कर्म विधीयते न कर्म-
णि काल इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न
यज्ञादै । तानि तु सिद्धान्येवानूद्यन्तश्लैककर्मात्मांयोगपृथ-
क्वां सिद्धम् । सृतिरूपा लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

यदि विद्यासच्चकारीण्याश्रमकर्मणि इन्तं भी विधुरादी-
नामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम् । अभावात्यच्चकारि-
णाश्रमकर्मणामिति प्राप्तउच्यते । नात्यन्तमकर्मणो रैक-
विधुरवाचक्वीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोप-
वासदेवताराधनादीनि कर्मणि । कर्मण्य च सच्चकारित्व-
मुक्तम् । आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिका-
रो विद्यासु । “जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चे”ति । न खलु
विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति
च विविदिषोपच्चारेण कर्मणि विद्याम् । उत्पन्नविविदिषा-
णां पुरुषधौरेयाणां विदुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः ।
यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि विविदि-
षातिशयदर्शनात् प्राचि भवेनुष्ठितानि तैरिति गम्यतइति ।
ननु यथाधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीत-
वेद इह जन्मनि । तथेह जन्मन्याश्रमकर्मात्मादितविविदिष

[भामती] [६६६] [अ.३ पा.४ छ.५६]

एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो वि-
धुरप्रभूतीनामित्यत आच्च । “दृष्टार्था चे”ति । अविद्यानि-
वृत्तिर्विद्याया दृष्टोर्थः । स चान्वयव्यतिरेकसिद्धो न निय-
ममपेक्षतइत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः ।
यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यार्थां कृतं तद्वाश्रमैरतिवज्ज-
लायासैरित्यशङ्काच्च ॥

अतस्त्वतरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

खस्येनाश्रमित्वमास्थेयम् । दैवात्पुनः पत्न्यादिवियोगतः सु-
त्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिसृतिसंदर्भेण
विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात्मृ-
तिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गमना-
श्रमी न निष्ठेनेत्यादि च सृतिलिङ्गम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्वावो जैमिनेरपि

नियमात्तद्वूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोह्वत् प्रत्यवरोहोपि कदा चिद्वृद्धेरेतसां स्यादिति
मन्दाशड्कानिवारणार्थ(१)मिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु याग-
होमादिषुरांगतो वा गृहस्थोह्वं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति
नियमं व्याचष्टे “तथा द्वित्यन्तमात्मानमि”ति । अतद्वूपर्वा-
मवर्होह्वतुल्यताभावं व्याचष्टे । “तथा च ब्रह्मचर्यं समा-
प्ये”ति । अभावं शिष्टाचाराभावं विभजते । “ने चैवमा-
चाराः शिष्टा”इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

(१) निराकरणार्थमिति—पा० २ । ३ ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना- त्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्थार-
णात् नैर्वृत्तगर्दभालम्बः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । त-
स्थाच्छिन्नशिरसद्व पुंसः प्रतिक्रियाभावइति पूर्वः पक्षः ।
सूचयोजना तु । न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमका-
ण्डे निर्णीतम् । अवकीर्णिपशुश्च तददाधानस्याप्राप्तकालत्वा-
दित्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तत्र नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः ।
आहृदो नैष्ठिकमिति सूत्या पतनश्रुत्यनुमानात् तप्त्यायश्चि-
त्तायोगात् ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदु-

त्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत्सरसतो इसङ्कुचहृत्तिर्ब्रह्माचारिमात्रस्य नैष्ठि-
कस्थोपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति । साक्षा-
त्तायश्चित्तं न पश्यामीति तु स्तुतिस्तस्यामपि च साक्षात्प्रा-
यश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न
पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोनुमातव्यः । तथा च स्मृ-
तिनिषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु
सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्तो शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्वार्तं
प्रायश्चित्तादर्शनं तु यद्वगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति । कृ-
तनिर्णेजनैरपि एतैर्न सङ्कल्पानं कर्तव्यमिति । सूक्ष्मार्थस्तूप-

पूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्थावकीर्णित्वं न मद्वापातकमपि-
वकारार्थे अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचा-
र्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या-
वा प्रसिद्धिः सा आज्ञा शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च
प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् ।
यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णेजनैः
संब्यवच्छत्वमुत नेति । तत्र दोषकृत्वादसंब्यवच्छारस्य
प्रायश्चित्तेन तन्निर्बहुणाद् अनिर्बहुणे वा तत्करणवैर्यात्म-
व्यवद्वार्या एवेति प्राप्तउच्यते ॥

बहिस्तुभयथांपि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

निषिद्धकर्मानुष्टानजन्मेनो लोकदद्येयप्यशुद्धिमापादयति
दैधम् । कस्य चिदेनसो लोकदद्येपि अशुद्धिरपनीयते प्राय-
श्चित्तैरेनोनिर्बहुणं कुर्वाणैः कस्य चित्तु परलोकाशुद्धिमात्र-
मपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिर्बहुणंकुर्वाणैरिहनोकाशुद्धिस्वेन-
सापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् ।
यथाङ्गः । विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेदिति । तथा च, प्रा-
यश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतः कृतमपि बा-
लस्त्रादिस्तु कृतनिर्णेजनोपि वचनादव्यवद्वार्य इद्व लोके जा-
यतइति वचनं च बालस्त्राश्वेत्यादि । तस्मात्सुर्वमवदातम् ॥
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्तिर्क्संबन्धे
कर्मणः सिद्धे किंकामो यजमान उत्तात्तिर्क्ष्यइति संश्या-
त्तिर्क्ष्येपि कर्मणि याजमान एव कामो गणफलेत्यिति नि-

[अ.३ पा.४ छ.४४] [६८६] [भास्ती]

र्णतमिह त्वेवंजातीयकानि चाङ्गसंबद्धानि उपासनानि किं
याजमानान्येवोत्तर्विज्यानीति विचार्यतइति न पुनरुक्तम् ।
तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपत्तेर्यजमा-
नस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोधिकाराद्विजां च त-
दनुपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्थानीयाक्ष चिह्नविजां फलश्रुते-
रसति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं तस्य फलश्रुतेः तं
ह वको दालभ्यो विदाचकारेत्यादेष्यपासनस्य च सिद्धविष-
यतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमानमेवोपासनाक-
र्मति प्राप्नुञ्चते ॥

आर्तिविज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै हि

परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

उपाख्यानात्तावद् उपासनमौङ्गात्रमवगम्यते । तहुलवति
सति वाधके इन्यथोपपादनीयम् । न चर्विकर्तृकउपासने
यजमानगामिता फलस्थासंभविनी तेन हि स परिक्रीतस्त-
ङ्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामाचेणोपाख्यान-
मन्यथयितुं युक्तमिति राज्ञान्तः ॥

तस्माद्वाज्ञाणः पाणिडत्यं निर्विद्य निश्चयेन लधवा बाल-
येन तिष्ठासेहाल्ये च पाणिडत्यं च निर्विद्याय मुनिरमौनं
च मौनं च निर्विद्याथब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभ-
क्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेद्वित्यच च सा
श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाथ ब्राह्मण इत्येत-
दश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चार्वत्वाद्विधेयं

[भास्ती]

[६९७] [च.३ पा.४ सू.४५]

तस्माद्राह्मणः पाणिडत्यं निर्विद्येति पाणिडत्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाणिडत्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोयं मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् । गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः । तस्माद्वाल्यमेवाच विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूद्यतइति युक्तं भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमाचं पाणिडत्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनम् । तत्रैव तत्प्रसिद्धेराश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यादिपदसंनिधानात्तस्मादपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाणिडत्यापेक्षया तत्त्वेति भिर्द्देवं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानआच्चसंखाद् इत्याह । “निर्वेदनीयत्वनिर्देशादि”ति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह । “तद्दतो” विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः । प्रुच्छति । “कथमि”ति । विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् । भिक्षोस्तदधिकारात् तदर्शयति । “आत्मानं विदित्वे”ति । स्वत्रावयवं योजयितुं शड्क्यते । “नन्वि”ति । परिच्छरति । “अत आह । पश्चेणेति” । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदा चिङ्गेदर्दर्शनात्संभव इत्यर्थः । विद्यादिवद्विधिमुख्यः (१) प्रधानमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रूयमाणविधित्वे उपूर्वत्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः । ननु य-

(१) विद्यादिवाधिमुख्य इति—पा० ३ ।

[अ.३ पा.४ सू.४५] [९८] [भास्ती]

द्यथमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थयेनोपसंह्वरतीति
चोदयति । “एवं बाल्यादिविशष्ट” इति । अत उत्तरं पठति ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

क्षान्दोग्ये बङ्गलायाससाध्यकर्मबङ्गलवाद् गार्हस्थयस्य
चाश्रमान्तरधर्माणां च केषां चिदहिंसादीनां समवायात्
तेनोपसंह्वारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः । एवं तदाश्र-
मद्योपन्यासेन क चिक्कदा चिदितराभावशङ्का मन्दवुद्द्वे:
खादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम् ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधेरेवं ब्रह्मचारिणीपीति वृत्तिभे-
दोनुष्ठातारो वा पुरुषा भिद्यन्ते । तस्माद्विद्विपिबङ्गवचन-
मविरुद्धम् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

बाल्येनेति यावद्वालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षताया-
सात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामा-
न्यग्रास्तस्यानेन विशेषग्रास्तेण बाधनात्मकलबालचरितविधा-
नमिति प्राप्तेभिधीयते । विद्याङ्गलेन बाल्यविधानात् सम-
स्तबालचर्याणां च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यनुगुणमपौढेन्द्रि-
यत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते । एवं च शास्त्रान्त-
राबाधेनाप्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरबाधनमन्यार्थं भविष्यतीति ॥

ऐहिकमध्यप्रस्तुतप्रतिवन्धे तदर्श- नात् ॥ ५१ ॥

सङ्गतिमाह । “सर्वपेशा चे” ति । किं अवणादिभिर-
हैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उत्तानियम इह वामुच्र वेति ।
यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पा-
दसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभानि । तथा च
गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात् । अनेकजन्मसंसि-
द्धस्ततो याति परां गतिमिति च स्मरणाद् आमुषिकल्पम-
प्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छब्द-
णादेष्व प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञा-
दीनां सत्त्वशुद्धाधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणप्र-
माणप्रवृत्तिविन्मोपशमेन वा विद्यासाधनत्वम् । अवणादीनां
त्वनपेशाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्त-
मानाः प्रमानार ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं काम-
यन्ते किं तु तादात्मिकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । नहि
कुम्भदिद्वशुशृष्टिपि समुच्चीलयति कालान्तरोयाय कुम्भदर्श-
नाय किं तु तादात्मिकाय । तस्मादैहिकमेव (१) विद्यो-
त्पादो नानियतकालः । श्रुतिसृष्टिं च पारलौकिकं वि-
द्योत्पादं सुत्या ब्रूते । इत्यंभूतानि नामश्रवणादीन्यावश्यकफ-
लानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति । एवं प्राप्तउच्य-
ते । यत एवात्र विद्योत्पादे अवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञा-

(१) ऐहिक ऐवेति—पा० २ ।

दीनां सत्त्वशुद्धिद्वारेण वा विश्वोपशमदारा वोपयोगोत एव
तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबध्यप्रतिबन्धाभ्यामनियतफल-
त्वेन तदपेक्षाणां अवणादीनामयनियतफलत्वं न्यायमनपह-
तविन्नानां अवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वादा पुंसः
प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चा-
नियतफलत्वेन अवणादीनामयनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुति-
स्मृतिप्रतिबन्धो न लुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति ।
पुरुषास्त्र विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेव
कामयित्यन्ते तदित्यमुक्तमभिसन्ध्येर्निरङ्गुणत्वादिति ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव-

धृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फले
विद्यायामैचिकामुश्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः । तथा च
यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनि-
कर्षविवेवं विद्याफलस्यापि मुक्तेऽत्कर्षनिकर्षो संभाव्यते ।
न च मुक्तावैचिकामुश्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्र-
ह्मोपासनापरिपाकलभ्यजननि विद्यायां जीवतो मुक्तोरव-
श्यम्भावनियमात् चत्यारब्धविपाककर्मप्रश्ये । तस्माच्चु-
क्तावेव रूपतो निकर्षपकर्षो स्याताम् । अपि च । सगु-
णानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षो
दृष्टाविति मुक्तेऽपि विद्याफलत्वाद्रूपतश्चोत्कर्षनिकर्षो स्या-
तामिति प्राप्तउच्यते । मुक्तेऽस्तत्रैकरूपश्रुतेरूपपत्तेश्च ।

साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषपद् भवति । न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यखृपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । न च सवासननिःशेषज्ञेशकर्माशयप्रश्नयो विद्याजन्म विशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत् । न च सावशेषः ज्ञेशादप्रश्नयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अथैकरूपत्वेन आत्मेः । सगुणायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोदापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षी युज्येते । न चाच विद्यालं सामान्यतो दृष्टं भवति । आगमतत्त्वभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां त्रितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

नाभ्यर्था इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे शक्वाः ।
मत्सुरपित्तनिवन्धनमचिकित्समरोचकं येषाम् ॥
शङ्के संप्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वह-
न्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्देगमभ्येष्यति ।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट-
देवान्तर्थविवेकवच्चितभवाः स्वर्गेष्यमो निष्पृहाः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण विषयिणोरपि
 तद्विचारयोः क्रममाह । “हनीयेऽध्याय” इति । मुक्तिलक्षणं-
 स्य फलस्थात्वन्तपरोक्षत्वात् तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननि-
 दिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेया-
 नि न तु ततो उधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । यत्र
 पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्र-
 याजादिवदिनि प्राप्तउच्यते । यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि
 सवासनाविद्योऽच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः शु-
 निसिद्धत्वाद् अविद्यायाच्च विद्योत्पादविरोधितया विद्यो-
 त्पादेन समुच्छेदस्याच्चिविभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण स-
 मुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वाद् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च अवणम-
 नननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लो-
 कसिद्धत्वात्प्रकल्पदुःखविनिर्मुक्तौकचैतन्यात्मकोऽमित्यपरोक्षरू-
 पानुभवस्यापि अवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानमानात्तदर्थानि अ-
 वणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टा-
 र्थत्वं युक्तम् । न चैतान्यनुवृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैर-
 न्तर्येण साक्षात्कारत्वे तादृशानुभवाय करुपन्ते । न चा-
 चासाक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारतीमविद्यामुच्छेत्तुमहेति ।
 न खलु पित्तोपहृतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारोन्तरेण
 माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निर्वित्तुमर्हति । अ-
 तद्वतो नरान्तरवचांसि वोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतो

इपि यूत्कृत्य गुडत्यागान् । तदेवं इष्टार्थत्वाद्गानोपासनयो-
स्मान्तर्णीतावृत्तिकल्पेन लोकतः(१)प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ।
अधिकरणार्थमुक्ता निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याश्चिपति । “अ-
चाह भवतु नामे”ति । साध्ये च्छानुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती ना-
साध्ये, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्मा-
वाद् ब्रह्मणोतिरिच्यते । तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्मावो
नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्या । तदिदमुक्तं“मात्म-
भूत”मिति । आक्षेप्तारं प्रति शङ्कते । “सकृच्छुता”विति ।
अयमभिसंधिः । न ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारो इविद्यामुक्ति-
नत्ति तया सच्चानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्य-
त्वात्माविद्योदीयेत कुत एव तु तेन सच्चानुवर्तेत । तस्मात्त-
न्निवृत्ये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः । तथा च प्र-
त्ययानवृत्तिः(२)रर्थवती । आक्षेप्ता सर्वपूर्वकाक्षेपेण प्रत्यव-
तिष्ठते । “नावृत्तावपि”ति । न खलु ज्योतिष्ठोमवाक्यार्थप्र-
त्ययः शतशोप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति ।
उत्पन्नस्यापि तादशो इष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात् । ब्र-
ह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते । “न
केवलं वाक्य”मिति । आक्षेप्ता दूषयति । “तथाप्यावृत्या-
नर्थक्य”मिति । वाक्यं चे द्युक्षयेत्तं साक्षात्काराय प्रभ-
वति । तथा सति कृतमावृत्या । सकृतप्रवृत्तस्यैव तस्य
सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते । “अ-
थापि स्यादि”ति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव

(१) लोकश्चित्—पा० ३ ।

(२) प्रत्ययावृत्तिरिति—पा० ३ ।

प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु पैरोशार्थावगाद्विनी सामान्य-
माचमभिनविशेषे न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति तद्विशेष-
घसाक्षात्कारायावृत्तिरूपस्थने । सा हि सत्कारदीर्घका-
लनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति
कामिनीभावनेव स्खैणस्य पुंस इति । आशेषाह्व । “नास-
कृदपी”ति स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्तियोनिर्वा-
स्याङ्गावनामाच्योनिर्वा । न तावत्परोशाभासविज्ञानफले
शास्त्रयुक्तो साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुमर्ह-
तः । न खलु कुटजबोजाद्वाङ्गुरो जायते न च भावना
प्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारा-
दित्युक्तम् । आशेषा स्वपक्षमुपसंहरति । “तसाद्यदी”ति ।
आशेषा आशेषान्तरमाह्व । न च सकृत् प्रवृत्ते इति ।
कश्चित् खलु शुद्धसत्त्वो गर्भस्थद्व वामदेवः श्रुत्वा च मत्वाच
शणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोप्यावृत्तिर-
नर्थिकेति । आतश्चावृत्तिरनर्थिका यन्निरंशस्य अच्छणमग्रह-
णं वा न तु व्यक्ताव्यक्ताले सामान्यविशेषवत्पद्मारागादि-
वदित्यत आह्व । “अपि चानेकांश”इति । समाधत्ते । “अ-
चेच्यते भवेदावृत्यानर्थक्यमि”ति । अयमभिसंधिः । सत्यं
न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्याग-
मार्थज्ञानाद्वितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कार-
वतीं बुद्धिवृत्तिं समाधत्ते । सा च नानुमानित(१)वक्त्रिसा-
क्षात्कारवत्प्रातिभत्वेनाप्रमाणं यदानीं वक्त्रिस्खलशणस्य परो-

क्षत्वान्सदातनं तु ब्रह्मस्त्रूपस्योपाधिरूपितस्य जीवस्थापरो-
क्षत्वम् । नच्च शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते ।
जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्त्रभावो ब्रह्मेति ग-
म्यते (१) । न च तत्तदुपाधिविरचोपि ततोऽतिरिच्यते । त-
स्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन ओ-
चेण पड्जादिस्त्ररग्राममूर्क्षनाभेदमध्यश्लेषेण शते एवं वेदान्तार्थ-
ज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्त्रभावमनाकरणेनेति । “य-
स्तत्त्वमसोति सकृदुक्तमेवे”ति । श्रुत्वा मत्वा शणमवधाय
प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । “यस्तु न शक्तोती”-
ति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । “नच्च इष्टे ऽनु-
पत्तं नामे”ति । यत्र परोशप्रतिभासिनि वाक्यार्थे ऽपि
व्यक्ताव्यक्ततारतम्यम् । तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्या-
सनिकर्षप्रकर्षकमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साशान्त्कारावधौ व्य-
क्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः । तदेवं वाक्यमाचस्या-
र्थेपि न द्वागित्येव प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वा-
क्यमत्यन्तदुर्घट्पदार्थे न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे ज्ञाने (२)
द्वागित्येव प्रत्यत्तेते । किं तु विलम्बिततमपदार्थज्ञानमतिवि-
लम्बेनेत्याह । “अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्ये”-
ति । स्यादेतत् । पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञान-
क्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते । ब्रह्म
तु निरंशत्वेनासंसृष्टनानात्मपदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण क-

(१). गीयतश्ति—पा० ३ ।

(२) स्वार्थज्ञानश्ति—पा० ३ ।

मवतो प्रतीतिरिति सक्षदेव तद्गुह्येत न वा वृष्टेत्यु-
क्तमित्यत आह । “यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश”
इति । निरंशोप्ययमपरोशोप्यात्मा (१) सत्तदेहाद्यारोपव्युहा-
साभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोशद्व । ततश्च वाक्यार्थतया क्र-
मवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत्किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीति-
रात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या
इत्यत आह । “ततु पूर्वद्वप्यमेवात्मप्रतिपत्तः साक्षात्कारव-
त्याः” । एतदुक्तं भवति । वाक्यार्थश्रवणमनोनोन्तरकाला वि-
शेषणात्यवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पतद्विति वाक्या-
र्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वद्वप्यमिति । शङ्कते । “सत्यमे-
वमि”ति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः ।
दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यतद्वित्याधित-
त्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योपनेतुमित्यर्थः । निराक-
रोति । “न देहाद्यभिमानवद्विति”ति । नहि सर्वेषां सर्वदोत्प-
द्यतद्वित्वात्वता (२) तात्त्विकत्वम् । देहात्माभिमानस्यापि स-
त्यत्प्रसङ्गात्सोपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । उक्तं चास्य तत्त-
त्वो (३)पपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोपि । तथा नहि
नित्यशुद्धबुद्ध (४)स्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशो-
कादय आत्मनो भवितुमर्जन्ति । नापि धर्मस्तेषां, ततो-
व्यन्तभिज्ञानां तद्वर्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरश्वस्य धर्मः

(१) भवतीत्यधिकं ३ पुस्तके ।

(२) एतावतेति ३ पुस्तके नास्ति ।

(३) नात्रैति—पा० ३ ।

(४) बुद्धेति ३ पुस्तके नास्ति ।

संबन्धस्थापि व्यतिरेकाव्यतिरेकास्थां संबन्धासंबन्धाभ्यां च
विचारासङ्घत्वात् । भेदभेदयोऽच परस्परविरोधेनैकत्रासं-
भवादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं
“देहादिवदेव चैतन्याद्वच्छ्रूपलभ्यमानत्वा”दिति । इतश्च
दुखित्वादीर्णा न तादात्म्यमित्याच्च । “सुषुप्तादिषु च”ति ।
स्यादेतत् । कसादनुभवार्थं एवावृत्यभ्युपगमो यावता द्रष्टव्यः
ओतत्र इत्यादिभिस्तत्त्वमस्तिवाक्यविषयादन्यविषयैवावृत्तिर्वि-
धास्यतद्वित्यत आच्च । “तत्रापि न तत्त्वमस्तिवाक्यार्थादि”ति ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते ।
न च तत्त्वमस्तिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमात्रातं येनोपक्र-
म्यते येन चोपसंज्ञियते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदभिति
चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः
प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विद्धानः प्रधानमङ्गेन विज्ञन्ति वरो
हि कर्मणा(१)भिप्रेयमाणत्वात् संप्रदानं प्रधानम् । तमुद्दाहेन
कर्मणाङ्गेन न विघ्नन्तोति । ननु विधिप्रधानत्वादाक्यस्य न
भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्यायते । यथाङ्गः ।
चोदना हि भूतं भवन्तमित्यादि शाबरं वाक्यं (२) व्याचक्षा-
णाः । कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिक-
मवगमयतीत्याशङ्गाच्च । “नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमि”-
ति । यथा तावङ्गुतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनि-
ष्ठासमयोपपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे

(१) कर्मणीति—पा० ३ ।

(२) वाक्यभिति पुस्तके नास्ति ।

मुक्तिविरहप्रत्ययोत्यादानुक्तिविहन्त्वमेवास्येत्यभ्युच्चयमात्र-
मत्रोक्तमिति ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति म्राहयन्ति

च ॥ ३ ॥

यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं
प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहृतपाप्तत्वानपहृतपाप्तत्वादिः-
लक्षणविरहधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेऽच त-
त्त्वमसीत्याद्याद्या मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिवत्प्रती-
कोपदेशपरतयायुपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम् । न च यथा
समारोपितं सर्पत्वमनूद्य रज्जुन्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधी-
यतएवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधी-
यतइति युक्तम् । युक्तं चिं पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि
सामान्यरूपेणाज्जोचिते विशेषरूपेणा(१)गृहीते विशेषान्तर-
समारोपणमिति तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापरा-
धीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किं चिद्रूपमिति कस्य विशे-
षस्यायच्चे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो
जीवभावारोपासंभवाज्जीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्व-
मसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तमेवं प्राप्ते ऽभिधीयते ।
श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतो-
र्व्यनिरक्षिः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्जन्म च मुख्य-
संभवे गौणन्म युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्धचनं

तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे ह्वि भूयस्त्वमर्थस्य
भवति, नात्पत्वमतिदीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्यौर्वाप-
र्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मना वास्तवीत्येतत्पर-
ता उच्यते । न च मानान्तरविरोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः ।
न च मानान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमे
इध्याये । निरशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातदासनासमा-
रोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशख्येव कस्य चिदंशस्याग्रहणा-
द्विभमद्वयं परमार्थस्तु न विभमो नाम कश्चिन्न च संसारो
नाम किं तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीय-
मिति युक्तमुत्पश्यामः । तदनेनाभिसंधिनोक्तम् । “यद्येवं
प्रतिबुद्धोसि नास्ति कस्य चिदप्रतिबोध” इति । अन्येषाङ्गः ।
यद्यदैतेन तोषोस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।
अतिरोच्चितार्थमन्यदिति ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

यथा ह्वि शास्त्रोक्तं प्रदृशमुक्तास्त्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जी-
वेनोपास्यते इहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु त-
त्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वादद्वितीयत्वमि-
ति श्रुतेश्च । जीवात्मानश्वाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः ।
यथायथा यत्यत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टे-
रूपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । “ब्रह्मणो
मुख्यमात्मत्वमि”ति । उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविका-
रत्वेन तादात्म्यम् । घटशरावोदच्चनादीनामिव मृदिकारा-
णां मृदात्मकत्वम् । तथा च तादशानां प्रतीकोपदेशानां

क चिक्षय चिह्निकारस्य प्रविलयावगमाङ्गेदप्रपञ्चप्रविलय-
परत्वमेवेति प्राप्तउच्यते । न तावद्वं ब्रह्मोत्यादिभिर्यथाहं-
कारास्यदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मोत्यादि-
रहंकारास्यदत्वं मनःप्रभृतोनां, किं त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम-
हंकारास्यदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वयि
च्छंकारास्यदत्वेनोपासनमिति चेत्, न । एवमादिष्वहमित्य-
श्वणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहंकारास्यदत्वकर्त्त्वे तत्प्रतिबि-
ष्वस्येव तदिकारान्तरस्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिष्वूपासनप्रस-
ङ्गः । यस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विद्वितं तस्य तन्मा-
त्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायान्ना-
धिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य
प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनं तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्र-
चणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यम् । यथा सर्वं खल्खिदं ब्रह्मे-
ति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थ-
मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अयोगात् ।
आदित्यो ब्रह्मोत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । “नह्युपासकः प्र-
तीकानी”ति । अनुभवादा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वे-
नाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । “प्रतीकाभा-
वप्रसङ्गादि”ति । ननु यथावच्छिन्नस्याहंकारास्यदस्यानव-
च्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भवि-
ष्यतीत्यन आह । “खद्धोपमर्दे च नामादीनामि”ति ।
इह हि प्रतीकान्याहंकारास्यदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन
विधित्विस्तानि न तु तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्यदमुपास्य-

मवगम्यते किं तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतच्चज्ञापनद्वाचंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोवगम्यते । किमतो यदेवम् एतदतो भवति । प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । अपि च । “न च ब्रह्मण आत्मलादि”ति । नद्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भेरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणात्मतया च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मति कर्थं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरूपदिश्येतेत्यर्थः । “अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादि”ति । यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभूतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं इष्टव्यम् ॥

ब्रह्मदृष्टिरूत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटने तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कृतव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणेव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न चैवविधेवधृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नैतकृष्ट इति लौकिको न्यायोपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदित्वादिति पूर्वपश्चसंशेषः । सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क्वचित्कर्मण एव प्रा-

धान्यमवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् स्वर्गकामः
चित्रया यजेत् पशुकाम इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र या-
गाद्याराधिता यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं
तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्रा-
धान्यम् । क्वचिद् द्रव्यस्य यथा ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ ।
तदुक्तं ‘यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयते’ति । तदिह
यद्यपि सर्वाध्यशतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि
शास्त्रं ब्रह्म बुद्धादित्यादौ प्रतीकउपास्यमाने ब्रह्मफलाय
कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिबुद्धा ब्रह्मैव चि-
षयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यशस्य फलदा-
नोपपत्तेः शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । त-
दित्यमुक्तम् । “निर्धारिते शास्त्रार्थं एतदेवं स्यादि”ति । न
केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदित्यादि-
शब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थन्वमपीत्याच्च । “प्राथम्याच्च”ति ।
इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयन्ति । तथा-
च्चि । स्वरसवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थं वर्तन्ते
तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वार्थं वर्त्यन्ति यदि स्वार्थोस्य विविषि-
तः स्यात् तथा चेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थाप्र-
च्याच्च ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च
ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थं इति प्रतीतिपर एवायमिति परः
शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथा चादि-
त्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्था भवतीत्याच्च । “इ-
तिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये”ति । शेषमतिरोचितार्थम् ॥

आदित्यादिमतयशाङ्कउपपत्तेः॥६॥

“आथवा नियमेनोऽग्नीयादिमतयस्यादित्यादिष्वध्यस्येरन्ति”-
ति । सत्त्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण
एव फलदर्शनात् कर्मेव फलवक्तया चादित्यादिमतिभिर्यद्यु-
ङ्गीयादिकर्माणि विषयोक्तियेरन् तत आदित्यादिष्वध्यस्येरन्ति
कर्मस्त्रपाण्यभिर्युयेरन् । एवं च कर्मस्त्रपेष्वसत्कलपेषु कुलः फ-
लमुत्पद्यते । आदित्यादिषु पुनरङ्गीयादिष्वध्यावङ्गीयबुद्धा
उपपत्तमानानामादित्यादयः कर्मान्तमकाः सन्तः फलाय क-
तिपष्टन्तद्विति । अत एव च पृथिव्यगन्योर्ज्ञक्सामशब्दप्रयोग
उपपत्तो यतः पृथिव्यामृउद्दृष्टिरध्यस्ताग्नौ च सामद्विः । सा-
न्ति पुनरग्निदृष्टौ च्छचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । त-
स्मादप्येतदेव युक्तमित्याच । “तथा चेयमेवे”ति । उपपत्त्य-
न्तरमाच । “अपि च लोकेभ्यि”ति । एवं खल्पधिकरण-
निर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सा-
मद्विरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणराह्वान्तोपपत्तिम-
न्तैवार्थं ब्रूते । “प्रथमनिर्दिष्टेषु चे”ति । सिद्धान्तमत्र प्रक-
मने । “आदित्यादिमत एवे”ति । यद्युङ्गीयादिमतय आ-
दित्यादिषु शिष्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुङ्गी-
यादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्ज्यते । नह्यादित्यादिभिः किं
चिल्लियते यद्विद्यया वीर्यवक्तरं भवेद् आदित्यादिमतया वि-
द्ययोऽग्नीयादिकर्मतु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव
वीर्यवक्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उङ्गीयादिषु सं-

स्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति । “भवतु कर्मसमृद्धिफले-
ष्वेवमि”ति । यत्र चि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु
गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यत्वात्करोतीत्येव ना-
स्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिच्छरति । “ते-
ष्वपि”ति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय पर्या-
प्तो मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो यन्त्कं चित्फलोत्पादः । त-
सात्प्रकृतापूर्वसंनिवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य क्रिय-
माणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । “फलात्मक-
त्वाच्चादित्यादीनामि”ति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्यो-
द्गोथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्तुङ्गी-
आदिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युङ्गोथादीनां प्रा-
धान्यमित्याह । “अपि चर्तुमि”ति । स्वयमेवोपासनस्य कर्म-
त्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूतं सिद्धस्वपैरादित्यादिभिरध्यरूपैः
साधभूतत्वमभिभूतं कर्मणामित आह । “आदित्यादिभा-
वेनापि दृश्यमानानामि”ति । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्म-
रूपमभिभूयेतापि तु माणवकद्वाग्निदृष्टिः केन चित्तिवृत्वा-
दिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वात्त्वेहापि । नहीयं
शुक्तिकायां रजतधीरिव विक्षिधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत्
किं तु गौणी । नयेयमप्युङ्गोथादावादित्यद्वृष्टिर्गीणीति भावः ।
“तदेतस्यामृच्यधूर्ढं सामेति चि”ति । अन्यथापि लक्षणोप-
पत्तौ न चक्षस्मेत्यासकल्पना पृथिव्यरन्योरित्यर्थः । अ-
चरन्यासालोचनया तु विपरीतमेवत्याह । “इयमेवर्गं”ति ।
क्षोकेषु पञ्चविधं सामोपाच्चातेति द्वितीयानिर्देशात्सम्भासु-

पास्त्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत् ततो न सामान्युपास्येन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थं परिकल्पेत् साम्बेति लोके-
व्यति सप्तमो द्वितीयार्थं कथं चिन्नीयते । अगारे गावो
वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानेतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन
सप्तम्याइचोभयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथाश्रुतद्वि-
तीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थं सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथि-
व्यादिबुद्धा पञ्चविधं हिंकारप्रस्तावोऽन्नेष्टप्रतीहारनिधनप्रकारं
सामोपासीतेति निर्णयिते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वियोयानि-
दर्शो यथा खंखमुमेवादित्यं सप्तविधं हिंकारप्रस्तावोका-
रोऽन्नेष्टप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को
विनिगमनार्था हेतुरित्यत आह । “तत्रापो”ति । तत्रापि
समस्तस्य सप्तविधस्य साम्ब उपासनामिति साम्ब उपास्यत्व-
श्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । त-
था च श्रुतिः ‘साधुकारो साधुर्भवती’ति । हिंकारानुवादेन
पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृ-
थिवीहिंकारः ॥

आसीनः संभवात् ॥७॥

कर्माङ्गसंबन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र त-
त्संबन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र वासीनस्य तवो-
पासनाप्यासीनेनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्र-
माणनन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुत्ववस्था प्रमाणं नापे-
ष्टतदूति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासिन्तुम-

शक्षम् । यथा प्रतीकादि यथा आसम्यग्दर्शनमपि तत्त्व-
मस्यादि तत्त्वैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादनि-
यमे प्राप्ते यथा शक्यतद्युपवन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु
यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा
तिष्ठतो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाविद्यमा-
नायासो भवतीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥

यत्कैकाग्रता तत्त्वाविशेषात् ॥११॥

समे शुचौ शर्करावङ्गिवालुकाविवर्जितइत्यादिवचनाक्षि-
यमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वै-
शदेवेन यजेतिवद्वैदिकारम्भसामान्याद्वा चित्कशिदाशङ्कते ।
तमनुगृहीतमाचार्यः सुहङ्गावेनैव तदाह स्म । यत्कैकाग्रता
मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अविशेषात् । नह्याचास्ति
वैशदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति ॥

आ प्रायणात्तत्वापि हि दृष्टम् ॥१२॥

अधिकरणविषयं विवेचयति । “तत्र यानि ताव”दिति ।
अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं च
नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसंबन्धमवोधयति तस्यैव क-
र्मण्यैवर्यस्तत्त्वाणमधिकारं तत्त्वैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्वयति शा-
स्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवद्वाद्वात्मप्रती-
तेस्तु जीवममुक्तोन्दृष्टत्वाज्ञास्तीह निरोहितमिव किं चनेति
किमन्त्र शास्त्रं करिष्यति । नन्देवमप्यभ्युदयफलान्युपासना-
नि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च अर्मणि ज्ञामितात्त-

एस्थ च संबन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तच सकृत्करणादेव शास्त्रार्थ-
समाप्तौ प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत् उ-
परमः प्राप्तस्तावतेव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्ते उभिधीयते ।
सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यच स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानपेशकत्वं तत्र कैव कथा उत्ती-
न्द्रियफलानामुपासनानाम् । तानि खलु आ प्रायणं तत्त-
दुपास्थगोचरबुद्धिप्रवाहवाच्चितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये
तद्वृद्धिं भावयिष्यन्ति । किमत्र फलवत्त्रायणसमये बुद्धाशे-
पेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्ता । तस्मादा प्रा-
यणं प्रवृत्तां वृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् । “प्रत्ययास्त्वेत”
इति । तथा च अतिः ‘सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतु-
रसाक्षोकात् प्रैति तावत् क्रतुर्वृद्धिमुक्तोकं प्रेत्याभिसंभवतो’ति ।
क्रतुः संकल्पपविशेषः । सूतयशोदाहता इति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरइलेषवि-

नाशौ तदव्यपदेशात् ॥१३॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतद-
ध्यायगतफलविषया(१) चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तावत्प्रथममि-
दं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञान-
फलान्मोक्षादिपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीय-
तइति संशयः । किं तावन्प्राप्तं शास्त्रेण हि फलाय यद्दि-
हितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्वमेधादि ब्रह्मचत्यादि चा-

(१) विषयेति ३ पुस्तके नास्ति ।

पूर्वावान्तरव्यापारं किं तद्दूर्बुद्धिमुपरतेषि कर्मण्यन्न सुखदुः-
खोपभोगात्राग् नाविरन्तु(१)मर्हति । स हि तस्य विनाश-
हेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति । तस्याकस्मिकल्पप्रसङ्गात्
शास्त्रव्याकोपाच्चेति । अदत्तफलं चेत्कर्मापूर्वं विनश्यति
कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च
प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि ज्ञि-
ष्णोतीति साम्यतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रशश्यहेतुत्वात्
द्विधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्राप्निमाचेणोपपत्तावुपात्तदुरित-
निर्वृणफलाशेषकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति नाभुकं
शीयते कर्मेति । यदि पुनरपेष्टितोपायतात्मा प्रायश्चित्त-
विधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलभ्यमाचेण निर्वृष्णोतीत्यपेष्टिता-
काङ्क्षायां दोषसंयोगेन अवणात्तन्निर्वृणफलः कल्पेत् । तथा
इपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिर्वृणसामर्थ्ये
प्रमाणमस्ति । मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवदेशकालनिमि-
त्तापेश्योपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्संभविष्यति । असाववस्थ्या
यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मशये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति ।
योगद्वयं वा द्विवि भुव्यन्तरिक्षे बह्नि शरोरेत्विद्याणि निर्माण-
फलान्युपभुज्यार्हेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि छपयित्वा
मोक्षी संपत्त्यने । स्थिते चैतस्मिन्नर्थे व्यायबलाद्यथा पुष्कर-
पत्राश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमाचपरतया व्या-
ख्येय इति प्राप्ते, उच्यते । व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि
कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पा-

दनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागत्तु-
काच्चिमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिवन्धमपि । तस्य तच्चौदा-
सोन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमाग-
न्तुकेन केन चित्कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूतेवेति न शास्त्र
व्याघातः । नाभुत्तं कर्म श्चीयतइति च स्तरणमप्रतिबद्धसाम-
र्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषशयोहेशेन चापरविद्यानामस्ति प्रा-
यश्चित्तवद्विधानमैश्वर्यफलानामप्युभयसंयोगाविशेषात् । य
चापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोहेशो नास्ति तच्चापि
तत्त्वभावालोचनादेव तत्प्रश्नयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते नहि
तत्त्वमसिवाक्षार्थेपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिल-
कर्तृभोक्तृत्वादिविभ्वमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि
रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिवन्धना भयकम्पादयः सति रज्जु-
तत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति किं तु संस्कारशेषाः^(१)त्विच्चि-
त्कालमनुवृत्त्यापि निर्वतन्तएव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा
पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो
न स्तुतिमात्रतया कथं चिद्वाख्यानमर्हन्ति । ननूत्तं संभ-
विव्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा यो
गद्वेः प्रभावतो युगपन्नैकविधकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगा-
द्वा जन्तुः कर्माणि श्चपथित्वा मोक्षी संपत्यतइत्यत आच ।
एवमेव च मोक्ष उपपद्यतइति । अनादिकालप्रवृत्ता हि
कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्वोगेन शे-
तुमशक्याः । भुज्जानः खख्यमपरानपि संचिनोति कर्म-

शयानिति । नाष्टपर्यायमुपभोगेनासक्तः कर्मन्तराण्णसंचिन्चानः क्षेष्ट्रतीति साम्रातम् । कर्मशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्भविति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्मणि कथमेकपदे क्षेष्ट्रतीति । तस्माज्ञान्यथा मोक्षसंभवः । ननु सत्त्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात्कर्मणः समुदाचरतो ब्रह्मभावमनुभूयार्थज्ञविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्त्वान्तरित्यत आह । “न च देशकालनिमित्तापेश” इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षो उभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरभाविति क्षेयाभिव्यक्तिः फलं सैवाविद्योच्छेदमादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलशणाय मोक्षाय कर्मयते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्थान् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत् । न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः । तस्माइब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यदैतसिद्धै दुरितज्ञय इति सिद्धम् ।

इतराण्याप्येवमसंश्लेपः पाते तु ॥१४॥

धर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिवन्धनत्वेन शाश्वीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोस्तु शाश्वीयत्वेन ज्योतिष्ठोमदर्शपैर्णमासुवद्विरोधान्नोच्छेत्पुभावो युज्यते । पाप्मनस्य विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेदत्वमुत्तर्धर्मस्य न तदुच्छेदत्वम् । विशेषविधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकालं सो-

कतः सिद्धेः । यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते । उभे ह्येवैष एते तरतीति च यथा संभवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । शीघ्रन्ते चात्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पापान इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणोति विशेषे उपसंचरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्व्यकृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते पूर्वधिकरणराहात्मो इतिदिश्यते । नो खलु ब्रह्मविद्या केन चिद्दृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्चैतत्तुल्यं सुकृतेषीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमाचमविरोधहेतुर्नहि प्रत्यक्षत्वसामान्यमाचादविरोधो जलानलादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधेरर्थवच्चात् । एवमवस्थिते च पापमश्रुत्या पुण्यमपि अहोत्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निष्ठाष्टफलत्वात्तप्तलं हि क्षयातिशयवत् । न ह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यव्याप्त्य । दृष्टप्रयोगश्चायं पापशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तद्यथा पुण्यपापे अनक्रम्य सर्वे पापानो इतो निवर्तन्तइत्यत्र तस्माद्विशेषेण पुण्यपापयोरस्त्रेषु विनाशाविति सिद्धम् ॥

अनारब्धकार्यएव तु पूर्वे तद-

वधैः ॥ १५ ॥

यद्यदैतज्ञानखभावालोचनयोज्जरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरस्त्रेषु विनाशी इति आरभानारभकार्ययोज्ञाविशेषेषैव विनाशः

स्यात् । कर्त्तकर्मदिग्बिक्षेष्यमोभयचाविशेषात् । तत्त्विभन्नत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुदृतिः । वस्तुनः खल्पनुदृतिः । मायावादिनस्य पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिदृतौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्यानुदृतिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्यादयो निदृतेषि विभ्रमे यथानुवर्तने तथेष्वपिति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेषि तउद्घानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्यादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निदृतेषि विभ्रमे इनिदृतेः । अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्वोचर इति तुच्छत्वात्मिकमनुवर्तते । न संस्कारशेषो न कर्मत्वविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निदृतिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽय संपत्त्यात इति श्रुतेर्देवपातप्रलीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । नष्टेषां श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा सोकरतावन्मे चिरं यत् खातो भुज्ञानस्येति । नहि तत्र खानभोजने आवधित्वेन विधीयेते किं तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति प्राप्ते इभिधीयते । यद्यप्यदैत्यभूतत्वसाक्षात्कारो नायविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तमात्रविरोधितया तमध्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं इगत्वेव समुच्छिनति न त्वारब्धविपाकं संपादितज्ञायुर्विततपूर्वीपरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्वि समुदाचरदृतितयेतरेभ्यः प्रसुप्तदृतिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां चिर-

[भास्ती]

[७२७] [अः ४ पा. १ छ. १५]

एषगर्भमनूद्वालकप्रभृतीनां विगच्छितनिखिलस्त्रेशशाल्लावरणं-
या परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योरजीविता भवेत् ।
शूद्रते चैषां श्रुतिसृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च मत्ता-
कल्पकल्पमन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न
ब्रह्मविदो ब्रह्मविदस्त्राल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति श्रद्धेयम् ।
तस्मादागमानुसारतोस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रकृत्याय
तदीयमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । ता-
वदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तर-
सिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिसं-
धायौचित्यमांज्ञतयाच्च स भगवान् भाष्यकारः । “न ताव-
दनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशय”मिति । न चेदं न जातु ह-
ष्टुं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुर्वत्तदृत्याच्च । “अक-
र्त्त्वात्मबोधोपो”ति । यदा लोकेष्विरोधिनोः किंचित्कालं
सहानुवृत्तिरूपत्वम् तदेषागमवलाहीर्घकालमपि भवन्तीति
न शक्या निवारयिनुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगा-
नुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थानं प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं म-
न्यन्ते तान्प्रत्याच्च । “अपि च नैवाच विवितव्य”मिति ।
स्थितप्रश्नस्य न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्य-
यानवस्थितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रश्नः । स च सि-
द्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनु-
त्पादात् । सर्पावच्छेदोच्च तस्य भयकम्पादिव्वेतुः । स चा-
सन्न निर्बचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्पादः । न च
कार्यमपि भयकम्पादि वस्तु सत् । तस्यापि विचारासहस्रे-

नानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः ।
यादशो हि यज्ञस्तादशो बलिरिति सर्वमवदात्मः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्व- शनात् ॥ २६ ॥

यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ इत्त नित्यमयग्निहोत्रादि न
कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा । तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशा-
त् । प्रक्षालनाद्वि पद्मस्य दूरादस्यर्थनं वरमिति न्यायात् ।
न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्यत-
या विद्याकर्मणोरविरोधः । सहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात् ।
न ज्ञेतमात्मानं विदुषो विगतिताखिलकर्त्त्वोक्तुत्वादिप्रपञ्च-
विभ्रमस्य पूर्वोक्तरे नित्ये कियाजन्ये पुण्ये संभवतः । तस्मा-
द्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां
वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधि-
रिति प्राप्तुच्यते । सत्यं न विद्यायैककार्यत्वं कर्मणां परस्य-
रविरोधेन सहासंभवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारा-
दुपकारकाणामल्लु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विद्यया
विश्वमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां का-
र्याणां बङ्गलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया
कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थत्वम् । तदभावे त-
त्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात् । एवं च विविदिषन्ति
यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्यया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमल-
कारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानसुख्यर्थतया कार्यं चि-

द्वारख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसंधिनोक्तं “ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाश्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते” । यत एव न विद्योदयसमये कर्मांक्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यकलाभिधानम् । एतदेव स्तोरयति । “नहि ब्रह्माविद्” इति । द्वचान्तरमवतारयितुं पृच्छति “किं विषयं पुनर्दिद्”मिति । अस्योत्तरं द्वचम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमस्त्वेषविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च तस्य पुचा दायमुपयन्तीति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान् यजेतेत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्णयं द्वादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति विशेषप्रतिलिङ्गः तत्कस्य चेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहिताद्यज्ञादेर्विद्यासहितमनिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपान्तदुरितशयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविद्यन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । यदेव विद्याया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरबद्यश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते । न च सर्वथा ऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्त्वस्यापि कल्यापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्टेयमिति सिद्धम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सं- पद्यते ॥ १९ ॥

अनारब्धकार्यैत्यस्य नजः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्श-
यत्वनेन सूचेणास्य द्वपपादनं पुरस्तादपकृष्य कृतमिति नेत्र
क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारोरकभगवत्पादभाष्य-
विभागे भास्ती चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥
वाङ्मनसि दर्शनाच्छुद्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारज्ञणे वाङ्मनसि संपद्यतैत्यादिवि-
चारोऽसंगत इत्यत आह । “अथापरात् विद्यात् फल-
प्राप्तय”इति । अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादु-
क्रान्तेस्तद्वतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति
नासंगत इत्यर्थः । नन्यथमुक्तान्तिकमो विदुषो नोपपद्यते
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यच्च व समवनोयन्तद्विति श्रवणात्
तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । “समाना हि वि-
द्ददविदुषो”रिति । विषयमाह । “अस्ती”ति । विमुश्यति ।
“किमिहे”ति । विश्यः संश्यः । पूर्वपक्षमाह । “तत्र वा-
गेवे”ति । श्रुतिक्षणाणा । विश्ये संश्ये । सिद्धान्तद्वचं पूर्यित्वा
पठति । “वाम्बृत्तिर्मनसि संपद्यत”इति । द्वृत्यध्याद्वारप्रयो-
जनं प्रश्नपूर्वकमाह । “कथमि”ति । उत्तराधिकरणपर्या-
लोचनेनैवं पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रख्य-
विक्षायां त्विह सर्वत्रैव परचेह चाविभागसाम्यात्मिं प-

रत्वैव विशिष्टाद्विभाग इति न त्वचापि । तस्मादिहा-
विभागेनाविशिष्टतोत्र बृत्युपसंहारमात्रविवशा खत्कारस्येति
गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमात् । “कसादि”ति ।
सत्यामेव मनोबृत्तौ वाग्बृत्तेऽपसंहारदर्शनात् । वाचख-
पसंहारमहृष्टं नागमोपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवमु-
क्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां
ल्यमात् । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयते
तस्माद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदविश्वाया वाक्पदं तदृत्तौ व्याख्ये-
यम् । संभवति च वाग्बृत्तेर्वाँगप्रकृतावपि मनसि लयः ।
तथा तततंत्र दर्शनादित्यात् । “बृत्युद्वाभिभवा”विति ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावामनसि न खस्त्रपत्तयो वाचो
इपि तु वृत्तिलयः । अत एव सर्वेषां चशुरादीनामिद्विषया-
णां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न खस्त्रपत्त-
यः । वाचस्तु पृथक् अच्छणं पूर्वसत्रे उदाहरणापेक्षं न तु
तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि खप्रकृतौ विकारस्य लयस्तोमनः प्राणे संपद्यते इ-
त्यत्र मनःखस्त्रपत्त्यैव प्राणे संपत्या भवितव्यम् । तथाचि
मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति । संभवति हि
प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सोम्य मन इत्य-
आज्ञात्मतामात् मनसः अतिरापोमयः प्राण इति च प्रा-

एस्यावात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यमापोन्नमद्वज्जन्तेऽति श्रुतेरबन्धयोः प्रकृतिविकारभावोवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः खयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे संकराऽतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्यास्य लयो न त्वद्विकारे प्राणे ऽन्नविकारस्य मनसस्तथा चाचापि मनोवृत्तेवृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥

सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रतिद्वेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मन्यविष्टते । तद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । स प्रकृतः प्राणो ऽध्यक्षे विज्ञानात्मव्यविष्टते तत्तत्त्ववृत्तिर्भवति । कुतः । उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह । एवमेवेयमात्मानमिति । अनुगमनश्रुतिमाह । “तमुक्तामन्त”मिति । अवस्थानश्रुतिमाह । “सविज्ञानो भवतीति चे”ति । विज्ञायतेनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियशामस्तेन सञ्चावतिष्ठतइति सविज्ञानः । चोदयति । “ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत”इति । अधिकावापो ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिच्छरति । “नैष दोष इति” । यद्यपि

प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते । तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनवा विज्ञानात्मनि लयोवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्यतम् । तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्यात्मेजोग्वृणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिचाराध्यशो जीवात्मा तस्मिन्प्राणवृत्तिरप्येतीति । चोदयति । “ननु चेयं श्रुतिं”रिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिवर्तति । “सोध्यक्षइत्यध्यक्षापि”ति । यदा ह्यायं प्राणोन्तरालेध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसंपर्कवशादेव तेजःप्रभूतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाद् । “योपि सुम्भादि”ति । सूक्ष्मान्तरमवतारयितुं पृच्छति । “कथं तेजःसहचरितेष्विति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥६॥

अत्र भाष्यकारो ऽनुमानदर्शनमाद् । “कार्यस्य शरीरस्य”ति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूक्ष्मावयवं व्यचष्टे । “दर्शयत-स्वेतमथमि”ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिसूत्याभिप्रायं वा । अणव्यो माचाः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूतानाभिमिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति । “ननु चोपसंहतेषु वागादिष्वि”ति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिवर्तति । “अत्रोच्यत”इति । अहा इन्द्रियाणि अतिश्चास्तद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तृपदान-

त्वेनेत्यविरोधः । प्रश्नसाशब्दोपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्ट-
माश्रयत्वं ब्रूते सति निष्ठाष्टश्चाश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह ।
“प्रश्नसाशब्दादपि तत्रै”ति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अचामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्या च त ग्रहेतदिति मन्मानस्य
पूर्वः पञ्चः । विश्वानानां संदिव्यानानां पुंसां चोदयति । “ननु
विद्याप्रकरण”इति । परिचरति । “न स्वापादिवदि”ति ।
परे विद्ययैवामृतत्वे प्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्पूर्खर्माद्य तदिध-
र्माद्यान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतयाख्यायन्ते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
स्ति स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वसुति प्रत्ययो भवतीति ।
न तु विदुषः सकाशाद्यग्रेषवन्तोऽविद्यासो विधीयन्ते येन
विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपादयितुं लोक-
सिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं प्राप्ते ऽभिधी-
यते । “समाना चैषोत्क्रान्तिर्भूतसीत्याद्या विद्विदुषोः”
कुतः । “आद्युपक्रमात्” । इति: सरणं देवयानेन यथा
कार्यबद्धालोकप्राप्तिराद्यतेराकार्यबद्धालोकप्राप्तेः । अयं विद्यो-
पक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति
नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीदारमाश्रयते । अपि त्व-
परविद्येयम् । न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाद्यो यतो न
तचोक्तान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभृत-
संदर्भस्थानममृतत्वं प्रेष्टते पुरुषार्थीय संभवत्येष उक्तान्ति-

भेदवान् । उत्त्युपक्रमोपदेशः । उपपूर्वादुष दाइत्यस्मादु-
पोष्टेति प्रयोगः ॥

तदापतिरा संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसंपत्तिं विदद्वि-
दुषोहूल्कान्तिः समर्थिता । सैव सम्प्रति चिन्त्यते । किम-
त्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव संपत्ति-
राहोखिहोजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पश्चः, नोल्कान्तिः ।
अथोत्तरस्ततः सेति । तत्त्वाप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो
यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः
परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति
प्राप्ते ऽभिधोयते ।

योनिमन्त्रे प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्त्रे उनुसंयति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्मन्तिके त-
त्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्त्रैवेष महिमा विद्वांसम-
विद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रममित्याह । “अन्यथा हि सर्वः
प्रायणसमये”ति । विद्वास्त्रं ज्योतिष्ठेमादिविषयमनर्थकं
प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षग्रास्तं वा
प्रयत्नत्वभ्यात् प्रायणादेव जन्मुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं
ग्रास्तानर्थक्यमयुक्तात् प्रायणमात्रामोक्ष इत्याह । “मिथ्या-
आने”ति । नासनि निदानप्रश्नमे प्रश्नमस्तद्वतो युज्यतइत्यर्थः ॥
अथेतरभूतसचित्तं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुक्तमाहेहान्तरं
वा संचरत्कामादस्याभिर्न निरीक्ष्यते । तद्वि महत्त्वादानेक-

द्रव्यत्वादा रूपवदुपलब्धव्यम् । कसाज्ज मूर्तान्तरैः प्रतिबध्य-
तद्विनि शङ्खामपाकर्तुमिदं सूचम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतेखदवतिष्ठते । तच्च
खच्चं खद्यपतः परिमाणतश्च खद्यपमेव हि तस्य तादृशम-
दृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोपि । आदृष्टवशा-
दनुद्गूतद्युपसर्थं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोप-
लभ्यते यथा चसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो इन्यत्र प्रमाण-
तस्थोपलब्धिरिति व्याच्छे । “तथाहि नाडोनिष्क्रमणे” ति ।
आदियद्वयेन चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा इन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य
इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह । “सच्छत्वाच्च” ति । एत-
दपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्यपटलं
सच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एवं सर्वमेव वस्तु-
जातमस्येति ॥

नोपं मर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सच्छत्वालक्षणात्सौक्ष्यादसक्तत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामूर्धणो
इन्द्रियव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलादेहादतिरित्तं किं चित् । त-
चागमान्तस्त्वम् शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । “अस्तुतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशे-

षणादि”ति । विषयमाह । “अथाकामयमान”इति । सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्मतमवस्थापयति । “अतः परविद्याविषयात्मतिषेधादि”ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुक्तान्तिप्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मात्प्राणा उक्तामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देहो प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्मादेहिनो न प्राणः सूक्ष्मं शरीरमुक्तामन्त्यपि तु तस्महितः क्षेत्रज्ञ एवोक्तामन्तीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मानाम्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सखिङ्गो जीवः परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उक्तान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिंश्च मुमुक्षोः शुक्लादित्य-मण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देहापादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथाद्यार्तभागप्रश्नोन्नरे ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जीवात्मनो उनुक्तान्तिपरिगृह्यन् न तर्ज्येष मृतः प्राणानामनुत्कान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तस्मिद्गर्थमुक्तान्त्यवधेरुच्छयनाधाने ब्रुवन्यस्योच्छयनाधाने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमण्यस्यविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायात्मित्यत आह । “तस्मान्यादि”ति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देहो परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगति-

रित्यत आह । “अभेदोपचारेण देहदेहिनोर्देहिपरामर्जिना सर्वनाम्ना देह एव परानृष्ट”इति । पञ्चमोपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह । “येषां तु षष्ठी”ति । अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो हि देशादुपक्रमणं^(१) इष्टमिति विदुषोपि तत्सामान्यादेशादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क चिदुल्लमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपि चाहैतपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह । “न च ब्रह्मविद्”इति । अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गे पदैषिणोपि देवा इति योजना । चोदयति । “ननु गतिरपी”ति । परिहरति । “सशरीरस्यैवायं योगवल्लेन” । अपरविद्यावल्लेनेति ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योर्बिंप्रतिपत्तेर्विमर्जस्तमपनेतुमयमारम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दोदितानोन्दियाएकादश छद्माणि च भूतानि पञ्च । “ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनो”ति आरम्भबोर्जं विमर्जमाह । “ननु गताः कला” इति । आगमनसोरेकप्रकृतित्वं विविक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अच श्रुत्योर्बिषयव्यक्त्यया विप्रतिपत्त्यभावमाह । “सा खल्ख”ति । व्यवहारो लौकिकः सोव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः । न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिकाविद्यतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा तस्माद्विषयभेदादविप्र-

(१) उत्क्रमणमिति—पा० ३ ।

[भागती]

[७४] [अ.४ पा.२ ल.१५]

तिपत्ति: अुत्योरिति ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः । अविद्यानिमि-
त्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां
सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रविज्ञयसामान्यात् सावशे-
षताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं छत्रम् ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारा

विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति-
योगाच्च हार्दनुगृहीतः शताधिकया

॥ १७ ॥

आपरविद्याविदो उविदुषशोत्कान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वान-
विद्वांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थाना-
देव । आपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमप-
श्यतः पूर्वपश्चः । तस्योपसंहतवागादिकलापस्योच्चिकमिषितो
विद्वानात्मन ओक आयतनं इदं तस्याच्च तस्य च्वलनं
यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव
निष्क्रामति नान्येभ्यस्त्वरादिस्थानेभ्यः । कुनो विद्यासामर्थ्यात् ।
हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलक्ष्यत्वा च हार्दविद्योप-
देशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरथ स्थाना-
न्तरेभ्योयुक्तामन्कस्त्रोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह ।
तच्छेषगत्यनुसृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषमृता च मूर्धन्या

नाडो गत्वे उपदिष्टा । तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन
स्वपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंस्तङ्गावमापनो मूर्ध-
न्ययैव शताधिकथा नाचा निष्क्रामति । हृदयादुद्गता हि
ब्रह्मनाडी भास्त्रा तालुमूलं भित्वा मूर्धानमेत्य रज्जिभि-
रेकोभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवा-
न्तकाले निर्गमनं भवतीति ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं
प्राप्नोतीति सिद्धान्तपश्चप्रतिज्ञा । पूर्वपश्चमाशङ्कते सूत्रावय-
वेन ।

निशि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति ।

न संबन्धस्य यावेहभावित्वाद्

दर्शयति च ॥ १९ ॥

यावहेह्यभावी हि शिराकिरणसंपर्कः प्रमाणान्तरात्प्रती-
यते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण । अमुक्यादादित्या-
त् प्रतायन्ते रश्मयस्तच्चात्मा नाडीषु द्वप्ना भवन्ति यच्चाभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयो उमुक्षिन्नादित्ये
स्वप्नाः प्रतापादिकार्यदर्शनादिति । आदित्यहेणेन चन्द्रातपः
संगृह्णते । चन्द्रमसा खल्वम्भयेन संबध्यमानानां सौरीणां भा-
सां चन्द्रिकात्वम् । तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरज्जिप्रचार इति ।

ये त्वाङ्गः । स यावत् शिष्येभ्यनस्तावदादित्यं गच्छेदिति निरपेक्षश्चवणाद्राचौ प्रेते नास्ति रश्यपेक्षेति । तान्प्रत्याह । “यदि च रात्रौ प्रेत”इति । न छोतदिशेष्याधीयते उधेतारः । ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आकृमतइति । तान्प्रत्याह । “अथ तु विद्वानपि”ति । नित्यवरफल-संबन्धेन विच्छिता विधा न पाश्चिकफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य विदुषो उहरपेशां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तमात्माशडक्याह । “अथापि रात्रावि”ति । यावत्तावदुपसंबन्धेना(१)नपेशा गतिः श्रुता न चापेशा शक्यावगमोपव्यविरीधादिति ॥

अतश्चायनेपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह । “अत एवापेशानुपपत्ते”(२)रिति । पूर्वपेशबोजमाह । “उत्तरायणप्राशस्त्वे”ति । अपनोहमाह । “प्राशस्त्व्यप्रसिद्धिरि”ति । अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्त्व्यभयचायविशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोपि च भोयस्थोत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं आहयति ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन’इति व्यायात । आपूर्यमाणपेशादित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकोर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः । सूक्ष्मान्तरावतरणाय चोदयति । “ननु च यत्र काले त्वि”ति । काल एवाच प्राधान्येति ।

(१) उपसंबन्धेनेति—पा० ४ ।

(२) उदीक्षानुपपत्ते रिति—पा० ४ ।

नोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेष्वर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

स्मार्तेऽमुपासना प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्य-
सन्तः न तु श्रौतोऽप्तीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभे-
दविधिः श्रूतौ चाग्निज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामतिवा-
हिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्य-
भिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणा-
तिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भा-
मत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्थानाद्विनापासनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गस्वरातो ऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्त्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य चर्जुना
ऽध्वना गतिस्वरावती कल्प्यते । एकमार्गते तु किमपरम-
पेक्ष्य त्वरा स्मात् । अथ तैरेव रश्मिभिरत्यवधारणं नोप-
पद्यते पथन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् तस्मात्परानपेक्षा ए-
वैते पञ्चान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया श्रीहियवाविव विकल्पे-
ज्ञिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेषि पथोनेकपर्वसंसर्ग(१)संभवात् ।

गैरवान्नैव नानात्मं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः । तत्र किमेते रजस्यहर्वायुसूर्याद्योध्वानः पर्वाणः सन्तो उध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्ति संदेहे उभेदेष्यध्वनो भागभेदोपपत्तेन भागिभेदकल्पनोच्चिता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेनानेकाध्वकल्पना । अथैतैरेव रज्जिभिरित्येवावधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्यर्थं तत्रापकैरेव वाक्यान्तरर्विरोधात्तसादन्यानपेक्षामस्यावधास्यतीति वक्तव्यम् । न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति । तस्य चानपेक्षां प्रतिपादयतीत्यर्थद्यायां पर्याप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम् । “त्वरावचनं च”ति । न खल्वेकस्तिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वरा उवकल्पयते किं तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः । यथा कञ्जीरेभ्यो मथुरां शिर्पयाति चैत्र इति तथेहायन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं शिर्पं प्रयातीति । “भूयां(१)स्यर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणी”ति । अयमर्थः । एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याल्पपर्वणा मार्गेण तत्राप्तौ संभवन्त्यां बज्जमार्गपदेशो व्यर्थः प्रसञ्जयते । तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्युपार्थं पर्वणामविरोधेनाल्पानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥
श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

(१) भूयांस्ति चेति—पा० ३ ।

उर्ध्वाक्रमणमाचे च श्रुता वायोनिमित्तता ॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथच-
कस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमतद्विति हि वायुनिमित्तमूर्धा-
क्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । स आदित्यं
गच्छतीत्यादित्यगमनमाचप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वा-
क्रमणक्रियासंबन्धि (१) निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि संब-
न्धुमर्हति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चिद्दनुपप-
त्तिर्येनान्यसंबन्धमप्यमुषज्यते । तत्राग्निलोकमागच्छति स वायु-
लोकमित्यादिसंदर्भगतस्य पाठस्य का चिन्मित्यामकत्वेनक्षम-
सामर्थ्यात् । अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्वश्रुत्याद्यभावादिति
ग्रामे, प्रत्युच्यते ।

ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्य चित्रतिपादकः ।

तद्देहापेक्षया युक्तमादित्यन् विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दात्कश्चिक्षोकभेदः प्रतीयते स दृप-
रिदेशमाचवाची लोकभेदाद्विना उपर्यवस्थलोकभेदवाचिना-
दित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते । तथा चादित्यलोकगमनमेव
वायुनिमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमाचप्रदर्शना-
र्थी न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम् । वा-
जसनेयिनां संवत्सरलोको न पद्यते क्वान्दोग्यानां देवलो-
को न पद्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे (२) माससंबन्धा-
त्वंवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः । न च मासो देवलो-

(१) संबन्धेति—पा० ३ ।

(२) पाठेनेति—पा० ३ ।

केन संबध्यते, किं तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्यरसंबन्धामासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताङ्गवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकादायुमिति पठितव्यम् । वायुमब्दादिति तु सूचमत्रापि वाचकमेव । तथापि संवत्सरात्पराच्चमादित्याद्वाच्च वायुमभिसंभवन्तीति छान्दोग्यपाठमात्रपेश्योक्तं, तदिदमाच्च । “वायुमब्दादिति त्वि”ति ॥ .

तडितोधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

तडितोर्चिराद्येधव्यप्यतिस्तडितः परः ।

तस्मिन्बन्धात् तथेच्चादिरप्यते पर इष्यते ॥

चागन्तनां निवेशोन्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।

तथा चेच्चादिरागन्तुः पद्यते चाप्यते परः ॥

आतिवाहिकास्तस्तिष्ठिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिङ्गमस्तपत्वाच्चिङ्गान्येवार्चिराद्यः ।

भर्तृभोगभुवो वा स्युर्जोकत्वान्नातिवाहिकाः ॥

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निष्ठद्वृत्तयो लोके न चैषां त्वावधिकानामिव नियमवती संवद्वनस्तस्त्रपा स्तन्त्रक्रियाबुद्धिपूर्वसंभवत्यचेतनानाम् । तस्माक्षोकशब्दवाच्यत्वाङ्गत्युर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।

न हेतुर्नार्गणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाञ्चाहम्ब्र इत्यादिषु गुणवच्नेषु जाञ्चादिषु हेतुपञ्चमी

दृष्टा । न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां
वहनं प्रति हेतुलमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनेवप्यस्तीति
नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्व-
दर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृत्वमुन्नेयं यावद्वचनं हि वाचनि-
कं न तदवाच्ये संचारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां
वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वान्नामानवः पुरुषो वोढा श्रू-
येत । यतः श्रूयते ततोवगच्छामो विद्युदादिवन्नार्चिरादीनां
वोढृत्वमिति । तस्माङ्गभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका
इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

संपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ ।

न स्वातन्त्र्यं न चागन्याद्या नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदशी हि नियमवतो गतिः स्वयं वा प्रेशावतो ऽप्रेशा-
वतो वा प्रेशावत्प्रमुक्तस्य । न तावदिग्लितसूलकलेवराः सू-
क्ष्मदेहवतः संपिण्डकरणग्रामा उल्कान्तिमन्तो जोवात्मा-
नो मत्तमूर्क्तिवत्त्वयं प्रेशावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयु-
स्तद्यदर्चिरादयोपि मार्गचिन्हानि वा शमीकारस्करादिवत्
भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेलावृत्तादिवदुभयथाप्यचेतनतया
न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतन-
स्य नेतुः कलग्रना सति श्रुतानां चैतन्यसंभवे । न च परमे-
श्वर एवास्तु नेतेति युक्तम् । तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपा-
लग्रहादीनामकिंचित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्व-
रस्य सर्वाध्यशत्वे यथा यथास्त्रं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् ।
एवमिहार्थार्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसाराच्छब्दार्थ

इति युक्तम्। इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाच्चनलक्षणं लिङ्गमुपोद्दलयतीत्युक्तम्। “अनवस्थितत्वादर्चिरादीनामिति। अवस्थितं हि मार्गचिङ्गं भवत्यव्यभिचारान्वानवस्थितं व्यभिचारादिति। अर्चिष इति च हेतौ पञ्चमो नापादाने। गुणत्वं चाश्रिततया। न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकविरोधात्। अपि च तेर्चरभिसंभवन्तोति संबन्धमात्रमुक्तमिति। सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षणि खुट्टयद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते। यथा ब्राह्मणमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्संनिधावुपनिपतनि पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते। “एवमिहापी”ति।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युज्ञोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुह्यते। तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्तमाना वोढारो भवन्तोति च वैषम्यं न वोढृत्वद्विति सर्वमवदातम्। पाठकमादर्थकमो बलवानिति। यथार्थकमं पद्यन्ते ह्यत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्यते। किं परं ब्रह्म गमयत्याहो स्थिदपरं कार्यं ब्रह्मेति।

मुख्यत्वादस्तुं प्राप्तेः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नव ब्रह्म-

णि निरुद्गम्बाद् अनपेशतया मुख्यमिति सति संभवे न कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुच्चितम् । अपि चामृतत्वफलावाप्निर्न कार्यब्रह्मप्राप्नौ युज्यते । तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवच्चात् । किं च तत्रतत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसद्ग्रन्थप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिनीपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । प्राप्नेति हि प्राप्निफला गतिर्दृश्यते । यथैकस्मिन्न्ययोधपादपे मुलादयमयाच्च मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्ययोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । न चैते तद्वयवविषया न तु न्ययोधविषया इति साम्रतं तथा सति न शाखामृगो न्ययोधेन युज्यते । न्ययोधावयवस्य तद्वयवयोगात् । एवं दृश्यमानामपि तद्वयवानां न योगः । तद्वयवयोगात्तदनेन क्रमेण तद्वयवेषु परमाणुषु व्यवनिष्टते । ते चातीन्द्रिया इति कस्मिन्नु नामायमनुभवपद्मितिमध्यासां संयोगतपस्त्री । तस्माद्कामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्तेव प्राप्निफलत्वावगतिरेषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्निफलायावगतेर्गीचरो भविष्यति । ब्रह्मलोकेभिति च बड्डवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दशाचोकने प्रकाशे वर्तयितव्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे । तस्मात्परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयंप्रकाशकमिति या-

[भास्ती]

[७४५] [अ.४ पा.३ छ. १२]

वत् प्राप्नस्य तच्चैव लिङ्गं प्रक्षीयते न तु गतिमेवंभूतां विना
लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः । पुरुषायणाः पुरुषं प्रा-
प्यास्तं गच्छन्ति । तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमय-
त्यमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः । तत्त्वदर्शी वादरिद्द-
दर्श ॥

कार्य वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यमप्राप्नपूर्वत्वादप्राप्नप्रापणो गतिः ।

प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्नत्वाच्चगदात्मकम् ॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किंलं जीवात्मा उवि-
द्याकर्मवासनाद्युपाध्यवच्छेदादस्तुतो उनवच्छिन्नो उवच्छिन्न-
मिवाभिन्नोपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्व-
रूपादन्यानप्राप्नानर्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्य-
ते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगतितनिखिलप्रपञ्चा-
वभासविभग्मस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति
किं केन संगतम् । तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा
न्यग्रोधवानरतन्नितितसंयोगविभागानां मिथो भेदात् । न
च तत्रापि प्राप्नप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुद्धार्या
पूर्वप्राप्नावप्राप्नस्यैवोन्नरप्राप्नेरुत्पत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचा-
रासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः समुत्पन्ना-
द्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । विदुषोपि देह-
पातात्पूर्वं स्थितप्रवृत्तस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृ-
त्तिरभ्युपेयते एवमालिङ्गशरीरपातात् । विदुषस्तद्वर्मानुवृ-

ज्ञिस्तथां चाप्राप्नाप्नेर्गत्युपपत्तिस्तदेशप्राप्नै। च लिङ्गदेहनि-
वृत्तमुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् न । परविद्यावत उत्का-
न्तिप्रतिषेधाद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति न तस्मात्प्राणा उत्काम-
न्ति अत्रैव समवनीयन्तइति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः
समानकालता श्रूयते । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ‘आनन्दं
ब्रह्मणो विद्यान्व विभेति’ ‘तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मी-
ति तत्सर्वमभवत्’ ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु-
पश्यत्’ इति पौर्वापर्याश्रवणात्यरविद्यावतो मुक्तिं प्रति नो-
पायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसंधिः श्रुतेः । उपपन्नं चैत-
त् । न खलु ब्रह्मैवेदं विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा
जीवात्मनो ब्रह्मभावसाक्षात्कारणोन्मूलितायामनवयवेनावि-
द्यायामस्ति गन्तव्यगन्तव्यभागो विदुषस्तदभावे कथमयम-
चिरादिमार्गे प्रवर्तेत । न च द्वायामाचेणापि सांसारिकधर्मा-
नुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं यादच्छिकप्रवृत्तिः श्रद्धाविच्छीनस्य ह-
ष्टार्थानि कर्मणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां
तु फले का कथे त्युक्तं प्रथमसूचे । न चार्चिरादिमार्गभा-
वनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मा-
न्तरव्यविव नित्यादिषु तत्रापि आहस्य प्रवृत्तिरिति साम्रात-
म् । विकल्पासङ्घत्वात् । किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्म-
प्राप्निसाधनं तदपेक्षं वा । न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति परब्रह्मविज्ञा-
नादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षात्वे तु मार्ग-
भावनायाः किमियं विद्याकार्यं मार्गभावनासाक्षात्यक्माचरत्यथ

विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्ये तथा सह तस्यादैतादैतगो-
चरतया मिथो विरोधेन सहासंभवात् । नापि यज्ञादिवद्विद्यो-
त्पादे साक्षात्रह्यप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति ।
यज्ञादेत्तु विविदिषासंयोगेन अवणाद्विद्योत्पादाङ्गलम् । त-
स्मादुपन्यस्तबड्डश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दोऽसंभवन्मु-
ख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः । तथा च
लोकेष्विति बड्डवचनोपपत्तेः कार्यब्रह्मलोकस्य । परस्य त्वन-
वयवतया तद्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चेत्तावृत्तादिवत् संनि-
वेशविशेषवति भोगभूमौ(१)निरुद्धं न कथं चिद्योगेन प्रका-
शे व्याख्यातं भवति । तस्मात्साधुदश्रीं स भगवान् वाह-
रिरसाधुदश्रीं जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रमाणिकानां ब-
ड्डप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्या-
नन्दादयस्य गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्या-
दयो दूषणायानुभाव्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वमावहन्त्य-
साक्षित्युपेक्षिताः । अन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच्च
गन्त्याम् । प्रतिप्रति अच्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभा-
ववृत्तिं ब्रह्म तदात्मत्वाङ्गन्तुणां जीवात्मनामिति । “गौणी
त्वन्यचे”ति । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव ।
“विशुद्धोपाधिसंबन्धमि”ति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः का-
र्याः कार्यत्वात् । अविशुद्धा अपि श्रेयोचेतुत्वाद्विशुद्धाः ।
प्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । प-
देर्गत्यर्थत्वादभिसंधिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं

(१) भूमिभागहति—पा० ३ ।

यग्न इति । “पूर्ववाक्यविच्छेदेने”ति । श्रुतिवाक्ये बलीयसी
प्रकरणात् । “सगुणे च ब्रह्मणी”ति । प्रश्नसार्थमित्यर्थः ।
चोदयनि । “ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता दे-
शान्तरविशिष्टस्ये”ति । न्ययोधवानरदृष्टान्त उपपादितः ।
परिच्छरति । “न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्वृह्णण”इति । अय-
मभिसञ्चिः । यथा तथा न्ययोधावयवी परिणामवानुपज-
नापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः
परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्ययो-
धवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति । काल्पनिकसंयोगवि-
भागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न प-
रस्य । शड्कते । “जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयचेतुत्वश्रुतेरि”ति ।
नद्युत्पत्त्यादिहेतुभावो उपरिणामिनः संभवति तस्मात्परि-
णामोति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः ।
निराकरोति । “न विशेषनिराकरणश्रुतीनामि”ति । विशे-
षनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखभ्रमनतया पुरुषार्थफलवत् ।
अफलं दृत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मात्पफलवतः संनिधावाम्नाय-
मार्ण तदर्थमेवोच्यतइत्युपपत्तिः । तद्वि विजिज्ञासुखेति च
श्रुतिः । तस्माच्चुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रति-
पादनपरोयमान्नायो न दृत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः । तस्माच्च
गविस्ताच्चिकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सच्छतइत्याह ।
“गतिकल्पनायां चे”ति । अन्यानन्यत्वाश्रयाववयविकारप-
क्षौ । अन्यो वात्यन्तम् । अय कसादात्यन्तिकमनन्तव्यं
न कल्पतइत्यत आह । “अत्यन्ततादात्यन्य”इति । मृदा-

त्मतया हि स्त्रभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः । तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृश्चत्वाभावद्विति विकारावयव-पश्योश्च तदतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वाद्वचलत्वाद्वद्वाणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् । नहि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्यानन्यत्वेषि चैकस्य विरोधादसंभवतीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्माणः । तथा च ब्रह्मण्यसंसरत्यपि जीवस्य संसारः कल्पतद्विति । एतद्विकल्प्य दूषयति । “सोणुरि”ति । “मध्यमपरिमाणत्व”द्विति । मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । “न मुख्यैकत्व”द्विति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्रासंभवाद्वद्विव्यपदेश-भेदादर्थभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभिन्नमुच्यतद्वित्यमुख्यमस्यैकत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्त-भेदपक्षेषु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्त्रभावह्यानाज्जीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मवैषां स्त्रभावः ग्रन्तिबिम्बानामिव बिम्बं तत्त्वाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह । “सर्वेष्वेतेष्वि”ति । मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम् । “यकु कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानो”ति । यथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशेषणादिभिः प्रश्ये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशान्तोपि न पुनर्भवति । एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रश्ये प्रशास्यति । कर्मान्तराणां च बन्ध-हेतुनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेबन्धाभावान्तस्त्रभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तदुरितनिवर्द्धणाय च नित्य-

नैमित्तिककर्मानुष्ठानाहुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति । प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्यस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतद्वयति । “तदस्त्रमाणभावादि”ति । शास्त्रं खल्च-स्थिन्प्रमाणं तच्च मोश्माणस्यात्मज्ञानमेवोपदिश्निति न द्रष्ट-माचारम् । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसारस्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तु-मशक्यत्वादित्याच्च । “न चैतत्तर्कयितुमपि”ति । चोदयति । “स्यादित्येतन्नित्ये”ति । परिहरति । “तन्न विरोधाभावा-दि”ति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुक्ततः काम्यकर्मोपदेशाहत्तजलाज्जलयः प्रसञ्चयेन् । नद्यस्ति कश्चिच्चात्मुर्वर्ष्ये चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति । तस्मान्नैषां सुकृत-विरोधितेति । अभ्युच्चयमाचमाच्च । “न च नित्यनैमित्ति-कानुष्ठानादि”ति । “न चासति सम्यगदर्शन”इति । सम्य-गदश्ची च्च विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिप-तिते तेनैव सम्यगदर्शनेन शपथति । ज्ञानपरिपाके च न करोत्येवाज्ञानु निपुणोपि प्रमादात्करोति । कृते च न श-यितुं शमतइति विशेषः । “न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वं”इति । कर्त्तभोक्तृत्वे समाज्ञिन्नक्रियाभोगे ते चे-दात्मनः खभावावधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्या-वप्नेतुम् । नहि स्वभावाङ्गावोवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । न च भोगोपि सत्स्वभावः शक्योसत्कृतुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्येणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं

“स्वभावस्यापरिहार्यत्वादि”ति । समारोपितस्य त्वनिर्वचनी-यस्य तत्त्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रञ्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचोदयति । “स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमि”ति । अप्रकाशितभावो यथोक्तमेव समाधत्ते । “तत्त्व ने”ति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निर्मित्तसंबन्धस्य च शक्तिदारेण नित्यत्वाङ्गविष्यति कदा चिदेषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोज्येते इति संभावनातः कुतः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिद्रढिन्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति । “परस्मादनन्यत्वेषी”ति । शेषमनिरोहितार्थम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण

उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यथा ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि मनो ब्रह्मोत्पासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तदन्तोपर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासकादृव गन्तुमर्हन्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात् । न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसंभव इति । न च ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्यप्येकान्तः । अतत्क्रत्वनामपि पञ्चाग्निविदां तत्वाप्नेः । न चैते न ब्रह्मक्रतवो मनो ब्रह्मोत्पासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि संभवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्नावपि उपपत्तेः,

[अ.४ पा.३ छ.१५] [७५२] [भामती]

तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसंभवादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ॥

उत्तरोत्तरभूयस्वादब्रह्मकतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मकाटनामपि ब्रह्मलोकनयनं
वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्याद् नास्ति वचनस्या-
तिभार इह तु तदभावात् । तं यथायोपासते तदेव भ-
वतीति श्रुतेः । औत्सर्गिकां नासति विशेषवचने उपवादो
युज्यन्ते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्यपि ब्रह्म-
त्वनुगमे किं तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा खल्वयं
नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे
प्रक्षेपः प्रतीक इति हि वृद्धाः । ब्रह्माश्रयस्त्र प्रत्ययो नामा-
दिष्ठु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मान्न तदुपासको ब्रह्म-
क्रतुः किं तु नामादिक्रतुः । न च ब्रह्मकतुत्वे नासाद्युपा-
सकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः संभवी । न च ब्रह्मक्र-
तुस्तदवयवक्रतुः । येन तदवयवापेष्योत्कर्षी वर्ण्येत । त-
स्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकाराल-
म्बनान्यत्यमानवो ब्रह्मलोकं न द्वैवमुभयथा भाव उभ-
यथार्थत्वे काञ्चित्प्रतीकालम्बनान्न नयति विकारालम्बना-
न्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कञ्चिद्दोषोस्ति अनियमः सर्वे-
षामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाच्चत्यनिमिश्विरचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भा-
मत्या चतुर्थस्याध्यायस्य त्रितीयः पादः ॥

संपद्याविर्भवः स्वेन शब्दात् ॥ २ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।

फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तोरुपान्तरोङ्गवः ॥

अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतो इसतो
वा न जातु गगनतत्कुमुमे निष्पद्यते । खद्धपावस्थानं चे-
दामनो मुक्तिर्न सा निष्पद्यते । तस्य गगनवदत्यन्तसतः
प्रागसत्त्वाभावान्न चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुच्छ-
स्यभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोह-
स्याकार्यस्य फलत्वानवकल्पनादागल्तुना रूपेण केन चिदु-
त्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमन्यतदिति प्राप्ते उभिधीयते ।

संभवत्यर्थवत्ते ह्य नानर्थक्यमुपेयते ।

बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं ह्य प्रमाणं शाब्दमगत्या कथं चिद-
नुवादतया वर्णते । सकलसांसारिकधर्मपितं तु प्रसन्नमा-
त्मरूपमप्रसन्नात्मादेव रूपाद्यावृत्तमनधिगतमवबोधयन्ना-
नुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्यसंभवः सत इव घटादे-
सांवद्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसि-
द्धत्वात् । विचारासच्चतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या न ह्य-
सदुत्पत्तुमर्हतीति असहादावेदितम् । अन्धो भवतीति स्व-
प्रावस्था दर्शिता । बाञ्छेन्द्रियव्यापांराभावाद्वोदितीति जाग्र-
दवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्विनाशमेवापीत इति चुषुप्तिः ।
एवकारस्वेवार्थे नावधारणे ॥ .

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्ठयतइति पौर्व-
पर्यश्चवणात् स्वरूपनिष्ठत्तेरन्या ज्योतिरूपसंपत्तिस्थाच भौ-
तिक्रस्त्वेषि न मोषव्याघातः । भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरूप-
संपद्य तत्परित्यजेदिति श्रूयेत । तदध्याहारेषि तत्प्रतिपा-
दनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति ग-
म्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकल्पसिद्धेरमु-
क्तित्वमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते ।

ज्योतिष्ठदस्य मुख्यन्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।

तथापि प्रक्रमादाक्यादात्मन्येवाच शुच्यते ॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य
चानपेक्षस्य ब्रह्माण्येव प्रवृत्तेज्योतिषि चापरे किं चिदपेक्ष्य
परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवाच गम्यते प्रकरणं चो-
क्तम् । यत्संपद्य निष्ठयतइति तनुखं व्यादाय स्वपितीति-
वत् । तस्माज्ज्योतिरूपसंपन्नो मुक्त इति सूक्तम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्तत्त्वोपपा-
दिति तथापि स तत्र पर्येतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य सं-
पत्तुसंपत्तव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह ।

ब्राह्मण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उहग्नो ज्ञातस्य यथा य आत्मा उपहृतपाप्मे-
त्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः । यथा स तत्र पर्येति

[भास्ती]

[अ४५]

[अ.४ पा.४ च.५]

जक्षत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कांमचारो भव-
तीत्येतदज्ञातज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदे-
शः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रति-
पाद्यत्वात् । सिद्धवदव्यपदेशान्तर्जिर्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्र-
तीयते तएते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।

मुक्तः संपद्यते खैरित्याह स्तु किञ्च जैमिनिः ॥

न च चित्क्षभावस्यात्मनोऽभावात्मानोऽपहृतपापात्मा-
दयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्माः अद्वैतं ज्ञाति ।
नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूद्वाश्वद्वर्मिधर्म-
भावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि-

त्यौदुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वान्नैकता भवेत् ।

परस्यरविरोधेन न भेदाभेदसंभवः ॥

न द्वैकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसंभवः । त चेदा-
त्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न
भिद्यन्ते तत एकसादात्मनोऽभेदान्मिथोपि न भिद्येरन् ।
आत्मरूपवत् । आत्मरूपं वा भिद्येत । भिन्नेभ्योनन्यत्वा-
न्नोल्पीतरूपवत् । न च धर्मिण आत्मबो न भिद्यन्ते
मिथस्तु भिद्यन्ते इति साम्रातम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन
तेषामप्यभेदप्रसङ्गात् । भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसङ्गादि-

[च.४ पा.४ छ.६]

[७५६]

[भागीरी]

त्युक्तम् । भेदाभेदै च परस्परविरोधादेकत्राभावन्न संभवत इत्युपपादितं प्रथमे हुते । अभावरूपाणामदैताविहृत्यूत्त्वेषि तस्य पापादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूप(१)णतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्वर्तता स्थित्यन्ते । एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेष्वरत्वादयोप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्मनाभिनिध्यमानस्य मुक्तावात्मनोर्थशून्यरेवापहृतपापसत्यकामादिशब्दैर्व्यपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने । तदिदमुक्तं “शब्दविकल्पजा एवैते”पहृतपापमत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति ॥

एवमयुपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं

बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदतिशौण्डीरमौडुलोमेर्न मृष्ट्यन्ते ।

बादरायण आचार्यो मृष्ट्यन्तपि च्छ तन्मतम् ॥

एवमपीत्यौडुलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहतइत्याह । “व्यवहारापेश्ये”ति । एतदुक्तं भवति । सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहृतपापसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतया इतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया खोकसिद्धा नात्यन्तासन्तो येन तच्छब्दा राखोः शिर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रूतेः ॥ ८ ॥

(१) निरूपणानाभिति—पा० ३ ।

यत्नानपेषः संकल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।

न दृष्टः सोच यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कं चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समी-
हते समीहानस्तमर्थमास्रोतेति क्रमो दृष्टः । न त्वच्छा-
नन्तरमेवास्यैव माणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तम-
नुरुद्धमानया विदुषस्तादृश एव क्रमो इनुमन्तव्यः । अव-
धारणं तु संकल्पादेवेति खौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्या-
प्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात् । यज्ञघु तदसत्कल्पमिति ।
स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता खी स्वैराणां
चरमधातुविसर्गहेतुः । एवं पित्रादयोपस्थि संकल्पोपस्थापि-
ताः कल्पिष्यन्ते खकार्यायथेत्यत आह । “न च संकल्पमा-
त्रस्मुत्थाना” इति । सन्ति हि खलु कानि चिदस्तुरुपसा-
धानि कार्याणि यथा खीवस्तुसाधानि दन्तक्षतमणिमाला-
दीनि । कानि चित्तु ज्ञानसाधानि यथोक्तचरमधातुवि-
सर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमात्रोपनीते पित्रादौ भ-
वन्तु तज्ज्ञानमात्रसाधानि कार्याणि न तु तस्माधानि
भवितुमर्हन्ति । न हि स्वैराणस्य रोमहर्षादिवद्वन्ति खीव-
स्तुसाधा मणिमालादयस्तदिदमुत्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्ते
इभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्थानं संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

न चानुमानबाधोत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेषा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्र-
माणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय

[च.४ पा.४ सू.८] [७५८] [भास्ती]

पश्चधर्मत्वादिवन्मानान्तराबाधितविषयस्वं खसामयीमध्यपातेनोपेक्ष्यमाणं सामयोखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते । अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते । तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषां संकल्पमाचादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्रातम् । तथाहरागमिनः । को हि योगप्रभावाद्वते उगस्त्यइव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं द्वजति । तस्मात्सुर्वमवदातम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥

अन्ययोगव्यवच्छित्या मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरर्मतम् ।

अनेकधाभावश्चिप्रभावभुवो मनोभेदादा स्तुतिमात्रं वा कथं चिङ्गमविद्यायां निर्गुणायां तदसंभवात् असतापि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्यवेति ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्यसंभवे युक्तं स्तुतिमाच्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमाचभेदे स्फुटतरो उनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे । अत एव सौभरेरभिविनिर्मितविधिदेहस्यापर्यायेण मान्बाद्वकन्याभिः पञ्चाशता विचारः पौराणिकैः स्थर्यते । न चार्यसंभवे स्तुतिमाच्रमनर्थकमवकल्पते । संभवति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणायामिदं भौमविद्यायां पद्यते तथापि तस्याः पुरस्ताद्वनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणेव विद्या द्वयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेष-

[भास्ती]

[७५८] [अ.४ पा.४ छ.११]

षणम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो
धनुर्धरः । तस्मान्मनश्चरोरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमे-
नेति मने जैमिनिः ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः

॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च स एकधा भवति त्रिधा
भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी
खलु बादरायणो नियमवादौ पूर्वयोर्न सञ्चते । द्विविधश्रु-
त्यनुरोधात् । न चायोगव्यवच्छेदेनैवविधेषु विशेषणमवक-
ल्पते । कामेषु हि रमणं समनस्केन्द्रियेण शरीरेण पुरु-
षाणां सिद्धमेवेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्वच्छेदो
व्यर्थः सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्त्व-
मवकल्पते । तस्माद्वामेनाद्वाणा पश्यतीतिवद्वान्ययोगव्यवच्छे-
द इति साम्रात्म । ‘द्वादशाहवदि’ति ।

द्वादशाहस्र्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने ।

चक्षीनत्वं च यजतिचोदने सति गम्यते ॥

द्वादशाहस्र्यहिकामा उपेशुरित्युपायिचोदनेन य एवं वि-
द्वासः सत्रमुपयन्तीति च द्वादशाहस्र्य सत्रत्वं बड्कर्टकस्य
गम्यते । एवं तस्यैव द्वादशाह्वेन प्रजाकामं याजयेदिति
यजतिचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणत्वेन द्विरात्रेण यजेतेत्यादि-
वद्वीनत्वमपि गम्यतइति सम्प्रति शरीरेन्द्रियभावेन म-
नोमात्रेण विदुषः खप्रवत्सूच्यो भोगो भवति । कुतः । उप-

पत्तेः । मनसैतानिति श्रुतेः । यदि पुनः सुषुप्तवदभोगो भवेत् । नैषा श्रुतिरूपपद्येत् । न च स शरीरवदुपभोगः शरीराद्युपादानवैयर्थ्यात् । सशरीरस्य तु पुष्कलो भोग इहायुपपत्तेरित्यनुषङ्खनीयम् । तदिदमुक्तं षट्त्राभ्याम् ॥.

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

वस्तुतः परमात्मनो ऽभिन्नोप्ययं विज्ञानात्मा ऽनाद्यविद्याकस्त्रिपत्रादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजोवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन्न देहान्तराणि खभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेष्टुमर्हति । न चात्मान्तरं स्वष्टुमपि षट्यमानस्य स्वद्विरेकेणानात्मत्वादात्मत्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाङ्गेत्यत्यन्तवादस्य । नायन्तःकरणान्तरं तत्र षट्जाति षट्यमानस्य तदुपाधित्वाभावात् । अनादिना खल्खन्तःकरणेनौत्पत्तिकेनायमवरुद्धो नेदानीननेनान्तःकरणेनोपाधितया संबन्धुमर्हति । तस्माद्यथा दास्यन्त्रं तत्प्रयोक्त्रा चेतनेनोपाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुरुद्धते । एवं निर्माणशरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ने प्रत्यभिधोयते ।

शरीरत्वं न जातु स्याङ्गोगाधिष्ठानतां विना ।

स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तदिभौ ॥

स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधेत्यादिका श्रुति-

[भास्ती]

[७६१]

[अ. ४ पा. ४ छ. १५]

विदुषो नानाभावमाचशमाणा भिन्नशरीरेन्द्रियोपाधिसंबन्धे
इवकल्पते । नादेहृहेतुभेदे न हि यन्त्राणि भिन्नानि निर्माय
वाहयन्यन्त्रवाहो नानात्वेनापदिश्यते । भोगाधिष्ठानत्वं च
शरीरत्वं नाभोगाधिष्ठानेषु यन्त्रेविव युज्यते । तस्मादे-
ह्वान्तराणि द्वजति । न चानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्त-
न्ते । न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगतिप्रायाविद्यस्य विदुषः
पृथग्जनस्यैवौत्पत्तिकान्तःकरणवश्यता येन तदौत्पत्तिक-
मन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसंबन्धमस्य वारयेत् त-
स्माद्विदान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियम-
नांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तदि-
न्द्रियमन्तःकरणैस्तेषु लोकेषु मुक्तो विवरतीति साम्प्रतम् ।
प्रदीपवदिति तु निर्दर्शनं प्रदीपैकं प्रदीपव्यक्तिषूपचर्यते भि-
न्नवर्तिवर्तिनीनां भिन्नव्यक्तिनीनां भेदात् । एवं विद्वान् जी-
वात्मा देहभेदेष्येक इति परामर्शार्थः(१) । एकमनोवर्ती-
नीत्येकाभिप्रायवर्तीनीत्यर्थः । संपन्नः केवलो मुक्त इत्युच्यते ।
न चैतस्येत्यभावसंभवः श्रुतिविरोधादित्युक्तमर्थजातमाश्चि-
पति । “कथं पुनर्मुक्तस्ये”ति । “सत्त्विल” इति । सत्त्विल
मिव सत्त्विलः सत्त्विलप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्युपमा-
नादाचारे क्विपि कृते पचाद्यचि च कृते रूपम् । एतदुक्तं
भवति । यथा सत्त्विलममोनिधौ प्रशिप्तं तदेकीभावमुप-
याति । एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोक्तरं सूत्रम् ॥

(१) परमार्थ इन—पा० ३ ।

स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमा- विष्कृतं हि ॥ १६ ॥

आसु काश्चिच्छ्रुतयः सुषुप्तिमपेच्य काश्चित्तु संपत्तिं तद-
धिकारात् । ऐश्वर्यश्रुतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेशा
मुक्त्यभिसंधानं तु तदवस्थासत्तेर्यथा इरुणदर्शने संधायां
दिवसाभिधानम् ॥

जगद्व्यापारवर्जी प्रकरणादसन्नि- हितत्वाच ॥ १७ ॥

खाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्वाक्षिरद्वृशः ।

खकार्यैश्वराधीनसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

आप्नोति खाराज्यं सर्वे इस्ते देवा बालिमावहन्ति । स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्र-
ह्माण इवान्यानधीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपास-
नात्मव्यवहार्यं कथं ब्रह्मानधीनं न तु खभावो न हि
कारणाधीनजन्मानो भावाः खकार्यैः खकारणमपेक्षन्ते । किं
त्वत्र ते खतन्त्रा एव यथाङ्गः ।

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेषते ।

उदकाहरणे त्वस्य तदपेशा न विद्यते ॥

न च विदुषां परमेश्वराधीनैश्वर्यसिद्धित्वाद्वत्तमैश्वर्यं येन
लौकिका एव राजानो महाराजाधीनाः खव्यापारे विदांसः
परमेश्वराधीना भवेयुर्न खलु । यदधीनोत्पादं यस्य रूपं तत्त-

द्रूपादूनं भवतीति कश्चिन्नियमः । तत्समानां तदधिकानां च
दर्शनात्तथा द्वन्तेवासी गुरुधीनविद्यः तत्समस्तदधिको वा
दृश्यते । दुष्टसामन्नाश्च पार्थिवाधीनैश्चर्याः पार्थिवाः स्वर्ध-
मानास्तान्विजयमाना वा दृश्यन्ते तदिह निरतिश्चयैश्चर्यत्वात्
परमेश्वरस्य मा नाम भूवत् विद्वांसस्ततोधिकास्तसमाल्ल-
भविष्यन्ति । तथा च न तदधीनाः । न हि समप्रधानभा-
वानामस्ति मिथोपेशा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तद्वापारे जग-
त्सर्जनेपि प्रवर्तेरनिन्ति प्राप्ने प्रत्यभिधीयते ।

नित्यत्वादनपेशस्त्वात् श्रुतेस्तत्प्रकमादपि ।

एकमत्याच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु
आहो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्रोतपत्तौ
मूलकारणापेशस्य पूर्वसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युपेतव्य
इति स एवैकोस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वका-
रणानपेशस्य कृप्तसामर्थ्यात् । कल्यासामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं
प्रति विद्वांसः । न च जगत्स्वष्टृत्यमेषां श्रूयते श्रूयते त्व-
चभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेव प्रकृत्य सर्वासां तच्छुतीनां
प्रवृत्तेः । अपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं
दृष्टिमिति यदैकः सिद्धश्चति तदेवेतरः संजिह्वीषतीत्यपर्यायेण
दृष्टिसंबंद्हारौ स्थानाम् । न चोभयोरपीश्वरत्वव्याघातादेक-
स्य तु तदाधिपत्ये तदभिप्रायानुरेधिनां सर्वेषामैकमत्योप-
रतेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मैश्वर्याणां (१)

[अ.४ पा.४ छ. १७] [७६४] [भास्मी]

गृह्णमाणाविशेषतया समत्वान्नित्यैश्वर्यशालिनो गृह्णने ते-
भ्यो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्त्वां विद्वांस
इति परमेश्वरव्यापारस्य सर्गसंचारस्य नेश्वते । पूर्वपश्चिमो
नुश्यत्वोजमाशङ्क्य निराकरोति ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-

मण्डलस्थोक्ते: ॥ १८ ॥

यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं
खाराज्यं न तु जगत्सृष्टवम् । उक्तान्व्यायात् ॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थिति-

माह ॥ १९ ॥

एतावानस्य महिमति विकारवर्ति रूपमुक्तम् । ततो
व्यायोम्बेति निर्विकारं रूपम् । तथा पादोस्य विश्वा भूता-
नीति विकारवर्ति रूपं त्रिपादस्यामृतं दिवोति निर्विकार-
मात्रं रूपं दर्शयत्तथापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव रूपं भ-
गवतस्ते च पठिते । एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूषे सगुणे
ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवश्वत्वमपि वस्तुतो
स्तीति निरवश्वत्वं च विदुषा प्राप्नव्यमिति तदनेन व्यभि-
चारयते यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि
निर्विकाररूपं न प्राप्यदेतत्कस्य हेतोरतत्क्रमुत्पादुपासकस्य ।
तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवश्वत्वं नाप्यते ।
तत्त्वोपासासनात् पुरुषक्रमुत्पाद् । उपासकस्य तदक्रमुत्पादं च
निरवश्वत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वाद्विध्यधीनत्वाच्चोपासनात्

[भाग्नी]

[७६५] [अ.४ पा.४ छ.१८]

पुरुषस्वातन्त्र्याभावात् स्वातन्त्र्ये वा प्रातिभत्त्वं प्रसङ्गादिति ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येष्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षा-
द्गोगमाचेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशलि-
ङ्गादिति । भूतान्यवन्ति प्रीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् ।
सूक्ष्मान्तरावतारणाय शङ्कते । “नन्वेवं सति सातिशयत्वा-
दिति । सह परमेष्वरस्यतिशयेन वर्ततेऽन्ति विदुष ऐश्वर्यं
सातिशयम् यच्च सातिशयं तच्च कार्यं यथा लौकिकमै-
श्वर्यम् तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवत्प्रा-
प्नमिति तच्च न युक्तमानन्त्येन तदिदुषां तत्र प्रवृत्तिरिति ।
अत उत्तरं पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः

शब्दात् ॥ २२ ॥

किमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तानामैश्वर्यस्थानवत्त्वं व-
या साध्यते । आहो सिच्चन्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतज्जो-
कप्राप्तिमुक्तेरन्तवत्प्रवद् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम् ।
उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः । तदिधानां च क्रममुक्तिप्रति-
पादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थकोपासनापराग्नप्रत्याह । “स-
म्यदर्शनविध्वस्तमसामि”ति । द्विधाविद्यात्मः निरुपाधि-
ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्त्वदर्शनम् । न चैतन्निर्वाणं स्वरूपावस्था-
नलक्षणं कार्यं येनानित्यं स्थादित्याह । “नित्यसिद्धे”ति ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शङ्करभगवत्प्रादभाष्यवि-

[अः ४ पा. ४ छ. २१] [७६६] [भास्तो]

भागे भामत्या चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥
समाप्तस्यायं चतुर्थोध्यायः ॥

भङ्गा वादसुरेन्द्रवृन्दमखिलाविदोपधानातिगं
येनास्त्रायपयोनिधेन्यमथा ब्रह्मास्त्रं प्राप्यते ।
सोयं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सांदर्भं
संदर्भः परिभाव्यता सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सुरः ॥ १ ॥
अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीष्टताम् ।
नीतिनैकर्णधारेण मया इपूरि मनोरथः ॥ २ ॥
यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीशानत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निवन्धनैः ॥ ३ ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेष्वरः ॥ ४ ॥
नुपान्तराणां मनसाप्यगम्यां
भूषेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्त्ररासारसुपूरितार्थ-
सार्थः स्वयं शास्त्रविच्छणश्च ॥ ५ ॥
नरेष्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कतुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् मत्तीपे मत्तनीयकीर्तीं
श्रीमन्तृगे इकारि मया निवन्धः ॥ ६ ॥
ॐ तत्सद्ब्रह्मापेणमस्तु ॥

भूमिका ।

इह किल प्रचरितेषु नानाविधेषु दर्शनेष्वदैतदर्शनमेष
सिद्धान्तभूमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम् । यत्किल महर्षिणा
व्यासेन द्वचितं भगवतो महेश्वरस्यावतारतया जगद्विख्यातैः
श्रीमटाचार्यशंकरभगवत्यादैः प्रणोतेन भाष्येण यथावद्विवृत-
तात्पर्यं शमदमादिसाधनसंपन्नैमुङ्गरासेव्यमानं निःश्रेयसायं
कल्पतद्विति अहृधते परीक्षकाः । तदेतद् भाष्यं समस्तदेशेषु
पठनपाठ्नादिगोचरो गभीरार्थतया उपेक्षितव्याख्यां च रत्नप्र-
भासमलंकृतमेव मुद्रितमुपलभ्योन्तुकाः समपद्यन्त वाचस्पति-
मिश्रप्रणीतभामत्यभिधार्तिकप्रकाशने कालिकाताप्रतिष्ठिता-
सियाटिक्सोसाइटीतिप्रसिद्धसभास्ताराः । विचक्षणांडाम-
णिहिं वाचस्पतिमिश्रः प्राग्भवे भाष्यकारप्रधानश्चित्यः पद्म-
पादाचार्यस्तदादिष्ट एव प्रणिनाय वार्तिकमयो पुरा वार्तिक-
निर्माणायादिष्टेन सकलान्तेवासिप्रार्थितभगवत्यादप्रतिष्ठेन
च सुरेश्वराचार्येण न ते वार्तिकं प्रसिद्धिमाप्नुयादिति श्रोतो
वार्तिकैकदेशः पञ्चपादिकानाम्ना भवेदेतज्जनकान्तः प्रसि-
द्धिभागपरस्मिंस्तु भवे भूत्वा भवान् वाचस्पतिः प्रणेताऽखिलं
वार्तिकमाकल्पं च तत्प्रसिद्धेदिति भगवत्यादैरन्वगृह्णतेति
वर्णयन्ति स्म शंकरदिग्बिजये माधवाचार्याः । सोऽयं वा-
चस्पतिमिश्रः समस्तदर्शनेष्वपरतन्त्रप्रतिभी विरच्यानितरस्तु-
करान्निवन्धानप्रणिनाय भामतीनामकमिदं वार्तिकं तदिदं
विरलत्वादधुना शास्त्ररसिकानामगोचरीभूतं प्रायः पठनपा-
ठनयोरगमत्ता दशा येनान्विष्यन्तो उपि नोपलभन्ते स्म

शुद्धं पुस्तकमपि महाशयाः । अतश्च तादृशप्रवन्धरत्नपुस्त-
कसौख्यात् यतमानैः प्रागुक्तसभास्तारैरिच्छ्वेन च श्रीमता
ग्रमदादासुमित्रमहाशयेन प्रोत्साहिताः प्रावर्तमहोत्पुस्तक
मुद्रणाय वयं सहैव श्रीहगुरुचरणे राजारामशास्त्रिभिः । प्रा-
रम्भे चैतैर्भूशमन्त्वगृह्णामच्चि पाठभेदविवेचनादिषु दत्तहस्ता-
वलम्बैः । तदनु बङ्गप्रत्यूहस्तानु श्रेयसासेतत्पर्यालोचनाधिगत-
तत्त्वेषु जिह्वासया नु कर्मभूमेर्भूम्भूयं गतेषु श्रीगुरुचरणेषु
प्रावर्तमहिः कथंकथमपि वयं प्रारब्धकार्यपरिसमापने । अ-
श्वीषं चेह कार्ये मन्त्रिकटस्थितं पुस्तकमादर्शत्वेनाद्विये च
पवित्रीकरणाय विद्यारण्यमठस्यं पुस्तकं पूज्यचरणपरित्राज-
कपरिवृढश्रीहमत्पूर्णाश्रमस्त्रामिनामपरमितरञ्च पण्डितवर-
श्रीहरिकृष्णर्थमण्णमन्यञ्च विद्वरव्यासोपाङ्गरन्नायश्चरण-
मिति चत्वारि पुस्तकानि व्यवेशयं च तत्तत्रोपलब्धान्याठ-
भेदान्प्रदर्शितक्रमेणैवैकद्वित्रिचतुष्पञ्चसंख्याहर्षाचक्षेन । अवा-
लम्बन्त च साहायकं प्राथमिकपुस्तकसंपादनसंशोधनमुद्दि-
ताद्यपत्रपवित्रीकरणेषु मयैवादिष्टा मदन्तेवासिनः पौराणि-
कोपाङ्गरामचन्द्रशास्त्रिगङ्गाधरशास्त्रिरामकृष्णशास्त्रिणः । एवं
चिरानुभतपरिश्रमः समापयमिदं कार्यं भगवत्पादैरनुगृहीतो
निरचैवं चाद्य समपद्यत फलेयद्विरेतदार्तिकाकस्तपप्रसिद्धिव-
रप्रदानानुयह्वो भगवत्पादानामिति । तदिदमवलोकयन्तो
ऽधिगच्छन्तु श्रथावङ्गाश्वतात्पर्यं शास्त्ररसिकाः सफलयन्तु च
मामकीनं परिश्रमं शास्त्रन्तु च सीसकाश्वरयोजकदोषेणा-
सदीयमन्तिदोषेण च सुखभानि खलितानि प्रसीदन्तु चा-
नेन प्रयत्नेन भगवङ्गाश्वकारचरणा इति मुङ्गरभ्यर्थयते ।

बालशास्त्री ।

